

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPAANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2007

«ASR OSHGAN ASARLAR»

ABDULLA QODIRIY

O'TKAN
KUNLAR

Roman

“SHARQ” NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2007

84(59)6
Q-53

Tahrir hay'ati:

Omonulla YUNUSOV (*hay'at raisi*), Bobur ALIMOV, Said AHMAD, Ahror AHMEDOV (*hay'at raisi o'rinbosari*), Naim KARIMOV, Tohir MALIK, Murodjon MANSUR, Omon MUXTOR, Umarali NORMATOV, Anvar OBIDJONOV, Shuhrat RIZAYEV, Nosir FOZILOV, Islom SHOG'ULOMOV, Ibodulla SHOY-MARDONOV, Erkin MALIKOV (*hay'at kotibi*), O'tkir HOSHIMOV.

HO 33864
291

Qodiriy, Abdulla.

O'tkan kunlar. Roman. / «Asr oshgan asarlar» turkumi / Tahrir hay'ati: Omonulla Yunusov va boshq. — T.: «Sharq», 2007. — 384 b.

Yangi «Asr oshgan asarlar» turkumi «XX asr o'zbek romani» turkumiga kirgan asarlar va boshqa o'qimishli qissalar, romanlarni saralash mevasi. Abdulla Qodiriydek buyuk so'z san'atkori tamal toshini qo'ygan Yangi o'zbek adabiyoti yaratgan, Zamon sinoviga dosh bergan, So'z sehriga oshufta elga manzur bo'lgan eng sara asarlarni tortiq etadi. Xalqning bolakaydan tortib turfa yoshdagi vakillari ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini qanoatlantiradi, kitob javonidan joy oladi. Turkumni «O'tkan kunlar» bilan boshlanishida ham ma'naviy vorislik namoyon bo'ladi.

2007/69
A5873
Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MA

BBK. 84. (5U)I

ISBN 978-99-43-00-166-4

Yozg'uchidan

Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik, ro'monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a,¹ xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqqa niyatlanganim ushbu — «O'tkan kunlar», yangi zamon ro'monchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir. Ma'lumki, har bir ishning ham yangi — ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong'a chiqishi, ahllarining yetishmamlari ila sekin-sekin tuzalib, takomulga yuz tutishi tabiiy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturgan qusur va xatolardan cho'chib turmadim.

Moziyg'a² qaytib ish ko'rish xayrlik, deydilar. Shunga ko'ra mavzu'ni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lg'an keyingi «xon zamonlari»dan belguladim.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

¹ Yangar moq — yangilanmoq.

² Moziy — o'tmish, o'tgan zamon.

Birinchi bo‘lim

1. OTABEK YUSUFBEK HOJI O‘G‘LI

1264-inchi hijriy, dalv¹ oyining o‘n yettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitaladir...

Darbozasi sharqi-janubiyga qaratib qurilg‘an bu dong‘dor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to‘la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo‘shab hujralariga qaytqanlar, ko‘b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg‘ul, shuning uchun kunduzgiga qarag‘anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so‘zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyni ko‘kka ko‘targudek.

Saroyning to‘rida boshqalarg‘a qarag‘anda ko‘rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to‘shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda² bo‘z ko‘rpalar ko‘rilgan bo‘lsa, munda ipak va adras ko‘rpalar, narigilarda qora charog‘ sasig‘anda, bu hujrada sham‘ yonadir, o‘zga hujralarda yengil tabi‘atlik, serchaqchaq kishilar bo‘lg‘anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

Og‘ir tabi‘atlik, ulug‘ g‘avdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog‘idan, ham ega jihatidan diqqatni o‘ziga jalb etarliq edi. Qandog‘dir bir xayol ichida o‘lturg‘uchi bu yigit Toshkandning mashhur a‘yonlaridan bo‘lg‘an Yusufbek hojining o‘g‘li — Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan biravi darboza yonidag‘i kimdandir so‘radi:

¹ Dalv — 22 yanvar — 22 fevral.

² U t t a — u yerda.

— Otabek shu saroyga tushkanmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomonga qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamaliq bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir, ikkinchisi: uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi. Bu yigit yaxshig'ina davlatmand bo'lsa ham, lekin shuhrati nima uchundir boyligi bilan bo'lmay, «Homid xotinboz» deb shuhratlangan, kishilar Homid orqasidan so'zlashkanda uning otig'a taqilg'an laqabni qo'shib aytmasalar, yolg'iz «Homidboy» deyish ila uni tanita olmaydirlar. Homidning Otabek bilan tanishlig'i bo'lmasa ham Rahmatka yaqin qarindosh— Ziyo shohichining qaynisi, Rahmatning tog'asi.

Ular hujraga kelib kirdilar. Otabek kelguchilarni ulug'lab qarshiladi.

— Bizni kechirasiz, bek aka, — deb Rahmat uzr aytdi, — vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqoridan joy ko'rsatar ekan, yoqimliq bir vaziyatda:

— Tinchsizlamadingizlar, bil'aks quvontirdingizlar, — dedi, — shahringizga birinchi martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizlik, yolg'izlik meni juda zeriktirgan edi.

Shu orada hujraga bir chol kirib ul ham mehmonlar bilan so'rashib chiqdi. Bu chol Hasanali otliq bo'lib, oltin yoshlar chamasida, cho'ziq yuzlik, do'nggiroq peshonalik, sariqqa moyil, to'garak qora ko'zlik, oppoq uzun soqollik edi. Soqolining oqlig'iga qaramasdan uning qaddida keksalik alomatlari sezilmas va tusida ham uncha o'zgarish yo'q edi.

Otabek mehmonlarni tanchaga o'tquzib, fotihadan so'ng Hasanali bilan so'radi:

— Tuzukmisiz, ota?

— Xudoga shukur, — dedi Hasanali, — boyag'idan bir oz yengilladim. Mazmuni is tekkan ekan.

— Ba'zi yumushlar buyursam...

— Buyuringiz, o'g'lim.

— Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangiz-chi.

— Xo‘b, begim.

Hasanali chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qaytib sog‘liq so‘rashqandan keyin so‘radi:

— Bu kishi kimingiz bo‘ladir, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib so‘ngra javob berdi:

— Qulimiz.

Bu so‘zdan nima uchundir Homid ajablangan edi.

— Qulingiz?

— Shundog‘.

Hasanalini bolaliq vaqtida Erondan kishi o‘g‘irlab kelguchi bir turkman qo‘lidan Otabekning bobosi o‘n besh tillo barobariga sotib olgan edi. Hasanalining Otabeklar oilasida qulliqda bo‘lg‘anig‘a elli yillar chamasi zamon o‘tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a‘zosi bo‘lib ketkan. Xo‘jasi Yusufbek hojiga, ayniqsa, xo‘jazodasi Otabekka itoat va ixlosi tom‘ bo‘lib, buning evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko‘rar edi. Hasanali o‘ttuz yoshliq vaqtida sotib olg‘an bir cho‘riga uylantirilgan bo‘lsa ham, ammo o‘g‘il-qizlari bo‘lmag‘an, bo‘lsalar ham yoshliqda o‘lib ketkanlar. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Otabekka ixlos qo‘yib, unga o‘z bolasi kabi qarar: «O‘lganimdan keyin ruhimga bir kalima qur‘on o‘qusa, bir vaqtlar Hasanali ota ham bor edi deb yodlasa, menga shunisi kifoya» deb qaror bergan va hozirdan boshlab Otabekka bu to‘g‘rida siporishlar berib, undan samimiy va‘dalar olib yurg‘uchi oq ko‘ngil bir qul edi.

Hasanali ustida bo‘lg‘an haligi gapdan keyin Rahmat so‘radi:

— Toshkanddan nimalar keltirdingiz, bek aka?

— Arzimagan narsalar: gazmol, qalapoy afzali va bir oz qozon.

— Marg‘ilonda gazmol bilan qalapoy afzalining bozori chaqqon, — dedi Homid.

Otabek miqrozi bilan sham‘ so‘xtasini kesib tuzatdi. Orada yotsirashka o‘xshash bir hol bor, nima uchundir bir so‘zlab ikki to‘xtar edilar. Bu o‘ng‘aysiz holatdan chiqish va, so‘zg‘a ulab yuborish uchun Rahmat tirishkandek ko‘rinar edi.

¹ Tom — to‘la, to‘liq.

² Siporish — topshiriq.

— Marg'ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo?..

Bu savolning javobiga Otabek ikkilangandek va o'ng'aysizlang'andek bo'ldi.

— Nima desam ekan... Marg'ilonni har holda... xush ko'rdim, Marg'ilon Turkistonimizning to'qug'uchilik hunarida birinchi shahridir.

Ikkilanib berilgan bu javobdan Homid bilan Rahmat bir-birlariga qarashib oldilar. Otabek bu holatni sezdi va o'zining so'zini kulgulikka olib izoh berdi:

— Kelgan kunimdan Marg'iloning'izni xushlamay boshlag'an edim. Chunki tanishlarim yo'q, musofirchilik bilinib qolayozg'an edi. Endi bu soatdan boshlab Marg'ilondan roziman, negaki, yo'qlab kelguchi sizning kabi qadrdonlar ham bo'lur ekan.

— Kechiringiz, bek aka, — dedi Rahmat, — men sizning Marg'ilon kelganingizni bu kun otamdan eshitdim. Yo'qsa, albatta sizni zeriktirmas edim.

— Aniqmi?

— To'g'ri gap, — dedi Rahmat, — otam Toshkand borg'anlarida to'p-to'g'ri sizning eshikingizga tushsinlarda, siz saroyga tushing. Bu taraf bilan sizdan o'pkani biz qilsaq arziydir.

— Haqqingiz bor, — dedi Otabek, — ammo birinchidan, sizning havlingizni so'rog'lab topish menga qiyinroq ko'rindi, undan so'ng molimizni ortg'an tuyakashlar shu saroyg'a tayinlang'an edilar.

— Har holda bu uzr emas.

Hasanali dasturxon yozib qumg'on kirgizdi. Odatiy takalluflar bilan dasturxon va choyga qaraldi. Homid nonni shinniga bulg'ar ekan so'radi:

— Yoshingiz nechada, bek?

Otabekning labi qimirlamasdan choy quyib o'tirgan Hasanali javob berdi:

— Bekka xudo umr bersa, bu yil hamduna bo'lsa to'ppa-to'g'ri yigirma to'rt yoshga qadam qo'yadilar.

— Yigirma to'rt yoshga kirdimmi, ota? — dedi bek. — Chindan ham necha yoshga kirganimni o'zim bilmayman.

— Yigirma to'rt yoshga kirdingiz, bek.

Homid tag'in so'radi.

— Uylanganmisiz?

— Yo'q.

Hasanali Otabekning yolg'iz «yo'q» bilan to'xtashiga qanoatlanmadi va bu to'g'rida o'z tomonidan izohlar berishni lozim ko'rdi:

— Bek uchun bir necha joylarga qiz aytdirmak istalangan bo'lsa ham, — dedi, — avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning uylanishka bo'lg'an qarshiliklaridan bu kungacha to'y qilolmay kelamiz. Ulug' xo'jamizning qat'iy niyatlari bu safardan qaytg'ach bekni uylandirishdir.

— Manimcha, uylanishdek nozik bir ish dunyoda yo'qdir, — dedi Rahmat va Otabekka yuz o'girdi. — Uylangach, xotining tab'ingga muvofiq kelsa bu juda yaxshi; yo'qsa, munchalik og'ir gap dunyoda bo'lmas.

Otabek Rahmatning bu so'zini samimiyat bilan qarshiladi.

— So'zingizning to'g'rilig'ida shubha yo'q, — dedi, — ammo shuni ham qo'shmoq kerakki, oladiring'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiquttab' bo'lsin.

— Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni uncha keragi yo'q, — dedi Homid e'tirozlanib, — xotirlarga «er» degan ismning o'zi kifoya... ammo jiyan aytgandek, xotin degan erga muvofiq bo'lsa bas.

Rahmat kulib Otabekka qaradi. Otabek ham istehzolik tabassum orasi Homidga ko'z qirini tashladi.

— Uylanishdagi ixtiyorimiz, — dedi Rahmat, — ota-onalarimizda bo'lg'anliqdan, oladiring'an kelinlari o'g'illarig'a yoqsa emas, balki uning ota-onalari o'zlariga yoqsa bas. Bu to'g'rida uylanguchi yigit bilan er qilg'uchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo'lmay, bu odatimiz ma'qul va mashru' ishlardan emasdir. Masalan, men ota-onamning yoqdirishlari bilan uylandim... ammo xotinim ota-onamga muvofiq bo'lsa ham menga muvofiq emas, siz aytgandek, ehtimol men ham xotinimg'a muvofiq emasdirman... So'zingiz juda to'g'ri, bek aka.

Otabek Rahmatning so'zini ixlos bilan eshitdi va «sen nima deysan?» degandek qilib Homidga qaradi.

— Jiyan, — dedi Homid Rahmatka qarab, — boshlab uylanishing albatta ota-onang uchun bo'lib ulardan ranjib yurishingni o'rni yo'q. Xotining ko'nglingga

‘ M u v o f i q u t t a b ’ — ta'bg'a mos, munosib.

muvofig kelmas ekan, muvofigini olib, xotinni ikki qil. Bunisi ham kelishmasa uchunchisini ol. Xotinim muvofig emas deb zorlanib, hasratlanib yurish er kishining ishi emas.

Rahmat Otabekka kulimsirab qaradida, tog'asig'a javob berdi.

— Xotin ko'paytirib, ular orasida azoblanishning nima hikmati bo'lsin? — dedi. — Bir xotin bilan muhabbatlik umr kechirmak, manimcha, eng ma'qul ish. Masalan, ikki xotinliqning bittasi sizmi? Uyingizda har kuni janjal, bir daqiqa tinchlig'ingiz yo'q.

— Seningdek yigitlar uchun albatta bitta xotin ham ortiqchaliq qiladir, — deb kuldi Homid. — Ko'b xotin orasida azoblanish o'zi nima degan so'z? Qamchingdan qon tomsa, yuzta xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan. Men bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib janjalg'a to'ygunimcha yo'q, ammo xotinni uchta qilishg'a ham o'yim yo'q emas.

— Sizga taraf yo'q, tog'a.

Homid mag'rur bir tusda Otabekka qaradi. Otabek uning so'zidan kulimsiragan edi.

Hasanali palovg'a urnash uchun tashqariga chiqdi. Otabek mehmonlarga choy quyib uzatdi. Homidning haligi so'zidan keyin oradag'i bahs kesilgan edi. Uchovlari ham bir narsaning xayolini surgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqt shu holda qolishib Rahmat tog'asidan so'radi:

— Mirzakarim aka qizini erga berdimi, eshitdingizmi?

Bu savoldan nima uchundir Homidning chehrasi buzildi va tilar-tilamas javob berdi:

— Bundan xabarim bo'lmadi. Gumonimcha, bermagandir.

Rahmat so'zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham orag'a oldi:

— Bizning Marg'ilonda bir qiz bor, — dedi, — shundog' ko'hlikki, bu o'rtada uning o'xshashi bo'lmas, deb o'ylayman.

Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jiyaniga qaradi. Tog'asining holidan xabarsiz Rahmat so'zida davom etti:

— Shahrimizda Mirzakarimboy otlig' bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki siz Mirzakarim akani

tanirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorliq qilib turg'an ekan?

— Yo'q... Tanimayman.

Homidning yuzidagi boyag'i holat yana ham kuchlanib go'yo toqatsizlang'andek ko'rinar edi, Rahmat davom etti:

— Uning havlisi poyafzal rastasining burchagidagi imoratdir. O'zi davlatmand bir kishi; Toshkand ashroflarining¹ ko'blari bilan aloqador bo'lg'anliqdan balki otangiz bilan tanish chiqar.

— Ehtimol, — dedi Otabek va nima uchundir g'ayri-ixtiyoriy bir tebrandi. Uning yuzida bir o'zgarish va vujudida bir chayqalish bor edi. Undagi bu o'zgarishdan Rahmat xabarsiz bo'lsa ham, ammo Homid uni yer ostidan ta'qib etar edi. Bu ta'qib Otabekdagi haligi o'zgarishni payqabmi yoki tasodifiymi edi, bu to'g'rida bir mulohaza aytish, albatta mumkin emas. Yana bir necha vaqt jim qoldilar.

— Endi biznikiga qachon mehmon bo'lasiz, bek aka?

Rahmatning bu so'zi bilan Otabek xayolidan bosh ko'tardi:

— Xudo xohlag'an vaqtda bo'larmiz...

— Yo'q, bek aka, — dedi Rahmat, — siz aniqlab bir kunni tayin qilingiz, biz bu yerga sizni taklif qilg'ali kelganmiz.

— Ovora bo'lmoqning nima zarurati bor?

— Bunda ovora bo'lish degan narsa yo'q. Iloji bo'lsa sizni bu saroydan havlig'a ko'chiramiz. Hozirga bir kunni tayin qilib bizga mehmon bo'ling-chi... Otam sizning bilan o'lturishib Toshkand ahvolotini so'zlashmakka mushtoqdirlar.

— Bu saroydan sizlarnikiga ko'chishim og'ir, — dedi Otabek, — ammo otangizning ziyoratlariga borishg'a har qachon hozirman.

— Sog' bo'ling, bek aka, boradig'an kuningizni tayin qila olasizmi?

— Ma'lumingiz, kechalari bo'sh bo'laman, shuning bilan birga otangiz qaysi vaqtni ixtiyor qilsalar ijobat etishdan o'zga choram bo'lmas.

— Salomat bo'lingiz, — dedi Rahmat, — shuni ham sizdan so'rayin: o'lturishka begona kishilar ham aytilsa

¹ A s h r o f — e'tiborli kishilar, ulug'lar.

mumkinmi, ozor chekmasmisiz? Chaqirilg'anda ham o'zimizga yaqin va ahl kishilar bo'lur, masalan, Mirzakarim qutidor kabi.

Bu vaqt Otabekning tusiga ham haligidek o'zgarish chiqdi ersada, lekin sezdirmaslikka tirishib javob berdi:

— Manim uchun farqsiz.

Oshdan so'ng mehmonlar bilan xayrlashib chiqdilar.

2. XON QIZIG'A LOYIQ BIR YIGIT

Otabek o'zi bilan ko'rishgan mundaki ikki yot kishini tanimaganliqdan bir-ikki qayta ularni ko'z ostidan kechirdi. Buni payqag'an Ziyo shohichi Otabekka tanitdi:

— Amakilaringizni siz tanimag'andirsiz albatta, — dedi. — Bu kishi otangizning yaqin do'stlaridan Mirzakarim qutidor. Bu zot Andijon savdog'arlaridan Akram hoji.

Mirzakarim ismlik qirq besh-elli yoshlar chamasida qora qosh, qora ko'z, ko'rkam yuz, yaxshig'ina kiyingan bir kishi bo'lib, Akram hoji elli besh yoshlar orasidag'i bir keksa edi. Otabek qaytadan Mirzakarim qutidorni ko'zdan kechirdi.

— Ota qadrdonlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak, — dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi. — Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirg'an edilar.

— Rahmat, sog' bo'lsinlar.

Majlis Ziyo shohichining uyida Otabekning mehmondorchilig'i uchun yig'ilg'an, yuqorida ismlari o'tkan zotlardan boshqa Homid, Rahmat ham Hasanali bor edilar. Tanishdirishdan so'ng Otabek bilan qutidorning ko'zlari bir-birlariga tez-tez uchrasha boshladilar. Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa og'zini jo'plab tursa ham Akram hoji bilan Ziyo shohichining allanarsa to'g'risidag'i gaplari keti uzilmay davom etar edi. Ularning ko'zi uchunchi to'qnashishida qutidor kulimsirab qo'yib so'radi:

— Meni eslay olasizmi, bek?

Otabek diqqat va e'tibor bilan qutidorni kuzatib javob berdi:

- Yo‘q, amak.
- Necha yoshg‘a bordingiz?
- Yigirma to‘rt yoshg‘a...

Qutidor o‘zicha nima to‘g‘risidadir hisob yuritdi-da:

— Voqi‘an siz meni eslay olmassiz, — dedi. — Men Toshkandda qutidorlik qilg‘an vaqtimda siz taxminan besh-olti yoshliq bola edingiz... Go‘yoki, men Toshkandda kechagina turg‘andek va kechagina sizning havlingizda mehmon bo‘lg‘andekman... Ammo, haqiqatda, oradan o‘n besh-yigirma yil o‘tib, siz ham katta yigit bo‘lgansiz, umr — otilg‘an o‘q emish.

— Siz bizning havlida bo‘lganmisiz?

— Ko‘b martalab mehmon bo‘ldim, — dedi qutidor, — ul vaqtda bobongiz ham hayotda edilar.

Bu ikkisining so‘zlariga quloq solib chetda o‘lturgan Hasanali ham gapga aralashdi:

— Amakingiz bizning havlig‘a kelib turadigan vaqtlarida siz yosh bola edingiz, bek, — dedi. — Amakingiz sizni saroylarga ham olib tushar edilar.

Otabek uyaluv aralash kulimsirab qutidorg‘a qaradi:

— Taassufki, eslay olmayman, — dedi. Qutidor tag‘in nimadir aytmoqchi bo‘lg‘an edi, Akram hoji unga yo‘l bermadi.

— Hoji akamiz bu kunda qanday ish bilan mashg‘ullar?

Otabek:

— Toshkand begi yonida mushovir¹ sifati bilan turadilar.

— Azizbek bu kunda ham Toshkandga hokimdir?

— Shundog‘.

— Sotqi bek ketsin, Aziz bachcha deng, — dedi Homid va Akram hojiga qarab kuldi. — Yaqindag‘ina Musulmon cho‘loqning bazimi shu Aziz bachcha bilan qizir edi, — dedi, ulug‘ bir narsa kashf etgandek mag‘rur, majliska qarab chiqdi. Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo‘lsa kerak bir-birlariga qarashib oldilar. Bu o‘rinsiz tekshirish majlisni bir oz sukutga yubordi-da, so‘ngra Akram hoji savolida davom etti:

— Hokimingiz juda zolim emish, bu to‘g‘ri so‘zmi?

¹ M u s h o v i r — maslahatchi.

— To'g'ri so'z, — dedi bek. — Azizbek zulmidan aholi juda to'yg'an.

Otabekning bu javobidan yolg'iz Akram hojigina emas balki, majlisning boshqa a'zolari ham ajablandilar.

Otasining valine'mati¹ bo'lg'an bir bekning zulmini iqror etish haqiqatan ham taajjubka loyiq edi. Azizbekning Turkiston xonlig'ining eng zolim va mustabid sanalg'an beklarining biri va uning o'z qaramog'ida bo'lg'an Toshkand aholisiga qilg'an zulmlari Farg'onaga doston, ammo Akram hojining bu savoli Azizbekning eng yaqini bo'lg'an bir kishining o'g'lini sinab ko'rishlik uchun edi. Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini orttirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi:

— Otangiz Azizbekning mushoviri ekan, — dedi Akram hoji, — nima uchun uni bir oz bo'lsa ham yo'lg'a solmaydir?

— Kechiringiz, amak, — deb Otabek kulimsiradi, — siz otamning mushovirlig'ini boshqacharoq onglag'ang'a o'xshadingiz... Bizning beklarga hukm vaqtida ham mushovir bo'lmoq imkonsiz narsadir. Otam Azizbekning mushoviri va yaqin musohibi² sanalsa ham va lekin bu juz'iy ishlardagidir, buning uchun sizga bir misol keltiray, bu ish shu yaqin oralardag'ina bo'ldi: Toshkanddagi jum'alik gap majlislaridan birida bir kishi Azizbekni maxtar va bu maxtovg'a qarshi ikkinchisi «nega munchalik maxtaysan, Azizbekning asli bir bachcha-da» der. Ularning bu muzokalarini chetda eshitib turgan xufiyalardan biri bu so'zni Azizbekning qulog'iga yetkazur. Ertasiga Azizbek mazkur ikki kishini o'z huzuriga oldirib maxtovchig'a ulug' mansab ato qilar va ikkinchisini o'limga buyurar... Bu hukm majlisida hozir turgan otam mahkumning gunohini so'rganida Azizbek jallodga baqirar: «Tezroq olib chiq!» Otam tag'in qulliq qilg'anida jallodg'a buyurar: «Qo'lingdag'ini bo'shatib, o'rniga hojini olib chiq!» — Mana ko'rdingizmi, otamning qadru qiymatini.

— Bo'lmasa aholi xong'a shikoyatnoma yozmaydirmi?

¹ V a l i n e ' m a t — aslida ne'mat egasi, boquvchi, qayerda «Xo'jain» ma'nosida kelyapti.

² M u s o h i b — hamsuhbat.

— Nechanchi shikoyatnomani so'raysiz, — dedi Otabek, — Azizbekdan zulm, jafo ko'rganlar bilan birgalikda endi o'ninchi shikoyatnomamizni yuborg'andirmiz... Lekin xonning yo'l boshchisi bo'lg'an kishining o'zi zulmda Azizbekdan bir necha zina baland o'rinni ishg'ol etkuchi kimsa bo'lsa, biz qandog' qilayliq. Ammo shunisi ham borki, shu keyingi vaqtlarda Azizbek Qo'qonning yorlig' va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi. «Itoatdan bosh tortmasin...» degan mulohazada yozg'an shikoyatlarimizdan markazning ko'z yumishi ham ehtimoldir. Har holda Toshkand aholisi Azizbek istibdodidan ortiq to'yindi, kimdan ko'mak so'rashg'a ham bilmaydir.

Yusufbek hojining qanday odam ekani ayniqsa Akram hojiga onglashilib, bu to'g'rida ortiq bahs qilinmadi va so'z boshqa xususlarga o'tdi.

Ziyofat samimiyat bilan chaqirilg'anliqdan dasturxon qadrlik mehmonga maxsus turlangan edi. Ziyo shohichi bilan o'g'li Rahmatning har zamon mehmonlarni dasturxonga qistashlari boshqalarning ishtahalarini ochishg'a sabab bo'lsa ham, ammo bizning Otabekka sira ham asar qilmas, xayollanib o'ltirar edi. Ul nima to'g'rida xayol surib, qaysi to'g'rida o'ylar edi — buni bilish qiyin bo'lsa ham, biroq uning hozirgi ba'zi harakatlari diqqatni jalb etarlik edilar: xayol surar ekan, uning ko'zlari ixtiyorsiz kabi qarshisidagi qutidorg'a qaraydirlar, qutidorning ko'zi o'ziga tushdi deguncha ko'zini undan olib dasturxondagi ko'ngli tilamagan narsalarga urina boshlaydir... Otabekning bu holini majlisdagilar sezmasalar-da, ammo Homid uni ta'qib etkandek edi.

— Savdo bilan qanday shaharlarga bordingiz, bek?— deb qutidor so'radi.

— O'zimizning shaharlardan ko'pini ko'rdim, — dedi bek, — o'ris shahardan Shamayga' ham bordim.

— Ha, ha, siz Shamayga ham bordingizmi? — deb Ziyo shohichi ajablendi.

— O'tkan yil borg'on edim, — dedi bek, — borishim noqulay bir vaqtga to'g'ri kelib ko'b mashaqqatlar chekdim.

¹ Semipalat shahri. Xon zamonlarida Turkiston savdogarlarining o'ris bilan olish-berish — savdo shaharlari bo'lgandir (*muat.*).

— Chin savdogar siz emishsiz, — dedi qutidor, — biz shu yoshqa kelib hali o'zimizning kattaroq shaharlari-mizni ham ko'ralmadik; siz o'risning Shamayigacha borg'ansiz.

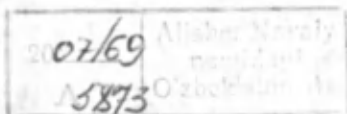
— Yurgan daryo, o'lturgan bo'ryo emish, — dedi Akram hoji.

O'ris shaharlariga borib savdo qilg'uchilar Turkistonda juda oz hisobda bo'lib, chet ellarni ko'rgan Otabek majliska tansiqlandi. O'rislar to'g'risida allaqanday xayoliy rivoyatlar eshitib yurgan qutidor va Ziyo shohichilarning Otabekdan haqiqiy holni bilgilar kelib, undan Shamayda ko'rib, kechirganlarini so'radilar. Otabek Shamay xotiro-tini so'zlab berdi. O'rislarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlarini eshitkuchilarni tongg'a qoldirib, ortiq tafsiloti bilan aytib chiqg'ach:

— Shamayga bormasimdan ilgari o'z hukmdorlig'i-mizni ko'rib; boshqalar ham shundaydir, deb o'ylar edim, — dedi bek, — lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib, o'zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o'risning idora ishlarini ko'rib, o'z idoramizning xuddi bir o'yinchoq bo'lg'anlig'ini iqror etishka majbur bo'ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa holimizning nima bo'lishig'a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo'lsa, vatanga uchsam, to'ppa-to'g'ri xon o'rdasiga tushsam-da, o'ris-ning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig' yozib o'ris-ning idora tartibini dasturilamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o'z elimni o'risniki bilan bir qatorda ko'rsam... ammo o'z elimga qaytib ko'rdimki, Shamayda o'ylag'anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so'zimni eshitkuchi biron ham bo'lmadi, bo'lsalar ham: "Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?" deb meni ma'yus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam, so'ngg'idan to'g'ri so'zni aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda «hayya alalfalah»¹ xitobini kim eshitar edi.

Majlis Otabekning Shamay taassurotini maroq bilan eshitkan, shu kungacha hech kimdan eshitilmagan uning fikrlariga ajablangan edi. Istiqbol qayg'usi tushiga ham

¹ H a y y a a l a l f a l a h — qutqarilishga shoshilinglar, najotga kelinglar (azon chaqirig'i).

kirmagan bu Turkiston otalari Otabekning daruni dildan chiqarib aytgan gaplaridan hissasiz qolmadilar:

— Amiri Umarxondek odil poshsho bo'lsa, — dedi qutidor, — biz ham o'risdan oshib ketar edik.

Ziyo shohichi:

— Bizning bu holga tushishimiz o'z fe'li xo'yimizdan.

Akram hoji:

— To'g'ri.

Homid ham boshqalardan qolishmas uchun: «Xudo kofirning dunyosini bergan» deb qo'ydi.

— Manimcha, o'risning bizdan yuqoridalig'i uning ittifoqidan bo'lsa kerak, — dedi Otabek, — ammo bizning kundan-kunga orqag'a ketishimizga o'z ora nizo'imiz sabab bo'lmoqda, deb o'ylayman, boshqa xil aytkada Ziyo amakining fikrlari qisman to'g'ri. Oramizda bu qo'rqunch holatka bahaqqi tushunadig'an yaxshi odamlar yo'q, bil'aks huzg'uchi va nizo'chi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuqurig'a qarab tortadilar. Bu kungi qora chopon¹ va qipchoq nizo'larini sizga bir timsol o'rnida ko'rsatayin: o'ylab ko'rilsin, bu nizo'lardan bizga qanchalik foyda va qipchoq og'aynilarg'a nima manfaat hosil bo'lmoqda?— Faqat bundan foydalang'uchilar ikki xalq orasig'a adovat urug'ini sochib yurg'uchi bir necha e'vogar boshluqlarg'inadir. Masalan, Musulmonqulni kim xolis odam, deb o'ylaydir? — Uning yurt uchun qon to'kishdan boshqa nimaga foydasi tegdi? Musulmonqul o'z g'arazi yo'lida orada yo'q nizolarni qo'zg'ab, kuyavi Sheralixonni² o'ldirdi, gunohsiz Murodxonni shahid etdi, qo'y kabi yovvosh Toshkand hokimi Salimsoqbekni o'ldirib, o'rniga Azizbekdek zolimni belguladi va o'zini mingboshi deb e'lon qilib, aqlsiz bir go'dakni (Xudoyorni) xon ko'tarib el yelkasiga mindi. Tuzuk, agar Musulmonqul bu ishlarni bir yaxshi maqsadni kuzatib qilg'anda, zolimlarni o'rtadan ko'tarib, yurtka osoyish berganda, unga kim nima deya olur edi? Holbuki, Toshkand tarixida misli ko'rilmagan Azizbek kabi vah-

¹ Qipchoqlar o'zbeklarni qora chopon, deb ataganlar (*mual.*).

² Sheralixon Musulmonqulning singlisiga uylangan edi. Sheralixonning o'g'li Xudoyorxon, shu Musulmonqulning singlisidan tug'ildi. Musulmonqul yaxshi ish ko'rish uchun jiyani Xudoyorga qizini benb, o'ziga kuyav qilgan edi. Sheralixon Nerbo'taxonning akasi, Hojibekning o'g'li (*mual.*).

shiyini faqat shu Musulmonqul qo'lidan oldi. Basharti, Musulmonqul chin inson bo'lsa, insondan vahshiy tug'ilganini hech kim eshitkan chiqmas. Modomiki, o'z g'arazi yo'lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo'lg'unchilar yo'qotilmas ekanlar, bizga najot yo'qdir, magar shunday g'arazchilarni ular kim bo'lsalar ham ish boshidan quvlash va ular o'rniga yaxshi xolis odamlarni o'tquzish najotimizning yagona yo'lidir.

Otabek majliska tamoman yangi va eshitilmagan fikrlarni so'zlab ketdi, ular bekning og'zig'a anqayishib qolgan edilar. Darhaqiqat, o'z ora bitmas nizo'larning asli mansha'ini¹ ul yaxshi onglab tahlil qilar va durust qiymat berar edi. Uning shu yo'sun mulohaza va fikrlari majliska chuvalg'an ipning uchini topib bergandek bo'lib, lafzan bo'lmasa ham ma'nan ularning tahsin va olqishlarini oldi.

Otabek xufton namozi uchun tahorat olishg'a mehmonxonadan chiqq'an edi, uning keticha:

— Otaning bolasi-da, — deb Ziyo shohichi mehmonlarga qarab qo'ydi.

— Umri uzoq bo'lsin, — dedi Akram hoji, — yigitlarimiz ichida eng aqllig'i ekan... Agarda xon ko'tarish manim qo'limda bo'lsa edi, xon qilib Otabekni ko'tarar edim... O'zi o'qug'anmi?

Bu maxtovlar bilan terisiga sig'may ketkan Hasanali javob berdi:

— Toshkand Beklarbegi² madrasasining² peshqadam mullabachchalaridan edi, lekin uch yilcha bo'ldi, xo'jamiz madrasadan olib savdo ishiga qo'ydilar.

— Xudo har narsadan ham bergan yigit ekan, — dedi qutidor.

Ahli majlis Otabekni ko'klarga ko'tarib maxtar edi, lekin Homid bu maxtashlarg'a ishtirok etmas va nimadandir g'ijing'andek ko'rinar edi. Shu orada qutidorning «uylanganmi?» deb Hasanalidan so'rashi Homidga yana boshqacha holat berdi. Hasanalining so'rag'uchig'a bekning qiz yoqdirmaslig'ini sabab ko'rsatib, shu kungacha uylanmay kelganligini tafsili bilan hikoya qilib berishidan so'ng ul toqatsizlang'andek bo'ldi:

— Balki begingizning tama'lari xon qizidadir, — dedi

¹ M a n s h a' — boshlanishi, kelib chiqish joyi.

² B e k l a r b e g i — Toshkentning oldi madrasalaridan. Eski Jo'va maydonida bo'lgan. 1923—1924-yillarda buzib yuborilgan.

istehzo bilan Homid, — bundog' yigitlar uylanganlarida ham kishi qizini umr bo'yi azob ichida o'tkazadirlar...

Sababiga tushunish qiyin bo'lg'an bu istehzoga qarshi Hasanali sukut qilmadi:

— Men uning xon qizini olish maqsadi borlig'ini bilmayman, — dedi kulimsirab, — biroq ul xon qizini olsa arzimaydirgan yigit emas... hatto zarxarid' quli bo'lg'anim holda menga ham qattig' so'z aytishdan saqlang'an bir yigit o'z nikohida bo'lg'an ozod bir qizg'a albatta zahmat bermas, deb o'ylayman. Ba'zi xotin uradigan va xotin ustiga xotin olib, xotinlarig'a zulm qiladig'an hayvonsifat kishilardan bo'lib ketishi menimcha ehtimoldan juda uzoqdir, inim mulla Homid...

Hasanali o'tkan faslda Homidning o'z og'zidan xotinlarig'a qarshi qamchi ishlatkanini eshitkan edi. Shunga binoan uning bu oxirg'i jumlasini Homidni yerga qaratib, lom deyishka majol bermay qo'ydi. Ziyo shohichi qaynisi Homidga «Tuzlatildingmi»? degandek qilib qaradi va Hasanalidan afu so'radi:

— Kechirasiz, ota, — bizning Homidboy shunaqa qo'lansa gaplar uchun yaratilg'an odam.

Qutidor ham Hasanalining ko'nglini ko'tarib tushdi:

— Gapingiz to'g'ri, ota, — dedi, — Otabek xon qizig'a loyiq bir yigit ekan.

Bahslashish uchun Homidga yo'l qolmag'an edi. Bir turlik iljayib yer tegidan Hasanaliga ko'z tashladi.

Oshdan keyin boshlab Homid, so'ngra boshqa mehmonlar tarqalishdilar. Otabek bilan qutidorning yo'llari bir bo'lg'anliqdan birgalashib ketdilar. Qutidor havlisiga qayrilar ekan, bek bilan xayrlashdi:

— Albatta, birisi kun biznikiga marhamat qilasiz, tuzikmi?

— Xo'b, amak.

— Bizniki mana shu burchakdagi eshik... Qaytag'a bu kun biznikida qolsangiz bo'lmasmi-a?

— Rahmat... Xayr, salomat bo'lingiz.

Ular to'xtab so'zlashqan o'rinlaridan xayrlashib uzoqlashg'ach, shundagi bir burchakdan choponig'a burkangan bir kishi chiqib, haligilar kelgan tomong'a qarab yurdi...

* Zarxarid — tilla barobariga sotib olingan (qul laqabi).

3. BEK OSHIQ

Saroy tinch uyquda, tun yarim. Hasanali hujraning uzun burama qulufini ochib ichkariga sham' yoqdi va bekning to'shagini yozib uning kirib yotishini kutib turdi. Ammo Otabek nima uchundir tez kira bermadi. Hujra eshigini ochilg'anidan, sham' yoqilib, o'rin yozilg'anidan go'yo xabarsiz kabi ustung'a suyalg'ancha qotib turar edi.

— O'ringizni yozdim, bek.

Otabek bu so'z bilan hujraga kirdi va borib to'shagi yonig'a o'lturdi. Hasanali bekning yeshinib yotishini kutib turar, chunki uni yotquzib yoqilg'an sham'ni o'zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. Biroq Otabek to'shagi yonig'a o'lturida, yana o'ylab qoldi... Otabek bir necha kunlardan beri Hasanalining ko'ziga boshqacha ko'rinar edi.

Hasanali Otabekda shu kungacha ko'rilmagan qiziq bir holatka besh-olti kundan beri ajabsinib yurar edi. Hasanalini ajabsindirgan holat ham bekning shuning singari xayol ichida barchani unutib qo'yishi va boshqa ishlarga e'tibor va parvosizligi edi.

Hasanali bekning hozirg'i ipidan-ninasigacha bo'lg'an qiziq holini uzoq kuzatib turdi. Lekin Otabek xayol surishdan zerikmasa ham Hasanali kuzatishidan zerikdi.

— Menda yumushingiz yo'qmi?

Otabek bu gapni onglamadi shekillik, Hasanalining yuziga ko'tarilib qaradi-da, yana ko'zini bir nuqtaga tikib qoldi. Bu holatdan Hasanalining andishasi ortib, bekning bunchalik angravlanishig'a qanday ma'no berishini ham bilmas edi. Otabek shu holda tag'in qanchag'achadir o'lturdi, nihoyat uyqudan uyg'ong'an kishidek so'chib o'zini kuzatkuchiga qaradi:

— Chiqib yotmaysizmi?

— Menda yumushingiz yo'qmi?

— Nima yumushim bo'lsin, sham'ni ham olib keting.

Hasanali sham'ni olib, o'z hujrasiga chiqdi. Uning hujrasi Otabekning bilan bir qatorda bo'lib, gazmol, poyafzal va shuning singari mollar ila to'lg'an va Otabekdan boshqa, alohida hujrada turishi ham shu mollarni saqlab yotish uchun edi. Hasanali o'rnini yozar ekan «tavba» deb qo'ydi.

Yuqorida so'zlang'anidek, Otabekdagi bu holatni biror haftalardan beri payqasa ham hozirgidek andishaga tushmagan va bunchalik diqqat etmagan edi. Xo'jazodasidagi bu holat uni har turlik mulohazalarga olib keta boshladi. To'shagi ustiga o'lturib, oq soqolini o'ng qo'li bilan tutamlab o'ylar edi: savdo to'g'risida biror xato qildimi, Ziyo shohichinikida taomdan tuzukroq totinmadi, biror og'rig'i bormikan... Musofirchiliqda og'risa... Ammo bu mulohazalarining bittasiga ham o'zi qanoatlanmadi. Zero savdo to'g'rilari undan yashirin emas, og'rig'anda ham albatta shikoyat eshitar edi.

O'ylab-o'ylab bir narsaga ham aqli yetalmagach, o'rnidan turib toqchada yonib turgan sham'ni o'chirdi. Hujra orqa-o'ngni ajratib bo'lmasliq qorong'ilandi. Qorong'ida turtinib hujra eshigiga keldi-da, avaylab g'ijirlatmay eshikni ochdi va sekingina tashqarig'a bosh chiqarib saroyni kuzatdi. Kishi yo'qliqqa qanoat hosil etib, mahsichan oyog'ini ohista qo'yib Otabek hujrasining yonida to'xtadi, saroyni yana qarab chiqdi. Saroy qopqorong'i, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni saroy ot-xonasidagi otlarning kart-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo'rozlarning qichqirishlarig'ina buzar edilar. Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga quloq soldi. Hujra ichi tinch edi. Oradan uch-to'rt daqiqa fursat o'tib hujradan ship etkan tovush eshitmadi. Tag'in bir necha daqiqa quloq uzmay turib, so'ngra o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'lg'an edi, ichkaridan «ufff» degan ixrash eshitdi. Hasanalining quloqlari tikkayib o'rnidan turdi, ko'zi olalang'an edi.

— Bek og'riq, — dedi ko'ngildan va jazmlanib hujra eshigiga yurib keldi. Eshikni ochib Otabek yonig'a kirmoqchi edi. Eshikni itarishka borg'an qo'lini qoldirib «balki og'riq emasdir» deb to'xtaldi. Yana kiraymi, yo'qmi, deb ikkilanib turg'andan keyin yurib, o'zining hujrasiga keldi. Ammo Otabek to'g'risidagi tashvishi boyag'idan o'n qayta ortqan edi. Yeshinib uxlarg'a yotqan bo'lsa ham bekning xususi uni ko'z yumg'ali qo'ymadi. Bek to'g'risida har turlik xayollarga bormoqda edi. Yusufbek hojining «O'g'lim yosh, sen dunyoning issiq-sovug'ini tatig'an va manim ishongan kishimsan. O'g'limning har bir holidan xabar olib turish sening vazifangdir», deb ta'kidlashi, Otabekning onasi — O'zbek oyimning yoshliq ko'z bilan: «Seni xudoga,

Otamni senga topshirdim!» — deb yolborishlari, zorilashlari uning quloqlari ostida takrorlang'andek bo'lar edilar. Uxlab ketalmadi. Ko'ynakchan egniga choponini yopinib o'rnidan turdi, hujradan chiqib Otabek darichasi ostig'a yana kelib o'lturdi.

Tun ayoz, izg'iriy yel to'rt tarafka yugurib jon achitmakchi bo'lar edi. Hasanali yarim yalang'och holda junjayib daricha ostida, izg'iriy quchog'ida o'lturar erdi. Ul yegan sovug'ig'a iltifot etmas, vujudini izg'iriyqa topshirib, fikrini hujra ichiga yuborg'an edi. Hujra ichiga bir muncha quloq solib o'lturgandan keyin, uzun tin olib boshini tirqishdan uzdi, Otabekning pishillab uxlag'an tovshini eshitib bir darajada tinchlandi. Vasvasadan ariyozg'an bo'lsa ham o'rnidan qo'zg'almas, nima uchundir tag'in ham sovuqqa junjib o'ltira berdi. Oradan yana bir necha daqiqa fursat o'tib, Hasanali tamom tinchlandi, ham turib ketmakchi bo'ldi va shu holatda ichkaridan uyqusirash eshitdi:

— «Qora ko'zlari, kamon qoshlari...»

— A-a-a, — dedi Hasanali va qaytadan qulog'ini tirqishg'a olib bordi. Endi uning butun borlig'i quloq bo'lib aylangan, o'zini unutilib barcha diqqati hujra ichiga oqg'an edi. O'rtadan ko'b fursat o'tmadi, boyag'i uyqusirash yana takrorlandi:

— «Oy kabi yuzlar, kulib boqishlar, cho'chib qochishlar... Uff».

Hasanali uchun birinchida onglashilmay qolg'an ma'nolar bu keyingi gap bilan yeshildi. Hasanali endigi o'lturishni ortiqcha topib o'rnidan turdi, hujrasiga kirar ekan, boshini chayqab o'zicha so'zlandi:

— Bek oshiq!

O'rni ustiga choponini yopdi-da, ko'rpasi ichiga kirib o'lturdi va «chindan oshiqmi?» degan savolni ko'nglidan kechirdi. Tanish bo'lmag'an bir shaharda kimning bo'lsa ham qizig'a uchrashsin, besh-olti kun ichida bu yanglig' uyquda ham... masalaga bu jihat bilan qarab bekning ishqig'a ishongusi kelmas edi. Ammo ikkinchi tomondan qulog'i ostida bekning o'z og'zidan eshitilgan— «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar...» jumalari takrorlang'andek bo'lib xo'jazodasidagi bir necha kunlik o'zgarishka muhabbatdan boshqa hodisa, deb ma'no bermalmas edi. Bu ikki turlik masalalarning o'ng-tersini aylandirib muhokama qildi va o'Ichadi. Hasanalining

o'zi tarozuning ishonmasliq pallasida bo'lsa ham — «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar» hamon quloqlari ostida takrorlanar edilar. Tun tong otarg'a yaqinlashg'an, uning uyquliy miyasi hech bir turlik bu muammoni yesha bilmas edi. Ko'b o'ylasa ham bir qarorg'a kela olmadi. Ammo ertaga bekning o'zini sinab ko'rmakchi bo'lib ko'zi uyqug'a ketdi.

4. MARG'ILON HAVOSI YOQMADI

Ertalabki choy hozirlang'an. Otabek xomush o'lturub, Hasanali ersa uning holini ta'qib etmakda edi. Oradag'i so'zsizlik bir piyoladan choy ichkuncha buzilmadi. Oxirida Hasanali Otabekning tusiga bir necha qayta ko'tarilib qo'ydi.

— Bir necha kundan beri xomushroq ko'rinasizmi?

Otabek savol tashlag'uchig'a qarab oldi va tasdiq ishorasini berib:

— Bilmadim, — dedi va bir oz to'xtab izoh berdi. — Xomushligim sizga ham sezildimi, bilmadim... Marg'ilon havosi mizojimga to'g'ri kelmaganga o'xshaydir...

— Aytkaningizdek, — dedi Hasanali. — Marg'ilonning havosi buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarib boshladi. Marg'ilondan tez jo'namasaq men ham ishdan chiqadiring'an o'xshayman...

Bu gapdan keyin Hasanalining ko'zi bekka tikilgan edi, agar tundagi uyqusirash Hasanalining o'ylag'an ehtimoliga to'g'ri kelsa, o'zining haligi so'zi Otabekka bir o'zgarish berishida shubha qilmas edi.

Otabek boshi berk ko'chada qolg'ondek bo'ldi, javobg'a qiynaldi:

— Ketamiz, — dedi bir oz o'ylang'andan keyin, — mol baholari to'g'risida bitisha olmay turamiz — olg'uchilar arzon so'raydirlar. Shuning uchun tag'in bir necha kun qolishimizg'a to'g'ri kelarmikin. Bilmadim...

Hasanalining sinashi nihoyatiga yetkandek bo'ldi, hatto yuqoridag'i javobni eshitkan vaqtida nima uchundir o'zini bir turlik kulgidan arang to'xtatib qolg'an edi. Yana o'rtada xomushlik hukm surib, Hasanali ishni tuzikroq ochish va yo shu ko'yi qoldirib ketaberish talashida edi. Hasanali bekning har bir siriga o'zini mahkam deb hisoblag'anliqdan, darhaqiqat,

Otabekka mahram bo'lishg'a loyiq bir mehribonchiliqqa ega bo'lg'anliqdan xo'jazodasi bilan ochiq so'zlashish fikriga keldi. Bir necha daqiqa muqaddima uchun reja qurib o'lturgandan so'ng tilga keldi:

— O'g'lim, Otabek.

— So'zlangiz.

— Aytingiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalining maqsadig'a tushunolmay majhul unga nazar tashladi:

— Sizmi? — deb kulimsiradi. — Otam bo'lmasangiz ham meni otaliq muhabbati bilan suygan sodiq va mehribon bir kishimsiz — ya'ni ma'naviy otam.

— Barakalla, o'g'lim, — dedi Hasanali, — javobingiz o'z o'ylag'animchadir. Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar o'z o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi, bu to'g'rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablendi:

— So'zingizga tushunolmadim, ota, — dedi, — shundog' bo'lsa ham javob beraman: bu kungacha siz yolg'iz meninggina emas, bizning oilamizga otaliq mavqi'ida turib, yaxshiliqdan boshqani sog'inmay kelasiz.

Hasanali tusini buzmadi:

— Ilgariroq balki shundog' bo'lg'andir, ammo endi, ayniqsa siz...

— Ayniqsa men... ochib so'zlangiz.

— Ayniqsa sizning menga saqlag'an ishonchingiz tugalganga o'xshab, o'zimdanda qandog' kamchilik o'tkaniga hayratdaman.

— Qiziq gaplar so'zlaysiz, — dedi Otabek, taajjubi ortqan edi. — Menga qandog' yomonlik sog'indingiz-ki, sizga ishonchim bitsin? Vasvasalanishning o'rmi yo'q, mundan so'ng ham sizning xayrixohona kengashlaringizga, ham vujudingizga muhtojman, amonatim, boshqam mundan keyin ham ona qornida saqlang'andek sizda saqlanishig'a ishonaman va bunga sizning ham amin bo'lishingiz kerak, ota.

— Lekin... til bilan ko'ngil boshqa-boshqadir, o'g'lim...

Otabek bu ters va qo'rs muqobaladan toqatsizlandi:

— Yanglishasiz, ota.

— Yanglishmayman, bil'aks bilib, qanoatlanib so'zlayman.

— Tilim bilan ko'nglimning boshqalig'ini isbot qilingiz.

Hasanali ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va:

— Mendan yashirib yurgan bir sirringiz bor, — dedi.

— Sizdan yashirg'on bir sirrim bor?

— Bor o'g'lim, bor, — dedi Hasanali, — agar da'vongiz to'g'ri bo'lsa, menga chindan o'z kishim deb qarasangiz o'sha sirni yashirmangiz.

Otabek to'satdan o'zgarib, boyag'i asabiylik holatini yo'qotti, shundog' bo'lsa ham o'zini yig'ib kulgan bo'ldi:

— Hali shunaqa sizdan yashirin sirrim bormi?

— Bor.

— Bo'lmasa, marhamat qilib kashfingizni so'zlangiz.

Hasanali piyolani og'ziga ko'tarib, choyni ho'pladi, kashfini ochti:

— Marg'ilong'a kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor, — dedi, — siz bu holatni «Marg'ilon havosi yoqmadi» deb ta'bir qilsangiz ham men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o'ziga qattig' tikilib turg'an Hasanalidan yuzini chetka burishka majbur bo'ldi. Go'yo bu sehrgar chol hamma sirni betdan o'qub olar edi. Hasanalini hamon o'ziga tikilib turg'anini bilib, manglayini qashig'an bo'ldi:

— Xo'sh, davom etingiz...

— Bu sirringizni mendan yashirmoqchi bo'lasiz, — dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki, endi o'z kashfiga juda ishong'an edi. — Xayr, yashirmoqqa ham balki haqqingiz bordir... ammo shu ko'yi sir saqlash bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

— ...
Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag'an edi. Hasanalining yuziga padorona tarahhum¹ tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

— Aybi yo'q, o'g'lim, — dedi, — muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo'ladig'an yurak javharidir. Shuning bilan birga ko'b vaqtlar kishiga zararli ham bo'lib chiqadir. Shuning uchun kuch sarf qilib bo'lsa ham uni-tish, ko'b o'ylamaslik kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko'tarilib Hasanaliga

¹ T a r a h h u m — rahm, shafqat.

qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go'yo buning ila «unitish mumkin emas» degan qat'iy so'zni aytgan edi. Orag'a so'zsizlik kirdi. Ikkisi ham fikrga tolga'an edi. Hasanalining ortiqcha berilib o'ylag'an kezda soqolini qayirib tishlaydigan bir odati bo'lib, hozir ham soqolini yamlash bilan mashg'ul edi. Uzoq o'ylag'andan so'ng ishning ochilmay qolg'an qismini yeshishni boshqa vaqtg'a qoldirmoqchi bo'ldi. Chunki Otabek shuning o'ziga ham yaxshigina qizarinib, bo'rtgan edi.

5. KIROYI KUYAVING SHUNDOG' BO'LSA!

Poyafzal bozori va uning burchagidagi havli... O'qug'uvchi albatta bu havlining egasi bilan tanish chiqar. Ko'rimsiz, chirk bosib qorayg'an, juda ko'b xizmat qilib keksaygan, ochib-yopqanda anvo'i — turlik dodi-faryod qiladirg'an, bunda sanalg'an sifatlarini bir yerga jamlab natija chiqarg'anda «sharti ketib, parti qolg'an» bir darbozaning ostonasidan uch-to'rt qadam ichkariga kirilsa Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong'u yo'lakning nihoyatidagi yorug'liqqa tomon oshiqilur. Qoqilib-suqilib yo'lak zindonidan qutiling'ach bir ulug' ariq yoqasig'a, o'rdadek havliga chiqilur va rohat tin olinur. Havlining kun chiqarida kun botishig'a qaratib soling'an, uncha maxtarliq bo'lmasa ham ammo zamonasining olding'i binolaridan hisoblang'an bir ayvon bilan bir uyga ko'z tushadir. Sahn va binolar kishi zotidan bo'sh, shuning uchun bu havli oilaning tashqarig'i qismi — mehmonxona ekanligi onglashilur. Sahnning tun va kun botar jihatlarini kichkina hujralar bilan o'ralg'an va bu hujralarning barcha eshiklari yopiq va qulflang'an holda bo'lib mollar bilan bandligi va uy egasining davlatlik kishi bo'lg'anlig'i bilinur. Havlining janub tarafi do'konlar orqasi, ammo katta tup gilos yog'ochlari qoplab yotadirlar.

Endi biz tashqari havlini qo'yib mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari havlining yo'lagi ham nargisidek usti va bag'ri yopiq — qorong'u, yo'lakning nihoyatiga borib o'ngga yurilsa axtaxonaga, chapka yurilsa birinchi martaba kirganimizdek ulug' bir havliga chiqarmiz. Havlining to'rt tarafi turlik ehtiyoj binolari bilan va to'rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan

o'ralg'an bo'lib, shu ikki uyning orasig'a o'lturgan koshinkor va naqshin chorchari ayvon bu havlining birinchi martaba ko'zga chalinadig'an ortiqliqlaridandir. Shu chorchari ayvonning o'rtasida bir yerida, ustiga atlas ko'rpalar yopilg'an tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin kiyib bir kishi o'lturadir. Bu kishi bilan ikkinchi martaba tanishib o'lturmaymiz, chunki, hu odam o'qug'uchi bilan tanishqan — Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi ichidan atlas ko'ynak, ustidan odmi xon atlas guppi kiygan, boshig'a oq dakanani xom tashlag'an, o'ttuz besh yoshlar chamaliq go'zal, xush bichim bir xotin. Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to'g'riliq ma'nolari tomib turg'an bu xotin qutidorning rafiqasi — Oftob oyim, ikkinchisi yetmishlardan o'tkan bir kampir. Oftob oyimning onasi — Oysha bibi. O'choq boshida qo'polg'ina, qirq besh yoshlar chamaliq yana bir xotin choy qaynatib yuradir. Bu xotin ersa oilaning cho'risi — To'ybeka. Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib ayvonning chap tarafidagi daricha orqalik uyga kiramiz, ham uyning to'riga soling'an atlas ko'rpa, par yostiqliq quchog'ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg'oq yotgan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqliqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'zgi, quyug' jinggila kiprak ostidag'i timqora ko'zlari bir nuqtaga tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyig' qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqg'a aylangan-da, kimdandir uyalg'an kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq nozik qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilg'an qora xolini qashidi va boshini yostiqliqdan olib o'lturdi. Sariqliq rupoh atlas ko'ynakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi bir oz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'lturgach boshini bir silkitdi-da, ijirg'anib qo'ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to'zgi an soch tolalari o'rab olib jonso'z' bir suratka kirgizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi — Kumushbibi edi.

Kumushbibi bir necha kundan beri sovuqlik havo

Jonso'z — jon o'trovchi, azob beruvchi.

tegdirib, bosh og'rig'i va ko'z tinishka o'xshash og'rig'lardan shikoyat qilib yurar, shuning uchun onasi «tinch uxlasin, ortiq urinmasin» deb bu kun namozga ham uyg'otdirmag'an edi.

Kumush, kiyinib uydan chiqdi, To'ybeka tomonidan hozirlanib berilgan issig' suv bilan yuzini yuvdi. Uyiga kirib artinib, tuzatingach ayvonga chiqdi. Ayvondagilarga salom berib otasining yonig'a kelib o'lturdi.

Qutidor qizini kuzatdi:

— Tuzikmisan, qizim?

— Yo'q, otajon, boshim hamon og'rib turadir.

Qutidor qizining peshonasini ushladi:

— Ey-ha, Kumush, hali issig'ing bor, — dedi. — O'zingni teja qizim, o'rningni qalin qilib burkanib yot, terlasang yorisharsan, qizim. To'ybeka, Kumushning choyini oqlab ber-chi.

Oftob oyim erining so'zini kuchlab tushdi:

— Issig'i bor, yuzi ham qizarib bo'rtib turibdir.

O'zining ruhsiz tovushi bilan Oysha buvi ham gapka aralashdi.

— Nax kechasi bilmapsiz, nax meni qo'rqitib enka-tenkamni chiqardi. Isitmasi aralash allanuchka so'zlarni aytib chiqdi...

Kumushbibi yalt etib buvisiga qarab qo'ydi.

— O'sha harorati g'ariza'niki hammasi, — dedi qutidor. — Men bu kun birar hakimdan so'rab qaraychi... Ol qizim, shu piyoladagi choyingni ich-chi, — dedi va tag'in bir qayta qizini kuzatdi.

Choyini ichib bo'lg'andan keyin qutidor fotiha o'qub o'rnidan turdi:

— Men senga aytib qo'yay, Kumush, — dedi turar ekan qutidor Oftob oyimg'a, — bu kunga bir mehmon aytgan edim. Cho'ringni chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag'an ko'rpalariningni ber, tanchaga o'shani yopsin. Katta gilamni ham chiqar, uyingda mevalaring bor edimi?

— Bor.

— Bor bo'lsa yaxshi. Bir ozdan so'ng et olib kir-guzarman, varaqi pishirib qo'yingiz.

Oftob oyim varaqi pishirishdan u kungi mehmonning uncha-muncha kishi bo'lmag'anlig'ini bildi.

¹ Harorati g'ariza — tabiiy harorat, isitma.

— Qanaqa mehmon edi?

— Sen tanimassan, toshkandlik bir yigit, tag'i shu yerda-gi uch-to'rtta og'aynilar. Tuzikmi, aytkanlarimni uqdingmi?

— Uqdim-uqdim.

Kumushbibi otasining so'ziga iltifot qilmadi. Qutidor do'koniga jo'nag'andan keyin Oftob oyim To'ybekani mehmonxonag'a buyurdi va o'zi xamir qilishg'a o'lturdi. Kumushbibi xomush edi. Bir narsa to'g'risida o'ylarmidi yoki bosh og'rig'isi kuchlikmidi, har holda namozshom gul kabi yopiq edi. Qarshisida o'lturg'an buvisining o'tkan-ketkandan qilg'an hikoyalari erinibgina quloq berar va ko'nglini ochish uchun aytilgan qiziq so'zlarga iljayish bilan javoblanar edi.

Kumushbibi o'zining bir soatcha vaqtini shu ko'yi kechirdi, so'ngra o'rnidan turib kichkina latif oyoqlarig'a otasining yaqindag'ina olib bergan qala kavshini kiydi va oshxona yumishi bilan qorishib yotqan onasining oldig'a bordi.

Kumushbibi endi o'n yettini qo'yib o'n sakkizga qadam bosqanliqdan bo'yi ham onasig'a yetayozg'an, ammo jussasi onasig'a ko'ra to'laroq edi. Onasining yumishig'a bir oz qarab turg'anidan keyin tashqarig'a tomon ketdi. Ayvonning bir chetidan mehmonxonada gilam to'shab uringan To'ybekaga qarang'an bo'ldi-da, ayvonning o'rta ustuniga kelib suyandi. Endi boyag'ig'a qarag'anda bir oz yengillangansumon, jon olg'uchi qora ko'zlari harakatlana boshlag'an, bo'g'riqqan qizil yuzlari ochilinqirag'an edilar. Ayvon ustuniga suyang'ach, qora qiyig' qoshlarini chimirib ko'cha yo'lak tomong'a qaradi, bir oz qarab turdi-da, ayvondan yerga tushib yo'lak tomong'a, ariq bo'yig'a ketdi. Suv bir do'konning ostidan chiqib, bu havlida uch-to'rt quloch chamasi ochiq havoda oqar va ko'prik-tom ostig'a ketar edi. Kumushbibi ariq bo'yidan bir o'rinni ko'zladi-da, sakrab narigi yuziga o'tdi va cho'nqaydi. Uning ko'zlari muloyming'ina suv ustiga og'dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning ta'zimi uchun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida o'lturgan sohiraning¹ sihri-ga musaxxar² bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada

¹ S o h i r a — sehrchi qiz.

² M u s a x x a r — sehrlangan, taslim bo'lgan, bo'ysungan.

aylangach, ohistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi. Ariq suvining nihoyatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'lturg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatka kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergan edi... Ikkinchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishda bu fitna tag'i ham kuchaydi...

Nozik oyoqlar toldilar shekillik, sadaf kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi, ariq bo'yini va uning suvlarini tashlab ketdi.

Boyag'ig'a qarag'anda anchagina yengillanib ichkari-ga kirdi, harakatlari ham bir muncha o'zgaragan edi. Oysha buvi undagi bu o'zgarishdan so'yindi:

- Yengil tortdingmi, qizim?
- Shukur...
- Endi ortiq urinma qizim, tinch o'ltur.

* * *

Qish kunlari bir tutam, «ha, deguncha» kech bo'ladir. Bu kun ham «ha deguncha»ga ham qolmay kech bo'lg'an, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o'tkan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyofat quyuq-suyuqlari bilan to'la-to'kis davom etar edi. To'ybeka ichkari bilan tashqarig'a¹ yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugalayozg'andan keyin To'ybeka o'zining sovub qolg'an oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig'a o'lturdi.

So'zdan so'z chiqib Oftob oyim To'ybekadan so'radi:

- Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?
- Nax siz yosh mehmonni ko'rmabsiz, dunyog'a kelmabsiz, — dedi To'ybeka o'ngu ters osh chaynab, — bir chiroylik, bir aqllik, tag'in o'zi hammadan yuqorida o'lturadir; hali yigirma ham bormag'andir, mo'ylabi ham endigina chiqa boshlag'an... Nax bizga kuyav bo'ladigan yigit ekan, — dedi va Kumushka qarab kulib qo'ydi. Bu so'zdan Oftob oyim ham kulimsirab qizig'a qaradi:

— Ana, Kumush, sen eshitdingmi, opangning so'zini, To'ybeka senga er topqan, sen bo'lsang boshim og'riydir deb yotasan.

Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irinlari¹ ostidagi sadafdek oq tishlari ko'rinib

¹ Cho'ri xotirlarda kishidan qochish rasmi yo'q edi (*mual*).

ketdi ersa-da, biroq uning bu holi tezlik bilan tundliqqa alishindi.

— Qolg'an xizmatlaringizning bittasi endi menga er topish edi.

To'ybeka Kumushning tundlanishini elamadi:

— Ey... singlim, hali sen bilmaysan, — dedi, — u yigitni bir ko'rgin-da, hu, deb ketabergin... sen tugil, shu yoshim bilan menim ham unga tekkim keldi, — dedi va xaholab yubordi.

Kumushbibi chirt etib yuzini To'ybekadan o'girdi.

— Tezroq tegib qoling.

— Koshki edi tegalsam, — dedi To'ybeka, — men uning bir tukiga ham arzimayman. Ammo sen bo'lsang uning bilan tenglashar eding. «Teng-tengi bilan, tezak qopi bilan». Xa-xa-xa!..

To'ybekaning shuningdek hangomalari boshqa vaqtlarda Kumushni yaxshigina kuldirdi ham hozir unga yotishib kelmadi shekillik, achchig'lang'an ko'yi yotish uchun uyiga, kirib ketdi. Oftob oyim «bachchamachchadir» deb o'ylag'an edi. Shuning uchun bu to'g'rida so'z ochmadi.

— Tashqaridan xabar olingizchi, opa, — dedi Oftob oyim, — choy kerak bo'ldimikin.

To'ybeka nari-beri oshini yeb tashqarig'a chiqib ketdi. Oradan daqiqa vaqt o'tkan yo o'tmagan edi, hovliqib ayvonga keldi:

— Tuf-e, qurib ketsin jonim chiqib ketdi-ya!

Bir soatdan beri joynamozdan qo'zg'almay tasbih ag'darib o'lturgan Oysha buvi To'ybekani boshdan-oyog' kuzatib yana ishiga mashg'ul bo'ldi. Oftob oyim iltifot-sizgina kulimsirab tanchadan so'radi:

— Nima bo'ldi, nega muncha qo'rqish?

To'ybeka damini rostlab ustunning tegiga o'lturdi:

— Pochchamdan dasturxonni olib qoqish uchun gilosning yonidan o'tarmanmi, allakim baloga turtinib ketdim. Qo'rqqanimdan oz qoldiki, dodlab yuborsam... Chamasi mehmonlarg'a qarab turg'an ekan.

— Kimbalo ekan?

— Qorong'uda yaxshi ajratolmadim, tusini g'ira-shira anovi qora Homidg'a o'xshatdim. Tag'i umi-boshqami — xudo bilsin, shatir-shutir qildi-da, chiqib ketdi.

¹ I r i n — lab, dudoq.

Qutidor mehmonlarni jo'natib yotish uchun yeshinar ekan, Oftob oyim so'radi:

— Chiroylik yigit, aqllik yigit, deb maxtiy-maxtiy To'ybekaning ichagi uzildi, u kim edi?

— Mehmonimiz o'sha edi, — dedi qutidor, — toshkandlik Yusufbek hoji otlig' yaqin oshnamning o'g'li.

— To'ybekaning maxtag'anicha bormi, o'zi?

— Bor, — dedi qutidor va g'italandi¹, — xudo kishiga o'g'il bersa shundayini bersin-da.

Oftob oyim kula-kula To'ybekaning Otabek to'g'ri-sida so'zlagan gaplarini va Kumush bilan bo'lg'an mojarosini so'zlab chiqdi. Qutidor ham kulgidan o'zini to'xtatolmas ekan:

— Tentagingning aqli balo, kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa, — dedi.

6. TOSHKAND USTIDA QONLIQ BULUTLAR

Bu kunlarda Marg'ilonda shunday xabar chiqib qoldi. «Toshkand hokimi bo'lg'an Azizbek Qo'qong'a qarshi bosh ko'targan. Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilgan devon beklarini o'ldirgan!» Ikkinchi kun bu xabar tag'i ham boshqacha to'n kiydi: «Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo'shib, Toshkand ustiga jo'natqan!»

Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuqqonliq bilan qarshi olindilar. Bu voqi'aga hech kim ajabsinmadi va bunda favquloddaliq ko'rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki, bunday tinchsizliklarni endi ko'ra-ko'ra juda ham o'rganib qolg'an, bu kun bo'lmasa ertaga o'zining botir boshisining, oftobachasining, xullas, kim bo'lsa ham beklaridan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirgan ish» deb qarar edi. Ammo biz Otabekni bu to'g'rida xalq bilan birgalashtira olmaymiz. Chunki ul bu xabarga sovuqqonliq bilan qaray olmas edi va qaray olmadi. Bu xabarni eshit-tar ekan, yeb turgani og'zida, yutkani bo'g'zida qoldi: bunday o'zboshimchalik orqasidan o'zining ochiq ko'zi,

¹ G'italanmoq — jonlanmoq.

o'tkir zehni orqaliq mudhish, falokatlik manzaralar ko'rar, millatini — xalqini — musulmonini qo'rqunch jar, tegsiz jahannam yoqasida, yiqilish oldida topar edida, seskanib «o'zing saqla tangrim!» der edi. Bu xabarni eshitkandan so'ng gangib esini yo'qotdi. Yarasi yangilandi:

— Oq bilan qorani ajratolmag'an fuqaroning bir necha g'arazgo' mustabidlar kayfi yo'lida bir-birisining qonig'a tashna bo'lishlari va natijada istiqbolning vahim ko'rinishlari!

Shunday qayg'ular ichida bo'kib o'lturar ekan, Hasanali qo'lida bir maktub bilan hujraga kirdi. Maktubni Otabekka uzatib — «Toshkanddan emish, otangizdan bo'lsa kerak» dedi. Otabek xatni ochdi: katta qog'ozda, yo'g'on qalam bilan yozilg'an uzun bir maktub edi. O'qudi (aynan):

«Huvalboriy' ...ko'zimizning nuri, belimizning quvvati, hayotimizning mevasi o'g'limiz mulla Otabekka yetib ma'lum va ravshan bo'lg'aykim, alhamdulillah biz duogo'y padaringiz, mushtipar onangiz va yaqin do'stlaringiz munda Xaq taoloning hizfi himoyatida sihat va salomat bo'lib ko'z nurimizning duoyi jonini subhi shom, balki aladdavom² rabbulolamindan rajo³ va tamanno⁴ etmakedamiz. Janobi Haq bod fursatlarda⁵, yaqin va sa'id⁶ soatlarda to'kis-tugallik birlan diydor ko'rishmakka nasib va ro'zi qilsin, omin yorabbulolamin. Ba'dab⁷ so'zimiz: o'g'lim, Marg'ilong'a sihat va salomat yetish maktubingni olib haq taolog'a shukurlar qildik. Bizning Toshkanddan ahvol so'rasang, balki Marg'ilong'a ham eshutilgandir, munda Azizbek qandog'dir bir kuchka tayanib Qo'qong'a isyon etdi. Xazina hisobini olish uchun kelg'an devon beklarini o'ldirib o'rda darhozasiga osdi, bunga qarshi Qo'qon ham tinch yotmag'an bo'lsa kerak. Bu kun Kirovchidan⁸ besh ming sipoh ila Normuhammad qushbegini Toshkand ustiga buyurilg'anlig'in eshitdik. Fuqaroning tag'in qandog' ko'rguliklari bor ekan, o'g'lim!

¹ Huvalboriy — ul tangri, ul yaratguchi.

² Aladdavom — doimo, hamisha.

³ Rajo — umid, tilak.

⁴ Tamanno — istak, xohish.

⁵ Bod fursat — tez vaqtda, tezlikda.

⁶ Sa'id — baxtli.

⁷ Ba'd — keyin, so'ng.

⁸ Kirovchi — Qurama bilan Telov orasida katta bir qishloqdir (*mual.*)

Kechagina qonliq qilichini fuqaro ustida yurguzib turg'an Azizbekka uning tig'i zulmi bilan qora qonig'a belanilgan o'g'lining, otasining, onasining, og'asining mazlum gavdasi tuproq ostida hali chirib bitmay turib bu kun xalq yana Azizbekka, o'sha qonxo'rg'a o'z qoni bilan yamin' etdi; Azizbekni to o'zining bir tomchi qoni qolg'unchaliq himoya qilmoqqa ond ichdi. Azizbekning buyrug'i bilan kecha o'rda tegiga barcha Toshkand xalqi yig'ilg'an, bu yig'inda ulamolar ham bor, fuzalo ham bor; xulosa, shaharning har bir sinfidan ham hozir edi. Azizbek o'rda qorovulxonasidan turib fuqarog'a salom qildi. Azizbekning salomiga musharraf bo'lg'unchilarning ko'zlaridan yoshlar oqmoqda edi. O'g'lim, sen bir qadar oq bilan qorani ajrata olasan, yozg'anlarimni diqqat bilan o'qi.

Azizbek o'rda darbozasig'a osilg'an ikki gavdani ko'rsatib so'radi:

«Fuqaro! Ko'rasizmi bu ikki gunohkorni, nima uchun bu jazog'a mustahiq¹ bo'ldilar?»

Xalq:

«Bilmaymiz, taqsir».

Azizbekning o'zi javob berdi:

«Bular Musulmon cho'loqni sarkardalaridan, qipchoqlarning yo'l boshchilaridan va qora choponning dushmanlaridan bo'lgan ikki to'ng'izning gavdalari! Men bularni siz qora chopon fuqarom tomonidan o'ch uchun o'ldirdim, siz qora chopon og'aynilarning qipchoq qo'lida shahid bo'lg'an qarindoshlaringizning ruhlarini shodlandirmoq uchun o'ldirdim! Yoki bu harakatim adolatdan emasmi, fuqaro!»

Xalq javob berdi:

«Adolat! Xo'b qilg'ansiz, taqsir! Qipchoqlarning jazolari shunday bo'lmog'i kerak!»

Azizbek maqsadg'a ko'chdi:

«Siz qora choponliqlarg'a xolisona qilg'an bu xizmatimga qarshi albatta qipchoqlar qasdimg'a tusharlar, meni Toshkand hokimligidan azl² etmakchi va qo'llaridan kelsa hatto o'ldirmakchi bo'lurlar! Siz bu ehtimolga qandog' qaraysizlar?!»

Xalq o'zining quyidag'i javobi bilan ko'kni ko'tardi:

¹ Y a m i n — ont, qasam.

² M u s t a h i q — munosib, loyiq.

³ A z l — bo'shatish, mansabdan tushirish.

«Bir tomchi qonimiz qolg'uncha yo'lingizda jon beramiz! Qipchoqlarda had bo'lg'aymiki, biz tirik turg'an joyda sizning bir tola mo'yingizni xam qilsinlar!»

Azizbek xalqqa tashakkur aytib yarasini yordi:

«Rahmat fuqaro! Eshitamanki, qipchoqlar Normuhammad qushbegi qo'l ostida Toshkand ustiga harakat boshlag'an emishlar. Bunga qarshi bizning hozirlanishimiz kerakmi, yo'qmi fuqaro?!»

Xalq:

«Kerak, albatta kerak, taqsir! Agar ruxsat bersangiz, bu kundan boshlab qo'rg'onlarni tuzata beramiz!»

Azizbek:

«Rahmat fuqaro! Orqamda sizningdek fuqarom turg'anda menga hech bir qayg'u yo'qdir.»

Xalq:

«Siz omon bo'lib osoyish o'ltirsangiz, qipchoqqa yo'l bermaymiz, taqsir! Qo'rg'on tuzatishka fotiha beringiz, taqsir!»

Azizbek fotiha berdi. Xalq urush hozirlik'ig'a kirishdi. Ana, o'g'lim, bizning xalqning holiga yig'lashni ham bilmaysan, kulishni ham! Har holda Toshkand ustiga yana qonliq bulutlar chiqdi, ishning oxiri nima bilan tinchlana — bu bir xudog'ag'ina ma'lumdir. Boshqa so'zlardan ham ortiqroq esingga shuni solib o'tayki, siyosat to'g'rilarida o'ylanibroq so'zla!

Arzimagan sabablar bilan talaf bo'lgan jonlarni hamisha ko'z oldingda tut! Sen bilan manim ko'ngillari-mizdagi yaratg'uchig'ag'ina ma'lum bo'lib, ammo Farg'onada meni Azizbekning sherikidir, deb o'ylashlari va seni bir fitnachining o'g'li, deb tanishlari ehtimoldan yiroq emasdir, shu jihatlarni mulohaza qilib oyog' bos! Bu tinchsizlik vaqtida sen bilan manim hayotimizning tahlika ostida bo'lg'anlig'ini unutma! Shuni ham aytib qo'yayki, bu tinchliksiz bosilmag'uncha Toshkandga kelmasliging maslahatdir. Toshkand tinchlangandan keyin (agar salomat bo'lsam) o'zim xabar yuborurman. Munda barcha yoru do'st salomat, mendan Hasanaliga salom ayt! Addo' otang Yusufbek hoji. Toshkand, 27-dav oyida 1264-yilda yozildi».

Otabek maktubni tugatib, tushunmay o'tkan jum-

¹ T a l a f — nobud bo'lish.

² A d d o i — duo qiluvchi.

lalarini qayta ko'zdan kechirar ekan, Azizbek voqi'asi ustiga kelganda ixtiyorsiz «tulki» deb yubordi.

«...bosilmag'uncha Toshkandka kelmasliging maslahatdir!» — bu jumlaning o'qug'anda, — undog' bo'lsa sira tinchimiz, — dedi-da, yovoshg'ina iljayib qo'ydi...

7. MAJBURIYAT

Qo'qondan har kun deyarlik xabarlar kelib turar edi. «Qo'qon sipohi tomonidan Toshkand o'raldi» degan xabarga endi o'n besh kunlab vaqt o'tgan edi. Ammo hanz — «Toshkand olindi» degan gap yo'q edi.

Kechadan beri kishilar og'zida: «Normuhammad qushbegi yaralangan, Qo'qon yigitidan bir yarim mingi qirilgan» degan xabar yurib ketdi. Chamasi, Azizbek osonliq bilan jon beradigan ko'rinmaydir.

Anovi yarasining ustiga Toshkand foji'asi kelib qo'shilg'ach, Otabek tag'in ham xayolchanlangan, tag'in ham xomushligini ortdirgan edi. Hatto ba'zi kunlar hujrasidan tashqarig'a chiqmas, kishilar bilan so'zlashmas, boshqacha aytkanda kundan-kunga go'shanishinlikka yaqinlashib borar edi.

Bu kun ertalabki choydan so'ng Hasanali kechagi fikrini chinlab amalga oshirmoqchi bo'ldi. Chunki Otabekdagi o'zgarish — kundan-kunga rangining siniqib borishi, hujradan chetka chiqmasligi, xomushligi va boshqalar Hasanalini yaxshig'ina qo'rquvg'a solg'an, o'zining faqat tomoshachig'ina bo'lib yurishidan rizosizlangan edi. Durust, ul Otabekning muhabbatiga voqif bo'lg'anidan beri bir daqiqa ham uni o'zining ko'z o'ngidan uzoq tutmag'an: mahbubasi kim, kimning qizi, birar ebini qilsa mumkinmi? — Mana shuningdek masalalarni tekshirib, bilib ham o'ylab kelgan edi. Ammo bu to'g'rida Otabekning ko'magiga chinlab bel bog'lashdan uni ba'zi ehtimollar to'xtatib: «Otabek yosh, yoshlar muhabbati uchar qush, balki, bu kun-erta unutilib ham yuborar» kabi mulohazalarda bo'ling'an edi. Nihoyat, Otabekdagi o'ychanliq va o'zgacha hollarning kundan-kunga kuchayib borishi Hasanali haligi mulohazadan voz kechdirib, boshqa yo'sunlarni qaratmoqqa majbur etdi.

Garchi uning qarori bir nuqta ustida to'xtag'an bo'lsa ham shu holda tinib turmadi, yana yuz turlik boshqacha

yo'sunlarni o'yladi, ming turlik xayollarga borib qaytdi, ammo ularning bittasini ham Otabek og'rig'ig'a em deb topmadi va nihoyat:

— Ko'ray-chi, qadamim muborak bo'larmikin, — deb qo'ydi.

Kechlik oshni o'tkazgach, Hasanali o'z hujrasidan kiyinib chiqdi-da Otabek yonig'a kirdi. Otabek «Boburnoma» mutolaasi bilan mashg'ul edi. Ba'zi bir ehtimollarga qarshi o'zining niyatini bildirmay:

— Menda yumishingiz yo'qmi, bek? — deb so'radi Hasanali. — Hammomga bormoqchi edim...

Otabek ko'zini kitobdan uzmay javob berdi:

— Yumishim yo'q, boraveringiz.

Hasanali chiqdi. Qosh qorayib, qorong'u tushayoz-g'an edi. Havo bulut, achchig', sovuq yel to'rt to-mong'a yugurar, onda-sonda qor uchqunlarini quvlab ziriqtirar edi. Eruv vaqtida yarim beldan loy kechishka to'g'ri keladigan ko'chalarning loyi qatqaloqlang'an, shuning uchun yurguchi qiynalmas, aksincha ola-chalpoq qor pag'alarini bosishdan vujudga kelgan oyoq ostidag'i «g'arch-g'urch» tovushlari kishiga bir turlik kayf, musiqaviy yengillik berar edilar. Do'konlar yopiq bo'lsalar ham choyxonalar ochiq, kishilar o'rtaga gulxan solib, choyxonachining bachchasini gohi o'zlariga xon ko'tarib va gohi «xon qizi» deb ham qo'yadirlar. Xon saylag'uchilar orasida yosh yigitlar bor bo'lg'anidek, katta sallalik mullanamolar, yetmish yoshliq keksalar ham ko'rinadirlar... Qish kechalari juda uzun, shuning uchun choyxonalar obod; xalq lazzatlanib bachchaning tabarruklangan choyini ichadir, husniga tamosho qilib xudoning qudratiga hayron qoladilar...

Hasanali Ziyo shohichining tashqarisig'a kelib kirdi-da, mehmonxona darichasiga qaradi. Daricha tirqishidan ko'rilgan yorug'liq mehmonxonada kishi borliqni bildirar edi. Hasanali tuzatinib oldi va ichkariga kirdi. Ziyo shohichi namoz o'qumoqda bo'lib, mehmonxona chet kishidan xoli edi. Bu tasodufdan Hasanali so'yindi va Ziyo akaning namozni bitirishini kutib o'lturdi. Ziyo shohichi yonig'a salom berib joynamozdan orqasiga qarab qo'ydi. Fotihaga qo'l ko'tardi. Fotihadan so'ng kelib Hasanali bilan so'rashdi:

— Keling ota, tinchlikmi?

— Shukur, tinchlik.

Tancha tevaragiga ulturishdilar. Bir muncha vaqt so'zsiz edilar. Ziyo shohichi bu vaqtsiz tashrifka tushuna olmay «nima qilib yurasan?» degandek etib, bir necha qayta Hasanaliga qarab oldi.

— Ajablanmangiz, boy aka, kelishimda bir majburiyat bor.

— Sizni Otabek yubordimi?

— Yo'q, o'zim keldim, boy aka.

Ziyo shohichi yana tushuna olmadi. To'g'risi ham Hasanalining bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi. Chunki, Hasanali Otabekning quli. Qullar bilan jiddiy muomalada bo'linmoq, ayniqsa Ziyo shohichilardek odamlarg'a favqulodda bir ish. Buning ustiga majburiyat ostida o'zicha kelishi...

Ziyo akaning boshi qotib oxirda so'radi:

— Majburiyatingiz?

Hasanali kulimsirab oldi:

— Majburiyatimni eshitsangiz, balki ishonmassiz.

— Xo'sh.

— O'zingizga ma'lumki, — dedi tuzuklanib Hasanali, — Marg'ilon kelganimizga yigirma besh kun, bir oylar chamasi fursat o'tdi. Shundan beri Otabek dardmand.

Ziyo aka ajablangan edi:

— Qanday dardmandlik, Otabek sog'-ku?

— To'g'ri aytasiz, — dedi Hasanali, — ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.

— Xo'sh, dardi?

— Muhabbat.

— Muhabbat?

— Muhabbat! — deb takrorladi Hasanali. — Shu yigirma besh kunlik bir muddatning ichida ul butunlay odamgarchilikdan chiqayozdi. Bu o'rtada qanday tashvishlarga tushmadim, so'rasangiz.

— Kimga muhabbat qo'yg'an, xabaringiz bo'ldimi?

— Bo'ldi. Qutidorning qizig'a.

— Ha, ha-a! — deb yubordi Ziyo aka va bir oz o'ylang'adan keyin so'radi, — buni siz aniq bilasizmi?

— Aniq bilaman.

— O'zi aytdimi?

— O'zi aytmasa ham shunga yaqinlashtirdi.

— Otabek qizni qayerda ko'rgan?

— Afsuski, buni bila olmadim.

Hasanalining kelish majburiyati va nima uchun kelganligi Ziyo akaga yaxshi onglashildi ersa-da, yana shunday bo'lsa ham so'radi:

— Endi nima qilmoqchisiz?

— Huzuringizga kelishimning bosh sababi ham shundandir, — dedi Hasanali. — Bu to'g'rig'a siz qanday yo'llar ko'rsatasiz va nima kengashlar berasiz, albatta shunga qarab bir ish qilamiz, deb xizimatingizga keldim.

Ziyo aka o'ylab qoldi. Qiziq gap, deb bir-ikki qayta nos otib oldi. Bu orada Hasanali boshdan-oyoq hikoyani so'zlab chiqdi.

— Nozik gap, — dedi oxirda Ziyo aka, — agar biz Otabekni bu yerdan uylandirib qo'ysak, hoji bizdan xafa bo'lmasmikin?

— Ko'b yashang, boy aka. Qulingiz ham bu to'g'rida ko'b o'yladim. Xafa bo'lsa nima chorakim, biz shu ishka majbur bo'lg'an bo'lsaq. Shuning bilan birga Yusufbek hoji ham unchalik aqlsiz kishilardan emaski, bu gapka xafa bo'lsa. Ammo men qutidor ko'nadimi, yo'qmi, deb bu tomonni o'ylab turibman?

Ziyo aka yana o'ylanib bosh qashindi:

— Aytkaningizdek masalaning bu tarafi ham nozik, — dedi, — ammo qutidorning Otabekka qarashini yaxshi bilsam ham o'rtada yirog'liq masalasi bor... Qizimni musofirga bermayman, deb qo'yarmikin, bilmadim...

— Menimcha qutidorning oldidan bir yo'li o'tilsin, — dedi Hasanali, — agarda ko'nib xo'b desaku xayr, ko'nmagan taqdirda bu xabarni Otabekka yetkuzsak, zora, shuning bilan ko'ngli sovib tushsa.

Hasanalining bu so'zi Ziyo akaga ham ma'qul bo'lib tushdi:

— Bo'lmasa, qutidornikiga qachon borilsin, deysiz?

— Bundagi ixtiyor sizdadir.

Ziyo aka o'ylab turdi-da, yuziga kulgi chiqardi:

— Hozir boramiz, — dedi, — biz ham umrda bir sovchiliq qilayliq.

Ziyo aka kiyinish uchun qo'zg'algan edi. Hasanali undan so'radi:

— Manim ham birga borg'anim ma'qulmi yoki yolg'iz o'zingiz?

Ziyo aka qo'l silkib:

— Sizning borishingizdan zarar yo'q, — dedi.

8. QUTLUG' BO'LSIN!

...Ziyo shohichining kulib aytkan so'zlariga qutidor sira ham tushunmas va kutilmagan mehmonlarning kelish sababini so'ramoqdan iymanar edi.

— Olovni qo'yaturib, qudalarga dasturxon olib chiqingiz.

Ziyo shohichining bu kulguligidan so'ng qutidor tan-chaga olov qalashni qo'yib dasturxon buyurish uchun ichkariga qo'zg'aldi. Uning ketidan Hasanali: «Taqdir bitkan bo'lsin-da», — deb qo'yg'an edi, shohichi qat'iy qilib: «Inshooloh bitar, shundog' yigitni kuyavlikka qabul qilmag'an bir kishini biz odamg'a sanamaymiz» — dedi.

Qutidor qaytib chiqdi... Ziyo aka bilan Hasanali ma'noliq qilib bir-birlariga qarashib olmoqda edilar. Qutidor, ayniqsa Ziyo akaning og'zini poylab, ko'ngli chaqirilmag'an mehmonlardan tushunmog'i qiyin bo'lg'an bir ma'noni sezmakda edi. Oradagi so'zsizlik uzoqqa cho'zilabergach, qutidor Hasanalidan so'radi:

— Bek salomatmi?

Ziyo aka so'z o'nqovi kelganini payqab Hasanalining jim turishiga ishorat qildi va o'zi javob berdi:

— Bizning sizga chaqirilmag'an mehmon bo'lishimiz ham Otabekning sog'lig'i uchundir.

Qutidor bu javobdan bir narsa tushunolmadi va shuning uchun qaytalab so'radi:

— Otabek sog'mi?

— Bu kungacha Otabek salomat, — dedi Ziyo aka salmoqlab, — ammo bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda qolg'ang'a o'xshaydir.

Qutidor yana tushunolmay taajjub bilan mehmonlarga qarab oldi.

— Tushunolmadim...

— Ya'ni Otabek bu kungacha salomat, — dedi Ziyo aka yana. — Ammo mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda...

— Menim qo'limda?

— Sizning ixtiyoringizda.

— Otabek kabi bir yigitning sog'lig'i har bir aqlli kishi uchun maqsad bo'lsa ham, — dedi taajjub bilan qutidor, — lekin so'zingizning shunisi qiziqdirkim, bir yigitning sog'lig'i ikkinchi bir kishining ixtiyorida bo'lsin.

Ziyo aka boyag'i vaziyatini buzmadi:

— Ajablanmangiz, o'rtoq, — dedi, — bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning ixtiyoringizda; bu o'yin emas — to'g'ri gap.

Qutidor to'sindan muddaoning kim va nima to'g'risida bo'lg'anlig'ini payqab qoldi va o'zida bir turlik o'ngg'aysizlik sezdi. Ziyo aka To'ybekaning yozgan dasturxonini tuzatib, kulchalarni sindirdi. Hasanali bilan qutidorni nong'a taklif qilib o'zi maqsadni ochiqroq onglatmoqchi bo'ldi:

— Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib bo'ladirg'an bir durri bebahodir, — dedi Ziyo aka. — Qadrdoningiz Yusufbek hojining o'g'li Otabek — bir necha kunlardan buyon pinhoni bir dard bilan og'rir edi. Ko'rinishda uning quli, ammo haqiqatda Otabekning ma'naviy padari bo'lg'an Hasanali ota uning maxfiy dardining asli omilini izlaydir, bekning o'zi bo'lsa o'z holi to'g'risida hech narsa sezdirmay dardin yashiradir. Shundog' qilib xo'jasiga ixloslik Hasanalining tajribalik kuzatishidan bekning maxfiy dardi uzoqqa qocholmay natijada sir ochiladir... Shari'at ishiga sharm yo'q, deydirlar o'rtoq, agarchi siz bilan menga bir muncha og'irroq bo'lsa ham yana so'zlab o'tishga hojat bor: kunlardan bir kun taqdir shamoli yuradir—da bir kimsaning iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidagi niqobini ko'tarib ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifaga' ro'baro' qiladir. Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug'uladir...

Ziyo shohichi o'z tomonidan ham yana bir muncha gaplarni qo'shib chatib, so'zini tugatdi. Qutidor yaxshig'ina o'ng'aysizlangan edi. Qutidorgina emas, sovchilar ham o'ng'aysizlangan edilar. Masalaning noziklig'iga uchavlari ham tushunarlar va shuning uchun ittifoq qilgandek chuqur bir sukutka ketgan edilar.

Garchi muddao kun kabi oshkora bo'lgan bo'lsa ham nima uchundir qutidor yana o'zini tag'ofilga solib so'radi:

— U kimning qizi emish?

Ziyo shohichi qutidor tarafidan o'ziga beriladigan shu savolni kutib turg'an edi.

¹ Afifa — pokiza qiz.

— Sizning karimangiz, — dedi.

Qutidor o'zining joysiz savolidan o'kinib yerga qaradi. O'rtada tag'in so'zsizlik, o'ngg'aysizlik boshlandi. Bir necha fursat shu yo'sun jimgina o'lturishkandan keyin yana Ziyo shohichining o'ziga gapirishka to'g'ri keldi:

— Biz, o'zimizning bu kelishimizda sizning uchun dunyoga orzug'ulik bir o'g'ul hadiya etkanimizdek, inshoolloh, qaytishimizda ham Otabek uchun mujas-samai iffat bo'lg'an bir rafiqa tuhfa qilarmiz.

Bu so'zdan keyin Hasanalining yuragi bezillay bosh-ladi. Chunki shu daqiqada qutidor og'zidan yo rad va yo qabul javobi eshitar edi. Ikkinchi tomonda, kutilmagan bu sovchiliqqa ishonishnida, ishonmasnida bilmay shoshib o'lturgan qutidor ham o'zining og'zig'a tikilib turg'uchi ikki kishiga qanday javob aytish uchun garangsigan edi.

— Otabek kabi bir yigitni o'g'ul qilish sharafiga noil bo'la olsam o'zimni eng baxtlik otalardan sanar edim, — dedi nihoyat qutidor, — ammo bu to'g'ridagi hamma ix-tiyor o'z qo'limda bo'lmay orada ko'krak suti berib o'sdirg'an xotin ham bor... Bu ish uchun yolg'iz o'zim qabul javobi bersam-da, onasi bir chekkada qoldirilsa, ehtimol, puxta ish qilmag'an bo'larmiz. Agar maslahat ko'rsalaringiz bu to'g'rida uning bilan kengashib ko'rar edim...

Qutidorning javobidan samimiyat va ixlos ma'nolari tomib turar edi. Javobni eshitkan sovchilarning tomiriga umid qonlari yugurib ketdi.

— Bu ot savdosi emas, umr savdosi, birodar, — dedi Ziyo aka, — yangamiz bilan kengashingiz, Otabek va otasi to'g'rilarida bilganlaringizni so'zlangiz, shundan keyin xo'b o'ylashib bizga javob beringiz.

Shu gapdan keyin qutidor mehmonlarni qoldirib ichkariga kirdi. Kumushbibi uxlashqa yotqan edi. To'ybeka bo'lsa o'zining o'choq boshi yonidag'i uychasini titratib hurrak otar edi. Qutidor uy eshigini ochar ekan ayvonda o'zini kutib o'lturgan Oftob oyimg'a dedi:

— Sham'ni olib kir-chi oldimga.

Uy jihozga g'oyatda boy, go'yo muzaxona tusini berar edi. Taxmonda turlik rangda atlas va shohilardan qoplang'an ko'rpalar, taxmon toqchalarig'a uyilgan par yostiqlar, qator-qator xitoyi jononlar: kosalar, ko'zalar, chinni choydushlar, laganlar, kumush qinlik xanjar va

qilichlar, qalqon va siparlar, dorga soling'an turlik-turlik er va xotin kiyimlari: po'stin, chakmon va boshqalar, qip-qizil gilam va shohi ko'rpachalar kishi ko'zini qamashdirar darajada edilar.

Oshiqib og'zini poylag'an Oftob oyimg'a qutidor bir iljayib qo'ydi-da:

— Xotin, sen hali eshikdagi sovchilardan xabarsizdirsan? — dedi.

Oftob oyim erining «sovchi» xabarini oddiygina qarshiladi, chunki endi ikki-uch yildan beri uylariga kun sayin sovchilar jamoasi yog'ilib yotqanliqdan bu sovchilar ham o'shalarning birisidir, deb o'ylag'an edi:

— Xayrlik bo'lsin, kimlar sovchi?

Qutidor yana bir kulib qo'ydi:

— Ziyo shohichi, tag'in senga noma'lum bir kishi.

Oftob oyim bu kungi sovchilarning qutidorg'a boshqacharoq o'zgarish berganlarini payqadi va buni erining samimiyat ham oshiqishidan sezdi:

— Kim uchun kelganlar?

— Bundan o'n besh kunlar ilgari biz bir toshkandlik savdogar yigitni mehmon qilg'an edik, balki esingdadir?

— Esimda bor, To'ybekka maxtab kirgan yigit.

— O'lma, xotin, — dedi qutidor, — ana shu yigit uchun kelganlar.

Bu so'zdan Oftob oyim bezong'lab tushti va eriga qarshi rizosizlik vaziyatini oldi:

— Musofir-ku?

Oftob oyimning bu so'zi bilan qutidor bosh qashib oldi va umidsiz bir tovushda:

— Men ham shunisiga hayron bo'lib qoldim, — dedi.— Yo'qsa o'zi ayni biz qidirg'an, har to'g'rda ham yetuk bir yigit edi.

Oftob oyim boshqa xotinlarimizdek erining ra'yi va xohishini, umuman butun shaxsini ehtirom qilg'uchi bir xotindir. Shuning uchun erining hozirg'i ra'yini garchi o'z tilagiga bus-butun zid topsa ham yolg'iz «musofirlik» masalasi bilangina gapka xotima bermay, boshqa tarafdardan ham kamchiliklar topib asoslik suratda qutidorning Otabekka tomon haroratlanayozg'an yuragiga sovuq suv sepmakchi bo'ldi:

— O'zi qanday kishining o'g'li, otasi sizga tanishmi?

Oftob oyimning bu savoli o'zi uchun zararlik bo'lib chiqdi. Chunki qutidor, Yusufbek hojining qanday kishi

bo'lg'anlig'ini, bu kunda qaysi ishda ekanligini va o'ziga bo'lg'an munosabatini mayda-chuyda tafsilotlari bilan so'zlab chiqib, so'zi oxirida: «Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydir, to'g'risiga ko'chkanda bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadir», deb qo'ydi.

Oftob oyim endi ikkinchi turlik yo'l bilan ketdi:

— Uylanganmi, yo'qmi?

— Uylanmagan. Buni qaysidir bir majlisda uning qulidan eshitkan edim.

— Yoshi nechalarda bor?

— Ko'b bo'lsa yigirma besh yoshlarda bo'lur, bo'lmasa yigirma ikki-yigirma uchlardan oshqan emas.

— Nima majburiyatda bizga kuyav bo'lmoqchi, Toshkanddan qiz topilmag'anmi?

— Topilsa ham yoqtirmas ekan, — dedi qutidor va o'ngg'aysiz holatda voqi'ani shipshitib chiqdi. Masalaning bu yanglig' boshlanishiga va buning ustiga erining moyillanishiga Oftob oyim nima deyishni bilmay qoldi. Tuzik, erining maylini anchagina dalil va sabablarga suyanib bo'lgan bir mayl ekanini onlag'an, kuyav bo'ladirg'an yigitni o'zlarig'a o'g'ulliqqa loyiq bir kimsa ekanini ham yaxshi tushungan edi, ammo hozir bu gaplardan ham ilgariroqda «musofirlik» masalasi turar; bir necha yillardan beri muvofiq kuyav izlay-izlay nihoyat Toshkandlik bir musofirga berish xo'rliq'i Oftob oyim uchun og'ir edi.

— Endi qanday kengash berasan, xotin?

Oftob oyim o'z fikrini ochiq aytishka yuraksina olmas, erining ko'ngli olinishidan qo'rqr, ammo — «musofir» masalasiga jonu dildan qarshi edi.

— Siz muvofiq ko'rgan bir ishqa qarshi tushib, ra'yingizni qaytaraolmayman, — dedi ko'b o'ylag'andan keyin Oftob oyim, — chunki nima bo'lg'anda ham sizning otaliq ismingiz bor, ham ko'broq ixtiyor sizning qo'lingizdadir. Men albatta ko'zingizning oqu qorasi bo'lg'an yolg'iz qizingizni yaramas, bo'lmag'ur kishiga tutib berarsiz, deb bilmayman. Bu jihat bilan bu ishka rizolig'im bilinsa ham biroq qarshilig'im shundadirki, kuyav toshkandlik bo'lg'andan so'ng qizingizni o'zi bilan birga olib ketar va siz bilan meni yolg'iz bolamizdan ayirar... Bunga qolg'anda sizni bilmasam-da, ammo mening bunday judoliqqa sira toqatim yo'qdir... Mana shu tarafni yengilroq o'ylag'anga o'xshadingiz, jonim.

— So‘zlaring to‘g‘ri, xotin, — dedi o‘ylab qutidor, — lekin taqdir bitkandanmi, nimadan bo‘lsa ham bu yigitka qarshi ko‘nglim jizillab turadir. Bu fikrim senga ma‘qul tushadimi, yo‘qmi, har holda biz endi uzoq o‘ylashib o‘lturmayliq-da, o‘z xohishimizcha qilib javob beraylik: masalan, sovchilarg‘a rizolig‘imizni bildirib, ammo Kumushni Marg‘ilondan olib ketmaslikni shart qilaylik. Agar shartimizni qabul qilsalar yolg‘iz bolamiz ikki bo‘lib — ayni bizning muddaomiz; yo‘q, qabul qilmasalar ul vaqtda kinalari o‘zlaridan bo‘lsin, mana bu maslahatka nima deysan, xotin?

— Musofirlig‘i?

— Biz ta‘nani kuyav qilmaymiz, — dedi qutidor, — bizga chin yigit kerak, xalq «musofirga berdi» deb so‘z qilsa — qilsin.

Oftob oyim eridagi maylni boshdayoq payqagan edi, shuning uchun tilar-tilamas «o‘zingiz bilasiz» javobini berdi. Javobni olib qutidor sovchilar oldig‘a chiqdi va ma‘lum shartni ularga e‘lon qildi. Bu shartni Otabek ismidan Ziyo shohichi qabul etib qutidorni Otabekdek bir yigitni kuyav qilishi bilan tabrikladi va shu takallufsiz sovchilik ila umr savdosi bitkan hisoblandi. Ikki yoshning muhabbatlik, uvalik-juvalik bo‘lishlarig‘a duo qiling‘ach sovchilarg‘a zarrin to‘nlar kiydirildi. Hasanali qutidorga o‘zining minnatdorchiligini aytib tugata olmas, so‘z oralarida uni duolar bilan g‘arq etmakda edi.

— To‘nlar muborak bo‘lsin!

— Sizga kuyav o‘g‘ul muborak bo‘lsin!

Qutidor ixlos va samimiyat bilan:

— Qutlug‘ bo‘lsin! — dedi.

9. QARSHILASH

Bu kungi kutilmagan tun Hasanali otani gangitkan, uning keksa ko‘zlari uyqu bilan tamom chaplashib olg‘an edilar. Ul bu xabarni ertaga ertalab qaysi yo‘sun bilan bekka bildirish yo‘llarini o‘ylar edi. Bu favqulodda so‘yinch xabarni bekning qaysi yo‘sunda qarshilashini o‘ylar edi. Bu xabarni eshitish bilan Otabekda ko‘riladigan o‘zgarishlarni, hollarni, harakatlarni... barchasini birma-bir ko‘nglidan kechirar edi. Bu gapni eshitgach, haftalab hujra ichidan chiqmay yotqan bekni

ko'chalarda, bozorlarda, qutidor uylarida shodlanib, ruhlanib yurganini ko'rar edi. Bu o'ylarni tugatkandan keyin uning ko'zlari uyqu sari yumila boshlab, qarshisig'a Otabek kelib to'xtar edi: «Ota, men sizning bu qilg'an yaxshilig'ingizni sira unutmaman» deb minnatdorlik qilg'andek bo'lar edi. Hasanali uyg'onib ketar va qaytadan shu to'g'rida o'ylab boshlar edi: «Bechora. Suyganing to'g'risida o'ylay-o'ylay boshlaring og'rib, ohlar tortib yotadiringandirsan... Yordamching yo'qlig'idan umiding kesilib, hasratingni kimga aytishni bilmaydirg'andirsan. Qayg'irma begim. Hasanali otang u to'g'rida ham seni yodidan chiqarmadi... Bu kecha sening qayg'uliy kechalaringning eng keyingisi va oydinliq ham she'riyatlik tunlaringning arafasidir, begim».

Hasanalining ko'zlari tag'in uyqug'a ketar, qarshisig'a Otabek bilan ko'hlik, ko'rkam bir qiz kelib chiqar va ikkisi unga qarab iljayishar edilar: «Bizning chin otamizsiz» degandek bo'lar edilar. Hasanalining yana uyqusi qochar edi. Yoshim oltmish to'rtka yetdi, o'g'ul-qizim bo'lmadi... Dunyodan charog'chisiz boraman... Darvoqi' Otabek menga o'g'ulliy qilmasmi, xotini menga qiz bo'lmasmi, ularning bolalari meni «bobo» deb ketimdan yugurmasmikinlar? Tuproq ostlarida unutilib yotqan kezarimda: «Bir vaqt Hasanali otamiz ham bor edi», deb yodlasalar, yaxshiliy bilan eslasalar yetar menga shu».

Tunlar uzoq, tongni otdirib, Otabekni quvondirishg'acha sabr chidamas, ko'z yumishg'a haligidek xayollar mone' bo'lar edilar. Shu yo'sun yarim uyqu holatda tongni otdirib so'yintirish soatlari ham yetdi.

Choydan keyin hujrasiga chiqib ketkan Hasanali qo'ltug'ida bir narsa bilan kirib bek qarshisig'a o'lturdi. Otabekdagi sukut, xayol, fikr kabi holatlarni yulib, yulqib olib, ular o'rniga chechak donalari ekib, umid suvlari sepmakchi edi. Hasanali:

— Endi muborak bo'lsin sizga, — dedi.

Otabek tushunolmay Hasanaliga qaradi. Hasanali iljaygan ko'yi qo'ltug'idag'i zarrin choponni olib sandal ustiga qo'ydi.

— Bu qanday chopon? — deb so'radi bek.

— Muborak bo'lsin, dedim-ku.

— Nima muborak bo'lsin?

— Sizga iffatlik va sevimlik rafiqqa bilan qutidordek qayin ota, Hasanaliga kelin.

Otabek qiziq holatda qoldi: bir turlik titrab ketdi, ko'zlari qinidan chiqar darajaga yetdi. G'ayri-ixtiyoriy qo'zg'alib o'lturgandan keyin so'radi:

— Bu nima degan so'zingiz?

— Nima deganimni so'ramangiz va deganimga ishonaberingiz, — dedi kulib Hasanali, — men sizni qutidorning qiziga uylandirishka qaror qilib, qarorimni ham bu kun kechasi Ziyo shohichi bilan amalga oshirdim... ya'ni qutidorning qizig'a sizning uchun unashib keldik.

Otabek gangib shoshib so'radi:

— Qaysi qizig'a unashib keldingiz?

— Qutidorning yolg'iz qizig'a, — dedi Hasanali, — bundan xotirjam bo'lingiz, bek. Ziyo shohichi ertalabki choyni ichib borarman degan edi, biz uning bilan hali to'y kengashlarini qilamiz.

Otabek tusida xursand va xafaligi majhul bir holat bor edi. Unashish masalasiga qarshi tushmaganidek, so'yinchini ham oshkor qilmadi...

* * *

Kumushbibi uyqudan turib, favqulodda bir holga uchraydir:

— Bir kechada hammaning tushiga «to'y» kirib chiqq'an.

To'y uchun yangi ko'rpalar qoplamoqchi bo'ladilar, par to'shaklar olmoqchi bo'ladilar, kuyav uchun qanday kiyim yarashmog'i ham bahs qilinadir. Oftob oyim erga oltin kamar olmoqqa buyuradir... Tavba, demak chora yo'q: Oftob oyimlarning kuyavlari kim, qaysi qizlarini erga beradirlar, ularning Kumushdan ham boshqa qizlari bormi? — Ularning qizlari yolg'iz, demak Kumush erga beriladir... Tushunarlik gap emas:

— Erga kim tegadir?

— Kumush.

— Kumushbibi kuyavni yoqtiradirmi, yo'qmi? Bu to'g'rida uning fikrini bilish kerak emasmi?

— So'zlash ham kerak emas, bildirish ham.

— Nega?

— Chunki odat shul! Kumush ota-ona yoqtirg'an kishiga rozi bo'lish uchun majbur!

Kumushbibi kuyavning kim bo'lg'anlig'ini To'ybe-kaning shu so'zlaridan so'ng payqab oldi:

— Mana, bekachim, — dedi kulib To'ybeka. — To'ybeka opangni sen hech narsaga sanamaysan. Biroq uning nafsilamrda karomati bor. Opang bir narsani tiliga va yo ko'ngliga oldimi, darrav farishtalar «omin!» deydirlar. Anovi kungi yosh mehmonni senga maxtasam achchig'landing, ammo kelib-kelib bu kun seni o'shanga berdilar... Endi mundan keyin To'ybeka opangg'a ixlos qo'y, bekachim!

Bu xabarni eshitkuchi Kumushbibining qora ko'zlari jiq yoshg'a to'lib, kibraklari yosh bilan belandilar.

— Yig'lama bekachim, — dedi To'ybeka, — biz bilamiz sizning ko'z yoshlaringizning nimaga ekanin: erlar so'yinganda kulsalar, sizga o'xshash qizlar yig'laydirlar; sizning yig'lag'aningiz — quvong'aningiz... Meni erga berganlarida senga o'xshash men ham yig'lag'an edim, ammo ichimdan nikoh kunining tezroq kelishini kutakuta o'lgan edim.

— Toqatim tugadi, opa, — dedi Kumush, — ortiq so'zlamangiz.

— So'zlamayman, — dedi To'ybeka, — lekin sirasini so'zlayman... Oh, ko'rsang edi bir kuyavni. Qanday chiroylik, qanday aqllik ekanini hilar eding, bekachim. Yulduzingiz nax bir-biringizga to'g'ri tushkan ekan, ikkingizning ham bir-biravingizdan kamligingiz yo'q.

Kumushbibi ortiq chidalmadi, qo'rqunch bir tovush bilan hayqirdi:

— Oh, o'laman, ko'b so'zlama!

Kumushning bu tovshiga Oftob oyim bilan Oysha kampir uydan yugurishib chiqdilar:

— Nima bo'ldi, nima bo'ldi?

Kumushbibi onasi bilan bibisining uydan chiqishlari ila boshini sandalning ko'rpasiga burkab, yotib oldi. To'ybeka juda qo'rqqan edi:

— Qallig'i to'g'risida so'z ochqan edim, men bilan urishdi.

Oftob oyim To'ybekani qarg'ab berdi:

— Sen aqlsiz o'lgur, Kumushni uyalting'ansan! Tinch yursang seni birav bir nima qiladimi? Bor, ishingga bor!

Onalar Kumushning bu hayqirig'ini uyalg'anga yo'ydilar-da, yana uyga kirib bisot kavlashka, to'y hozirligini ko'rishka mashg'ul bo'ldilar.

Kumushbibi bir necha fursatkacha shu ko'yi burkanib yotdi. So'ngra o'rnidan turib tashqari havliga qarab

ketdi. Ko‘b yig‘lag‘anliqdan ko‘zlari qizarg‘an, qovoqlari shishkan, yuzlar bo‘rtkan edi. Ammo bu o‘zgarishlar uning husnini, latofatini bir zarra ham kamitmay balki, o‘n qayta oshirg‘an edilar. Tashqarig‘a chiqq‘andan keyin ayvonning tumshug‘iga kelib o‘lturdi va o‘ng qo‘lining kaftiga yuzini olib fikrga toldi. Shu holda uzoq qoldi. Shundan keyin ul qo‘lini yuzidan bo‘shatdi-da, entikib dam oldi va kimnidir izlagandek, kimnidir kutgandek tevaragiga qarab qo‘ydi...

— Ariq bo‘yi, sirlik ariq bo‘yi.

Yoshliq ko‘zlar ariq bo‘yig‘a tushib, nozik oyoqlar ariq bo‘yi tomong‘a harakatlandilar. Ul ariq bo‘yig‘a yetkach, ma‘lum o‘ringa sakrab o‘tdi-da, cho‘nqaydi. Bir hovuch suv olib yuzidan to‘kib tushirdi va ohistagina yo‘lak tomong‘a qarab olg‘andan keyin suvning oqishig‘a ko‘zini tikdi. Kumushning dardini hech kim bilmas, uning xayoliga hech kim tushunmas, magar shu ariq bo‘yi tushungandek, bilgandek... Sirlik ariq bo‘yi unga nimalarnidir so‘zlar, undan nimalarnidir tinglar, bunga chetdan hech kim voqif bo‘la olmaydir-da, bo‘lmog‘i ham mumkin emas.

Ko‘zlaridan oqqan marvarid tomchilarini shu sirlik ariq suvi bilan yuvdi, bir martabagina yuvdi emas — qaytalab-qaytalab yuvdi. Boyag‘i achchig‘idan bir muncha tinchlanib, ko‘z qizilliqdari ketkan holda bitta-bitta bosib ichkariga qaytdi.

10. TO‘Y, QIZLAR MAJLISI

Qutidorning tashqarisig‘a er mehmonlar, ichkarisiga xotin mehmonlar to‘lg‘anlar, ular quyuyq, suyuyq oshlar, holva, nisholdalar bilan izzatlanadirlar. Tashqarida bir qo‘sha sozandalar dutor, tanbur, g‘ijjak, rubob, nay va amsoli¹ sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning mashhur hofizlari ashula aytadirlar. To‘y juda ham ruhlik...

Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytkanda, ular qum-tuproqdek ko‘b, biroq majlisning borishida tartib yo‘q, havli yuzi va uylar xotinlar bilan to‘lg‘an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni yeb o‘lturadir, kim

¹ A m s o l — o‘xshashlar, monandlar.

yig'lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xaxolab dunyoni buzadi, xullas bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir...

Oftob oyim qayg'uliroq, tusi bir oz siniqqansumon... Mehmon kutib charchag'anidanmi, nimadan bo'lsa ham juda kalavlagan, ba'zan qiladig'an ishidan ham yanglishib ketkani, masalan, uyga kirmakchi bo'lib tavanxonaga kirib qolg'ani ko'riladir. To'yga kelgan xotinlarning «To'ylar muborak, kuyav o'g'ul muborak!» deb so'rashlariga ham ishonchsiz bir ohangda «Qutlug' bo'lsin», deydir.

Oftob oyim donxonaning eshigidan turib xotinlar orasidan kimnidir o'z yonig'a chaqirdi. Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lib toshqan bir xotinni duvurdan'chiqib, o'ziga qarab yurganini ko'rgandan keyin donxonag'a kirdi. Xotin ham ichkariga kirgach, Oftob oyim eshikni qiya bekladi-da, qayg'uliy bir boqish bilan xoting'a qaradi.

— Nega qayg'uliy ko'rinasan, Oftob?

Oftob oyim uzoq tin olib eshikka qaradi va yarim tovush bilan:

— Shu choqda ichimga charog' yoqsalar ham yorimaydirda, egachi, — dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

— Nega?

— Qizim to'g'risidan...

— Qizingga nima bo'ldi?

— Unashilg'anig'a bu kun yettinchi kun, — dedi Oftob oyim, — shundan beri Kumushingiz tun ham yig'laydi, kun ham, sababini so'rasam sira javob bermaydir-da, do'lonadek ko'z yoshisini oqiza beradir. Bu kun tag'in yig'isi oshib tushdi. Haytovur yalinib, yalpog'lanib arang hammomga yubordi.

Xotin Oftob oyimning bu gapidan hayron bo'ldi va o'ylab so'radi:

— Nimabalo, kuyaving ko'rksizmi?

— O'zim ko'rmadim, — dedi Oftob oyim, — ammo ko'rguchilarning so'zlariga qarag'anda o'xshashsiz ko'rkam, tengsiz aqlli bir yigit emish... Otasining o'zi yigitni yaxshi ko'rib kuyav qilg'an edi.

— Kumushning o'zi yigit to'g'risidan hech narsa bilmaydirmi?

¹ D u v u r — xotinlar va bolalarning g'ala-g'ovur suhbatlari va harakatlari.

— Biladir, — dedi oyim, uning oldida biz jo'rttaga kuyavni maxtashamiz, lekin bu maxtovlarni eshitgusi kelmay, qaytag'a yig'isinig'ina ortdiradir.

Xotinning ham bu gapdan hayrati ortdi va bundan qanday sir borlig'iga aqli yetmadi. Oftob oyimni yupatish uchun o'tkan-ketkandan va boshda yig'lab erga tekkan qizlarning chimildiqda yigit bilan apoq-chapoq bo'lishib ketkanlaridan hikoya qildi:

— Qayg'irma, Oftob, — dedi, — kuyaving bunchalik suluv bo'lsa, gap-so'zda tenggi bo'lmasa, hali chimildiqda qizingning pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz.

— Oh, opajon, — dedi umidsizcha oyim, — manim bunga ko'nglim chopmaydir.

— Chopsin, Oftob. Men bunday yig'loq qizlarning ko'pini ko'rdim, shunday qizlarning uyalmay-suyalmay chimildiqda hatto yigitdan ham ortdirib harakat qilganlarini ham ko'rdim, sening qizing ham shularning bittasi, qayg'irma Oftob.

— Ilohi shunday bo'lsin-da.

— Bo'ladi-bo'ladi, — dedi kulib xotin, — shoshmachi, Oftob. Agar qizing men aytkandek o'zgarib ketsa menga nima berar eding?

— Sizga bosh-oyog' kiyim.

— So'zingdan qaytma, Oftob. Pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz hali, xudo ko'rsatsa, bor, o'ynab-kulib mehmonlaringni kut!..

Shundan keyin ikavi donxonadan chiqib xotinlar orasig'a kirdi.

* * *

Qizlar majlisi — gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi! Bu uyda — Kumushbibining tog'asining uyida qizlar majlisi, gullar majlisi!

Bu uyga o'ttuz-qirq chamaliq qizlar yig'ilg'anlar, yig'ilishdan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, eng go'zal bir a'zolarini bu kun xotinliq olamiga uzatmoqchidirlar. Bu uzatish majlisini jonlik, ruhlik o'tkazmak uchun barcha qizlar o'zlarining eng asil, eng nafis kiyimlarini kiyib, favqulodda yasanib, husn olamini yana bir qat, yana bir qayta bejabdirlar. Agar bu uyga kirib, bu majlis a'zolarini bir martaba ko'zdan kechirsangiz,

hozirdanoq aytib qo'yish mumkin-ki, albatta esingiz chiqib ketar:

— Bu gulmi, ko'hlik? Yo'q narigisi! Undan ko'ra bunisi! Barisidan ham o'ttasi!.. Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorg'a kelalmay el ichida kulgiga ham qolursiz, rasvo ham bo'lursiz.

Mana, majlis a'zolari shunaqang' i bir-biravidan o'toq malaklar, parilar edilar. Majlisning shoirlari, o'yinchilari, childirma va dutorchilari — barchasi ham hozir bo'lib faqat Kumushbibigina hammomdan qaytmag'an edi. Shuning uchun majlis ochilmag'an, ochilsa ham ruhsizroq, Kumush kelgach, majliska ruh kirishiga barcha ishonadir va uni to'zimsizlanib kutadir.

Kimdir, oradan bittasi «kelishdi!» deb yubordi. Barcha qizlar uyning darichasi yonig'a uymalashib havlig'a qaradilar. Chindan ham ul yonida ikki yangasi bilan kelgan edi. Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, ul kelsin edi-da, suygani bir ko'rsin edi: hammom bilan ul... faqat jong'ina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina otadir... Boshdag'i oq shohi ro'ymol, ichdagi oq shohi ko'ynak, ustdagi oq kumush zarrin sirilgan po'stin, baqbaqalarni o'rab o'pib turg'an yoqa qunduzlarining kelishkani, solinib tushkan qora jinggila sochlarning bo'yin tevaragiga chirmashqani, xom nuqra yuzlarning bo'g'riqqani...

Yangalar Kumushni havlidan turib qizlarga topshirdilar:

— Mana Kumushbibi — sizlarga, qizlar! Kumushning ko'nglini yaxshilab ochinglar, qizlar!

Ikki-uch qiz chopib havlig'a tushdilar-da, Kumushbibidan paranjini olib uyga boshladilar. Yangalar Kumushni qizlarga topshirib ketdilar. Havli er va xotindan bo'sh, yolg'iz qizlarga'gina xoslanib qoldi.

Kumushbibi boshlag'uchi qizlar bilan uyga kirdi, undan ongqan atir islari bilan uy to'ldi. Qizlar o'zlarining bir turlikkina so'zlashishlari bilan Kumush ila ko'rishga boshladilar:

— Esonmisiz, sarupolar muborak?

Kumushbibining qizlarga bergan javobi eshitilareshitilmaslik edi:

— Qutlug'...

Kumushbibi uyning to'riga o'tquzildi. Qizlar uyning tevaragiga o'tturishib olg'andan keyin orag'a nima

uchundir bir jimjitlik kirdi. Qizlar ma'nolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydirlar. Majlisda bir xil ma'yusiyat. Qizlar nimani o'ylaydirlar va nima to'g'risida ma'yuslanadirlar, bu ersa qizlarning bizga noma'lum bo'lg'an ichki sirlaridir.

Qizlar ipka chizilg'an guldek uy tevaragini olg'anlar, buning ustiga yovoshliq, o'ychanliq ularning tuslariga ma'naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo'shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunosliq uchun yeng shimarsak, ya'ni gulni guldandajratadurg'an bo'lsaq boyag'idek esankirab, mutaraddid' qolmaymiz, chunki Kumushbibi lolalar isidagi bir gul va yo yulduzlar orasidagi to'lg'an oy edi.

Orada hamon boyag'i jimjitlik hukm surar edi.

Har bir majlisning jonlandirg'uchi, idora qilg'uchi bir-ikki qahramoni bor bo'lganidek, bu qizlar majlisi ham shunday qahramonlardan holi emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishig'a Gulsinbibi chidab turolmadi:

— Biz nima uchun yig'ildi-da, nimaga yer chizishib o'lturamiz! — dedi. — Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?

Gulsinning yonig'a Xonimbibi qo'shilishdi:

— Ko'b o'ylashmang, o'rtoqlar! — dedi, — baribir bu gap hammamizning ham boshimizda bor! Tur Savra! Havlig'a olov yoqib childirmani qizit! Anorgul, sen dutoringni ol! Kumushbibi, siz uncha xayol surmang kulib o'lturing. Baribir ertaga joysiz chekkan qayg'ingizdan o'kinarsiz! — dedi-da, majlisni ost-ust kuldirib yubordi. Kumushbibi ham ixtiyorlik, ixtiyorsiz bu kulgulikka tortilib, uning yovoshqina iljayishidan yoqutdek lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari bir oz ko'rinib qo'ydilar.

Shu gapdan keyin majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anorgulning qo'lidagi dutor «O'rtoqlar» kuyini tanlarga larza berib, tarona qildi. Xonimbibi qizlarga qistatib o'lturmay o'rnidan sakrab turdi-da, o'ynab ham ketdi. Dutor yonig'a childirmaning chertmagi kelib qo'shilg'andan keyin bazm tag'in ham jonlandi. Chapaklar ham ko'tarildi. O'yin qizib borar edi, uning daricha eshiklari beklanib toqchalarga sham' yoqil-

' M u t a r a d d i d — taraddudlanish, ikkilanish

g'andan so'ng, bazmning ruhi yana oshdi. Yel bilan o'ynashib yong'an sham' nuri qizlarni allaqanday ajib holatka qo'ymoqda, majlis ersa «Alif laylo» hikoyalaridagi «parilar» bazmini xotirlatmoqda edi. Dutor «Ifor» kuyini chalib, childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shilisha bordi. O'yin ham bir turlik nazokat kasb etib, Gulsinbibi yo'rg'alay ketdi. Dutor ko'ngilning allaqanday ingichka joyini qitiqlaydir, childirma yurakni nimagadir oshiqdirib, Gulsin qizning yo'rg'alashi borliq a'zoni zirillatadir. Bazm juda qiziq, juda ko'ngillik edi.

Kumushbibini ham bu qiziq bazmdan boshqalardek hissa oladir, so'yinib quvonadir, deb o'ylanmasin, chunki vujudi qizlar bazmi ichida bo'lsa ham xayoli allaqayoqlarda uchib yurgandek, ko'zlari o'ynag'uchi qizlarda bo'lsa ham, ammo haqiqatda boshqa bir narsani ko'rgandek... Ko'rinishdan natija chiqarib aytikanda, bu qiziq majlis uning uchun bazm o'rnini emas, aza joyini tutqandek...

Ikki soatlik qiziq bir bazmdan so'ng qizlar charchadilar-da, o'yinni to'xtatdilar. Gulsin bilan Xonimbibi endi dator bilan qo'shiqqa o'lturdilar. Gulsin o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan «Yig'larman» kuyidan boshladi:

*O'rtoqlarim, qo'lg'a olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni!*

Ikkinchi qaytarib aytishda unga Xonimbibi qo'shilishdi. Bir turlik, bir ohanglik nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga, qon tomirlarig'a ajoyib bir o'zgarish bergan edilar. Shu choqqacha mo'ltayib, xayol ichida sho'ng'ib o'lturg'an Kumushbibi bir seskandi-da, qo'shiqchi qizlarga qaradi.

Qizlar ikkinchi baytka o'tdilar:

*Bir ko'rinib yag'mo' qilg'an ko'nglimni,
Qaytib yana ko'ralmadim norimni!*

Shu vaqt kutilmagan joyda Kumushning ikki ko'zi jiq yoshga to'lg'an edi. Uchunchiga o'tdilar:

*Agar ko'rsam edi yana yorimni,
Bag'ishlardim hama yo'qu horimni!*

¹ Ya g' m o — asir, talon-taroj.

To'rtinchi:

*Bilurmikin, bilmasmikin u zolim:
Kunlar-tunlar tortqan ohu zorimni!*

Kumush toqatsizlang'an edi...
Beshinchi:

*Chindin ayting o'roqlarim menga siz,
Qayta hoshdan ko'rarmanni yorimni?*

Keyingi:

*Ketdi toqat, ketdi sabrim... ketdilar...
Sindirarman urib yerga torimni!*

Bu keyingi baytka quloq solg'uchi qolmadi. Chunki yonidagi qizg'a osilib yig'lay boshlag'an Kumushbibiga har kim taajjubda, har kimning ko'zi, qulog'i shunda edi.

— Nima bo'ldi, Kumush?

— Nega yig'laysiz, Kumush opa?

— Birar joying og'riydirmi, Kumush?

Kumushbibi o'z ustiga duv yig'ilg'an qizlarga ko'zini ochib qaradi-da, hushyor tortqanlardek bir harakat qilib qo'ydi va tez-tez cho'ntagidan ro'ymolini olib ko'zyoshisini quritdi.

— Nega yig'lading-a?

Bu savolni berguchi Gulsinga Kumush kuch bilan iljayib qaradi-da:

— O'zim... — dedi.

— Voy sho'rginangga sho'rva to'kilsin, Kumush! — dedi Gulsin, — men shunday erni topib teksam boshim ko'kka yetar edi!

Gulsinning gapiga qizlar kulishdilar. Kumush juda xafa ko'ringanlikdan uning ko'nglini ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Shuning uchun boshqa o'yinlarni qo'yaturib majlisning eng qiziq tarafi bo'lib sanalg'an lapar aytishka ko'chdilar. Gulsin kuyav ro'lini o'ynar, Xonimbibi Kumush ro'lida, ikkisining bir-birisiga qarab o'qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada. Biroq Kumushning tishining oqini ko'rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg'ayib xayollanishqina...

Qizlarga to'yxonadan oshlar, tavanlar kelib tortildi. Oshdan keyin yangalar kelib, qizlardan Kumushni so'radilar. Qizlarning, «Yo'q, biz Kumushbibini sizlarga

bermaymiz!» deb o'ynab aytkan so'zlari Kumushbibiga chindek bo'lib eshitar, yangalar bilan uydan chiqar ekan, ko'mak so'rag'andek qizlarga termulib qarar edi. Shu yo'sun qizlar o'zlarining bir o'rtoqlarini xotinliq dunyosiga uzatib, majlisdan tarqalishdilar.

11. KUTILMAGAN BAXT

Kumushbibidan vakolat olish ham juda qiyin bo'ldi. Domlaning: Sizkim Kumushbibi Mirzakarim qizi, o'zingizni toshkandlik, musulmon Otabek Yusufbek hoji o'g'liga bag'ishlamoq vakolatini amakingiz Muhammadrahim Yo'ldosh o'g'liga topshirdingizmi? degan so'rog'i olti, yetti qaytarilg'andan keyin, shunda ham yangalar qistog'i ostida arang uning rizolig'i olindi.

Kechki soat beshlarda qutidorning havlisi to'rt ko'z bilan kuyav kelishini kutadir. Kuyav uchun palovlar, quyuq-suyuq oshlar, necha turlik ne'matlar hozirlanib, hular ham kuyavning intizorida turadirlar. Nihoyat, soat besh yarimlarda kuyav keldi. Yigirma-o'ttiz chog'liq yosh yigitlar — Rahmatning o'rtoqlari, ular orasida Otabek — kuyav ko'rindi: boshida simobi shohi salla, ustidan qora movut sirilgan sovsar po'stin, ichida o'zining Shamayda tiktirgani osmoni rang movut kamzul, movut shim: oyog'ida qalapoy afzali, belida Kumushbibining usta qo'li bilan tikilgan shohi qiyig'... Yuzlar qizil, og'iz irpaygan, ko'zlar o'ynab allakimni qidiradir. Oshlarini yeb bo'lsalar ham jo'rttaga kuyav ko'rish uchun o'lturg'an mahalla kishilari bir-birlarini turtishib: «Tuzuk-tuzuk, kuyavlikka arzigundek, chakki chakkiga tushmapti, olmayu-anor» deyishdilar. Tomda kuyav kutib o'lturg'an xotinlar ichidan Oftob oyimning egachisi oshiqib singlisi yonig'a tushdi-da: «Oftob, dar-rav isiriq hozirla, kuyavingni yomon ko'zdan o'zi asrasin!» dedi. Qutidor eshik ostida qo'l qovishtirib mehmonlarni kutib oladir, yer ostidan kuyaviga ko'z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o'zicha kulimsirab qo'yadir. Mehmonxona ayvonida oq soqolliq, ko'rkam siymo va og'ir tabi'atlik domla bilan Ziyo shohichi, Hasanali, qiz vakili va tag'in bir necha kishilar o'lturadilar. Yigitlar kuyavni domlalar qarshisig'a kelturib to'xtatqandan keyin Otabek vakili bo'lg'an Ziyo shohichi

bilan Kumush qiz vakili Muhammadrahim oralarida mahr masalasi ochiladir. Ko' b tortishqandan so' ng quyidag' i mablag' lar mahr qilib belgulanadirlar: uch yuz oltin pul, mundan keyin olib berish va' dasi bilan Marg' ilondan o' radek bir havli, sog' ish uchun sigir, asbobi ro' zgor... Bunga Otabek ham o' z rizolig' ini bildiradir. Domla xutba boshlaydir. Forsiycha o' qulg' an hamd, salovot va boshqalardan so' ng xutba eng nozik bir o' ringa kelib to' xtaydir: «Sizkim Otabek Yusufbek hoji o' g' li Kumushbibi Mirzakarim qizini o' zingizga shar' iy xotinliqqa qabul qilasizmi?» — fors tilida so' ralg' an bu savol Otabeknig kulgusini qistatib, ko' nglidan kechiradir:

— Qabul qilasizmi-ya?

Ul birinchi so' roqdayoq — «uchib, qo' nib qabul qilamiz» deb javob bermakchi bo' lsa ham biroq xalqning — «o' lib turg' an ekan» deb qiladigan ta' nasidan cho' chib, javob bermaydir. Yana bir qayta yuqoridagi «siz kim falonchi...» jumlasini domla tarafidan takrorlanadir. Kuyavlar uchunchi so' roqda javob berish odat hukmida bo' lsa ham, Otabek bu takallufka chidalmaydir. Go' yo uchinchi so' roq o' rnig' a «Endi olmas ekansiz Kumushbibini...» deb majlis buziladig' andek seziladida, hamma tovshini qo' yib, barchag' a eshitdirib «Qabul qildik!» deb yuboradir.

Domla alhamdulillah, alhamdulillah... bilan nikohni tugatib majlis tomonidan kelin bilan kuyavning haqlarig' a duo boshlanadir, hamma duog' a qo' l ko' tarib, hatto tomdag' i tomoshachi xotinlarg' acha «omin» ga ko' maklashadirlar va shundan keyin nikoh majlisi yopiladir. Yigitlar kuyavni mehmonxonag' a olib kiradirlar, ziyofat boshlanadir.

Otabekda bir daqiqag' a bo' lsin to' zim bo' lmag' an bir vaqtda bir necha soatlarga qarab cho' zilg' an bu tomoq majlisi bilan albatta ul yaxshi chiqisha olmaydir. Xuftanga yaqin bana' ji¹ bir ishtiho bilan yeyilib bo' shatilg' an lagan, tovoqlar olinib dasturxonlar yig' ildi. Bizningcha bir yarim soat, Otabekcha allaqancha yil hisoblangan bir fursat o' tib, nihoyat, yangalar kuyav so' radilar. Ikki yoshg' a muhabbatlik umr so' rab fотиha o' qilg' andan so' ng Otabek ichkariga uzatildi.

¹ B a n a' j i — och qoringa.

Hasanali mehmonxona ayvonida bekni kutib turar edi:

— Endi kuyavlik muborak bo'lsin, begim?

— Qutlug' bo'lsin.

Hasanali boshdan-oyoq bekni kuzatdi, otaliq muhab-bati bilan bekning orqasini siladi va yoshli ko'zlari bilan duo qilib unga ruxsat berdi. Otabek yangalar kutib turg'an tarafka yurdi. Ul hozir qiziq holatda edi: bu nima gap, tushimi, o'ngimi, nima gaplar o'tib, nimalar bo'lmoqda, bo'lib turg'an ish haqiqatmi?

Biz ichkariga kiramiz: havlining ikki tomoni to Kumushbibining uyigacha qator kuyav kutkan xotinlar, bola-chaqalar bilan to'lg'an. Ba'zan kutkuchi xotinlar-ning qo'lida yonib turg'an sham', kuyav tushadigan uy to'y mollari bilan juda ham bejalgan. Yuqorida yozilib o'tilgan qutidor uyining aksar jihozlari shu uyga, Kumush qiz uyiga ko'chirilgan. Bir bulargina emas xotin-qizlar qo'li bilan chatib ishlangan turlik ziynat chodirlari bilan ham bejalgan, shipda katta qandil, qandilda o'ttuzlab sham'lar yonib uyni sirlik bir holatka qo'yadirlar. Burchakda qizlar majlisida ko'rilgan oq kiyimlar bilan Kumushbibi turadir... Uning husni bejal-gan uyning oqlari, ko'klari, sariqlari va qizillari bilan tovlanib xayoliy bir siymoda... Ko'z yoshlarini oquzib yangasining so'ziga quloq osmaydir. Tashqaridan eshitil-gan «kuyav! kuyav!» so'zi bilan tag'in ham uning ko'z yoshisi ko'payib tusi ham o'zgardi. Yangasi Kumushni shu holda qoldirib o'zi yugirganicha eshikka chiqdi. Kuyav kelar edi: ikki tomonni sirib olg'an xotin-qizlar o'rtasidan Otabek kelar edi. Uning ketidan Oftob oyimning egachisi isiriq tutatar edi. Xotinlar qo'llarida sham' bilan unga qarar va kuzatib qolur edilar. Kuyav uyning yonig'a yetdi. Uning yuzi uyatidan juda qizarg'an, qochqali joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

— Kiringiz, bek.

Otabekning yurak urishi ehtimol yangasiga ham eshi-tilar edi... Otabek uyga kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarlik qiya qilib yopdi... Uyning to'rida yonini Otabekka berib ro'ymolining uchini tugib-mi, yirtibmi Kumushbibi turadir va kim keldi, deb yonig'a qaramaydir. Ro'ymol tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi:

— Jonim!

Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

— Ushlamangiz, — dedi ham siquvchi qo'ldan qutish uchun orqag'a tislandi.

Titrag'an va qovjirag'an bir tovushda:

— Nega qochasiz? Nega qaramaysiz? — dedi bek. Kumushbibi shu choqq'acha qaramag'an va qarashni ham tilamagan edi. Majburiyat ostida, yov qarashi bilan sekingina dushmaniga qaradi... Shu qarashda bir muncha vaqt qotib qoldi. Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlang'an bir tovush bilan so'radi:

— Siz o'shami?

— Men o'sha, — dedi bek. Ikkisi ham bir-birisiga beixtiyor termulishib qoldilar.

Kumushbibi og'ir tin olib:

— Ko'zlarimga ishonmayman, — dedi.

Otabek ko'zlarini to'ldirib qarab:

— Men ham, — dedi.

Shu vaqt ikki lab o'z-o'zidan bir-birisiga qovishdi... Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchlik qo'llar qo'ltiq ostig'a yopishtilar.

Kumushbibi Otabekning yuziga uzoq tikilib turdi-da:

— Kutilmagan bir baxt, — dedi va o'zining otidek bir narsaning tovshi kabi qilib kulib yubordi. Bu kulish havlilargacha eshitildi. Qiya ochilib turg'an uy eshigi ham qattiqqina beklendi. Kumushbibi Otabekning qo'lidan ushlab quyida yozib qo'yilgan dasturxon yonig'a boshladi:

— Siz bo'lg'anlig'ingizni ilgaridan bilganimda boshqacha qarshilar edim, — dedi.

— Boshqa deb o'yladingizmi?

— O'ylash qayerda, siz bo'lursiz, deb ko'nglimga ham kelmagan edi, — dedi-da, tag'in kulib yubordi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qarag'an holda edi.

— Men sizga hech narsa ham hozirlamag'an edim...

— Hozirlamag'aningiz uchun o'kinasizmi?

— ...

— O'kinmangiz, — dedi bek, — sizdan bir narsani so'rasam ayamassiz?

— Ayamayman.

Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xolig'a ishorat qilib:

— Shu yerdan bir o'pish bersangiz, siz ham katta esdalik hozirlag'an bo'lur edingiz, — dedi.

Kumushbibi qizarindi.

* * *

Otabek Marg'ilon kelganning ikkinchi kuni poyafzal bozorida bo'lg'an edi. Asr namozning vaqti o'tib borg'anliqdan ul shundagi do'kondorlarning birisidan tahorat olish uchun suv so'radi. Ko'chadagi suv ariqning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. Do'kondor unga suvning qulay o'rmini ko'rsatdi: «Mana shu burchakdagi darbozadan ichkariga kirsangiz, ariqning yuza joyini topib tahorat olursiz», dedi. Otabek do'kondorning ko'rsatishicha qutidorning tashqarisig'a kirdi. Shu vaqt tasodufan nima yumish bilandir mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko'zi tushdi. Kumush ham ariq yoqasig'a kelib to'xtag'an chingilin' yigitka beixtiyor qarab qoldi. Ixtiyoriy emas, g'ayri ixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan bir muncha vaqt ko'z ololmadilar. Oxirda Kumush nimadandir cho'chig'andek bo'ldi, yengilgina bir harakat bilan o'zini ichkari yo'lak tomong'a burdi. Bu burilishdan uning orqa-o'ngini tutib yotgan qirq kokillari to'lqinlandilar. Kumush ichkariga qarab chopar ekan, yo'l ustidan ariq-bo'yida qotib turg'an yigitka yana bir qarab qo'ydi va bu qarashda unga yengilgina bir tabas-sum ham hadya qildi... Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa yerga mixlangandek qotib turdi... Oxirda ko'zini katta ochib o'tkan daqiqada uchrashkani xayoliy go'zalni istab xayollandi. Biroq haqiqat boshqacha edi. Tahorat olmoq uchun ariq bo'yig'a o'lturdi. Ammo ko'zi xayol yashiring'an yo'lakda edi. Tahoratlanib bo'ldi, yana ko'zini o'sha tarafdin uzolmadi. Artinib olg'andan keyin yana oyog' ustida to'xtab qoldi. Yashiring'an go'zal ikkinchi qayta ko'rinmadi, ehtimolki, Otabekni ipsiz bog'lab, o'zi qaysi burchakdan bo'lsa ham asirini tamosha qilar edi.

¹ Chingilin — ixcham, bejirim.

Ko‘b kutdi, asr namozini qazo qilib kuch bilan qutidor uyidan chiqdi va shu daqiqadan boshlab unda muhabbat mojarosi tug‘ilg‘an edikim, bu yog‘i o‘qug‘uchimizga ma‘lumdir. Kumushbibining yuqorida «Siz o‘shami!» deb so‘rashi shunga binoan bo‘lib, ammo unga masalaning onglashilmay qolishi va chin baxtni bil‘aks kutib olinishi qiziq edi. Shunday qilib ikki yoshning birinchi ham sof muhabbatlari qovishish bilan natijalandi.

12. CHAQIMCHILIQ

— Bu kun yetti kun... Otabek qutidorning qizig‘a uylandi.

Ul bu xabarni Qo‘qondan qaytishda eshitkan edi. O‘zining qiyofasiga yarasha qo‘rqunch yo‘llar izlar ekan, quloqlari tegida «...qizig‘a uylandi» jumlasini takrorlanib turg‘andek bo‘lar edi.

Uning Qo‘qondan qaytishi ikkala xotini uchun ham ulug‘ bir falokat bo‘ldi. Chunki arzimagan bir sabab bilan ikkalasi ham yaxshig‘ina tayoq yeb oldi. Shuning uchun ikki kundash uning oldig‘a kirishdan qo‘rqib, yana to‘g‘risi — uning sovuq aftini ko‘rishdan jirkanib havlining chet-chetida yurarlar, ikki kundash bilittifoq unga o‘lim so‘rarlar: «Qo‘qonda o‘lsa, o‘ligini itlar yesa biz achinarmi edi», deyarlar edi.

Ul o‘lturgan ko‘yi nima to‘g‘risida bo‘lsa ham juda bosh og‘ritib o‘ylar edi. Shu choqda uning tusidan yirtqichlik, bir gunohsizning ustiga hujumga hozirlang‘an vahshiylik belgulari ko‘rilur edi. Har holda ul yaxshiliqqa emas, qandog‘ ham bo‘lsa bir vahshiylikka yo‘llar, rejalar izlar edi. Oxiri uning yuzida istehzolik bir iljayish ko‘rildi-da, bir narsaga qaror qo‘yg‘andek bir harakat yasadi va o‘rnidan sakrab turib qoziqdag‘i kirlab ketkan sallasini qo‘lig‘a oldi va havliga chiqdi. Tashqarisida besh do‘konlab ish to‘qib turg‘an xalifa shogirdlariga ba‘zi ta‘limotlarni bergach, bir ulug‘ darboza orqaliq ko‘chaga yurdi. O‘ralib bitmagan sallasini tuzata-tuzata tor, kirdi-chiqdilik ko‘chalar bilan shaharning kunbotar tomonig‘a, beklar mahallasiga qarab ketdi.

Beklar mahallasining boshlanishida, janubga qaratib qurilg‘an ulug‘ bir darbozaning yonida ikki nafar miltiq

va qilichlik yigit so'zlashib turar edilar. Bularning yonig'a bizga ma'lum kishi kelib to'xtadi va ulardan so'radi:

— Bek uydamlar?

So'zning beliga tepkani uchun yigitning birisi o'shshayib so'rag'uchig'a qaradi, ikkinchisi qo'llari orasidag'i miltig'i bilan ichkariga ishorat qilib javob berdi:

— Bor!

Darbozadan ichkariga kirilgach, saroy kabi bir havli, ayvonda o'n beshka yaqin yarog'liq yigitlar to'nkalaridan gulxan solib, isinib o'lturmakda edilar. Ul to'rdagi ayvon orqaliq yuriladigan uyning eshigida turg'uchi yigit og'asining yonig'a bordi va qo'rboshi bilan uchrashmak orzusida bo'lg'anlig'ini aytib undan kirishka ijozat so'radi. Yigit og'asining rahbarligi bilan ichkariga kirdi: boshig'a ko'k salla chulg'ag'an, egniga O'ratepaning bosmasidan chakman, beliga kumush kamar bog'lab kumush qinlik qilichini tizasiga bosqan, qora tanlik bo'lsa ham ko'knorimi, taryakmi iste'molidan yuzi sarg'ayg'an qirq-elli yoshlar chamaliq bir kishi yorliq-sumon bir yozuvni o'qub o'lturmoqda edi. Qo'rboshi kelguchining salomiga e'tiborsizg'ina javoblang'an bo'ldi-da, ruhsiz bir tovush bilan:

— Nima qilib yuribsiz? — deb so'radi.

— Taqsir, sizga arz bor.

Yigit og'asi kelguchini qoldirib chiqdi. Kelguchi eshik yonida oyog' ustida qo'l bog'lab turar edi.

— Qanday arzing bor?

— Taqsir... ijozat bersangiz o'ltursam...

— Xo'b, o'ltur.

Kelguchi ko'p tutulib tusi o'ngg'an gilam ustidan yurib borib, qo'rboshi qarshisig'a tavozi' bilan o'lturdi. Qo'rboshi qo'lidag'i yozuvni buklab qo'ynig'a tiqdi-da, kelguchini yer ostidan kuzatdi:

— Qayerliksan?

— Taqsir... shu yerlik, marg'ilonlik.

— Oting nima?

— Taqsir... Homid.

— Nima kasb qilasan?

— Ustakorlik.

— Yaxshi, arzingni gapir?

Homid o'zining tovshig'a yasama bir ohang berib arzini boshladi.

— Janobi padari arus¹ shahanshoi Musulmonqul bahodir zamoni adolatlarida ham, — dedi Homid, — qora choponliqlar hanuz tinch yotmay yurtni qipchoq og'alarig'a qarshi oyog'landirmoqchi bo'ladirlar, ishni yana tadbirsiz qora choponlar qo'lig'a olib mamlakatni buzg'unliqqa solmoqchi bo'ladirlar... Biz bunday buzular yolg'iz Toshkanddagi Azizbek bilan uning yo'lbochisi bo'lg'an Yusufbek hoji, deb bilgan edik. Biroq ularning urug'i bizning Marg'ilong'a ham sochilg'an ekan.

Qo'rboshining ko'zi ola-kula keldi:

— Nima deysan? U kim ekan Marg'ilonida?!

— Bittasi mashhur buzuqi toshkandlik Yusufbekning hozirda Marg'ilonida turg'uchi o'g'li — Otabek ismlik bir yigit, ikkinchisi uning hammaslaki va qayin otasi bo'lg'an Mirzakarim qutidor.

— Hali-ya?

— Shundog', taqsir.

— Sen bu gapni qayog'dan bilding?

— Shu kunlarda ularning bir majlislarida bo'lg'an edim, taqsir...

— Xo'sh, xo'sh, majlisda?

— Majlisda ko'b gaplar o'tdi, taqsir, — dedi Homid, — majlisning boshlug'i bo'lg'an Otabek qipchoqlarning zulm va ta'addisini², qipchoqlaridan ishni olmoq uchun Toshkandda Azizbek va o'z otasi boshliq bilfe'l ish boshlag'anlarini so'zlab, Marg'ilonning ham mundan so'ng oyoqqa qalqishi kerakligini aytdi... Majlis ahli, ayniqsa Mirzakarim uning so'zini kuchlab tushdi. Agar bu ishning oldini olinmasa, hukumat va mamlakat uchun natija qo'rqunchdir, taqsir.

— Majlis kimnikida edi?

Homid tarafidan kutilmagan bir savol. Homid o'ziga berilgan bu savol qarshisida taraddudlanib qoldi. Chunki majlis o'rnini aytsa pochchasi bilan jiyani Rahmatning ham qo'lg'a tushishlari aniq va buning bilan ul o'z oyog'iga bolta qo'ygan bo'lar edi. Shu mulohaza yuzasidan ul tutiliqdi:

— Majlis o'rni yodimda yo'q, taqsir.

Mantiqsiz bu javobga qarshi qo'rboshi achchig'i bilan baqirdi:

¹ Padari arus — qaynota.

² Ta'addi — adovat, zo'ravonlik.

— Yodimda yo‘q?!

Homid garangsidi va bir xil siniq tovushda:

— Esimda bo‘lsa ham nozik bir joy edi, taqsir, — dedi.

— Nozik bir joy edimi! — deb qo‘rboshi zaharxanda qildi. — Agar aytmasang o‘sha muttahamlar tiqiladig‘an chuqurg‘a sen ham tashlanasan.

— Kechiringiz, taqsir.

Qo‘rboshi yirtqichlardek bo‘kirdi:

— Kechirish yo‘q!

Homid uchun eng keyingi choradan boshqa iloj yo‘q edi — cho‘ntak kavlashka tutindi va yuz mashaqqat bilan yonchig‘ini chiqardi. Yonchiqdan o‘nga yaqin oltinlarni sanoqsizcha olib, qo‘rboshig‘a uzatdi:

— Taqsir... sizga atag‘an nazrimiz edi...

Homid kavлана boshlag‘andanoq qo‘rboshining ustidan sovuq suv sepilgan edi. Ul oltinlarni yonig‘a solib joylag‘ach, tovush ham eski holiga qaytib, so‘zlar ham muloyim tortdi.

— Demak, nozik joy edi, degin Homidboy.

— Taqsir...

— Badbaxtlar shunday maslahat qildilarmi hali?

— Taqsir... Bu ishning oldini olinmasa natija yomon albatta.

— Albatta, biz o‘sha buzuqilarning jazolarini berarmiz... Men hozir borib bekka arz qilay, shu kechadan qoldirmay qo‘lg‘a olamiz muttahamlarni, — dedi qo‘rboshi.

Homidning chehrasi ochilib ketkan edi. Qo‘rboshi o‘zining imo va ishorasiga o‘tkanlikdan uning ko‘zida o‘ch olish quvonchlari va undan keyingi Homidning o‘ziga ma‘lum bo‘lg‘an bir baxt umidlari o‘ynar edilar. Qo‘rboshi tokchadan davot, qalam olib oldig‘a qo‘ydid-da, yozuvg‘a hozirlanib so‘radi:

— Ayt-chi, Homidboy, muttahamlar kimlar edi?

— Bittasi toshkandlik Yusufbek hojining o‘g‘li — Otabek.

Qo‘rboshi yozdi:

— Ha-ha! Hali Yusufbek hojining o‘g‘li degin. Bizning Marg‘ilonni ham qong‘a botirmoqchi ekan-da, muttahamlar, ikkinchisi?

— Shu kunlarda Otabekka qizini bergan marg‘ilonlik Mirzakarim.

— Pes-pesni qorong'ida topqan ekan, uchinchisi?

— Otabekning quli — Hasanali.

— To'rtinchisi?

Homid bir oz o'ylab javob berdi:

— Bilmadim... Hozir Marg'ilondami, yo'qmi, andijonlik Akram hoji.

Qo'rboshi yozdi:

— Ish katta ekan, tag'in?

— Endi yo'q, taqsir, — dedi Homid va so'ziga shuni ham qo'shdi, — Otabek bilan Mirzakarim qo'lg'a olin-salar ilonning boshi yanchilgan hisoblanib, o'zgalarning qo'lidan ish keladigan odamlar emas, taqsir.

Qo'rboshi yozuvni bitirib qo'yniga tiqdi — «Bo'l-masa ish bitdi, ertaga erta bilan mojaroni eshitarsan», — dedi. Homid o'rnidan turib qo'rboshig'a qulliq qilib chiqdi.

13. QAMOQ

«Yormozor» mavzi'ida shahar qo'rg'onig'a tiralib so-ling'an o'rda. O'rda darbozasining sahni botmonlab hisoblang'an mevazor bo'lib, bunda olma, o'rik, nok va tut yog'ochlari xilig'ina bor edilar. Darbozaning ikki biqinini o'rab olg'an loyig'a gullar, naqshlar tushirilib ishlangan sakkiz gazlar yuksaklikda o'rda qo'rg'oni, darbozaning ikki burjida'alachami, bo'zdanmi uzun choponlar kiyib, bosh-larig'a quloqchin qo'ndirg'an, qayish kamar ustidan qilich tiqinib miltiqlarig'a suyang'an ikki yigit ko'rinadirlar — bular navbatchi o'rda qorovuli, qorong'i tushishka yaqin-lashqanliqdan qiya yopilib turg'an darbozani kimdir, ichkaridan bittasi zichlab yopdi-da, kuch sarf qilib dar-bozaning zo'r zanjirini sharaq-shuriq etib bog'ladi. Hozir bizga o'rda ichiga kirish mumkin bo'lmag'ani uchun qo'rg'onning tashqari tegrasida aylanib turayliq: dar-bozaning so'l biqinig'a qarab ikki yuz adim ketsak qo'rg'on devori tug'alab, burja yetiladir. Qo'rg'on burjiga qorovul turish uchun maxsus manora shakilli joy yasalg'an bo'lsa ham hozirda navbatchidan xolidir. Shundan keyin bir bo'shliq yer bilan qo'rg'onning janubiga qarab ketiladir.

¹ B u r j — qal'a va qo'rg'on devorining buri-lish joylariga va darboza yonlariga qurilgan soqchilar turadigan qorovulxona.

To'rt yuz adimlab borilg'ach, qo'rg'onning sharqi-janubi burjiga yetilib, bu burjini ham anovisidek qorovulsiz topiladi. Bu burjdan qarag'an kishiga qo'rg'onning g'arbi-janubi burji ham ko'rinib, shu yo'sunda o'rdaning to'rt burjini aylanib chiqilsa bir ming olti yuz adim bosilg'an bo'lib o'rdaning g'arb tomonidan biz tanishqan o'rda darbozasig'a kelinadi.

Hozir qorong'i ham o'bdan tushkanliqdan kishikishini tanimasliq darajada edi. Boyag'i darboza ustida ko'ringan qorovullar hamon qora haykal kabi qotib turar edilar.

Shahar ichidan o'rda darbozasig'a qarab kelmakda bo'lg'an bir necha ot oyog'larini eshitib qorovullardan bittasi — «tuyoq tovshimi?» deb, ikkinchisiga savol tashlab qo'ydi. Ikkinchi qorovul mo'ralab-mo'ralab yo'lg'a qaradi:

— Uch otliq ko'rinadi.

— Vaqtsiz kelguchi kim ekan?

— Bunday vaqtda qo'rboshidan boshqa kishi kelmas edi, ehtimol, o'shadir.

Darvoqi', qo'rboshi o'zining ikki yigiti bilan yetib keldi va otidan qo'nib jilovini yigitining qo'lig'a berar ekan, qorovullarg'a buyurdi:

— Darbozani ochsinlar!

Qorovullar ichkariga xabar bergandan so'ng darboza ochilib qo'rboshi ichkariga kirdi. O'rdaning tevarak masohatini¹ biz chamalab ko'rgan edik, shuning uchun o'rdaning qay daraja keng bo'lishi ham bizga qiyosan ma'lum. Ammo o'rdaning ko'proq qismi darboza tomonida qoldirilib, janubka tortilg'an xatti mustaqim² bir devor bilan bo'lingan edi. Narigi tomon o'rdaning ichkari qismini tashkil etib, unda bek — hokim oilasi turar edi. O'rdaning tashqarig'i qismining uch tarafi (janub, sharq, g'arb) binosiz, faqat qo'rg'on devorlarining zinalari edi. Ammo imorat qismi darboza bilan bir qatorda bo'lib, so'l biqinida devonxona, uning qatorida bo'yiga qirq, eniga yigirma olchin joy olg'an o'n besh darichalik kattakon chorzari uy, ichida elli chog'liq bek yigitlari gulxan solib o'lturar edilar. Bu uyning qatori oshxona, otxona va shuningdek, hojat uylarini tashkil etar edilar.

¹ Masohat — sath, yuza, maydon.

² Xatti mustaqim — to'g'ri chiziq.

Qo'rboshi darbozabon yonida to'xtab, undan so'radi:

— Bek ichkaridamilar?

Darbozabon darbozani kuchanib yopar ekan, javob berdi:

— Bilmadim, taqdir.

O'rdaning charog'chisi darboza yaqinidag'i mash'ala yog'ochig'a o't herib, butun o'rda ichi yorib ketdi. Qo'rboshi darbozaning o'ng tarafiga qarab yurdi. Bu tomonda nihoyatda ziynatlanib bino qiling'an oliy imoratlar bo'lib, shahar ustalarining hamma san'at va mahoratlari shu binolarda gavdalanur edi. Qo'rboshi birinchi eshik yonida turg'an yarog'liq qorovuldan o'tib, kichikrak, naqshliq bir uyga kirdi. Ikkinchi eshikdan o'tib, ulug' bir zolga chiqdi. Zol juda nafis ishlangan edi: oltin qandildagi ellilab sham'larning nuri bilan munaqqash devorlarning oltin, kumush, ko'k-qizil, oq-pushti, sariq-qora gullari yulduzlardek yashnab, uyga bir xayoliylik berar edilar. Uyning ostig'a to'shalgan qizil lola gullik gilam kishini go'yo bir chamanda his etdirar edi. Zolning to'rida, kichkina haldor bir eshikcha yonida, atlas ko'rpacha ustida o'n besh yoshlar chamaliq, qizil duxobadan kiyingan ko'rkam bir o'g'lon palov yeb turar edi.

Qo'rboshi eshikdan kirar ekan, o'g'long'a qarab kulimsiradi:

— Ha, Ahmadxon, siz shu yerda ekansiz, — dedi.

Ahmadxon joyidan qo'zg'almadi:

— Men hamisha shu yerda, qani, oshg'a.

— Rahmat. Qushbegi ichkaridadirlar?

— Ichkaridalar, — dedi Ahmadxon, — men to'yib qoldim, kelsangiz-chi.

— Bo'lmasa, tabarruk qo'lingiz bilan bitta oshatsangiz.

Ahmadxon qo'lig'a siqquncha osh olib qo'rboshig'a tutti, qo'rboshi ixlos bilan Ahmadxonning qo'lidan oshadi. Ul oshnig'ina emas, hatto Ahmadxonning qo'lini ham oshaydirg'an edi.

Ko'b fursat o'tmadi. To'rdagi kichkina eshik ochilib ichkaridan to'la yuzlik, o'siq qoshliq, og'ir qarag'uchi ko'zlik, siyrak soqol, o'rta bo'yliq, ustidan kimxob to'n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlar chamasida bir kishi ko'rindi. Ahmadxon bilan qo'rboshining o'rinlaridan turib ta'zim qilishlaridan bu zotning kim ekanligi

bilinar edi. Bu kishi kelib atlas ko'rpacha ustiga o'lturdi va o'zining salmoq tovshi bilan:

— Qalay, Xoliqbek, — dedi, — yurtlaringiz tinchlikmi, o'lturing.

— Xudog'a shukur, davlatlari ko'lankasida, — deb qo'rboshi tavozi'landi va qo'l qovushtirib qushbегining yaqinig'a cho'kkaladi. Ahmadxon bo'sh laganni dasturxonni bilan ko'tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi.

— Kechagi o'g'rilar nima bo'ldi, qo'lg'a tushirdingizmi?

— Davlatlari ko'lankasida... O'g'rilardan bittasi tutildi, davlatlari yori' bersa qolg'anlari ham ushlanur, deb o'ylayman.

— Boshqa nima xabarlar bor?

Qo'rboshi yuziga jiddiylik holati berdi:

— Davlatlari yori' bersa hukumatimiz uchun qo'rqunch bo'lg'an buzuqilar uyasini topqandekman, — dedi.

Qushbegi o'ziga o'ng'aysizliq bermakda bo'lg'an qilichini tizasiga olib hamon sovuqqonlilik bilan so'ra-di:

— Qanday buzuqilar uyasi?

— Qanday buzuqilar uyasi bo'lsin, taqsir, — dedi qo'rboshi, — dunyoda qora choponliqlardan ham kuchlirak buzuqilar bo'ladimi?

Qushbegi ko'tarilinqirab oldi va ko'zlari bir oz kattaroq ochildi:

— Xo'sh?

— Ma'lumingiz, ulardan Azizbek bilan Yusufbek Toshkandda bilfe'l isyon chiqarib yotadirlar. Biroq ular shuning o'zigagina qoniqmay, Marg'ilonni ham buzish fikriga tushkanlar va shu maqsadda bu yerga odam ham ko'ndirganlar.

— Odami kim, tanidingizmi?

— Tanidim, taqsir, — dedi qo'rboshi mag'rur bir ohangda, — Yusufbek hojining o'g'li va o'zimizning Marg'ilondan ham yana bir necha buzuqilar.

— Yusufbek hojining o'g'li?

— Taqsir... ismi Otabek.

Qushbегining ko'zi yondi... Manglay etlari tirishib, so'l qo'l bilan soqolini tutamlab fikrga ketdi. Bu xabar unga boshqacha ta'sir bergan edi: Toshkandning Qo'qong'a qarshi isyon qilg'an bir zamonida, isyonchi-

¹ Yo ri — ko'mak, yordam.

lardan biri ham birinchisi bo'lib tanilg'an Yusufbek hojidek bir kimsaning o'z o'g'lini Marg'ilonga yuborib, bunda ham isyon chiqarish qasdida bo'lmog'i uningcha juda yaqin va shubhasiz edi.

— Ul hozir qayerda turadir?

— Mirzakarim qutidor ismlik bir kishinikida.

— Mirzakarim bilan qanday aloqasi bor emish?

— Barakalla, taqsir, — dedi qo'rboshi, — Otabekning Marg'ilondan topqan eng yaqin kishisi shu qutidordir. Mundan bir necha kun ilgari Otabekka o'z qizini berib kuyav ham qilibdir. Aytishlaricha, Otabekning barcha rejalari shu qutidor bilan kengashib bo'lar ekan.

— Ularning tevaragiga kimlar yig'ilg'an?

Qo'rboshi qo'ynidag'i yozuvni olib qushbegiga uzatdi:

— Hozircha menga ma'lum bo'lg'an buzuqilar shunda.

Qushbegi yozuvga ko'z yugurtirib ro'yxatdagi kishilarni darhol keltirishga buyurdi. Qo'rboshi qulliq qilib chiqq'ach, yana bir qayta yozuvni o'qub fikrga toldi.

* * *

O'tabboq qushbegi¹ hozirgina ichkari o'rdadan qaytib chiqq'an edi. Shu orada qo'rboshi kirib unga qulliq qildi:

— Keltirdim, taqsir. Biroq ikkisini topolmadim.

Qushbegi chidamsizlik bilan:

— Otabekni-chi? — deb so'radi.

Qo'rboshi muzaffarona javob berdi:

— Tutdim, taqsir, qutidorni ham.

— Olib kiringiz.

Qushbegi tinchlandi, qo'rboshi dahlizdan tashqarig'a ishorat berdi va qaytib qushbegiga ruxsat qullig'i ado qildi va undan izn olib o'lturdi. Eshikdan ikki qurollik yigit muhofazatida Otabek va qutidor ko'rinib bekka qulluq qildilar. Qushbegi yarog'liq yigitlarni qaytishg'a buyurib, gunohkorlarni yovoshg'ina qilib o'z oldig'a chaqirdi. Otabekda tushunmaslikdan boshqa o'zgarish sezilmasa ham qutidor juda qo'rqqan, rangi o'chkan edi. Ikkisi tenglikda qushbegiga qarshi cho'kkaladilar.

¹ O'tabboq qushbegi qipchoq beklarining tuzuklaridandir. Bu kishi Marg'ilonda 1263—67-hijriy yillar orasida bek bo'lib turdi. Musulmonqulning azlidan so'ng uning o'rniga mingboshi (harbiya va bosh vazir) bo'lib belgulandi. Marg'ilonda O'tabboqdan qolgan osor ham bor (*muat.*).

Otabekni ortiqcha bir diqqat bilan ko'z tegidan o'tkargach, qushbegi so'radi:

- Otabek degan sizmi?
- Taqsir, man.
- Toshkandlik Yusufbek hojining o'g'lisiz?
- Taqsir.
- Hozir Marg'ilonda turasizmi?
- Taqsir.
- Marg'ilon kelganingizga ko'b bo'ldimi?
- Qirq kunlar chamasi.
- Marg'ilonga nima yumish bilan kelgan edingiz?
- Savdogarchilik bilan, taqsir.
- O'zingiz yolg'izmi?
- Bir kishim bor edi.

Qushbegi qo'lidagi ro'yxatka qarab oldi va davom etdi:

- Hasanali kim bo'ladi?

Otabekdagi boyag'i tushunmaslik bir shubhaga alishindi. Ammo parvosizcha javobini beraverdi:

— Qulimiz bo'ladi, Toshkandan kelgandagi yo'l-doshim shu siz aytgan Hasanali edi.

- Hasanali bu kunda qayerda?
- Marg'ilonda.
- Siz bilan birga turadimi?
- Yo'q. Saroyda bir muncha mollarimiz bo'lar edi, saroyda mollarg'a qarab turadir.

- Bu kishi kimingiz?
- Qayin otamiz.
- Ko'bdan berimi?
- Bu kun sakkizinchi kun...
- Ilgari o'zingiz uylangan edingizmi?
- Yo'q.

— O'zingiz toshkandlik bo'laturib nima majburiyat ostida Marg'ilondan uylandingiz?

Bu savoldan Otabek bir oz o'ng'aysizlanib to'xtadi. Ammo bu o'ng'aysizlanishdan qushbегining oldida boshqa bir haqiqat ochilg'andek bo'ldi:

- Javob beringiz.
- Taqdir, taqsir.

Qushbegi bir oz o'ylab olib yana savol berdi:

- Marg'ilonda kimlarni taniysiz?
- Marg'ilonda uch-to'rt kishidan boshqa odamni tanimayman.

- Akram hojini tanirsiz?
- Taniyman. Uning bilan bir necha majlislarda o‘lturishkan edim.
- Bu kunda Akram hoji oshnangiz qayerda?
- Bilmadim, taqsir, — dedi va qayin otasig‘a qaradi. Qutidor javob berdi:
- Akram hoji bu kunlarda Andijonda bo‘lsa kerak, taqsir.
- Xo‘b. Otabek, siz javob beringiz: Akram hoji bilan bo‘lg‘an majlislaringiz kimnikida edi?
- Otabek bunday so‘roqlarning bekorga emasligini payqab, buning tegida qanday bo‘lsa ham bir gap borlig‘ig‘a ishonadi:
- Birinchi majlisimiz mundan bir oy chamasi burun Ziy o aka deganning uyida, ikkinchisi (qutidorg‘a imo qilib) bu kishinikida bo‘lg‘an edi. Shu majlislarda Akram hoji ham bor edi.
- Ziy o akanikida bo‘lg‘an majlisingizga kimlar ishtirok qildi?
- Men, Ziy o shohichi, bu kishi (qutidor), — dedi va bir oz o‘ylanib oldi, — Ziy o akaning o‘g‘li — Rahmat, Akram hoji, Hasanali, Homid ismlik yana bir kishi.
- Homid ismini eshitkan qo‘rboshi tasdiq qilg‘andek bir harakat yasab qo‘ydi. Qushbegi qo‘rboshig‘a yer tegidan ko‘z yuborib oldi-da, davom qildi:
- Ikkinchi majlisingizda kimlar bo‘ldi?
- Ikkinchi majlisimizda boyag‘i kishilargina bo‘ldi. Faqat Homid yo‘q edi.
- Boya, Marg‘ilon kelganimga necha kun bo‘ldi, dedingiz?
- Qirq kunlar chamasi.
- Yaxshi, — dedi qushbegi, — aytingiz-chi, qirq kunlab Marg‘ilonda qolishingizning sababi nima edi?
- Ma‘lumki, hozir Toshkand qamal (muhosara) holatidadir. Shunday vaqtda Toshkandga qaytish o‘zi aqlsizlik bo‘lar edi.
- Qorachoponchi bo‘lg‘aningiz uchun, — dedi istehzo qilib qushbegi, — qipchoq og‘aynilardan qo‘rqdin-gizmi?
- So‘zingizga tushunolmayman, — dedi kulib Otabek. Bu gapni oddiy kishiga aytkandek qilib so‘zladi. Qutidor uning bu aytgan gapidan emas, kulishidan nihoyat darajada qo‘rquvg‘a tushib o‘zida issiqliq-

sovug'liq bir holat his etkan edi. Hokimlarga garchi to'g'ri bo'lg'anda ham dag'alroq so'z aytish o'limni tilash bilan teng edi. O'tabboy qushbegi zamona hokimlarining tuzugi bo'lsa ham, ko'p bo'lmasa ozroq ularning ta'siri bunda ham bor edi. Otabekning bu gapidan qizishdi:

— Qipchoq dushmani bo'lg'an otangiz Yusufbek hojini unutdingizmi? Otangizning sizga bergan vakolati qayerda qoldi?

— Qipchoq dushmani kim, otam kimga qanday vakolat bergan, xudo haqqi uchun ochib so'zlangiz, yo'qsa yorilaman, taqsir!

— O'zingizni tag'ofulga¹ solmangiz, bek yigit, — dedi qushbegi, — otangizning kim ekanini, sizni Marg'ilonga nima uchun yuborg'anini, qutidor bilan munda qanday ishlar qilmoqda bo'lg'anlig'ingizni, barchasini hujjatlari bilan bilamiz. Siz marg'ilonlik og'aynilarni qipchoqlarg'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lasiz, buni ham yaxshi bilamiz!..

Otabek }
Qutidor } Yo ollo!

Otabek azbaroyi bo'g'ilib ketkanidan ko'kimtil tovlang'an, qutidor bezgaklardek titray boshlag'an edi. Otabek o'zini kuch bilan yig'ishtirdi:

— Bunda zo'r tuhmat bor, taqsir, — dedi, — otamni qipchoq dushmani va meni Marg'ilon og'aynilarini isyonga hozirlash uchun kelgan, deb o'ylaysizmi?

— O'ylamaymiz, ammo yaxshi bilamiz. Qutidorning sizga nima uchun qizini berib, kuyav qilg'anig'a ham yaxshi tushunamiz.

Qutidor suratdek qotib qoldi, Otabek bo'lsa o'zidagi hayajonni kuch hol bilan tarqatishg'a tirishar edi. Qushbegi bilan qo'rboshi bu ikki gunohkorni ta'qib etar, ulardagi har bir harakatni o'zlaricha bir narsaga yo'yar edilar.

Uch-to'rt daqiqalik sukutdan keyin Otabek tilga keldi:

— Biz bu daqiqada sizning fikringizcha go'yo bir ig'vogar, go'yo bir isyonchi bo'lib tanilib turibmiz, — dedi bek, — chindan ham shundog' kishilarmizmi, yo'qmi, buni albatta sizning tekshirishlaringiz, haqiqat-

¹ Tag'oful — bilib bilmaslikka olish.

laringiz ko'rsatar. Men sizning qilichingiz ostida o'limdan qo'rqib yoki sizga xushomad uchun so'zlamay hukumat kishilarimiz orasida tushunadig'an bir odam bo'lg'anlig'ingiz vajidan otamning ham o'zinning qanday fikr va maslak kishisi ekanligimizni aytib o'tmakchi bo'laman: biz na qipchoqlarg'a tarafdor bir kishi va na shaharlik og'aynilarg'a. Bu ikki firqa¹ bizning nazari-mizda bir-birisidan mumtoz, idora ishida biri-biridan ortiqroq xalqlar emasdir. Shunga binoan Turkiston xalqlarining istiqbollari bu ikki firqaning bittasiga havola qilish baayni qo'yni bo'riga topshirish qabilida bo'ladir. Nega desangiz, har ikki tomonning ish boshig'a intilgan kishilarining ko'kragiga qo'l solib ko'rsangiz, birisining faqat el talamoq, boyliq ortdirmoqqag'ina bo'lg'an g'arazini, ikkinchisining ko'rkli xotinlar, yuqori turmishlar uchun bo'lg'an maqsadinig'ina ko'rib, ikki oradan «elni tinchitay, el ham rohat-tirikchilik qilsin» degan uchunchi bir oliy maqsadni charog' yoqib axtarsangiz ham topolmassiz. Mana biz, taqsir, shu keyingi ishda ko'rilmasa ham faqat shirin xayollardagina yurgan oliy firqag'a o'zimizda tarafdorlik his etamiz. Otamning Azizbekka yaqin turishi qipchoq dushmani, qora chopon tarafdori bo'lg'anidan emas, balki boyag'i maslakka bir xizmat qilmoq uchundir. Taassufki, otamning Azizbekdan bo'lg'an umidi bo'shka ketdi: bu kun ul o'zining yaramas xayoli yo'lida xondan yuz o'girdi va bu orada qancha gunohsizning qoni to'kilishiga sabab bo'lmoqdadir. Manim bu so'zlarimga ishonning-ishon-mang, ixtiyor albatta sizdadir. Ammo bundog' eng jo'n bo'hton bilan qoralanishimg'a vijdonim qarshisida so'ng daraja muazzabman², taqsir!

Qushbegi Otabekning bu gaplaridan yaxshig'ina taraddudga tushkan edi, ammo — «Azizbekning otalig'i va kengashchisi» bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li bo'lishi uning miyasini qotirg'an, balki, bu gaplar shunday ehtimollarga qarshi dastur qilib berilgan bo'lmasin, degan fikrga kelgan edi. Otabekning yuqoridag'i gaplaridan so'ng bo'lg'an undagi o'zgarish ham faqat bu ishni yaxshilab tekshirish va hozirdan bir hukm bermaslikkina bo'ldi.

— Har holda sizning yaxshi niyatlik kishilar

¹ F i r q a — guruh, bo'lak.

² M u a z z a b — azobdaman.

bo'lmag'anlig'ingiz ko'zimiz o'ngidadir, — dedi qushbegi,— shuning uchun to haqiqat oshkor bo'lg'unchalik har ikkingiz zindonda qolarsiz.

Otabek bir so'z aytmay sukut qildi. Qutidor «chora yo'qmi?» degandek qilib kuyaviga qaradi. Qushbегining ishorati bilan yigitlar hozir bo'lib, gunohkorlar zindonga jo'natildilar. Qushbегining — «Ertaga uyida majlis qurilg'anlarni va bu majlisda ishtirok qilg'an boshqalarni ham qo'lg'a olib, huzurimga keltiringiz!» degan amridan so'ng qo'rboshi ham ruxsat olib chiqdi.

14. NAJOT ISTAB TOSHKANDGA

Bu kun sakkiz kundan beriga — «kutilmagan bir baxt» egasi bo'lib olg'an Kumushbibi uchun bu hol kutilmagan bir baxtsizlik, kutilmagan bir falokat edi. Endigina «Bekni uylantirdim, suyganiga qo'shib quvontirdim», deb bu uylantirishning husni va qubhini¹ tuzukrakkina o'ylay olmag'an Hasanali uchun ham bu voqi'a kichkina gap, ozg'ina qayg'u emas edi. Ko'zining oqu qarosi, yolg'iz qizini maxtovlik kuyavga berib, qizi bilan kuyavining bir daqiqa ham bir-birlaridan ajrasha olmag'anlarini ko'rib ko'ynagiga sig'may yurgan Oftob oyim uchun kuyavigina emas, hatto erining ham bu vartaga² tushmog'i chiday olarliq bir hol emas edi. Kumushbibi o'zining «kutilmagan bir baxti» uchun ishonmag'anday bo'lib yurar edi. Chindan ham mundan keyin qaytadan qovishmog'iga ishonmay qo'ydi. Hasanali «qutildim» degan edi, yana tog'dek qayg'ug'a tutildi. Oftob oyimning so'yingani ichiga tushdi.

Kumushbibi bilan Oftob oyimning bu falokatka qarshi topqan-tutqanlari yolg'iz ko'z yoshi to'kishkina bo'ldi. Bu falokatning og'irlig'i yana o'zining tog'dek kattaligi bilan Hasanalining ustiga tushdi. Kumushbibi eri bilan otasining najotlarini kimdan kutishni bilmas edi-da, qora ko'zlarini jiq yoshg'a to'latib — «endi nima qilamiz?» degandek Hasanaliga termular edi. Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'lmag'anliqdan Oftob oyim qarindoshlaridan «jonkuyar» deb tanilg'an kishi

¹ Husni va qubhi — yaxshi va yomon tomoni.

² Varta — girdob, halokatli joy.

Kumushning tog'asi Ahmadbek bo'lib, ul ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'janddami o'tkarar, shuning uchun undan ham yori kutish uzoq gap edi. Mana bu jihatdan ham Kumush va onasining birdan-bir ishong'anlari yana Hasanalining o'zi edi.

Barcha og'irliq Hasanalining ustida. O'zingning tug'ilib o'sqan yeringda og'a-inilaring, bilish-tanishlaring bo'lib har nuchikda ulardan shuningdek og'ir kunlarda so'z bilan, ish bilan bir yordam ola bilasan. Ammo bizning Hasanali Toshkandda emas — Marg'ilonda, musofaratda, kishilarini tanimag'an bir shaharda. Boshda Hasanali Ziyo shohichi bilan uning o'g'li Rahmatdan yaxshig'ina umid tutkan, har holda ulardan boshqa tayannarliq kishim yo'q, deb o'ylag'an edi. Baxtki qarshi bu fikrdan ham tezda qo'l yuvdi: Ziyo aka bilan Rahmat ham qo'lg'a olindilar va Hasanalining o'zi ham qidirila boshlandi. Hasanali va Kumushbibilarning qayg'ulari yana bir qat oshti, qo'rqunchi ustiga qo'rqunch qo'shildi. Hasanali ham Otabeklar bilan birlikda birinchi kun qo'shib qamalg'an bo'lar edi, biroq uning saroyda bo'lishi ulardan ajralib qolishig'a sabab bo'lg'an edi. Qo'rboshi yigitlari tomonidan Hasanali ham qidirilib boshlang'ach, ulardagi «balki bu kun, erta bo'shatib yuborarlarsen» degan umid ham bo'shg'a chiqdi. Boshda Hasanali o'z erki bilan hukumatka topshirilib, mahbuslarga jazo kelsa birlikda tortib, qutilish muyassar bo'lsa birga qutilishg'a o'ylab qarag'an edi. Uning bu fikriga Kumush bilan onasi qarshi tushdilar: «Sizning ozod yurishingiz mahbuslar uchun balki foydali bo'lar», dedilar. Hasanalining o'zi ham ularning ra'yini muvofiq topdi. Biroq uning tashvishi ikki qat oshdi: har daqiqa hadukda, qo'rboshi yigitlaridan qochib yashirinishg'a, har soat joy yangilashka majbur edi.

Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechira boshladi: Otabeklar nega qamaldilar, qanday gunohlari bor ekan? Otabekning ipidan-ninasiga bo'lg'an sirri unga ma'lum emasmidi? — Bu jihat bilan o'ylag'anda «Qutidorlarning birar ishlari balosiga qoldiyov», deb fikr qilar edi. Bu falokatni umumiyroq tekshirib boshlasa, xalq og'zida maqol o'rnida iste'mol qiling'an «Ajalingning yetishi qilg'an yozig'ingdan» emas —

¹ Yoziq — gunoh, ayb.

bek akangning qonsirashi» degan gap ko'ngliga tushar edida, beixtiyor uflab yuborar edi.

Oradan besh kunlab o'tdi, mahbuslar zindon balosidan qutila olmaganlaridek, ularning qamalish sirlari ham hech kimga bilinmadi. Hasanali shu besh kun ichida mahbuslarning najotlari yo'lida qora pullik ish chiqara olmaganidek, bundan keyin ham bir ish qila olishig'a ko'zi yetmay qoldi. Chunki qo'rboshi yigitlaridan saqlana olishning o'zi ham unga katta vazifa darajasida edi.

Nihoyat, Marg'ilonda turish fikridan qaytib, Toshkand jo'nash xayoliga tushdi. Bu kunlarda ham Toshkand tinchsizligi bir taraflik bo'lmagan, hanuz Toshkand Qo'qon sipohlari tomonidan muhosara holatida ekanligi to'g'risidagi xabarlar kelib turmoqda edi. Hasanali bu gaplardan xabarsiz emas, Toshkandga kirib olishning qay daraja qo'rqunch bo'lg'anlig'i ham uning ko'z o'ngida edi. Ish shundog' bo'lsa ham ul Toshkand jo'nash uchun o'zida bir majburiyat his etar, najot yo'llarini endi Toshkanddan izlamasa boshqa chora yo'q edi. Qarorni shunga berib, bu fikrini Kumush bilan Oftob oyimg'a so'zladi. Ularda epaqalik bir miya, Hasanaliga yo'l ko'rsatadig'an ixtiyor qolmag'an, topqanlari faqat yig'i edi. Hasanalining «Siz bilan manim qo'llarimizdan bir ish chiqadig'an o'xshamaydir. Nima bo'lsa ham men Toshkand borib, najotni o'sha yerdan izlamasam bo'lmas», deyishiga qarshi Kumushbibi bir xil siniq tovushda:

— Marg'ilondan topilmagan najot Toshkanddan topilsinmi? — dedi.

— Biz endi shunga majburmiz, qizim, — dedi Hasanali, — qayin otangiz ehtimol buning birar chorasini topar.

— Biz endi shunday qolaberamizmi, agar zolimlar... — dedi-da Kumush so'zining oxirini aytalmay o'krab yubordi. Hasanali ham o'zini kuch hol bilan yig'idan bosar ekan, Kumushni yupatdi:

— Unday bo'lmag'ir xayollarga tushmang, qizim, — dedi, — qushbegi boshqalarg'a qarag'anda insoflik hokimdir. Xudo xohlasa, men Toshkanddan qaytquncha ular ham zindondan qutilurlar.

Bu kun kechasi ul yo'l tayyorliqlarini ko'rdi. Minib ketishi uchun qutidorning saman yo'rg'asini belguladi.

Ertasi ertalab Marg'ilonning Qo'qon darbozasidan birinchi galda chiqg'uchi Hasanali bo'ldi.

15. TOSHKAND QAMALDA

Bu kun Toshkand qamalining elli birinchi kuni. Sovuq bir oz yumshab tushkan, quyosh ochiq havoda harakat etmakda edi. Yerlar erib, hamma yoq shilt-pilt loy, qo'rg'on kungiralaridagi qirovlar bo'g'qa aylanib ko'kka ko'tarilmakda edilar.

Bu kun tongdan boshlab, Toshkandning Samarqand darbozasi tomonidan bo'lg'an qo'qonlilarning hujumlari o'zlari uchun so'ng darajada halokat bilan tugalgan. Qo'qon sipohlari endigi hujumgacha shikastrextlarini tuzatish, yaralarini bog'lash, damlarini olish uchun qo'rg'on yonidan qayoqqadir, qo'shlariga¹ ketkanlar. Qaramoqqag'ina emas, so'zlashka ham dahshat: Kamolon darbozasi bilan Samarqandg'acha bo'lg'an qo'rg'on ostlari (bu ikki darboza oralari besh yuz adim keladir) boshsiz va ishtondan boshqasi tunalgan inson gavdalari bilan to'libdir. Bu ochiq mozoristonni qo'rg'on kungiralarini ustida mudofaadan so'ng charchab, quyoshda jilininib² o'lturgan sallalik, qalpoqlik va popoqlik Toshkand mudofi'lari ming turlik shodliqlar ichida tomosha qiladirlar. Bu ikki darboza orasida ikki xil holat hukm suradir — qo'rg'on ostlarida jahannam dahshati bilan yalang'och, boshi tanidan olinib qora qonig'a belangan odam gavdalari yotib, qo'rg'on ustida ikkinchi kishilar dunyo shodlig'i ichida suzadirlar.

Qo'rg'on ustidagi qahramonlardan bittasi kula-kula bir sarkardani otib o'ldirganligini so'zlab: «Padar la'natini o'zim xo'bam otdim-da, otning ustidan uch gaz ko'tarilib yiqildi!» deydir. Tag'in bittasi o'liklar ichidan kimnidir ko'rsatib: «Ana, ana, hov ana! O'sha qipchoqqa o'q tegib o'lib o'lalmay, yurib yuralmay ingrab yotqan ekan. Qilichim bilan boshini shartta kesib, belidagi oltin kamari va ustidagi kimxob po'stunini olib chiqdim!» deydir. Har kim bu kungi urushdagi o'zining erliklari bilan, qo'lg'a tushirgan oltin kamari, yoqut ko'zlik

¹ Q o' sh — vaqtincha qo'nish joyi.

² J il i n i b — isinib.

uzugi, sovsar po'stuni, kumush qinli qilichi va boshqa o'ljalari bilan maxtanadir.

Shu vaqtda qo'rg'on ustidan qo'shiq tovshi eshitiladilar:

*Zamoning zamon bo'lsin — yor,
Aziz beging omon bo'lsin — yor.*

*Dardiga davo topmay — do'st,
Normating yonib o'lsin — yor!*

Biz endi shu o'liklar yoni bilan qo'rg'on bo'ylab bir oz ilgariga yursak olti gaz yuksaklikda, besh gaz kenglikda, ikki yoni sakkiz gazlik qo'rg'on devori bilan o'ralgan, kunbotarga qaratib qurilgan Samarqand darbozasi yonida to'xtarmiz. Tevaragimizdan dushmanning hujum qilish qo'rqunchi bo'lg'anliqdan biz ortiqcha chidamsizlik bilan darbozani qoqa boshlarmiz:

— Ochingiz bek aka, tezroq ochingiz!

Darboza beklari bizga iltifot qilmay o'ltura beradirlar. Bizning o'n besh daqiqaliq jon achchig'ida qaxshag'animizdan keyin darbozabonlardan bittasi zerikib sekingina qo'rg'on devoriga chiqadir-da, mo'ralab bizga qaraydir. Ul bizni aniq toshkandlik bo'lg'animizga ishonsa darbozaga solingan nortuyaning boshidek qulfni ming mashaqqat bilan ochib, zanjirini tushuradir. Biz o'zimizni ichkariga olg'ach, darbozabon o'zining hazmi ko'targan qadar bizga po'ng'illaydilar-da, darbozani berklash harakatiga tushadir. Endi biz darbozaning hay'atiga qaraymiz: oshlangan qo'y po'stagidan po'stun kiyib, beliga butun bir bo'zdan belbog' bog'lag'an va belbog'ig'a yarim gaz chamaliq kalid osqan, turkman popoqlik bir kishi. Shundan keyin biz darbozaning o'ng tomoniga qarab yuruymiz. Darbozadan o'n besh adimlar narida, shiyponga o'xshash to'rt tarafi ochiq bir binoda darboza beklari gulxan solib, chilim chakib o'lturadirlar. Biz qo'rg'onning osti bilan ilgarilashda davom etamiz. Endi biz boyagi mudofi'larni² ichkaridan ko'ramiz: mudofi'lar qo'rg'onning eng yuqorig'i pog'onasida o'zlarining turlik tus va bichiqdagi kiyimlari bilan qaysilari

¹ N o r m a t — Normuhammad qushbegi: Toshkandni muhosara qo'qonlilar — qipchoqlar amiri lashkari (*muat.*).

² M u d o f i ' l a r — xalq ichidan chiqqan merganlar bo'lib, shuning uchun ularning yosh va kiyimlari ham turlichadir. O'rda yigillari yolg'iz bekning muhofazatida edilar. Qo'rg'onlar muhofazati xalq qo'lida edi (*muat.*).

shashvar tutib, qaysilari miltiq ushlab, qo'rg'on kungirasiga suyanib, boshlarini quyoshg'a berib o'lturadirlar. Qo'rg'onning Kamolon darbozasigacha bo'lg'an qo'ruq¹ o'rinlari shuningdek mudofi'lar bilan to'lg'an bo'lib, o'ziga bir turlik ko'rinish tashkil etadir.

Kamolon va Samarqand darbozalarining o'rta bir yeri bo'lg'an qo'rg'on ostida kimxob to'n kiyib, simobi salla o'rag'an, beliga kumush bog'lab, qilich taqing'an bir bek oldidagi bir uyum narsaga ishorat qilib yonidagi bir yigitka nimanidir uqdirmoqda edi. Biz yana elli-oltmish adim yurib haligi so'zlashib turg'an beklar yaqinig'a bor-saq, qo'rg'on tashqarisida ko'rgan dahshatlarimizni o'zining ko'lagasida qoldiraturgan yana bir «dahshatlar tepasi»ga ko'zimiz tushadir-da, qo'rquvimizdan soatlab hushimizni yo'qotib qo'yishga majbur bo'lamiz.

Uch-to'rt yuz inson boshidan turg'uzilg'an bir tepa.

Qarichg'a keladigan uzun soqollar, boshdag'i xun olud² siyrak sochlar, bo'zarg'an yuzlar, qong'a belanib, yarim ochiq holda qorachiq o'rnini qo'rqunch bir oqliq bosqan ko'zlar dunyoga va shu hayotka la'nat uqug'andek qaraydirlar. Ayniqsa bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham o'tmagandir, murti ham chiqmag'an. Xun olud quyuc qoshlari ostidagi yarim ochiq ko'zlari kimnidir izlagandek qaraydir... Yarim ochiq irinlari ichidagi oq tishlari bilan tilini g'archcha tishlagan-da, go'yo shu turmushda, shu besar³ xalq ichida tug'ilg'ani uchun «attang» o'quydir.

Bu boshlar uyumi ustida turg'an qo'rg'on begisi yonidag'i yigitka boshlar orasidan birini ko'rsatib, o'z tanishlaridan bir bekning boshi bo'lganlig'ini so'zlaydir. Shu paytda Kamolon darbozasi tomonidan yarog'lang'an uchta otliqning ot choptirib kelganlari ko'rilib, qo'rg'on ustida o'lturgan mudo'filar ichida olag'ovur qo'pti:

— Hudaychi⁴, Sulaymon hudaychi! — deyishdilar.

Hudaychi qo'rg'on begi qotig'a⁵ yetib, bek hazratlari-

¹ Q o' r u q — mudofi'lar qo'rig'ida saqlab turiladigan joy.

² X u n o l u d — qonga belangan.

³ B e s a r — boshi aylangan aqlsiz.

⁴ H u d a y c h i, u d a y c h i — adyutant ma'nosida ho'lib, odatda xon kelish oldidan xalqni ogohlantirib o'tkuchi bekdir. Azizbek o'ziga xudaychi belgulangani edi (*muat.*).

⁵ Q o t — huzur, old.

ning hozir yetib kelishlariga bashorat berdi, yana otining boshini burib yigitlari bilan orqag'a qaytdi. Hudaychiboshining xabaridan bu kungi ulug' muzaffariyatni qutlag'ali Azizbekning kelishi ma'lum bo'lar edi.

Hudaychi jo'nag'ach, qo'rg'on begining paytavasiga qurt tushib, tipirchilab qoldi va u yoqdan-bu yoqqa yugirga boshladi:

— Hoy qo'rg'on ustidagi azamatlar! Hozir bo'lingiz, yasov tortingiz, bek keladirlar! Hoy Husaynbek, darbozabonlarga yugir, hozir tursinlar! G'anibek yuzboshi, siz yigitlaringizni tartiblangiz! Yasovulboshi, hozir bo'lingiz!

Qo'rg'onning qo'ruq o'rnidagi qahramonlar harakatka keldilar, yuqori qo'ruqdan bir pog'ona quyig'a tushib saf-yasov tortdilar. Shovqin-suron orasida qo'rg'on begi ot ustida qo'rg'onning u boshidan-bu boshig'a chopib:

— Hozir bo'l, yigitlar! Tartibingni tuzat, salomga tayyorlan! — deb qichqirib yurar edi. Qahramonlar qo'llaridag'i miltiq, shashvar, oybolta, qilich va nayzalari bilan tizilishib oldilar. Safning o'rta yeridan yashil bayroq ko'tarildi. Shuning bilan Aziz parvonachining istiqbolig'a lozim va vojib' bo'lg'an barcha tartib va tantanaga hozirlanilg'an bo'lindi.

16. AZIZBEK

Oradan uch-to'rt daqiqa o'tkandan keyin Kamolon tarafidan bir yuz chamaliq sarkarda va yigitlari bilan Azizbek ko'rindi. Tilla jabduqli qizil ayg'irg'a mingan, quyosh yog'dusi bilan turlik tuska kirib tovlanadirg'an, yoqa va etaklariga oltin uqa tutilgan kimxob to'n kiyib, belidagi oltin kamarga kumush qinli jazoiri qilich osqan, boshig'a oq shohidan salla o'rab, oyoqlarini kumush uzangiga tiragan, siyrak qoshlik, cho'qqi soqol, bug'doy ranglik, qirq besh-elli yoshlar chamaliq bir kishi edi. Uning orqasidan qora otg'a o'tlanib, zangori movutdan uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomonig'a qilich, so'lig'a to'fangcha qistirg'an, boshig'a barra popoq kiyib, jin yalag'an deganlaridek qoshsiz, qoramtil yuzlik, ikki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zlari ichiga botig'roq,

¹ V o j i b — bajarilishi majburiy, farz.

ammo qon quyilg'ansumon bir kishi kelar edi. Bu kishi Azizbekning amri lashkari va o'ng qo'li bo'lg'an Rayimbek dodxoh edi. Uning qatoridag'i ikkinchi kishi kichikroq saman otka o'tlanib, ustiga Buxoroning ola bayroq matasidan chopon kiyib, kamar o'rniga choponini tugmalagan, boshig'a katta salla o'rab, qamchi sopi bilan egarning qoshig'a takya qilg'an; to'la ko'rkam yuzlik, katta malla ko'zlik, uzun mosh-guruch soqollik mul-lanamo bir zot bo'lib, bu kishi yaroqsiz edi. Azizbek orqasidan kelguchi bu ikki otliqdan so'ng sipohlar turkumi boshlanib, zangor movutdan tizzagacha tushkan kalta kamzul, qizil movutdan shim, oyog'ida sag'ri etik, boshda Rayimbek dodxohning boshidag'idek popoq, ammo ust tomoni qizil movutdan, oq qayishdan kamar, so'lig'a qilich osilib, o'ng tomoniga to'fangcha qistirilg'an har qatorda to'rttadan otliq kelmakda edilar. Sipohlarning keksaliklari to'g'risidagi nuqsonni e'tiborga olinmasa, ko'rinish muntazam edi.

Qo'rg'on ustida yasov totqan qahramonlar qo'l bog'lab ikki bukilgansumon ta'zim bilan Azizbekni ilgari-ga o'tkaza boshladilar. Azizbek ularga qarshi oltin soppalik qamchisini ko'kragiga ko'ndalang qo'yib boshi bilan ham javob ishorasi berib oldinlar edi. Shu kezda boshlar uyumi yonida turg'an qo'rg'on begisi otidan yerga tushib jilovini qovushtirilgan qo'llari orasig'a oldi. Boshlar uyumi bilan Azizbek orasi qirq-elli ot adimi qolg'an edi. Azizbek qahramonlarning salomlariga javob qaytarishni ham unutib, ko'zini kesik boshlarga tikdi. Azizbekning orqasidag'i sarkarda va sipohlar ham bu dahshat uyumiga egarga qiyshiq o'lturib tomosha qilib kelar edilar. Azizbek kishilari bilan boshlar yonig'a kelib to'xtadi.

Azizbek bir muncha vaqt boshlarni tomosha qilib turdi-da, qarshida qo'l bog'lag'an qo'rg'on begiga qarab iljaydi:

— Barakalla g'ayratlaringizga, — dedi Azizbek, — bu kun qipchoqlarg'a rustamona javob berib, o'zlarini ham itdek qirg'ansiz. Bunchalik g'ayrat ko'rsatkan fuqarolarga rahmat, dunyo turguncha tursinlar!

Azizbek tashakkurini bitirgach, hudaychi qo'rg'on ustidagi qahramonlarga hamma tovshini qo'yib qich-qirdi.

— Bek janoblari bu kungi rustamona g'ayratlaringizga rahmat aytib, haqlaringizga duo qiladirlar!

Mudofi'lar dunyoni buzib javob berdilar:

— Qulliq taqsir, qulliq! Taqsirimiz dunyo turguncha turib, soyai davlatlari boshimizdan kam bo'lmasin!

Azizbek qamchisini ko'ndalang qo'yib mudofi'larga qulliq qildi va hudaychiga buyurdi:

— Qo'rg'on begiga kimxob to'n, yuzboshilarg'a atlas chopon, boshqa yigitlarga uch tangadan pul in'om berilsin.

Hudaychining xabaridan so'ng mudofi'lar javob qaytardilar:

— Davlatlari ziyoda bo'lsin!

Xazinachilar sipohlar orqasidan ikki otni yetaklashib hudaychi yonig'a yetdilar. Bir otning ustiga choponlar ortilg'an, ikkinchi otdag'i katta xurjinning ikki ko'zi liq tanga edi. Boshlab hudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'on begiga kiydirdi. Qo'rg'on begi to'nni kiyib Azizbek haqiga uzun duo qildi. So'ngra hudaychi bir yigitka to'n qo'ltiqatib, ikkinchi yigitka tangalardan oldirib qo'rg'on begi bilan birga qahramonlar yonig'a chiqdi. Qo'rg'on begining ko'rsatishicha kimga uch tanga pul, kimga adras chopon ulashilib boshlandi.

Azizbek ot ustida boshlar uyumi tevaragida aylanib Rayimbek dodxoh va ola-bayroq to'nlik kishiga o'zining tanish sarkardalaridan bo'lg'an kimlarningdir boshlarini ko'rsatmakda, tirik vaqtlarida nima ishlarda bo'linib va qora choponlilarg'a qanday zulmlar qilg'anlarini so'zlamakda edi. Azizbekning bu gaplarini Rayimbek dodxoh samimiy eshitsu ham olabayroq to'nlik odam «taqsir, taqsir» bilan javob berib, boshlar uyumidan jirkangan-sumon egarining qoshig'a ko'zini tikib turmoqda edi.

Yarim soatlik bir fursatdan keyin qo'rg'onning boshdan-oyoq yasov tortqan qahramonlariga in'omlar ulashilib bitdi-da, hudaychi o'zining quruq xurjini bilan Azizbek qotig'a kelib qulluq qildi. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an qo'rg'on begidan so'radi:

— Yigitlaringizning barchasi ham quruq qolmadimi?

— Davlatingiz soyasida, taqsir.

— Qipchoqlarning bu kungi hujumi qay vaqtda bo'ldi?

— Tong yorir-yorimas Oq tepa¹ tomonidan to'p ota

¹ O q t e p a — Samarqand darbozasining g'arbida hir mavzi' ismi (mual.).

boshladilar, — dedi qo'rg'on begi, — o'n besh daqiqa o'tar-o'tmas otliq qipchoq qo'shinlari ko'rinib Samarqand darbozasiga yugirdilar. Shungacha men ham davlatingiz soyasida ikki darboza oralarig'a merganlarni yayratqan edim. Boshlab Samarqand darbozasi qo'rug'idan otishg'a buyurdim. Merganlar o'n besh daqiqa orqasini uzmay miltiqqa o't berib turdilar. Qipchoqlar bizning tomondan otilg'an miltiq o'qlarig'a chidalmay, Samarqand darbozasini tashlab, Kamolon darbozasiga yuzlandilar. So'ngra davlatlari ko'lankasida Kamolon qo'rug'idag'i merganlarni ishka qo'ydim. Bir soat chamasi otishqandan so'ng yov bizning o'qimizg'a chidalmay, ikki darboza orasida uch-to'rt yuz o'lik qoldirib, qochishg'a majbur bo'ldi. Bizdan yolg'iz besh kishi o'lib, to'qqiz kishi yaralandi.

Azizbek juda zavqlang'an edi, yana bir qayta barakalla o'qub, so'radi:

— Normat qipchoq ko'rindimi?

— Yo'q taqsir: qo'rg'on yaqinig'a yo'lamadi, yo'lag'anda...

— O'shanga hozir bo'lmoq kerak.

— Davlatlari yori bersa, albatta bizning muddao ham shunda...

Azizbek o'z og'zi bilan mudofi'larga «Men sizlardan rozi!» deb qichqirdi va mudofi'larning qiy-chuv duolari ostida sipohlari bilan Samarqand darbozasiga tomon harakat qildi.

Bu kun Azizbek g'olibiyat daldasida qo'rg'onlardan bir aylanib chiqmoqchi edi. Shuning uchun Samarqand darbozasidan o'tib qo'rg'on osti bilan Chaqarg'a qarab yurishdilar. Qo'rg'on Chaqarning chuqur jarlik arig'ig'a taqalib tugalar edi. Chaqar suvi ustiga qo'rg'on tiklash mumkin bo'lmay, jarning usti qo'rg'ondan tabiiy bo'sh edi. Ammo jarning narigi tomoni bir tepadan iborat bo'lib, janub biqini ma'lum Chaqar suvi bilan, g'arbi Bo'z suv va Ko'kcha arig'i bilan o'ralg'an burun kabi bu tepa qo'rg'onsiz ham dushmanning hujumiga o'ngg'aysiz edi. Tepa ustida sipoh turishi uchun bir necha binolar soling'an, janubi-g'arbig'a qaratib bir, g'arbg'a qaratib bir va shimoli-g'arbig'a qaratib yana bir; barisi uchta to'p qo'yilg'an edi. Bu tepa ustida doimiy to'pchi va qorovullar turar edilar.

Azizbek sipohlari ila jarga tushdi va suv kechib hali-

gi tepaga yuzlandi. To'pchi, qorovullar ko'zdan kechirilib, ularga bir necha tangadan in'om berildi. Shundan keyin tepaning kun chiqishig'a qarab qaytdilar. Chunki tepaning boshqa tomonlari yuqorida aytilgandek bir necha terak bo'yi jarlik bo'lg'anliqdan Ko'kcha darbozasiga o'tish uchun Suzuk ota mozori yaqini bilan Ko'kcha arig'ig'a tushilar va undan keyin Ko'kcha qo'rg'onlarig'a qaytib kelinur edi.

Ko'kcha qo'rg'onlari qo'rug'ida anovi qo'rg'onlarni-kidek mudofi'lar ko'b bo'lmasa ham, yo'q ham emas edilar. Hudaychi Azizbekdan ilgariroqda qo'riqchilarni ogohlantirib borar, miltiq, shashvar tutkan yosh va keksa muhofizlar uni salomlab qarshi olar edilar va Azizbekning «Rahmat fuqarolarim!» so'zini eshitib yaxshig'ina talta-yishib qolar edilar. Shu ravishda Ko'kcha, Chig'atoy, Sag'bon, Qorasaroy, Taxtapul, Labzax darbozalarini o'tib, eng keyin Qashqar darbozasiga yetdilar.¹ Qashqar darbozasi o'rdaga yaqin bo'lg'ani uchun munda muhofiz va sipohlar talayg'ina bor edilar. Ularning salomlariga ko'milib, Azizbek Qashqar darbozasining muyushiga yetkan ham edi, tashqaridan kimningdir darbozani oshig'ich taq-taq urgani eshilib, Azizbekning oti hurkibmi, qo'rqibmi ketiga burulib to'xtadi. Boshqalar ham to'xtashg'a majbur bo'ldilar. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an darboza begig'a baqirdi:

— Nega qarab turasan, darboza ustiga chiq, kim ekan u it?! Darboza begi yugurib qo'rg'on devoriga chiqdi:

— Taqsir, bir choll!

— Darbozangni ochib, ichkariga ol! — dedi Azizbek. Darboza ochildi. Tashqaridan saman otini yetaklab Hasanali kirdida, kutilmagan ish ustidan chiqq'ani uchun qo'rqib, Azizbekka salom berdi.

17. YUSUFBEK HOJI

Rayimbek dodxohning yonidagi bizga tanish olabay-roq to'nlik kishi Hasanalini ko'rishi hamono:

— Ha-a-a, bizning Hasanali-ku! — dedi, — kel, Hasan ko'rishaylik, Otabek esonmi?

¹ Toshkandning hularidan boshqa yana Qo'qon, Qaymas va Beshyog'och ismlik darbozalari bo'lib, hammasi o'n ikki darbozadir. Qaymas darbozasi bu kungi Tuproqqo'rg'onning eski shahar muyulishida (O'qchi mahallada) (*muall.*).

Hasanali kelib ko'rishdi, Yusufbek hoji ko'rishar ekan, Azizbekka dedi:

— Bu bizning kishimiz taqsir, Marg'ilondan keladir.

Azizbek labini tishlab qoldi. Chunki darboza taqillatib, otini hurkitkan Hasanalinij jallodg'a topshirish niyati, albatta yo'q emas edi. Yusufbek hojining so'ziga javob bermay yo'lida davom etdi. Hasanali sipohlar orqasidan, Yusufbek hoji Azizbek ketidan o'rdag'a qarab yurdilar. O'rda darbozasiga yetkandan keyin kutib turg'an o'rda begi Azizbekning qo'ltig'idan olib otdan tushirdi. Azizbek o'rda ichiga kirmakda ekan, Yusufbek hoji otdan qo'nib so'radi:

— Menga ruxsatmi, bek?

Azizbek yo'l ustidan hojiga qaradi:

— Ruxsat, ertaga choyni o'rdaga kelib iching.

— Yaxshi, taqsir.

Yusufbek hoji sipohlardan birining qo'ltiqlashi bilan otig'a minib, narida kutib turg'an Hasanaliga qarab yurdi. Sipohlar ham o'rda ichig'a ot yetaklashib kira boshladilar.

Yusufbek hoji Hasanalining vaqtsiz ham Otabekka qaytishidan tashvishlangan va qanday bo'lsa ham bir falokat yuz berganiga ishongan edi:

— Nega vaqtsiz kelding, Otabek sog'mi? — deb so'radi.

Yusufbek hoji Hasanaliga yetmasdanoq bu savolni berdi, Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitmaganga solindimi, har nuchuk javob bermadi.

— Nega indamaysan?

— Otabek salomat...

— Bo'lmasa, nega vaqtsiz kelding, Otabek qani?

Otabekning qamalishidan xabar berish Hasanali uchun juda og'ir tuyilgan edi. Nihoyat ko'zidagi yoshini artdi-da:

— Otabek Marg'ilon hokimi tarafidan qamaldi, — dedi.

— Nega, nega? — dedi hoji, otidan sachrab yiqilishga yetkan edi. — Sababi nima?

— Sababi ma'lum emas.

— Astag'firulloh, — deb qo'ydi hoji, o'zini bir oz to'xtatqan edi.

Hasanali Otabekning Marg'ilon borg'anidan tortib, qamalishig'acha bo'lg'an hikoyalarni so'zlab ketdi.

Yusufbek hoji bekning uylanishini ham oddiy gaplar qatorida eshitib o'tkardi.

— Marg'ilonda turib bir ish chiqarishg'a ko'zim yetmagandan keyin Toshkand kelishka majbur bo'ldim, — dedi Hasanali va shu gap bilan mojaroni so'zlab tugatdi. Hoji vaqi'ani eshitib, chuqur bir mulohaza ichida borar edi. Uning qanday kishi bo'lg'anini Toshkandning yetti yosharidan yetmish yosharig'acha bilganlikdan guzar va mahallalarda unga duch kelgan kishilar joylaridan turib salom berarlar, hoji bo'lsa javob qaytarishni bilmas, go'yo kishilarni ham ko'rmas edi. Nihoyat shu holda ko'b yurgach, orqasida kelmakda bo'lg'an Hasanaliga qarab otining boshini burdi va:

— Otabek bilan birga qamalg'anlarni necha kishi deding? — deb so'radi.

— Uch kishi: biri Mirzakarim qutidor, ikkinchi Ziyo shohichi, uchunchi Rahmat.

— Yaxshi, sen bu to'rtavining o'lturishlarida bo'lg'anmiding?

— Bo'lg'an edim.

— Nima va qaysi to'g'rilarda so'zlashdilar, Otabek qipchoqlarg'a qarshi so'zlamadimi?

— So'zlamadi. Boshqalarning ham bu to'g'rida so'zlari bo'lmadi.

— Ularning majlislarida bo'lmagan vaqting ham bo'ldimi?

— Har bir o'lturishlarida men hozir edim.

— Yaxshi, sen ular bilan qay yerlarda o'lturishding?

— Birinchi martaba Ziyo akanikida bo'ldiq, ikkinchi...

— To'xta, Ziyo akanikida mehmonlar necha kishi edilar?

— Qutidor, Otabek, andijonlik Akram hoji, men, Ziyo akaning qaynisi — Homid degan birav. Ziyo aka va uning o'g'li... Hammasi yetti kishi.

Yusufbek hoji otining yolini qamchisi bilan tarar ekan, uch-to'rt daqiqa o'ylab qolib, so'ngra so'radi:

— Ikkinchi o'lturish qayerda bo'ldi?

— Ikkinchi o'lturish Ziyo akanikidan ikki kun so'ng qutidornikida bo'ldi. Bu majlisda ham o'sha birinchidagi kishilar edilar. Yolg'iz Homid yo'q edi.

— Tag'in qayerda o'lturishdingiz?

— Boshqa joyda o'lturishmadik... Mundan yigirma kundan keyin to'y bo'ldi. To'yda albatta bunday so'zlar gapurishilmaydir.

— Ikkinchi majlisingizda kim hali, Homid dedingmi, nega yo'q edi?

— Bilmadim, nega yo'q edi... Qutidor aytmagan bo'lsa kerak.

— Qamalg'uchilar: Otabek, qutidor, Ziyo aka, Rahmat, shundog'mi?

— Shundog', hoji.

— Seni ham qo'rboshi yigitlari qidirdilar?

— Qidirdilar.

— Akram hoji Andijon ketkan edi. Shuning uchun uni topolmadilar, shundog'mi?

— Shundog'.

— Homidni-chi?

— Uni qidirmadilar shekillik... Otabek qamalg'andan so'ng alla qayerda ko'rgandek bo'laman.

— Bizga kelin bo'lmishni, go'zal, dedingmi?

— Ilohi Otabek salomat qutilsin, muhabbat qo'yg'anicha bor...

— Kelinning suluvligi Marg'ilonda ma'lum ekan-mi?

— Ma'lum ekan, tillarda doston ekan.

— Homid uylangan yigitmi, bildingmi?

— Uylangan. Bizning hujraga kelganda, ikki xotini borlig'ini o'z og'zidan eshitkan edik.

— Homid sizning hujraga nima uchun kelgan edi? — deb so'radi hoji, — nega buni boya so'zlamagan eding?

— Esimdan chiqibdir, — deb uzr aytdi Hasan, — Homid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilg'ali kelgan edi va biz ularga osh-suv qilib jo'natqan edik. Ammo ularning unday-bunday so'zlari bo'lmag'an, to'g'rilikcha kelib ketkan edilar.

— Yaxshi, o'sha Homidni sen qanday odam, deb o'ylaysan?

— Qo'lansa so'zlik, ichi qoraroq bir yigit edi, — dedi Hasanali, bir oz borg'ach so'radi. — Otabekning ishini og'ir, deb o'ylamassiz?

Hoji javob bermadi. Ul javob bergali ham qo'rqar edi. Uningcha ish juda nozik, g'oyatda qo'rqunch edi. Chunki, Marg'ilon zindonida yotguchi qipchoq dushmani bo'lg'an Azizbek otalig'ining o'g'li edi. Toshkandning isyon chiqarg'an bir zamonida Otabekdek

bir yigitning Marg'ilonda qanday gunoh bilan bo'lsa-bo'lsin ushlanishi har jihatdan ham mudhish edi.

Ul o'g'lining qutilishi yo'lida har bir mulohaza ko'chasiga kirib chiqmoqda, ammo har birisidan ham bo'sh va umidsiz qaytmoqda edi. Eng so'ng o'g'lig'a hujum qilg'an bu falokatning tadbiridan aqli ojiz qoldi, miyasi ishlashdan to'xtadi va shundan so'ng — «Parvardigoro, keksaygan kunlarimda dog'ini ko'rsatma», dedi va ko'z yoshlari bilan soqolini yuvdi.

— Hasanali, zinhor uning qamalg'anini onasi bilmasin.

— Albatta.

Shundan so'ng otlarini yetaklashib ichkariga kirdilar.

18. JAR

... Bu kun soat o'n ikkida Otabek ila qutidorning isyonchilik gunohi bilan dorg'a osilishlarini jarchi shaharga xabarlab yurar va xalq og'zida Otabeklarning emish-memish hikoyalari edi.

Homid ila birgalashib kirgan mirshabni qo'rboshi tashqarig'a chiqmoqg'a buyurdi-da, Homidni o'lturishka imladi.

Qo'rboshi nimanidir so'zlamochi bo'lsa ham, negadir uning tili osonlik bilan harakatka kelmas va o'zi ham bir turlik o'ngg'aysizlikda edi. Nihoyat qo'rboshi o'ziga bir turlik jasorat berdi:

— Bobolar: «Dunyoniki miri kam ikki» deganlar, — dedi, — to'g'risi ham shundog': o'zingni yuz yoqg'a ursang ham tiriklikning yana bir boshqa yamog'i chiqib turadir...

Tuyg'un¹ Homid qo'rboshining nima maqsadi borlig'ini payqadi:

— To'g'ri so'zlaysiz, taqsir, — dedi, — dunyoniki hamisha mirikam ikki, shu yetishmaslik balosidan to'yib, ba'zi vaqtlarda kishining dunyodan chiqib ketkusi kelib qoladir. Yaxshikim, dunyoda oshna, og'ayni degan kimsalar bor... Agar shular bo'lmasa-chi, kishi allaqachon dunyodan chiqib ketadir. Shuning uchun men og'ayni-

¹ Tuyg'un — sezgir.

larni ko'zlarim ustida tutaman, ularni muhtojlik chog'larida ko'rsam, o'zimni garav qo'yib bo'lsa ham ehtiyojdan chiqarishg'a tirishaman.

Qo'rboshi tizasi ustiga ko'ndalang qo'yg'an qilichining ikki tarafidan bosib, bir qo'zg'alib qo'ydi:

— Bali, bali, mulla Homid, munday og'aynilarning sadaqasi ketsang ham arzir, — dedi tomoqlarini qirib qo'ydi. — Shu kunlarda o'g'ilchalarning yoshi yetib, sunnati nabiyanani¹ bajo keltirish taqozo etadir... To'y keraklaridan ko'pini tadorik qilg'an bo'lsam ham, yetishmagan yerlari ham ko'b. Shuni sizning kelishingiz oldida o'ylab o'ltirar edim...

— Bek aka, — dedi Homid va tusiga yasama kulish chiqardi, — siz achchig'lansangiz ham aytay: beklar zoti kishiga sira ham oshna bo'lmas ekanlar. Ayniqsa siz hamon o'zingizning beklig'ingizga borib, istig'nongizni² eskicha olib borasiz... Boshingizda shunchalik qayg'ingiz bo'lur emish-da, bir og'iz menga aytmas emishsiz?

Qo'rboshi Homidning zakovatiga qoyil bo'lib iljaydi:

— Yo'q, yo'q, mulla Homid, — dedi, — bu yoqda gap bor: hukumat xizmatida turg'aningdan keyin yuz yoqning mulohazasini qilar ekansan...

— Tuzik, bek aka, ammo manim oshnachilig'im tamom boshqachadir, — dedi Homid va yonchig'ini chiqarib bir qo'ldan ikkinchi qo'lig'a oltinlarni sanab tushira berdi. Qo'rboshining ko'zi oltinlar ustida o'ynab bular barakasida qiladig'an sunnat to'yisini, Marg'ilon beklari oldida ortdiradig'an obro'sini o'ylamoqda edi. Oltinlardan yigirmatasi ajratilgach, sanoqqa ishonmay ko'rib turg'anim tushmi, deb uyqusiradi. Homid oltinlarni uzatdi, — mana, bek aka, bu arzimagan oltin xolis oshnalig'imizning bog'lanishidir, yana yetmagani bo'lsa qarab turmasmiz.

Qo'rboshi titrab, qaxshab oltinlarni joyladi. Homiddan nihoyatda xursand edi:

— Xo'sh, mulla Homid, endi bu kungi hangamalardan so'zlashayliq, — dedi bek. — Pochchangiz ila jiyaningizning bu ishka oralashib qolg'anlari yomon bo'ldi-da.

Bu so'zdan Homidning yuziga qayg'irish alomati chiqdi va e'tibor bilan qo'rboshining og'zig'a qaradi.

¹ Sunnati nabiya — payg'ambarning yo'l-yo'rig'i.

² Istig'no — e'tiborsizlik, kibrlanish.

Qo'rboshi davom etdi:

— Bu ikki begunohning qamalishlarig'a ham o'sha yaramas sabab bo'ldi. Yo'qsa ularni qamoqqa olishg'a qushbegi buyurmas edi. Ammo kechagi qushbegiga so'zlag'an so'zingiz Otabek ila qayin otasini o'limga mahkum qilganidek, pochchangiz ila jiyaningizni bir qadar oqlaydilar. Shuning uchun men borg'an so'ng bo'lading'an hukm majlisida ehtimol qarindoshlaringizni qutqazishg'a muvaffaq bo'lurman. Har holda qarindoshlaringizning qattig' jazo tortishlari shubhalikdir, siz payqadingizmi, yo'qmi kecha men jarchig'a bu kungi osilg'uchilarni Otabek ila Mirzakarim bo'lg'anlig'ini ta'yinlagan edim.

— Marhamatingizga qulluq, — dedi Homid, — ammo shundog' bo'lsa ham qarindoshlarim to'g'risida xavfdaman... Buning boshqacharog' bir ebini topib bo'lmasmikin?

Boyag'i mukofotlar qo'rboshini chinlab bosh og'ritishg'a majbur etar edi. Bu to'g'rida ul ancha o'ylab oldi:

— Kecha qushbegi oldida Otabeklarni qay ravishda ayblab so'zlag'an edingiz, tag'in bir eshitib ishning rejasini olay-chi?

— Qushbegiga so'zlag'anim shunday edi — «Otabek aytdi: endi bizning Toshkand xalqi qipchoqlarning jabru zulmi va tadbirsiz idorasi ostida yotib juda to'ydi. Boshlab Toshkanddan qipchoq balosini yo'qotish uchun Azizbek va otam boshliq isyonga tayyorlandilar. Shu maqsadda Marg'ilon og'aynilarini ham qipchoqlarg'a qarshi oyoqlandirmoq uchun meni bu yerga yubordilar. Biz tokay qipchoqlar qo'l ostida ezilamiz va bir hovuch dalatoblarg'a bosh egamiz, dedi. Otabekning bu so'ziga qutidor va Akram hojilar qo'shilishib, unga bu yo'lda yordamlashmakchi bo'ldilar. Ammo men bo'lsam bu gapka qarshi tushib: sizlarning bu fikrlaringiz yanglishdir, biz uch yil bo'yi janobi O'tabboq qushbегining qo'l ostlarida yashab hech bir zulm ko'rmadik. Shu holda hukumat ustiga iqdomimiz¹ kufroni ne'mat² bo'lur, dedim. Otabek menga qattig' so'zlar aytdi. Pochcham ila jiyanim bo'lsa manim fikrimda edilar, ammo uyimizga kelgan mehmon, deb ularga ochiq qarshilik qilmadilar. Bu majlisdan keyin men bir necha vaqt Otabek va

¹ I q d o m — qadam bosish; osti qilish.

² K u f r o n i n e ' m a t — qadrini bilmaslik, ko'rnamaklik, nonko'rlik.

yo'ldoshlarining qonlari to'kilmasin, deb bu gapni ichimga solib yurdim. Biroq Toshkandda Azizbek va Yusufbek hojilar isyoni boshlang'andan so'ng, o'zimning bu ishimi hukumatimiz uchun xiyonat bilib, qo'rboshi janoblariga xabar berdim. O'zimning sodiqona bu xizmatim evaziga janoblaridan ojizona o'tinchim shulki, bu sirni sizlarga bildirguvchi men bo'lg'anlig'imni o'zlaridan boshqa kimarsa bilmasin, hatto muttahaamlar ham sezmasinlar» — mana, faqirning Otabeklarni ayblashim va qarindoshlarni oqlashim xulosasi shundan iboratdir.

— Barakalla, — dedi qo'rboshi, — sizning bu gaplaringiz juda ham o'rinlik tushkan, men ishonamankim, Ziyo aka bilan Rahmat qutulurlar.

— Buni nimaga suyanib aytasiz?

— Suyanchig'ingiz ma'lum, — dedi qo'rboshi, — qushbegiga Otabek ila qutidorni osmoq fikrini bergan bu so'z, pochchangiz bilan jiyaningizni nuchuk qutqarmasin.

— Pochcham bilan jiyanim ilgarigi so'roqda qanday javob bergan edilar, buni xotirlay olasizmi?

— Ularning javoblari kechagi sizning oqlashingizga sira ham qarshi kelmaydir. Chunki ular majlisda bunday so'z bo'lmadi, deb tondilar. Bu ersa o'z uylariga kelgan mehmonlarni rioya¹ qilishlari bo'lib chiqadir-da, yana ish sizning oqlashingizga yopishib keladir.

Homid tag'in bir mulohazaga tushkan edi. Uning bu holini kuzatib turg'an qo'rboshi:

— Endi ortiq o'ylamangiz, mulla Homid, — dedi, — orada siz qo'rqrarliq hech bir ish yo'q.

Homid nimadir aytmakchi bo'lar edida, o'ng'aysizlanib to'xtar edi. Bir kuni qayta og'zini jo'plab qarasa ham yana so'zlay olmadi. Qo'rboshi uning bu holidan xabar topdi:

— Gapuring, gapuring, munda yot kishi yo'q.

Qo'rboshining bu so'zi daldasida Homid jasoratlandi:

— Bu kun hukm majlisida pochcham ila jiyanim so'zlaridan yanglishib ketsalar nima bo'ladi?

— Nega yanglishsinlar, ular bilganlaridan ortiqni albatta so'zlamaslar. O'lim degan narsa ko'z o'ngiga kelib to'xtag'andan keyin Otabekdek mehmonlar rioyasi

¹ R i o y a — hurmatlash; andisha.

ko'ngildan yuvilur, so'zning to'g'risini aytishka majbur bo'lurlar va ish ham sizning ayblash, oqlashlaringiz ruhi-ga kelib to'xtar.

Homid yana ham o'ngg'aysizlanib tushdi, o'zining ichki sirriga shu choqq'acha tushuna olmag'an qo'rboshig'a la'natlar o'qur ekan:

— Ayblash, oqlash so'zlarimning ruhini siz bir yoqqa qo'yabering-da, ishning ichki tomonini mulohaza qiling, qo'rboshi aka, — dedi.

Xoin ila sotilg'an ko'zlar to'qnashdilarda, bir-birisidan ma'no olishdilar va oraga bir necha daqiqa so'zsizlik, jimjitlik kirdi. Qo'rboshi chindan ham bu o'ringacha Homidning ichki sirriga muttali¹ bo'lmag'an, qo'lig'a kirgan oltinlarni ham yolg'iz uning qarindosh-larining qutilishlari yo'lidagi choychaqalar, deb bilar edi. Ammo endi ilgari va hozirda kissaga tushkan oltinlarni Otabek ila qutidorning qon baholari ekanligini sezib vij-doni to'lqinlanayozdi va mutaraddid bo'ldi. Qo'rboshi-ning bu holi Homidni ma'lum ikki yo'l ustida qoldirgan edi. Bu ikki yo'l ustida qolgan Homid sarosima edi. O'zini jahannamga yuborish va najotka chiqarish ixtiyori qarshisidag'i bekning qo'lida edi. Unga tez-tez qarar va hol tili bilan unga yana ko'b oltinlar va'da qilar edi. Bu va'dalarni Homidning yuzidan o'qug'an qo'rboshi — «ikki kishining xun baholari!» qichqirmoqqa bo'lgan vij-don sadosini eshitib o'lturmadi:

— Endi bunga qarshi qanday yo'llar ko'zlaysiz?

Homid o'zining najot tomonig'a og'ishqanini sezib entikdi:

— Qushbegiga qilg'an ayblash, oqlash yo'llarimni pochcham ila jiyanimga tushundirish kerak, deb o'ylay-man.

— Tushundirsak, tag'in yaxshi.

— Rahmat, bek aka, undog' bo'lsa vaqt qochirmas-dan ularning yonlarig'a tushib, to hukm vaqtig'acha uqdira olasizmi?

— Mumkin, o'zingiz tushsangiz yana yaxshi.

Homid boshini chayqadi:

— Otabek ila qutidorlarninggina emas, hatto pochcham ila jiyanimning ham manim bu ishlarda ishtirokim borlig'ini bilmasliklari kerakdir.

¹ Muttali — xabardor, ogoh.

— Ma'qul. Ammo bunda sizning maqsadingizg'a qarshi bir gap borkim, hukm chog'ida qushbegi sizni yo'qlasa nima bo'ladir? Bu taqdirda ular sizning bu ishni omili bo'lg'anlig'ingizni bilmaslarmi?

Masalaning bu tomoni ham Homid uchun yomon edi. Farishtadek sof holda qolmoqchi bo'lg'an Homidning bu hol sirrini ochar, yuzidagi niqobini olishg'a, raqiblar ila yuzma-yuz kelishka majbur etar edi:

— Hukm majlisida bo'lmaslig'imni uhdangizga olol-maysizmi?

— Uhdaga olmoq qiyin, — deb bosh chayqadi qo'rboshi, — ammo bu bir ehtimolginadir, chunki, qushbegining bir narsaga qaror bergach, ortiq tekshirib o'lturadigan odati yo'qdir.

Homid uzoq o'ylab turmadi, yuzidagi sovuq bir o'zgarish ichida:

— Mayli, basharti yuzlashmoqqa to'g'ri kelganda ham men hozir, — dedi, shundan so'ng ajralishdilar.

19. HUKMNOMA

O'tkir, qonsirag'an xanjarini beliga osib, oyboltasini ko'targan jallod qushbegining hukmiga muntazir edi. Qushbegining o'ng tomonida qo'rboshidan tortib shahar a'yonlari, qarshisida Otabek, qutidor, Ziyo shohichi va uning o'g'li Rahmat — gunohkorlar va ularning orqasida muhofiz yigitlar.

Otabek bilan qutidorning gunohlari ulug' bo'lg'anliqdan qo'llarida kishan, Ziyo aka bilan Rahmatning qo'llarida bu narsa yo'q edi. Qutidorning yuziga o'lik tusi kirgan, Otabek bo'lsa garangsigan qiyofatda. Anovilar o'zlarini bir muncha tetik tutmoqda edilar.

Qushbegi o'zining yozilib qo'yilgan hukmnomasini qo'lig'a olib o'qishg'a hozirlandi. Hamma tip-tinch, yerga qarag'an edi:

«Menkim Marg'ilon hokimi O'tabboylar qushbegi o'z hukmimni xoqon ibni xoqon janobi oliy Xudoyorxon ismi shariflaridan eshitdiraman...»

Xudoyor ismini eshitkuchi a'yon uning ta'zimi uchun o'rinlaridan turib yana o'lturdilar.

Qushbegi hukmini o'qudi: «E'timodlik¹ bir kishining

¹ E'timod — ishonch.

shahodatiga binoan toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li — Otabek, bu kunda xonimizg'a qarshi bosh ko'targan Aziz parvonachi va o'z otasining vakolatlari bilan Marg'ilon kelib, bu yerdagi fuqarolarni ham xon janobig'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lg'an Otabekning bu harakati ululamir¹ bo'lg'an janobga bog'iyliq² bo'lib, uni, ya'ni Otabek Yusufbek hoji o'g'lini o'lim jazosi bilan jazolash taqozo etadir. Ikkinchi, Otabekka yo'lda ko'makchi bo'lib yurgan Marg'ilon fuqarosi Mirzakarim qutidor ham shu jazoga sazovor tutiladir. Ziyo shohichi bilan o'g'li Rahmat bu bog'iyliqdan xabardor bo'laturib, vaqtida hukumatka ma'lum qilmag'anlari uchun bir yildan zindon jazosiga mahkum bo'lurlar!»

— Haqsiz jazo, — deb Otabek kulimsirab qo'ydi... Qutidor bo'lsa chin o'lik tusiga kirgan edi.

Ziyo aka bilan o'g'li zindong'a jo'natildilar va Otabek bilan qutidor jallod qo'lig'a topshirildilarda, shuning ila hukm majlisi tamom bo'ldi.

Oradan o'n daqiqa chamasi fursat kechkan edi, qushbegining a'yonga so'zlab o'lturgan hikoyasini tezroq bitishini kutmakda bo'lgan qo'rboshi nihoyat chidalmay o'rnidan turdi va:

— Dor ostig'a borib hukm ijrosi vaqtida hozir turishimg'a ijozatlari bo'ladirmi? — deb so'radi. Ul bu so'zni tugatar-tugatmas o'rda qorovuli Pirmat ko'rindida, qushbegiga qulluq qildi:

— Bir xotin kishi arzim bor deydir, kirsinmi?

Qushbegi qo'rboshig'a ruxsat ishorasini berib, Pirmatka dedi:

— Kirsin.

O'xshamag'an yerda bir xotinning arzga kelishi qo'rboshining ko'ngliga shubha soldi. Majhula³ xotinning qanday arzi bo'lg'anlig'ini bilib ketishka tilasa ham qushbegidan ruxsat olib qo'yg'ani uchun mahkamadan chiqishga majbur edi. Qo'rboshi mahkama eshigidan dahlizga chiqar ekan, eskigina paranjiga o'ralg'an bir xotin qushbegi to'g'risig'a to'xtab, bukilib ta'zim qildi. Xotinda hayajon va entikish holatlari bor edi. Shuning uchun qo'rboshining boyag'i shubhasi yana kuchaydi,

¹ Ululamir — buyuk amir.

² Bog'iy — isyonchi.

³ Majhula — notanish, noma'lum.

qushbегining ko'zidan yo'qolib turish maqsadida o'zini eshikning orqasiga olib ketmay to'xtadi.

Xotin shoshilib kavshini yeshdida, eshik ostida nimanidir paranji ichidan oxtarindi. Xotinning bu harakatiga tushunolmay ajablangan qushbegi:

— Ichkariga kirib arzingizni so'zlang, opa, — dedi.

Xotin ichkariga kirdi va qushbegi oldig'a borib unga nimadir berdida, orqasig'a qaytib eshik yonig'a kelib turdi. Xotinning berib ketkan narsasi uch, to'rt buklangan bir qog'oz edi. Qushbegi sekin-sekin qog'oz taxtlarini ocha boshladi...

— Xudo rizosi uchun tezroq. Yo'qsa... ikki gunohsizning qonlarig'a botarsiz!

Xotinning bu so'zidan a'yon bir-birlariga qarashdilar. Qushbegi tez-tez qog'oz taxtlarini ochib bitirdi va yo'g'on qalam bilan yozilgan uzun bir maktubni o'qumoqqa oldi. Maktubni o'qub chiqish uzoqqa cho'zilg'anliqdan nihoyatda toqatsizlashgan edi. Oxirda qushbegi maktubning so'ngrog'ig'a kelib to'xtadi-da, chaqirdi:

— Pirmat, Pirmat!

Pirmat yugurib kirdi.

— Labbay, taqsir!

Qushbегining tovshida shu choqq'acha eshitilmagan bir holat bor edi:

— Darrov haligi osilish uchun yuborilg'an gunohkorlarning orqasidan ot bilan yugir! Dor ostidan bo'lsa ham qaytarib kel! Buyrug'imni qo'rboshig'a aytsang unar!

Pirmat qulliq qilib dahliz tomong'a qaradi:

— Qo'rboshi ham shu yerdalar, — dedi.

— Chaqir!

Dahlizdan qo'rboshi kirib qulliq qildi.

— Xizmat, taqsir.

— Yaxshi, siz ketmagan ekansiz, — dedi qushbegi, — Pirmat bilan borib, darhol boyag'i gunohkorlarni qaytarib kelingiz.

Shubhasini bekorga bo'lmag'anini sezgan qo'rboshi yonida tik turg'uchi xoting'a qarab oldi:

— Sabab, taqsir?

— Sababini surishtiradigan vaqt emas, chop dedim, chop!

Qo'rboshi qulliq qilib Pirmat bilan chiqdi. Uning

keyinidan qushbegi «padar la'nat» deb so'kinib a'yonlarga qaradi. Endi xotinning hayajoni bir oz bosila tushkan edi. Qushbegi qo'lidag'i xatni yana o'qushg'a tutindi. A'yoni shahar bunchalik ishka yaragan qushbegining qo'lidagi maktubga va uni keltirguchi xotinga qarashmoqda edilar. Qushbegi maktubni ikkinchi martaba o'qub chiqib xotinga qaradi:

— O'lturingiz, singlim, — dedi.

Xotin o'ltirmakchi bo'lg'an edi paranji ichidan uning atlas ko'ylaklari va nafis oq qo'llari ko'rinib ketdi. Qushbegi yer ostidan xotinni kuzatdida, qo'lidag'i maktubning orqa, o'ngini tekshirib qaradi. Maktub anchagina uring'an, qog'ozi shaloqlang'an edi. So'ngra xotindan so'radi:

— Qutidor bilan Otabekning kimi bo'lasiz, singlim?

— Qutidorning qizi, Otabekning xotini.

Bu so'zni eshitkuchi a'yon bir-birlariga qarashib qo'ydilar.

— Buni nega ilgariroq olib kelmadingiz?

Qushbegining bu savolidan Kumushbibi qo'rqunch bir ma'noni ongladi. Go'yo «ish o'tkan so'ng kelibsana» degandek tushungan edi. Shuning uchun ul titroq bir ovoz bilan so'radi:

— Endi yaramaydimi?

— Yo'q, yo'q, qizim, — dedi qushbegi, — men nega kecha va o'tkan kunlarda olib kelmadingiz demakchiman.

Kumushbibi bir entikib qo'ydi va o'zini to'xtatib:

— O'zim ham bu maktubni shu bukun ko'rdim, — dedi.

— Maktubni ilgari ko'rmagan edingizmi?

— Ko'rmagan edim.

— Maktub qaerda ekan?

— Uning eski kamzulining cho'ntagida ekan'.

Shu gapdan keyin qushbegi maktubni o'ziga yaqin o'lturg'an Azim ponsad boshig'a uzatdi:

— Siz ham o'qub ko'ring-chi, ponsad, — dedi va Kumushdan so'radi, — o'qug'anmisiz?

— O'qug'anman.

¹ Bu maktub o'tkan fasllarning bittasida yozilib o'tkan edi. O'quguchi Yusufhojining Toshkand tinchsizligi chog'ida Otabekka yozgan xatini xotirlasa kerak (muall.).

— Eringizning hukumatka qarshi harakatini ilgari ham bilar edingizmi?

— Qanaqa harakatini?

— Masalan, biz otangiz bilan eringizni nima uchun osmoqchi bo'ldiq?

— Haqsiz, gunohsiz!

— Bu maktub bilan eringizni o'limdan qutila olishini sizga kim aytdi?

— O'zim bildim.

— Bo'lmasa ilgaridan eringizning o'sha harakatini ham bilar ekansiz-da?

— Yo'q, taqsir, — dedi Kumush. Qushbегining maqsadig'a endi tushunib olgan edi, — men onam bilan to shu kungacha ularning nima gunoh bilan qamalg'anlarini bilalmay hasratda edik. Faqat bu kun kishilarning og'zidan eshitib bildikki, siz uni Toshkanddan isyon chiqarg'ali kelguchi, deb gunohkor qilur ekansiz. Onam bilan manim baxtinga kutmagan joydan mo'jizadek bu maktub topildi-da, men xizimatingizga yugirdim... — Kumush so'zini tugata olmadi, chopishidan halloslagan Pirmat dahlizdan ko'rinib, bekka qulluq qildi:

— Dor yonidan qaytishdilar!

Kumushbibi sachrab Pirmatning yuziga qaradi va uzoq tin olib qo'ydi. Shu choqg'acha xat o'qub o'lturgan ponsadboshi maktubdan yaxshi asarlangan edi. Maktubni yonidag'ig'a berar ekan, qushbegiga dedi:

— Bu xat toshkandlik Yusufbek to'g'risidagi fikrimizni tamom o'zgartadir, taqsir! Uning Azizbek tomonliq bir kishi ekanligi Farg'onaning har bir xos¹ va omi og'zida naql qilinsa ham ammo hech bir kimsa uning ichiga kirib chiqmagandir. Har kimning ko'nglidagini yolg'iz bir xudodan boshqa kim bilsin!

«Yov qochsa botir ko'payar» qabilidan shu choqg'acha lom demay o'lturgan shahar a'yonlari ham masalani onglab, so'zga aralasha ketdilar:

— Xudo haqni nohaq qilmadi, bechora yosh yigitning haqsizga qoni to'kilmadi.

— Qutidordek qo'ymizoj bir odamning bunday zo'r ishka oralashqanlig'iga aql ham bovar qilmas edi.

Go'yo bu so'zlar Kumushbibining o'chkan charog'ini qaytadan yoqarlar, umid osmonining yo'qolib, yashi-

¹ X o s — yuqori tabaqa, amaldorlar.

rinib ketkan yulduzlari yana qaytadan o'z o'rinlariga kelib qo'ng'andek bo'lurlar, uning ko'z o'ngida joy olgan qoraliqlar shu yoqila boshlag'an najot sham'lari partavi bilan o'z-o'zlaridan yo'qolg'andek ko'rinarlar edi.

Dahliz eshigi ostida bir durkum oyoq tovushlari eshilib qo'rboshi ko'rindi.

— Kelishdilar, taqsir, kirsinlarmi?

Qushbegi javob berish o'rniga maktubni olib ko'rpacha ostig'a yashirdi va Kumushbibini tanbihladi: «Majlisda manim ruxsatimdan boshqa so'zlashingiz otangiz bilan eringizning o'limlarini tilashingizdir, tushundingizmi?» Kumush qabul ifodasini bergandan so'ng qushbegi dahlizda qarab turg'an qo'rboshig'a «Kirsinlar» dedi.

Kumushbibi ularni boya yo'l ustida, yigitlar orasida ko'rgan bo'lsa ham biroq dahshat ichida faqat o'rdaga qarab yugira bergan edi. Endi «Kirsinlar» jumlasini eshitgach, yuragi ortiqcha sho-pirinib ketdi, uning istiqbolig'a turishni va bo'ynig'a osilib yig'lashni tilasada, qarshisidagi «olabo'jilar» bunga moni' edilar. Shu vaqt yigitlar oldida, qo'llarida kishan bo'lg'ani holda Otabek bilan qutidor kirdilar.

— Yigitlar, siz chiqingiz! Qo'rboshi, siz kishanlarni yeshingiz! — deb buyurdi qushbegi.

O'zining mundan keyingi ko'rguliklarini foji'alar vodiysida ko'rgan qo'rboshi boshlab kishan kalidini qutidor qo'lig'a soldi. Kalidni burar ekan, uning qo'li dirdir qaltiramoqda edi. Homidning noma'lum bir g'arazi yo'lida qurbon qilinayozg'an va bu g'arazda o'zining ham ishtirokining borlig'ig'a qoyil' bo'lg'an qo'rboshi ishni bu yanglig' akslanishidan sirning ochilg'anini muqarrar bilib, o'zini shu soat jallod qo'lig'a topshirilishini aniq kutmakda edi. Ming balo bilan qutidor qo'lini bo'shatib, gal Otabekka yetdi. Otabek qo'llarini bo'shatg'uchi qo'rboshining bunchalik titrab, qaltirashidan o'z raqiblaridan bittasi shu kishi bo'lg'anini o'yladi. Garchi o'zining najoti hali qorong'u ersa-da, qo'rboshini bir sinab ko'rish uchun hamma kuchini ikki ko'ziga yig'dida, unga qaradi. Favqulodda dahshat kasb etkan uning ko'zlari qarshisida qo'rboshining gunohkor ko'zlari chiday

¹ Q o y i l — i q r o r.

olmadilar-da, yerga boqdilar, Otabekning bu sinashi o'z fikrining to'g'ri bo'lishi bilan natijalandi.

Qushbегining buyrug'i bilan ikki gunohkor tiz bukib o'lturdilar. Qo'rboshi ham to'rbasini yo'qotqan gadoydek qushbегining chap yonig'a, Kumushbibining yuqorisig'a borib o'lturdi. Otabek va qutidorning ko'zlari Kumushbibiga tushkan bo'lsa ham o'z qayg'ulari bilan bo'lib unga iltifot qilmag'anlar, hokim mahkamasida paranjilik xotinning nima qilib yurganlig'idagi favqulod-dalik ham eslariga kelmagan edi. Dor ostidan qaytish sirri, qo'ldan kishanlarni olinish sababi ularni juda shoshirg'an, shuning uchun qushbегining og'zig'a qarag'an edilar. Qushbegi bo'lsa negadir uzoq o'ylab o'lturar, tezda gap ochmas edi. Bu holda butun majlis ahli qabziyatda¹, qirq quloq bo'lib uning og'zig'a tikilgan edilar. Ammo bu holga qo'rboshi jonu dildan tarafdor, shu holda bir necha kunlab emas, yillab so'zsiz qolishni tilar edi.

— Otabek, — dedi qushbegi so'z boshlab, — qo'lg'a oling'an kuningiz menga o'zingiz bilan otangizning qan-day kishilar bo'lg'aningizni, ya'ni maslakingizni so'zlag'an edingiz. Ammo biz o'shal so'zlaringizga dalil va isbotsiz ishona olmaymiz. Sizni dor ostidan qaytarib kelishimiz ham o'shal da'vonigizga birar isbotingiz bormi yoki quruq bir gapmi, deb hukmning ijrosini bir oz fursatka to'xtatishdir. Endi siz o'shal da'vongizni isbot qila olasizmi?

— O'shal kungi manim so'zlag'anlarim, otam bilan manim ichki sirlarimiz edi, — dedi bek, — albatta bunga guvoh va isbot topish qiyindir. Agarda otam kelib manim so'zimni quvvatlag'anda ham bari bir siz, o'g'lini qutqazish uchun so'zlaydir, der edingiz-da, ig'vogarlar-ning gapiga ishonib o'z hukmingizni qila berar edingiz.

Yashindek so'qqan uning bu so'zlaridan qushbegi o'zini arang to'xtatdi:

— Demak, o'sha so'zlaringizni isbot qilish uchun hujjatingiz yo'q?

— Yo'q... Isbot uchun vijdonimdan boshqa shohidim yo'q.

— Yaqin orada Toshkanddan birar narsa olg'anmi-dingiz?

¹ Q a b z i y a t — diqqat bo'lish, dilgirlik.

— Ya'ni nima?

— Masalan xat.

Otabek ko'ib o'ylay olmadi, butun borlig'i bilan harakat qilib qichqirdi:

— Oldim, oldim! Isbotim ham bor!

A'yni shahar uning bu holiga chidab turolmay ko'zlariga yosh oldilar.

Otabek yana dedi:

— Odam qo'shsangiz men keltiray guvohimni!

— Tinchlaningiz, Otabek, — dedi qushbegi, Otabek bir oz o'zini yig'ib olg'andan keyin so'radi, — nima olg'an edingiz?

— Maktub.

— Kimdan?

— Otamdan.

— Qachon?

— Toshkandda isyon boshlanish oldidan.

— Undan keyin-chi?

— Olmadim.

— Otangiz o'sha xatida nimalardan bahs qilar edi?

— Tushunmagan Toshkand xalqini Azizbekning makriga uchkanidan, eng oxirda... — asarlanib to'xtab oldi, — manim shu holga tushmog'imni karomat qabilidan so'zlab, menga bir muncha nasihatlar ham qilgan edi.

Otabekning bu so'zidan keyin ponsadboshi — «endi bo'lar» degandek qilib qushbegiga qaradi. Qo'rboshi ersa Otabekning ustida hali bunchalik tergashlar borlig'i uchun o'zini bir oz to'xtatib qoldi. Qushbegi ko'rpacha ostidan xatni olib Otabekka ko'rsatdi.

— Bu qanaqa maktub, taniysizmi?

Otabek ko'rguchi ko'zlariga ishonmag'andek:

— Taniyman, — dedi, — ta'rifini sizga so'zlag'anim, otam maktubi! Taajjub, buni sizga kim keltirdi, taqsir?

Qushbegi yengilgina iljayib Kumushbibiga ishorat qildi:

— Najot farishtasi, — dedi. Qutidor bilan bek yalt etib Kumushka qaradilar. Endi Kumush ortiq chidab turolmadi:

— Otajon, men qizingiz!

Otabekning qulog'ig'a eshitilgan bu tovush uning yuragini ingichka yeriga borib tekkan edi. Esini yo'qotib turg'an qayin otasig'a qaramay:

— Sizmi, Kumushmi? — deb so'radi.

— Men, men!

Bu savol-javob ila ikki vujudning hamma hasratlari, alamlari bir-birlariga onglashilg'an, ikki tovushning bir-birisiga kelib qo'shilishidan ikkisiga ham til bilan onglatib bo'lmasliq bir hol yuz bergan edi.

— Bu senmi, qizim?

— Men, otajon!

Bu o'ringacha boshqa bir mulohazada o'lturgan qushbegi ularning so'zlarini bo'lib, Otabekdan so'radi:

— Qulingiz Hasanalini nega shu kungacha topib bo'lmadi?

— Qamalg'an kunimdan beriga undan xabarim yo'q, taqdir, — dedi-da, Otabek Kumushka qaradi.

— Bu kun o'n ikki kun; Hasanali ota Toshkand ketmishdir, shundan beri undan darak bo'lmadi, — dedi Kumush.

— Toshkand ketishka uni nima majbur qildi? — deb o'rinsiz bir savol bergan edi qushbegi, Kumushbibi uning nima uchun ketkanligini aytib qanoatlantirdi.

Masala yana xat ustiga o'tib, Otabek qushbegidan so'radi:

— Qo'lingizdag'i maktub bilan ehtimol biz oqlang'an chiqarmiz? — Qushbegidan tasdiq ishorasini olib davom etdi. — Hozir biz sizning adolatlik hukmingizdan bir narsani so'raymiz: ul shuldurkim, bizning to'g'rimizda yomon maqsad bilan sizga chaqimchilik qilg'uchi ig'vogar va g'arazgo'lar bu majliska hozirlansinlarda, o'zlarining mash'um kashflarini va yo ko'rgan-eshitkanlarini isbot qilib bizni qayta boshdan dor ostig'a yuborsinlar. Bil'aks isbot qilolmas ekanlar, bizga qazig'an chuqurlarig'a o'zlari yiqitilsinlar! Adolatingizdan bizning talabimiz shul! — dedi va qo'rboshig'a qaradi. Uning yuzida qo'rqish va iztirob alomatlari ko'rdi.

— Talabingiz o'rinlik, — dedi qushbegi, — ammo xasmingizni¹ bu majliska hozirlash uchun vaqtimiz ozdir va lekin bu kun uni qo'lg'a olarmiz va birisi kun beshovingizni bir yerga jam'lab o'z hukmimizni berarmiz, — dedi. Kumushbibiga yuzini o'girdi. — Qizim, sizning bunchalik zakovat va jasoratingizga otangiz bilan

¹ X a s m — dushman, raqib.

eringiz har qancha tashakkur aytsalar va o'zlarining mundan so'ngg'i umrlarini sizning baxshishingiz¹, deb bilsalar arzir. Men ham sizning bu xizmatingiz evaziga eringiz bilan otangizni hozirdan boshlab ozod qildim. Ammo Otabek ish bir taraflik bo'lg'uncha o'zining qochmaslig'i uchun kafil berishka majburdir.

Hamma mol va mulki bilan qutidor Otabekka kafil bo'ldi va qushbегining haqiq'a duo qilib, uchavlari mahkamadan birgalashib chiqdilar.

— Ziyo aka bilan o'g'li Rahmatni bo'shatingiz, so'ngra anovini qo'lg'a olingiz! — degan amrni olib, qo'rboshi ham siljidi. Shuning ila bu kungi hukm majlisi tamom bo'lib, shahar a'yonlari taajjub ichida tarqala boshladilar.

20. ISTIQLOL² DARDI

Yetmish kunlik bir muhosaradan keyin uch ming sipohni bir yarim mingga tushurib, bir yarim ming sipohni Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon berib, Normuhammad qushbegi quruq qaytishg'a majbur bo'ldi.

Bu yetmish kunlik qamal vaqtida Azizbekning sodiq fuqarolari bo'lg'an toshkandliklar aztahidil unga xizmat qilib, jonbozliq ko'rsatib, nihoyat qipchoqlarni umidsiz Qo'qong'a qaytarishg'a noil bo'ldilar. Noil bo'ldilar, ammo o'zlari ham yaxshig'ina bo'lib qoldilar. Yetmish kunlik bir qamal, yetmish kunlik chetdan va eng ozi qishloqlardan munosabatni uzib turish, albatta Toshkandni bo'ldirib qo'yg'an edi. Bu yetmish kunlik bir qamal Toshkandning hali yig'ishtirib kira olmagan donlarini, ekinlarini yov qo'lida qoldirdi. Savdo ishlari butunlay to'xtab, savdogarlar zo'r falokatka uchradilar. Kosib, faqir xalqning holi juda yomon edi: nonsiz, donsiz, kiyimsiz, suvsiz,³ alohotalqiyos⁴siz bo'lib eng oxirgi chekka yetkandagina qamal balosidan «yaltirasin, qaltirasin» muzaffariyat bilan qutildilar. Xalq o'zining bu yet-

¹ B a x s h i s h — karam, marhamat.

² I s t i q l o l — mustaqillik.

³ Toshkandka suv beradigan «Solor» arig'i qipchoqlar tarafidan bo'g'ilgan, hatto tegirmon ishlari yorg'uchoqqa qolgan edi (*mual*).

⁴ A l o h o z a l q i y o s — shunga qiyosan, shunga muvofiq.

mish kun ichida tortqan mashaqqat va azoblarini qipchoqlar ustidan chalg'an g'alabasi bilan bir daraja yuvdi-da, kasbiga, ekin-tikiniga urinib ko'rishni o'yladi, to'g'risi o'ylay ham olmad...

Azizbek, mundan keyingi Toshkandning mustaqil hukmdori Azizbek! Qipchoqlarg'a chalg'an g'alabasi uchun ul terisiga sig'maydir... Ul endi «Qipchoqlar Toshkandni olib qolsalar...» degan mudhish xavfdan qutilg'an, ul endi Toshkand va atrofining xoni, xoqoni! Endi duxoba va atlaslar ustidagina o'lturmoqqa qanoatlanmay o'z sha'niga, o'z qudratiga muvofiq tojlar, taxtlar yasamoqchi. O'zining eski mahramiga ko'ngli to'lmay boshqa bir o'yinchi, ashulachi, husndor bir mahram topmoqchi va o'zining bu mashhur mahrami bilan yer yuziga (Turkiston va Buxoroga) dong', shuhrat chiqarmoqchi!

Azizbek endi juda xotirjam' edi. Qipchoqlarning qaytadan Toshkand ustiga kelishlarini ehtimol ham tutmas edi. Chunki o'zining qipchoqlarg'a bergan zarbasini ularga yuz yilsiz o'ngg'alish bermas, deb bilar edi.

Hamma ish joyida, lekin bir narsagina ko'ngilning ingichka yerini jarohatlaydir. Azizbek ko'ziga hozir yorug' dunyo qorong'u, bu qorong'uliy ichida boyag'i shirin xayollar, ishlatiladigan toju taxtlar va boshqalar ko'rinmay qoladirlar: yetmish kunlik qipchoq urushi ming turlik yo'llar bilan yig'ilg'an xazinani barbod bergan, xazina qipchoqlar ustidan g'alaba va istiqlol mastliklari yo'lida qurig'an, fuqaroning jon otib, qipchoqlarni qirib yo'g'ganlari uchun in'omlarga, ehsonlarga va oziq-ovqatlarg'a qurbon qiling'an.

Mana shu edi Azizbekning ko'z o'nglarini qorong'ulatadig'an jarohat!

Bu ishning kengashiga emas, berilgan qarorni amalga oshirib berishlik uchun Yusufbek hojiga yigit yuborib, hozir uni to'rt ko'z bilan kutib o'lturar edi. Nihoyat yarim soatlik bir kutishdan so'ng Yusufbek hoji eshik ostidan ko'rindi. Azizbek odatiy qarshilash yonig'a bir navozish ham ilova qilib, hojiga yuqoridan joy ko'rsatdi. Bu favqulodda navozish sababini o'ylamoqqa hojining vaqti yo'q, chunki o'zining qayg'usi o'ylashqa, fikrlashqa yetarlikdir. Ko'zining oqu qorasi bo'lg'an Otabekning holi nima

Navozish — saylash. marhamat.

kechti, qorong'i zindonlarda, rutubatlik, zax yer ostlarida ochlikdan, tashnalikdan, sovuqlikdan aziz ko'kragini yerga berib jon berdimikin? — Zolim beklar, qonxo'r hokimlar, rahmsiz jallodlar, mash'um dorlar va qo'rqoq xalqlar orasida kekxa otasini, mushtipar onasini ko'ralmay dunyodan ketdimikin?

— Mana shunday ming turlik vasvasalar ichida qarshisidag'i Azizbekni ham unutmogda edi. Azizbek bo'lsa «javohir qadalg'an tojlar, oltin taxtlar, nozanin parivashlar, dong'dor mahramlar» haqidag'ina o'ylar edi.

— Hoji, — dedi Azizbek so'z ochib, — manim sizni o'rdag'a chaqirg'anim sababini albatta bilmagandirsiz?

Yusufbek hoji xayolidan ko'z ochdi:

— Taqsir... chaqirishingiz albatta fuqaroning tinchlig'i, raoyoning' rohati, hukumatning barqaror turmog'i uchundir.

Hojining bu so'zi Azizbekni yashindek urdi. Uning ko'z o'nglari qorong'ilanib, haligi shirin xayollar tag'i qorong'iliqda yashirindilar. Ul ortiqcha o'ng'aysizlandi va tilar-tilamas:

— Shundog'... — dedi va bir oz o'ylanib qolgandan keyin: — yetmish kunlik qamal bilan xazinamiz juda g'ariblandi, hatto shu keyingi kunlarda sipohlarning ozig'i uchun ham qiynalib qoldiq. Mana shu to'g'rilarda sizni kengashka chaqirg'an edim, — dedi.

— Ma'qul, taqsir.

— Men bu to'g'rida bir qarorg'a ham kelib qo'ydim.

— Qarorlari muborak bo'lg'ay.

— Qarorim shundan iboratdirkim, ertadan boshlab yurtka o'ttuz ikki tangadan soliq sohasiz.

Yusufbek hoji yurt besaranjomlig'i va o'g'ul qayg'usi bilan asabiylashkan edi. Azizbekning bu ablahona qaroriga qarshi qizishdi. Azizbekning bu zolimona buyrug'ig'a qarshi qattig' so'zlar aytishka o'ylasa ham achchig'ini qanday kishiga aytilishini o'ylab, o'zini bir oz yig'di.

— Taqsir, amringizga qarshi tushadig'an joyim yo'q, — dedi, — lekin shunisini bir oz o'ylamoq kerakki, yurt yetmish kun qamal kechirdi. Onadan tug'ma azoblar, ochliqlar o'tkardi va o'tkarmakda. Menga qolsa bu kunlarda o'ttuz ikki tanga emas, o'ttuz ikki qora pul solish ham og'irdir. Yurt besh-o'n kun orqa-o'ngini

¹ R a o y o — hukmdorning qo'l ostidagi xalq.

olsin, so'ngra... — Hoji so'zini tugata olmadi, hojining ters so'ziga chidalmagan Azizbek vahshiylarcha hayqirdi:

— Nima deysan?!

Hoji ishning bunchalik yomong'a ketishini o'ylamag'an edi. Shu daqiqada ishning oldini olmasa, endi gap faqat Azizbekning jallod chaqirishig'a kelib qoldi:

— Taqdir, siz yig', der ekansiz ertaga emas, bu kundanoq yig'a boshlayman. Yurt qani bermasinchi? Faqat menga sizning buyrug'ingiz kifoyadir.

Bu so'z Azizbekka sihr kabi ta'sir qildi, dahlizda turg'uchi yigit orqaliq jallod chaqirishg'a jo'blangan tili o'z zarariga harakatlandi:

— O'rda begiga ayt, hojiga bir kimxob to'n chiqarib kiydirsin! — dedi.

* * *

Yusufbek hoji egnida kimxob chopon bilan o'rdadan chiqdi. O'rdadagi «Chopon muborak bo'lsin!» deb so'rag'uchilarg'a istehzo iljayishi ostida bir turlik muhmal javob berar edi. Ul o'rda ko'prugidan o'tar ekan, boyag'idek qilib o'zicha yana bir kulimsirab qo'ydi va telbalarcha o'z-o'ziga so'zlanib ketdi: «O'ttuz ikki tangadan soliq yig', emish... Bir haftadan keyinga qolmasin emish... Soliq yig'ishda qarshiliq qilg'anni darraga yotqizish, muvofiq ko'rilganda osdirish haqqi ham menga berilgan emish... Go'yo Yusufbek ham o'zidek bir qonxo'rg'a, bir zolimga aylansin emish... Men qonxo'rliq uchun xudoning farz qilg'an hajini ado qilmadim; oldimda o'g'lum bor, menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladigan vijdon bor, din bor, diyonat bor. Bizning xalqni yer yutsin. Azizbekning tulkiligiga uchdida, uning kechagi zulmlarini unutdi, yetmish kunlab bir zamon jon berib, jon olib nihoyat xizmat haqqi uchun o'ttuz ikki tanga mukofot, eng keyingi burda noningni ham ber!»

21. INQILOB

Yusufbek hoji ustida boyag'i kimxob to'ni bilan Shayxantahurning Zanjirliq'iga yetib, guzarda yig'ilib o'lturgan va o'ziga salom berish uchun o'rinlaridan turgan xalqqa xitob qildi:

— Uying kuysin, musulmonlar! Yaxshi deb yo'lida

jon berganing Azizbek, bu kun senlarga yaxshilig'ingni o'ttuz ikki tanga soliq bilan qaytarmoqchi bo'ldi. Hozir senlarga ikki yo'l: o'g'ul, qizingni sotib bo'lsa ham o'ttuz ikki tangani Azizbek xazinasiga to'lash yoki es borida etakni yopib Azizbekni oradan ko'tarish... Uying kuydi, musulmonlar!

— O'ttuz ikki tanga!

Xalq Yusufbek hojidan bir zarra yomonliq yoki bo'lmag'ir bir kengash eshitmagan va shuning uchun ul qayoqqa yursa, shu yoqqa borishqa hozir turar edi. Ayniqsa o'ttuz ikki tanga dovrug'i guzar ahlining yuraklarini uyushdirib, buni eshitish bilanoq isyonga qo'ldilar.

Boshlab Zanjirliq xalqi ko'chalarga chip' tashlash, Azizbekka qarshi urush hozirligi ko'rish xayoliga tushdi. Yusufbek hoji to Eski Jo'vaga yetkuncha o'zining yuqoridag'i so'zini ko'y, guzar xalqig'a takrorlab kel-makda edi. Eski Jo'vada azim bir jamoat yig'ib, Azizbek bilan bo'lgan mojarosini so'zladi va ustidagi kimxobni ko'rsatib istehzo tariqasida:

— Soliqni bermangiz demayman, chunki sizning itoatingiz menga bundog' to'nlar berar! — dedi.

Xalq nihoyatda qizishdi. Go'yo birisi quvrag'an to'qayg'a o't turti. Ho'lu quruq deganlaridek kattakichik barobar yonmoqqa oldi.

— Yaxshilig'imizni unutdi, do'ng'iz! O'ttuz ikki tangani yaxshilab beraylik biz unga! Ozi bir oy o'tmasdanmi, andishasiz?! — degan so'zlar eshitila boshladi. Darrov uch kishini Sebzor, Ko'kcha va Beshyog'och dahalariga xabar uchun jo'natildi. Yo qirilib bitish va yo Azizbekni oradan ko'tarishka fotiha o'qildi.

Orada bir soat ham o'tmadi, butun do'konlar yopilib, Toshkand ko'chalari chiplar bilan to'ldi. Barcha yarog'langan, urushka hozir edi. Shaharning olalanish xabari o'rdaga ham eshitildi. Ishni kichkina deb o'ylag'an Azizbek shahardan ahvol olish uchun Rayimbek dotqoni elli chog'liq yigit bilan buyurdi. Ahvol olg'uchilar Zanjirliqqa yetish bilan naq ishning qay darajaga yetkanini payqadilar: ko'chalar chip bilan to'lg'an, chip orqalari shashvar, miltiq, xanjar, nayza ushlagan olomon bilan liq edi. Rayimbek dotqoning

¹ Ch i p — gov, barrikada ma'nosida (*muallif*).

«Chiplarni yig'ishtiringiz, o'z'laringiz tarqalishingiz!» deb aytkan yaxshi so'ziga quloq solg'uchi bo'lmadi. Dotqo dag'allik qilgan edi, olomondan bittasi miltiq otib, ikki sipohni yiqib ham qo'ydi.

Kechki soat to'rtlar, asrdan bir oz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi. Yarim soatlik otish, chopishdan so'ng sipohlar Zanjirliq olomonlarini qochirib, Baland masjid chipiga yetdilar. Jon achchig'ig'a uchragan Azizbek o'rdaga bir muncha sipoh qoldirib, butun kuchini yig'ishtirg'an holda Rayimbek dotqo ko'magiga yetishdi. Buning ila sipohlar tag'in ham kuchayib, olomonni Xadraga qarab surishka muvaffaq bo'ldilar. Xadra chipida qonliq urushlar boshlandi. O'ttuz ikki tanga soliq xavfida olomon ham Beshyog'och, Sebzor, Ko'kcha dahalaridan o'ziga har zamon yarog'liq yordamlar olib turmoqda edi.

Bu kun kechasi Toshkand qon ichida, mahallalarda bo'lg'an hukumat kishilari xalq tomonidan o'ldiriladirlar, uylariga o't qo'yilib mollari talong'a tushadirlar. Shaharning yuraklik yigitlari Xadra chipiga qarab chopadirlar, yuraksiz va keksalar guzar va mahallalarga to'nkalardan gulxan solib, «o'ttuz ikki tanga» qayg'usida olomong'a muzaffariyat tilaydirlar.

Yarim kechalar vaqti olomon Xadradan Eski Miskarlikka qarab surilishka majbur bo'ldi. Kutilmagan bu surilishlar Yusufbek hojini katta tashvishka solib qo'ydi. Mundan so'ng xalqning o'ziga ishonib turolmay Toshkandni ololmay qaytgan Normuhammad qushbegiga yordamga yetib kelish uchun chopar yugurtirdi.

Eski miskarlikda ikki taraf ham tong otdirdilar. Ertalab yana qonli urushlar boshlandi. Ammo xalq endi o'zini ancha tutib qolgan va har daqiqa to'rt tarafdin yangi kuchlar olib turar edi. Shuning uchun sipohlar bir adim ilgari bosolmay qoldilar. Ammo xalq sipohlarni bossa bosqundek tovrana¹ edi. Bu holdan nihoyatda bo'g'ilg'an Rayimbek dotqo qilich yalanglab, sipohlar oldida olomong'a qarab yugurdi. Biroq uning bu g'ayrati o'zi uchun halokat bilan natijalanib, Usta Mo'minjon ismlik bir miltiq ustasining otqan o'qi bilan ko'krigidan yaralanib yiqildi².

¹ T o v r a n m o q — harakat qilmoq, tirishmoq.

² Rayimbek Qozoqhojibiy o'g'li. Beshyog'och daha, Laklakxona mahallalik (muall.).

Rayimbek dotqo Azizbek hokimiyatining tiragi edi. Uning qatlidan so'ng sipohlardan ruh tushti. Hatto Azizbekning buyrug'iga ham quloq solmay to'sto'ska qochib boshladilar. Nihoyat Azizbek ham yonidag'i qirq, ellik sodiq kishilari bilan qochib, o'rdaga qamalishg'a majbur bo'ldi. Yusufbek hoji boshliq yer va ko'kka sig'mag'an muzaffar xalq o'rda tevaragini qurshab tushdi. Azizbek tezda berilmagani uchun minglab xalq o'rda atrofidan siljimay, hatto oshsuvlarini ham shunda yeb xotirjam' yotib oldilar.

Azizbek uchun kutilmagan falokatlar yuz bergan edi. Qochib qutilish mumkin bo'lg'ani holda tuzoqqa tush—kandek o'rdaga ham qamalib bergan edi. Nima qilsin, qanoti yo'qki uchib qutilsa... Qamalishining ikkinchi kuni o'rda tomiga chiqti, eng keyingi, ham eng pastarin chorani ko'rmakchi edi bu xoqon. Boshlab fuqarog'a salom berdi, so'ngra siniq va ojiz qolgan bir tovush bilan xalqqa uzr aytdi:

— Endi o'zimning qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim... Men sizlarning qilg'an yaxshiliqlaringizni unutqan ekanman... Sizlar o'zlaringizning bu ishlaringiz bilan manim ketkan aqlimni yana miyamga o'rnatdingiz... Rahmat fuqaro... Gunohimni kechiringiz, qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim, fuqaro!

Ammo xalq bunday yolborishlarga, tavba-tazarru'larga quloq solmadi, chunki ish o'tkan, g'isht qolipdan ko'chkan edi:

— Endi esing kirdimi, o'g'ri? Burundan o'ylab ish qilsang boshingda bu balolar yo'q edi! Sen bizlarga nima ishlarni qilmading? Kun sayin necha gunohsizlarni osdirg'an, kesdirgan, bolalarimizni yatim, onalarimizni qon yig'latqan sen emasmisan? Xanjaringni xayf ko'rib mahallarga' chayon solig'i solg'an, og'alarimizni chayon zahri bilan o'ldirgan kim edi? Ket to'ng'iz, ket, tavba qilish zamoni o'tdi, taqdiringga sen ham tan ber! — der edi xalq.

Xalq shuningdek gaplar bilan yuz yoqdan unga hujum qilib, hatto adabsiz so'zlar bilan ham so'kar edi. Azizbek hamon «Tavba qildim, fuqaro!» jumlasini aytib turar edi:

— Siz yaxshilarim, bu qisqa o'ylashingiz bilan o'z

¹ M a h a l — joy, mahalla.

oyog'ingizg'a o'zingiz bolta urib, yana qipchoqlar qo'liga qaram bo'lasiz! Manim tavbamni loaqal o'zrlaringiz uchun qabul qilingiz!

Azizbekning bu so'zlaridan keyin olomon tag'i qizishib, quyidagi so'zlari bilan ko'kni ko'tardi:

— Ikki qayta aldanish yo'q! Sendek itdan bizga qipchoq yaxshi!

Xalqning bu javobi ishning ne darajaga yetkanini onglatarliq edi. Shu gapdan keyin Azizbek tamom umidsizlanib, dunyolarcha ma'yusiyat ichida tomdan tushib ketdi.

Yusufbek hojining Normuhammad qushbegiga yuborg'an chopari Kirovchi yaqinida unga yetkan va qushbegini tamomi sipohlari bilan Toshkandga qaytarg'an edi. Alamzada qushbegi bu so'yinch xabardan uchib-qo'nib Azizbekning o'rdaga qamalishining uchunchi kuni karnay-surnay bilan yetib keldi. Olomon yonig'a qipchoq sipohlari kelib qo'shilg'andan keyin o'rdaga bosib kirdilarda, Azizbekni ushlab ham oldilar.

Yetmish kun bir muddat ovora qilib, minglab kishi qonini to'kishka sabab bo'lg'an Azizbekni Qo'qong'a olib borib topshirish Normuhammad qushbegi uchun qiymatli edi. Ul o'rdada o'lturar ekan, bunday ulug' dushmani qo'lg'a tushirishning bosh omili bo'lg'an Yusufbek hojiga o'z minnatdorchilig'ini aytib tugata olmas, uning bu xizmatini xon bilan Musulmonqulg'a so'zlab, unga katta bir martaba olib berishka va'dalar berar edi. Albatta Yusufbek hojiga bu va'dalarning hech ahamiyati yo'q, faqat ul o'g'lining sog'lig'ini bilsa va Marg'ilon zindonidan uning qutqarilishig'a va'da olsa, uning uchun dunyolarcha martaba va hurmat edi. Qushbegining va'dasiga iltifotsiz quloq berib turdi-da:

— Iltifotingiz uchun rahmat, qushbegi, — dedi. — Men endi dunyodan o'tayotgan bir kishi; endigi mansablarg'a uncha qiziq olmayman. Agar manim qilg'an xizmatim shunday iltifotlarga loyiq ko'riladigan bo'lsa, jon janobidan so'raydirg'an bir necha tilaklarim bor.

— So'rangiz hoji, xon bermaganda ham olib berishka men kafil.

— Manim birinchi xolis tilagim, albatta mazlum xalq tilidan bo'ladir: mundan so'ng Toshkand hokimlig'iga har qanday bo'lmag'ir odam qo'yilmasin.

— Jon janobining hamma maqsadi ham shunda.

Chunki, biz Azizbek kabilardan xalqning'ina emas, balki, o'zimizni ham qiynatdirmoqdamiz.

Toshkand bekligi to'g'risida ko'b muzokara va musolahadan' keyin Yusufbek hoji o'z yarasi ustida to'xtal-di. Ul birinchi martaba o'laroq o'zining ichki kasalini hoziq² deb Normuhammad qushbegiga ochdi. So'zlar ekan, yuragi mash'um bir ehtimolning dahshatidan titrar, tili ham osonliq bilan harakatlanmas edi. Zero o'zining bu o'tinchini qush uchkan so'ng otilmoqchi bo'lg'an sopqon qabilidan hisoblar va foydasiz bir iltimos deb cho'chir edi.

— Agar manim bu xizmatim jon janobining marhamatiga loyiq ko'rilur ekan, — dedi hoji, — menga eng manzur bo'lg'an mukofot — o'g'limning ozod qilinishidir. Dunyo mojarosidan qo'l yuvmoqchi bo'lg'an bir otag'a keksaygan kunlarida farzand dog'ini ko'rmaslikning o'zi ham ulug' mukofotdir, — dedi va ko'ziga yosh oldi. Bundan qushbegi ham nasibasiz qolmay mutaassir³ Yusufbek hojiga tasallo berdi:

— Qo'rqmangiz hoji, — dedi, — Marg'ilon hokimi o'rinsiz qon to'kuvchi kishi emasdir. Qo'qonga borg'ach, birinchi ishim o'g'lingizni qutqarish bo'lsin, joysiz qayg'ulanmangiz, hoji.

— Qulluq, qushbegi, agar bu xizmatni o'z zimman-gizga olur ekansiz, ustimga katta minnat qo'yg'an bo'lasiz... Biroq men qo'rqamankim, siz Qo'qong'a borib yetkuncha ish vaqtidan o'tsin...

Qushbegi ham bu to'g'rida o'ylab qoldi va hojining ehtimolidan cho'chib, shu soatda bir maktub bilan Qo'qong'a chopar yubormoqchi bo'ldilar, bu ishning muvofiq kishisi albatta Hasanali bo'lg'anliqdan chopar bo'lib belgulandi. O'n besh kunlardan beriga shunday xizmatni kutib yotqan Hasanali otning boshini Qo'qon tomong'a qarab qo'ydi-da, daqiqa ichida ko'zlarga ko'rinmas bo'lib ketdi.

Bir kun keyin Normuhammad qushbegi ham bir muncha sipohni Toshkandda qoldirib, Qo'qong'a jo'nash harakatiga tushdi. Toshkand olomonining talablari bilan Azizbekning ikki oyog'idan arqon bilan bog'lab otning chovig'a sudratma qildilar.

¹ M u s o l a h a — sulh tuzish, kelishish.

² H o z i q — biluvchi, tushunuvchi.

³ M u t a a s s i r — ta'sirlangan.

Sipohlar Qo'qong'a qarab harakat qilar ekan, Qo'qon darbozasiga to'lg'an xalq Azizbekning ot oyoqlari ostida sudralib ketishiga huzurlanib tomosha qilar edi.

22. «BIR G'ARIBI BECHORA»

Bu tarixdagi xon o'rdasi Qo'qonning bu kunda Xoda bozor atalg'an o'rnida edi¹. Ro'monning o'n uchunchi faslida Marg'ilon o'rdasining ta'rifi yozilg'anliqdan va bu o'rdaning ham tashqarig'i aylanasi o'sha o'rda qabilidan bir tusda, bir uslub va bir vus'atda² bo'lg'anliqdan bu o'rinda yana qog'oz qoralash ortiqchadir. O'rda darbozasi, navbatchi qorovul, darboza sahnining kengligi — barchasi ham o'shal o'rda singari, ammo buning tashqarig'i ko'rinishidagi ortiqlig'i to'rt burchida qadaliq turg'an navbatchilari edi. O'rda darbozasidan ichkariga kirilgach, bundagi tuzilish Marg'ilondag'idan tamoman deyarlik boshqacha bo'lib chiqar, shunga binoan bu yer bilan tanishmoq ehtiyoji tushar edi.

O'rdaning ichkarigi o'ng, chap biqinlari sipoh turish uchun soling'an binolar va sahnida biz Toshkandda ko'rib tanishqan ravishcha kiyimlik sipohlar (yigitlar) turkim-turkim bo'lib, ponsad boshilar qaramog'ida qilich urish mashqini ta'lim olmoqda edilar. O'rdaning belidan, ya'ni shimoldan sharqqa qarab bir xatti mustaqim bilan devor va bul devorning ikki tarafini barobar — ling³ tashlanib, o'rdaning ichkari qismig'a xon saroyiga kiriladigan darboza qurilg'an edi. Bu darboza eskirgansumon ko'rinsa ham asli yaratilishdag'i nafislik, me'moriy san'atkorlik o'chayozg'an bo'lsa ham, biroq undagi ivir-jivir sirlar, o'yma naqshlar hali ham kishini hayron qoldirarlik edilar. Ayniqsa darbozaning ikki biqinidagi «o'girmagul» tarzi bilan ishlangan guldastalar, darboza ravoqidagi ganchdan qabartirilib yasalg'an bo'rtma naqshlar, gullar hali o'zlarining nafosatlarini unchalik yo'qotmag'an edilar. Quyosh g'arbga qarab og'qan, uldastalar ustiga qo'ndirilg'an oltin hilol alomat-

¹ Bu kungi ma'lum o'rdani Xudoyorxon o'zining ikkinchi xonliq davrida bino qildirgandir, eski o'rdadan hozir nishona yo'q (*mual.*).

² V u s ' a t — kenglik.

³ L i n g — ark, ravoq, toq.

lari quyosh nuri bilan ko'zni elitarlik darajada yashnar edilar. Darbozaning ikki yonidag'i maxsus ishlangan qorovulxona — sufachalarda ikki nafar navbatchi turar edi. Navbatchidan o'tib, darbozaga kirilsa gunbaz ravi-shida yo'lak, o'ngg'a yurilsa devonxonag'a, so'lg'a ketilsa xon mahkamasiga chiqiladir-da, mahkama bo'sag'asida yana haligidek ikki nafar navbatchiga uchrashiladir. Marg'ilon o'rdasida ko'rganimizdek bir dahliz, ammo bu o'zining naqshlari, gullari, anvo'i sir-lari, oliyliq va ko'rkamligi bilan Marg'ilonnikini ko'lagada qoldirarliq edi ersa-da, eskirganligi uning ortiqlig'iga xalal bermakda edilar. Dahlizdan ichkariga qaralsa bir munaqqash va muzayyan zol, ikki tomonida xonning shog'ovul boshilari, yasovul boshilari, dasturxonchi va oftobachilari, tunqator va parvonachilari otaliq va mehtarboshilari va tag'i alla qancha vazir-vuzarolari qator tizilishib o'lturmakda edilar. Zolning uchunchi darichasidan narig'i tomon bir yupqa munaqqash devor bilan ajratilgan bo'lib, ichkariga kiriladigan eshiksiz bir yo'l, bu yo'l bilan haligi devor ikkiga ajralib, har bir bo'lim devorning o'rtasida kishi boshi sig'arliq bir tuynuk, bu tuynuklar yonida qo'lig'a oybolta ushlagan ikki nafar jallod qotib turar edilar. Shu jallodlar orasidan o'tib uchunchi bo'limga kirilsa, qarshida yarim gazlar yuksaklikda to'rt oyog'liq oq marmardan yasalg'an taxt ustida oltin kamarga taqilg'an oltin sopliq qilichini tizasi ustiga ko'ndalang qo'yib, qizil duxobadan tikilgan po'stun kamzul ustidan adras to'n kiygan, boshig'a simobi shohi salla o'rag'an o'n sakkiz yoshlar chamaliq, cho'ziqqina yuzlik, bug'doy ranglik xon o'lturar edi. Bu Xudoyor edi. Xonning so'l tomonidag'i oltin hallik kursi kishidan bo'sh, o'ngdagi — ichki saroyga kiradigan eshikcha yonidag'i kursi ustida O'ratepa chakmani ustidan qayish kamar bog'lab, soddag'ina qilich taqing'an, boshig'a oq barra popoq kiyib, basharasidagi burni yuzi bilan bir qatorda deyarlik tekis yaratilg'an, o'rtacha soqol, qisiq ko'z, bug'doy rang, o'рта yoshliq bir qirg'iz — Musulmonqul o'lturar va hozirg'ina hudaychi tarafidan o'ziga topshirilg'an ariza va maktublardan ochib o'qur edi. O'qub turg'an arizasi ahamiyatsiz bo'lsa kerak qog'ozni ikkiga yirtidi-da, oyog'ining ostig'a tashladi va ikkinchi maktubni ochdi. Bunisi O'sh hokimi tarafidan yozilgan edi:

«Davlatimiz stuni, padari arus¹ shahanshohi Musulmonqul bahodir huzurlariga nomai humoyun² barobari O'sh madorisotida tahsilda bo'ling'an faqir qirg'iz tullobig'a³ marhamat buyurg'anlari hadoyo⁴ tullobning darajai ilmiyalarini imtiyozan taqsim qilindilar. Ashaddu⁵ faqir va ehtiyojda avqoti⁶ talx⁷ mururiga⁸ majbur va masbur⁹ o'lg'an qirg'iz mullalari padari arus shahanshohining altofi¹⁰ shohonalaridan riqqatka¹¹ kelib obidiyda¹² qildilar va Haq taolo dargohi vasi'asidan¹³ aduvi¹⁴ badkirdorlariga¹⁵ zafaryob¹⁶ bo'lmoqlarini va Zolona¹⁷ yashab Amir Temur Ko'ragondek jahongir bo'lmoqlarig'a duo va niyoz etdilar. Ba'da xotiri otir¹⁸ oliylarig'a maxfiy qolmag'aykim, shahar va atrof ellarimiz davlati azimai qaviyalari¹⁹ soyai himoyatida nobob bid'ahdlar xavotir va xavfidan tinchdir. Noma oxirida yosh shohimiz janobi xoqoni xavoqin, sultoni salotin hazratlariga padari arus shahanshohining panohi himoyatlarida ko'b yillar davru davron, ofiyat²⁰ va salomatlik tilab navkarlari...»

Musulmonqul Xudoyorga O'sh ahvolini so'zlab, uchunchi maktubni ochdi, bu maktub xususiy bir kishidan bo'lsa kerak, muhr va o'zga takalluflardan xoli edi:

«Mazlumlar dodig'a, maqhurlar²¹ faryodig'a o'zining adolatlik qilichi bilan yetishquchi Musulmonqul qipchoq xizmatlariga... ko'zlarim zulm yoshi bilan jiq, ko'nglim davlat xoinlari qo'rqunchidan titragan bir holda qalam tebrataman. Davlatning sodiq bir fuqarosi, ixloslik bir yigi-

¹ Padari arus — qaynoia.

² Humoyun — muborak, qutlug'.

³ Tullob — talabalar.

⁴ Hadoyo — hadyalar, sovg'alar.

⁵ Ashaddu — o'ta, nihoyatda.

⁶ Avqot — vaqtlar.

⁷ Talx — achchiq, yomon.

⁸ Murur — o'tkazish, kechirish.

⁹ Masbur — sabr qiluvchi.

¹⁰ Altof — lutlar, karamlar.

¹¹ Riqqat — ko'ngil bo'shliq, ko'ngil yumshoqlik.

¹² Obidiyda — ko'z yoshi.

¹³ Vasi'a — keng.

¹⁴ Aduv — dushman, yov.

¹⁵ Badkirdor — yomon niyatli.

¹⁶ Zafaryob — g'alaba qiluvchi, g'olib.

¹⁷ Zolona — «Shohnoma» asaridagi 100 yildan ortiq yashagan Zol obraziga nisbat berilib — uzoq vaqt yashamoq mazmunida.

¹⁸ Xotiri otir — dili ravshan, beg'ubor.

¹⁹ Azimai qaviya — kuchli va qudratli.

²⁰ Ofiyat — tinchlik, omonlik.

²¹ Maqhur — qaho-g'azabga duchor bo'lgan.

ti davlat ustiga o'zining mudhish zarbasini tashlab turg'an bir bad'ahd o'g'lini o'shandog'ki otasining vakolati birlan ikkinchi bir tinch, ulug'larg'a mute', farmonbardor' bir shahar ahlini oyog'landirmoq bo'lg'an edi. Uni isbotlari, shohidlari birlan dor ostig'a tortquchi sodiq bir qulni ko'klarga ko'tarish o'rniga qamamoq va oyog'ig'a zulm zanjirini urmoq bo'ladirlar... Musulmonqul janobidek bir bahodirdan andisha qilmay uning dushmanlarini sarfarozi aylab do'stlarini g'amgin qiladirlar.

Maktubning tumanlik ma'nosiga tushuna olmag'an Musulmonqul bu o'rinda to'xtadida, maktubning oxirig'a ko'z tashlab oldi:

«Bungacha manim hayajon va qayg'u orasida yozg'an yo'llarima balki tushunmagandirsiz, buning uchun g'azablanmay bu gunohimni sizga sodiq bir qullig'im yo'lig'a kechirursiz. Bu kundagi Toshkand isyonining boshliqlaridan bo'lg'an Yusufbek hoji Azizbek nonko'rning mashvarati¹ birlan marg'ilonliqlarni ham janobingizga qarshi oyoqlandirmoq maqsadida o'z o'g'lini munda yuborg'an ekan. Faqir sodiq qulingiz bu e'vagar yigitning tevaragiga o'z tarafdorlarini yig'ib qurg'an bir majlislariga rost kelib va uning Marg'ilonga nima uchun kelganligini payqab, nihoyatsiz xavfka tushdim. Uning so'zlari qipchoqlarni yo'qotib, hukumatni shaharliklar qo'lig'a olish edi. Qipchoqlar xayrixohi kamina qulingiz bu sirni ichimga yutolmay, bir necha vositalar birlan Marg'ilon hokimi O'tabboyg'a bildirdim. O'tabboy qushbegi Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an mazkur Otabek bilan uning tarafdori va qayin otasi Mirzakarim otliq kishini qo'lg'a olib zindon qildi. Qushbегining chaqirishi bilan huzuriga hozir bo'lib, Otabek og'zidan nimaiki eshitkan bo'lsam bir-bir so'zlab berdim. Xolis shahodatim so'ngida Otabek bilan qayin otasi Mirzakarimni qushbegi osib o'ldirishka buyurdi. Ammo O'tabboyning kisai xiyonatiga Mirzakarimning havlisidan kelib tushkan bir xalta oltinlar barobariga dor ostig'a yetkan e'vogarlarni o'limdan ozod qildi, davlatning sodiq qullaridan bo'lg'an kaminai xolisni muttahaamlar yeriga zindon qilmoq va osib o'ldirmoq bo'ldi. Chunki kamina qulingizning sizga shikoyat qilishimdan benihoyat qo'r qar erdi. Ammo davlatlari yori berib, sadoqatlik xiz-

¹ Farmonbardor — buyruqni bosh tovlamasdan bajaruvchi.

² Sarfarozi — xursand, yuksak.

³ Mashvarati — kengash, maslahat.

matkorlaringizdan bo'lg'an Marg'ilon qo'rboshisining yordami birlan O'ttaboyning changalidan arang qutilishg'a muvaffaq bo'ldim...»

Maktubning shu yeriga yetkanda Musulmonqul xatdan bosh ko'tardi. Hozir uning kipriksiz qisiq ko'zlariga o'tlar yonmoqda edi. Qichqirdi:

— Chilim!

«Shundog' qilib sizning o'z kishingiz bo'lg'an O'ttaboy tuz haqingizni unutdi. Bir hamyon oltin deb dushmanlaringiz tarafiga o'tdi. Sizning xayrixoh qullaringizdan bo'lg'an biri o'z shahrini tashlab Qo'qon qochmoqqa va ulug' dargohingizga sig'inmoqqa majbur bo'ldi. Men, xolis qulingiz o'zimning sadoqatim evaziga bunday mukofot olg'anim uchun qayg'irmayman va lekin O'ttaboy va Otabek kabi xoinlarni kundan-kunga kuch olib davlati shahriyorig'a dahshatlik bir falokat tug'dirishlaridan qayg'iraman. Bu maktub sodiq bir qulning xolis sadoqatidan bir namunadir. Men shuning ila shoyad o'z bo'ynimdag'i vazifani ado etkan bo'lurman. Shoyad davlat dushmanlarini o'z oyog'laridan yitib' ketishlariga sabab bo'lg'an bo'lurman.

O'zimning bu xizmatim evaziga bir mukofot olish mud-daosida bo'lmag'animdan va nimaiki janoblari yo'lida mashaqqat chekkan bo'lsam o'zimning bir vijdoniy vazifam deb bilib, bu maktubda o'z otimni yozishg'a ham tilamadim. Yosh xonimizga tinch va shavkatlik davr, davlat xoinlariga o'lim tilab bir g'aribi bechora».

Musulmonqul nihoyatda tutoqqan edi. Hozirgi borliq alamini tamakudan oladig'andek hudaychi keltirgan chilimga yopishdi-da, shig'-g' etdirib, sarxonani sindirish darajasiga yetkuzib tortdi. Og'zidan pag'a-pag'a tutun chiqarar ekar, xatning mazmunini Xudoyorg'a so'zladi. Toshkand ustiga yuborg'an sipohlari bilan Normuhammad qushbegini nihoyat Toshkandni ololmay qaytish xabarini eshitib, so'ng darajada ma'yusiyat ichida o'lturgan Musulmonqul uchun bu maktub yara ustiga tuz sepish qabilidan tag'in ham alamlik bo'lib tushkan edi.

— Xudaychi!

— Labbay taqsir!

— Mirzani chaqir! — dedi Musulmonqul, so'ngra

¹ Y i t m o q — yo'q bo'lmoq.

qo'lidagi maktubni taxig'a solar ekan, Xudoyorg'a dedi: — Eshitdingizmi, o'g'lim! Azizbek bilan Yusufbek bizga nimalar qilmoqchi bo'ladirlar? O'zimizning sodiq kishimiz, deb o'g'lag'an O'tabboy ham dushmanlarimiz bilan birgalashib boshlag'an... Xayr qo'llaridan kelganni qilib ko'rsinlarchi, biz ham mundan keyin o'shandoq ko'rnamaklar bilan qiladig'an muomalamizni bilarmiz.

O'z saltanatiga raxna solishdan iborat bo'lg'an bu xabarlardan Xudoyorxonning mutaassir bo'lg'anlig'i belgusiz, ul bu gapni eshitmasdan ilgari qanday bo'lsa, hozirda ham shu holda o'zgarishsiz edi. Musulmonqulning yonib turg'an, o'tdek tutoqib so'zlag'an gapini sukut bilan kechirmaslik uchungina bo'lsa kerak quruq va shirasiz qilib:

— Hammadan ham O'ttaboyni aytingiz, ablah bir odam ekan, — dedi, — meni siylamag'anda ham sizni rioya qilsa kerak edi.

— Yaxshiliq qilg'an kishingdan hech bir yaxshiliq qaytmas ekan, — dedi Musulmonqul. — Jumladan, bit-tasi ko'z o'ngimizda — Azizbek. Men uni yoshlig'idan boshlab o'z qo'limda o'stirdim, Toshkand hokimligidan Salimsoqbekni olib' uning o'rniga hokim tayinladiq. Biroq shunchalik yaxshiliqlarimizg'a qarshi natijada bizga yog'iy² bo'ldi, bo'lsin; ul Toshkandning o'zigagina qanoatlanmay Marg'ilon bilan ham ish qilmoqchi bo'lsa, bunisini ham biz ko'raylik.

Mirzaboshi kirib xong'a qulliq qildi va Musulmonqulg'a qarab qo'l bog'ladi. Musulmonqul yana xumori bo'lg'an edi — «Chilim!» deb tashqarig'a qichqirdi, so'ngra mirzoboshig'a dedi:

— Hozir Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegiga bir xat yozib, chopar bilan yubor. Xatni olg'an zamon Yusufbek hojining o'g'li Otabek deganni olib huzurimizga kelsin!

Mirzobashi qulliq qilib orqasi bilan yurib chiqdi.

¹ Salimsoqbek Sheralixonning katta o'g'li. Xudoyorning o'gay akasidir. Uning taxt da'vo qilishidan qo'rqib, Musulmonqul o'ldirtirgan edi. Chunki yosh Xudoyorxon bo'lib turgan fursatda Musulmonqul o'z bilig'icha ish qilabilar. Iloqal Xudoyor esini tanig'uncha davr sura olur edi (*mual.*).

² Yo g' i y — yov.

23. MUSULMONQUL

Arkoni davlat¹ yig'ilib, Xudoyor taxtiga mingan, Musulmonqul xon bo'lmasa ham xonliqdan-da yuqori bir kuchka molik bo'lg'an siyosat kursisiga o'ltirgan edi. Boshlab otaliq kirib xong'a salom berdi va uning haqiq'a uzun duo qilib chiqdi. Otaliqdan so'ng o'zga a'yon birma-bir kirib, duo qilib chiqa boshladilar. Duoxonlarning eng so'ng'ida xudaychi ko'rindi, salom va duodan keyin yuzini Musulmonqulg'a o'girib:

— Marg'ilon hokimi O'tabboyni qushbegi huzuri oliylarig'a kirish uchun izn so'raydir! — dedi.

Hamma fikri zikri O'tabboyni ustidagina qolg'an Musulmonqul bu xabarni eshitish bilan kuchlik bir tin olib hudaychiga qaradi:

— Yolg'iz o'zimi yoki yonida kishilari ham bormi? — deb so'radi. Hudaychi yana bir qulliq qildi:

— O'n chog'liq yarog'liq yigitlari ham bor.

— Tag'in-chi?

Yarog'siz yana bir yigit ham ko'rindi.

— O'tabboyni o'zini huzurimizga kirgiz, — dedi Musulmonqul, qulliq qilib chiqa boshlag'an hudaychini yana to'xtatib so'radi: — O'tabboyni yigitlari o'rdaning tashqarisidami, ichkarisida?

— Taqsir, ichkarisida.

— Yaxshi, qushbegi bizning yong'a kirgandan so'ng o'rda yigitlari ularga hozir bo'lsinlar!

Hudaychi qulliq qilib chiqdi. Uning ketidan Musulmonqul tovshig'a muzaffariyat ohangi berib xong'a dedi:

— O'g'rilarning ikkisi qopqonga tushdi, xon!

— Tole'imiz.

Qushbegi kirdi. Xong'a ikki bukilib ta'zim qilg'ach, kelib uning qo'lini o'pdi. O'tabboyni muloqoti² uchun Musulmonqul ham go'yo hech narsa ko'rmagandek o'rnidan turib uning bilan quchoqlashib ko'rishdi. O'tabboyni Musulmonqulning ko'rsatishi bilan xonning chap tomonidag'i kursiga o'lturdi. Ul Musulmonqulning samimiy muloqotidan qo'rquvliq yuragini bir qadar

¹ Arkoni davlat — davlat arboblari.

² Muloqot — uchrashish, ko'rishish.

to'xtatib olg'an edi. Kursidan yana turib xong'a qulliq qilib boz' o'tlurdi. Musulmonqul qushbegini yer tegidan kuzatar ekan so'radi:

— Yurtlaringiz tinchligi, o'zingiz ham sog'misiz?

— Alhamdulillah, yosh shohimizning davlatlari va husni tavajjuhlar² soyasida yurtimiz tinchlik, fuqaromiz javobi oliyning duoyi jonlari bilan mashg'ullar.

Xudoyor ozg'ina ishorat bilan unga tashakkur bildirdi. Bunga qarshi qushbegi kursidan qo'zg'alib qulliq qildi. Musulmonqul murtini silab nimaningdir mulohazasida edi. Uning bu holi birar daqiqag'a cho'zilg'anliqdan Xudoyor bilan qushbegi uning og'zig'a tikilgan edilar.

— Sizning xabaringiz bo'ldimi, yo'qmi biz Toshkand ustiga yuborg'an Normuhammad qushbegidan juda yaramas bir xabar oldiq, — deb Musulmonqul O'taboyga qaradi, undan xabarsizlik javobini olg'ach, so'zida davom etti; — Normuhammad qushbegi uch ming sipoh bilan yetmish kun Toshkandni qamab yotib, nihoyat bir ish chiqara olmay odamlari bilan qaytmoqqa majbur bo'libdir. Azizbek bilan Yusufbek hojilarning aztahidil qarshiliqlari bizning kishilarni quruq qaytarishg'a majbur qilibdir. Mana shuning uchun mundan keyin bizning boshqa bir yo'l bilan ish ko'rmagimiz taqozo qiladir... Kecha biz kimdandir Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an Otabek deganni sizning Marg'ilonda deb eshitdik. Mundan so'nggi Toshkand to'g'risida ko'radirgan tadbirlarimiz uchun uning keragi bo'lur, deb o'ylab siz bilan birga uni huzurimizga chaqirg'an edik... — Bu joyda qushbegi Musulmonqulni to'xtatdi-da, kuldi, so'ngra Xudoyorg'a dedi:

— Otabek ustida ancha mojarolar bo'lib o'tdi. Buning hikoyasi uzun, alhol mingboshining ra'ylarini eshitaylik... davom qilingizchi.

— Otabek o'zingiz bilan birgami? — deb so'radi Musulmonqul, birgalik javobini olib, tamom xotirjam bo'lg'an holda davom etdi: — Yuqorida aytkanimdek minba'd³ tadbir yo'li bilan Azizbekni yo'qotishdan

¹ B o z — yana.

² T a v a j j u h — yuzlanish, xayrixohona qarash, g'amxo'rlik.

³ M i n b a ' d — bundan keyin.

boshqa choramiz yo'qdir. Bizning bu keyingi rejamiz yo'lida ish beradigan kishi bo'lsa ul ham menga qolsa shu Otabek bo'lur. Chunki boshqalarg'a qarag'anda uning Toshkand borishi va Azizbekning yaqin odamining o'g'li bo'lg'ani uchun uning bilan aloqada bo'lishi, zahar berish va yo boshqacha bir yo'l bilan uni oradan ko'tara olishi, unga eng qulay bir ishdir. Og'riqning tuzalasi kelsa emchi o'z oyog'i bilan kelur, deganlaridek, Otabekni Marg'ilonda bo'lish xabarini eshitib xon bilan men juda quvonishdiq... mana sizni chaqirishdan bo'lg'an maqsadimiz shudir. Yana sizning bu haqdag'i ra'yingiz nima bo'lsa eshitamiz.

Musulmonqulning bu so'zlariga O'tabboy qushbegi tamom ishong'an, ammo Xudoyor ersa uning ilgarigi maqsadini yaxshi bilganlikdan bu so'ngg'i gaplar bilan nihoyatda taraddudga tushkan edi. To'g'risi ham Musulmonqulning bu keyingi gapi kishini mutaraddid¹ qilmay qo'ymas edi.

— Bu fikringiz menimcha ham ma'qul, — dedi qushbegi, — ammo bunda bir gap bor, ul ham: Otabek bu vazifani o'z bo'yniga oladimi, yo'qmi masalasidir. Chunki Otabekning Azizbek tarafdori bo'lg'anlig'iga shu o'rtada o'zim tegshirgan bir ish meni shubhaga tushuradir. Shundog'ki, mundan yigirma besh kunlar ilgari, qo'rboshimning xabar berishi bilan Azizbek tarafidan Marg'ilonda to'polon chiqarg'ali kelgandir, deb o'ylab, yonidag'i bir necha kishilari bilan zindonga soldirdim. Uning Yusufbek hojining o'g'li bo'lishi ham o'sha mulohazamning to'g'rilig'iga meni ishontirar edi. Yana qo'rboshig'a Otabek ustidan shikoyat qilg'uchining shahodati bilan bu shubhamga ishonib, mundan besh kun ilgari Otabek bilan uning qayin otasi Mirzakarim degan marg'ilonlikni o'lim jazosiga hukm qildim. Gunohkorlarni dor ostig'a olib ketkanlariga bir muncha fursat o'tkan edi, mahkamaga bir xotin hozir bo'lib, qo'limga bir maktub berdi. O'qub qarasam, Azizbek Toshkandda Qo'qong'a qarshi isyon chiqarmog'i bo'lib yurgan fursatda Yusufbek hoji tomonidan o'g'li Otabekka yozilg'an bir maktub bo'lib manim qo'l, oyog'imni bo'shshirdi. Chunki bu maktub Yusufbek hojining Azizbekka

¹ M u t a r a d d u d — o'ylanib qolmoq, ikkilanmoq.

tamomdan qarshi bir kishi bo'lg'anlig'ini onglatar edi. Gunohkorlarni dor ostidan qaytarishg'a majbur bo'ldim. Men faqat shu maktub dalolatiga bovar qilib, gunohkorlarni bo'shata bermay, qo'limdan kelgancha yana tekshirib tergadim. Otabekning so'zlari kishini tamom ishontirarliq darajada maktubga muvofiq edi. Shundog' bo'lsa ham faqat Mirzakarimni ozod qilib, keyingi ter-gashlar tamom bo'lg'unchaliq Otabekni kafilga berdim. O'zining biror adovati uchun bunday gaplarni qo'zg'atib yurgan bo'lmasin, deb haligi menga shahodat berganni ushlab Otabek va boshqalar bilan yuzlashdirmoqchi bo'lg'animga nima sababdandir ul qochdi. Shu kungacha uni topib bo'lmadi. Muning qochishi garchi bu shahodatning birar adovat yuzasidan bo'lg'an si'oyat' ekanini onglatar edi ersa ham men yana hanuz Otabekni kafo-latda saqlar edimki, janobi oliydan bu xabar yetdi. Darhol Otabekni yigitlardan o'ratib saodatxonai shahan-shohiga jo'nadim. Otabekning Marg'ilon mojarosi shundan iborat bo'lib, manimcha Otabek ustida hali shunday tergovlar borayotqan bir vaqtda unga bundog' javobgarlik vazifani topshirish qalay bo'larikin, deyman...

Musulmonquldek makkor tulkinging o'ylag'anlarini qushbegining to'g'ri so'zlari ost-ust qilib, uning O'tab-boy to'g'risidag'i sui zanlari bir muncha ozayib tushdi. Ammo Musulmonqulning ikki kishi ustiga yo'nalgan qahru g'azabi o'zining borliq dahshati bilan faqat Oybek ustiga tikildi va Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon bo'lg'an sipohlarining qonini Azizbekning o'ng qo'li bo'lg'aning o'g'lidan olmoqchi bo'ldi.

— Yusufbek hojining maktubi yoningizdadir?

— Taqsir, — dedi qushbegi, maktubni olib Musulmonqulg'a uzatdi. Musulmonqul o'nda-so'nda maktubga ko'z yugurtirib chiqdi-da, zaharxanda ichida O'tab-boyg'a qaradi:

— Yusufbek hojining qurg'an hiylalariga tushunmaguchi ehtimol Marg'ilondan topilmag'andur! U tulki o'z o'g'lini Marg'ilonda to'polon chiqarish uchun, deb yuborishidayoq har bir ehtimolga qarshi bu maktubni yozib bergan, bunga Marg'ilon kalvablari tushunmasalar ham biz tushuna olamiz! — dedi va mag'rur bir tusda

¹ S i' o y a t — chaqimchilik.

Xudoyorg'a qarab qo'ydi. Qushbegi uning bu istehzosini yutishka majbur edi. Chunki ozg'ina tildan toysa o'zining ham Otabek qatoriga kiritilishini yaxshi onglar edi. Sukut qildi:

— Hudaychi!

— Qulingiz!

— Haligi qushbegi bilan birga kelgan yigitni huzurimizg'a hozirla!

Musulmonqulning apti ortiq dahshatlik bir holga kirgan, taxt ustiga qo'ndirilg'an jonlik Xudoyor haykal ham sukutda, o'zining nima bo'lishig'a tushunmagan O'tab-boy ham borliq, yo'qliq holatda...

Otabek hudaychi orqasidan kirib xong'a ta'zim qildi va qo'l bog'lab to'xtadi. Otabek Musulmonqul otini, uning yirtqichlig'ini yaxshi bilsa ham, ammo shaxsan o'zini ko'rmagan, shuning uchun xonning yonidag'i xoqong'a iltifot etmadi. Uning bu iltifotsizligi Musulmonqulg'a asarsiz qolmadi-da, achchig'i ustiga achchig', kek ustiga kek qo'shildi va shular ichida yasalib chiqq'an bir istehzo iljayishi va bir tovush bilan:

— Manga qarang, bek yigit, — dedi. Otabek o'ziga qarag'ach: — Siz kim bo'lasiz? — deb so'radi. Ul hanuz boyag'i masxara holatda edi.

— Men Otabek.

— Dunyoda Otabekdan ko'pi bormi, siz qanday Otabek?

— Otabek Yusufbek hoji o'g'li.

— Ha-a-a, shundog' deng-chi... Toshkandlik Yusufbek hojikim, Azizbegimizning gumashtasi bo'lg'an zoti sharifning o'g'illari?

Otabek bu cho'ltog' supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. U bundan so'ngg'i ko'rguligini tamom ma'nosi bilan onglab, ma'nosiz bu savollarga javob berib o'tlurishdan sukutni xayrlik topdi. Go'yo o'zining bu sukuti bilan Musulmonqulg'a ma'nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindan ham Musulmonqul bu sukutdan tahqirlandi, tutuni ko'kka ko'tarilar ekan baqirdi:

— Nega javob bermaysan?!

— Siz meni qanday tanig'an bo'lsangiz-bo'lingiz, men o'shandog' kishining o'g'li, — dedi bek. — Men bilan otam siz bilan qushbegiga bir necha turlik bo'lib tanilsaqla, o'z vijdonimiz oldida bir turlikkinadirmiz!

Shuning uchun siz tilagan tarafingizga hukm qilingizda, buyrug'ingizni beraveringiz!

Musulmonqulning yuzidagi boyag'i achchig'lar yerini bir zavqlanish vaziyati oldi. Kulimsirash ichida Otabekni kuzatar ekan:

— Dav yuraging bor ekan, yigit... Hayfki, gunohing bo'yningda¹, — dedi va chaqirdi: — Jallod!

Eshik yonida kutib turgan oyholtaliqlar harakatlandilar:

— Xanjarimiz qonsirag'an!

Jallodlarning oldida kirgan hudaychi xong'a arz qildi:

— Toshkandan bir chopar bor, huzuringizga kirish uchun izn so'raydir!

Xudoyor Musulmonqulg'a qaradi. Musulmonqul ersa Otabekni jallodga topshirish uchun o'nglang'an tilini qisishg'a majbur bo'ldi. — Kirsin! — dedi va o'zidan amr kutib turgan jallodlarga: — Bir ozdan so'ng, — dedi, chiqib turmoqqa ishorat qildi. Negaki, choparning Toshkandan bo'lishi bu hukmda bir oz shoshmasliqni istar, chopar vositasi bilan ham bu hukm ehtimol haqlik bir hukm bo'lib chiqar va Musulmonqul ham loaqal o'z umrida bir marta-ba bo'lsa-da, o'rinliq qon to'kkan bo'lar edi.

Otabek garangsigansumon devorga suyangan, mundagi allaqanday ma'nolarni onglatqan taxt, toj, xon, bek kabi lash-lushlar uning ko'z o'ngida qora pullik qadru qiymatsiz... To'g'risi ul ajib bir tabi'atka kirgan, uning vujudi quruq va hissiz... Yo'q, ul sezsa-da, bilsa-da, go'yo oyog', qo'li bog'lanib bo'g'izlanishga hozirlangan bir qo'y kabi qayralayotgan pichoqqa butunlay parvosiz, qo'rquvsiz tomosha qilar edi. Bu turmish, bu hokimiyat, cheki ko'rinmagan bu qorong'iliq... uning uchur sira qiziqarliq emaslar: ul yo'q edi — tinch edi, ul keldi — tinchimadi, ul yana yo'q bo'lsa ehtimol yana tinchir edi. Mana shuning uchun ham ul bezraygan edi. Faqat... faqat shu turmishdagi biravgina uning ko'ngli-dan tezroq yuvilmas va yuvilishi ham qiyindek...

¹ Musulmonqulning o'zi ham favqulodda yuraklik edi. 1853-m. tarixida Musulmonqul qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otib o'ldirish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tquzurlar. Ikkinchi tomondan to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtda kishilar Musulmonquldan so'raydilar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o'tturibman!» (*muall.*)

Nihoyat, bundan ham qutilg'andek bo'ldi. Ammo... ammo so'ng nafasida uning bilan vido'lashsa, bo'g'zig'a xanjar botar ekan, uning yuziga qarabqina ko'zi nursizlansa... Uning hamma orzusi shu edi hozir.

Hudaychi choparni boshlab kirdi. Chopar nomani tiz bukib Xudoyorg'a topshirg'ach, orqasiga qaytib, ko'zini devordagi bezrayganga tashlamasunmi... Ul o'zining xon huzurida bo'lg'anini ham unutdi-da, o'zini Otabek ustiga tashladi, Toshkand choparining bu kutilmagan harakati xonni, Musulmonqulni, qushbegi ham hudaychini va olding'i zolda o'lturgan a'yonni bir hayratda qoldirg'an edi. Otabekning tasallo berishi bilan Hasanali undan qo'l tortdi ersada, biroq undan hayajon, yig'i hali arimagan edi.

— Adab! — deb qichqirdi Musulmonqul, so'ngra o'ziga qarab qo'l bog'lag'an Hasanalidan so'radi, — sen kimning chopari?

— Normuhammad qushbegining.

— Qayerdan?

— Toshkanddan, taqsir.

Musulmonqul taajjub ichida o'ziga Xudoyor tomondan uzatilg'an nomani oldi. Ochib kishi eshitarlik qilib o'qudi:

«Yosh xonimizg'a va padari arus shahanshoi Musulmonqul bahodir huzurlariga. Yosh shohimizning baxt va tole'lari ruhsiz tanlarimizga qayta boshdan ruh, ma'yus ko'ngillarimizga qaytib chiqmasliq umid bag'ishladi. Faqir qullari mundan to'rt kunlar ilgari Toshkanddan sipohlar bilan umidsiz qaytishga majbur bo'lib, ul to'g'rida huzurlariga xabar ham yuborg'an edim. Shu holda biz sipohlar bilan Kirovchi yaqiniga yetkan ham edik, orqamizdan bir chopar Toshkandda Azizbekka qarshi isyon boshlang'anini, bizni ko'mak uchun Yusufbek hojining Toshkandga chaqirg'anlig'ini so'zlab, uning ismidan bir maktub berdi. Men darhol sipohlarni Toshkand qaytishga buyurdim-da, xabar olg'ani ikkinchi kuni Toshkandga yetdim. Biz Toshkandga kirganda Yusufbek hoji boshliq olomon Azizbekni o'rda ichiga qamab yotar ekanlar. Olomon, ayniqsa, Yusufbek hoji bizni juda yaxshi qarshiladilar. Biz borg'andan keyin o'rdaga bosib kirdik-da, Azizbekni ushlab oldiq. Boshda men Yusufbek hojini balki, Toshkand bekligi uchun ta'malanur deb o'ylag'an edim. Ammo uning butun o'rda va xazina, ashyo va yaroq-

larini manim qo'limg'a topshirishi bu fikrimni bo'shka chiqardi. Yusufbek hoji nihoyatda ta'masiz, xalq manfaatini kuzatkuchi bir odam ekan. Binoan alayhi¹ uning to'risidag'i bizning sui zanlarimiz² xato bo'lib chiqadir. Uning Azizbekka qarshi xalqni oyoqlandirishi ham bizning Toshkanddan jo'nashimizning ikkinchi kuni Azizbekning nechog'liq siqilg'an xalq ustiga o'ttuz ikki tangadan chochkan solig'i bo'libdur. Toshkand xalqi Azizbekning hiylasiga aldanib, bizga yog'iyliq qilg'ani uchun pushaymon va uning zulmidan qutilg'ani vajdan xursanddir.

Men Yusufbek hojining bunchalik katta xizmati evaziga xon hazratidan ulug' bir martaba olib berishka va'da bergan edim. Ul hunga qarshi uzr aytib, Toshkandga insoflik bir bek belgulansa, manim uchun kifoya, dedi. Uning xon janobidan kutkan bir marhamati bor ekankim, shu yaqinda savdo bila Marg'ilonda yurgan yolg'iz o'g'lini nomalum bir sabab ila O'tabboy qushbегining qamag'anlig'ini eshitibdir. Uning bu xizmatini birar mukofotka arzigulik ko'rsalar, o'shal qamoqda bo'lg'an o'g'lini ozod etmas uchun xon hazratlarining ilading'an inoyatlari har bir narsadan ham unga azizroq bir mukofot bo'lur. Faqat qulingizcha ham Yusufbek hojining davlatimiz ustiga qo'yg'an bu minnati kichkina gap emasdir. Binoan alayhi uning o'g'li garchi o'lim jazosig'a sazovor bo'lsa ham, marhamati shohonaning jo'shg'a keltirilishi biz navqarlariga ham muvofiq ko'riladir. Vaqtincha Toshkand bekligiga Qo'shdodqoni belgulab, yoniga bir muncha sipohlar berdim. O'zim Azizbekni olib tezda xizmatlariga yursam kerak, Normuhammad qushbegi, muhr".

Musulmonqul maktubni tugatdi-da, uyatsiz ravishda Otabekka qarab iljaydi va hudaychiga buyurdi.

— Ikkita zarrin to'n keltir!

Otabekning mo'jiza qabilidan so'ng daqiqalarida ikkinchi qayta qutilishni ko'rgan O'tabboy qushbegi beixtiyor yoqasini ushladi. Xudoyorxon ham yirtqich qayinotasining changalidan qutilg'anini tabrik qilg'andek Otabekka kulib boqdi.

Musulmonqul oqsoqlanib, o'z qo'li bilan Otabekka zarrin to'n kiyguzar ekan:

¹ Binoan alayhi — shunga binoan.

² Sui zan — gumon, taxmin, shubha.

— Otangizning katta xizmati soyasida o'limdan qutilg'aningizdek zarrin to'nliq ham bo'ldingiz, — deb yana bir qayta uyatsizlandi.

Tag'in bir necha kun turib qaytmoq uchun Otabek Marg'ilong'a, Hasanali ota Yusufbek hojini tinchitish uchun Toshkandga jo'nadilar.

Birinchi bo'limining so'ngg'i

U Z R¹

Ro'mon deb sizga taqdim qilingan bu narsa dunyog'a kelishi bilanoq baxtsizlikka uchray boshlag'an edi: besh yillab bosila olmay yotdi. Nihoyat, bu kun bosilishi muyassar bo'lg'anida ham turlik zarbalarga uchradi; imlosi uchto'rtta imlochilarimiz tomonidan tuzatilib (!) ajoyib bir quroq holiga keldi, musahhihlarimizning musohalalari orqasida texnika jihatida ko'z ko'rib quloq eshitmagan bir yo'sunda chiqdi. Bularning sababi bosilish chog'ida o'zimning hozir bo'la olmaganlig'im bo'ldi. Ammo bu o'rinda o'zimning jaholatim to'g'risida aytib turishni lozim ko'rmayman-da, faqat o'qug'uchilarning afvularini so'rayman.

Ro'monning ikkinchi bo'limini bunday xatolardan sof bo'la olishig'a va'da bera olmasam-da, ammo bosilish taqdiri noshir qo'lida bo'lg'anlig'ini bildirib qo'yaman.

¹ Ro'monning birinchi bo'limi 1925-yilda, ikkinchi va uchinchi bo'limi 1926-yilda alohida muqovalarda nashr etilib, ushbu uzmoma 1925-yilda chiqqan birinchi bo'limiga ilova qilingan edi. Bu bo'lim 1926-yilda qayta nashr etiladi. Qo'lingizdagi kitobga birinchi bo'limning 1926-yildagi qayta nashrini oldik.

² M u s o h a l a — beparvo, bee'tibor qarash.

Ikkinchi bo‘lim

Azizbek Toshkandan jo‘natildi. Uning yeriga Qo‘qondan Normuhammad qushbegi belgulanib keldi.

Azizbekni qo‘lg‘a tushurib berish bilan qipchoqlar nazdida ham Yusufbek hojining qadru qiymati yuqorilang‘an edi. Ammo o‘zining mansab suymasligi vajhidan yana eskicha «Yusufbek hoji» bo‘lib qola berdi. Shuning bilan birga Azizbek yonida qanday mavqi‘ tutkan bo‘lsa, Nor-muhammad qushbegi oldida undan ham yuqoriroq va ma‘noliroq e‘tibor qozondi. Uning har bir ra‘yiga Normuhammad qushbegi qonunan majbur bo‘lmasa-da, ammo ma‘nan bir majburiyat his etar edi: o‘rinsizga kishi o‘ldirishlar, vaqtsiz ham o‘rinsiz soliq solishlar, behuda o‘rda usrofotlari, bo‘lmag‘ur taqiqlar va ortiqcha diniy takallufotlar bir muncha ebka olindilar.

Uch yillab Azizbek istibdodida ezilgan Toshkand xalqi erkin nafas oldi: savdo-sotiq, ekin-tikin va kasbikor ko‘tarilib boshladi. Odamlar jonlang‘andek bo‘lib bu holni:

*«Zamon-zamon dorilamon,
Normat to‘ram bo‘lsin eson!» —*

deb boshlag‘an ularning ashulalari ham ifoda qilar edi¹.

1. OTA-ONA ORZUSI

O‘zbek oyim elli besh yoshlar chamaliq, chala-dumbul tabi‘atlik bir xotin bo‘lsa ham, ammo eriga o‘tkirligi bilan mashhur edi. Uning o‘tkirligi yolg‘iz erigagina emas, Toshkand xotinlarig‘a ham om edi. O‘zga xotinlar uning soyasiga salom berib to‘ylarida, azalarida, qisqasi,

¹ Normuhammad qushbегining Toshkanddagi beklіk davri taxminan 1270 dan — 73-yil hijriyгachadir. Zamona beklarining hushyorrog‘idir. Otam xon zamonlarida o‘zi ko‘rib kechirgan o‘nlab beklar ichidan shu Normuhammadni chiqarib: «Yurtni tinch tutdi, ko‘b yaxshi odam edi, xudo rahmati» deb qo‘yar edi (*muaj.*).

tiq etgan yig'inlaridag'i uylarining to'rini O'zbek oyimg'a atag'an edilar. Bir bugina emas, qiz chiqaraturg'an, o'g'ul uylantiradig'an, sunnat to'yi qiladig'an xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim kengashidan tashqari jo'nata olmas edilar. O'zbek oyim aralashqan to'ylik xotinlarning ko'ngillaridagi orzu havaslari ham erlari tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki «O'zbek oyim shundog' buyurdilar» degan so'z erlar uchun ham farz kabi eshilib, O'zbek oyimning aytkanicha hozirlik ko'vila boshlanar edi. Bu tomondan qarag'anda O'zbek oyimning o'tkirligi erlar tomonidan ham tasdiq etilganligini iqrор qilishg'a to'g'ri keladir.

O'zbek oyim uncha-muncha to'yu azalarga «kavshim ko'chada qolg'an emas» deb bormas edi. Shuning uchun xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim ishtiroki bilan o'tkazib olsalar, o'zlarini shaharning eng baxtlik xotinlaridan sanab «maning to'yimni bek oyim o'z qo'llari bilan o'tkazdilar» degan jumlani majlislarda iftixor o'rnida so'zlab yurar edilar. O'zbek oyimning obro'si yolg'iz shular bilangina cheklanib qolmas, uni o'rda xonimlari ham ehtirom qilib o'zlarining «onaxonlari» deb bilar edilar. Shunga ko'ra qaysi bir vaqtlarda o'rda yasovullari Yusufbek hojining eshigiga arava ko'ndalang qilib «o'rda begi oyim buyurdilar», deb O'zbek oyimning yasanib chiqishini kutar edilar. Bu tomon bilan qaysi bir majlislarda O'zbek oyim xotinlarning eslarini ham chiqarib yuborar edi: «Kecha o'rda bek oyimdan menga arava kelgan ekan, fe'lim aynab turg'an edi, bormay aravadan bo'sh qaytardim... Bo xudo, o'rda bekachi bo'lsa o'ziga, dedim» der edi. Ikkinchi vaqtda: «O'tkan kun o'rdaga borg'an edim; xonimlar yotib qolasiz deb qo'ymadilar, noiloj bir kecha yotib keldim», deb so'z orasig'a qistirib ketar edi. Bu so'zlarni eshitkuchi xotinlar o'zlarining qandog' bir xotinning suhbatiga noil bo'lg'anlarini o'ylab, O'zbek oyimning ehtiromini tag'in ham kuchaytirar edilar.

Ul o'z uyida o'lturg'anida ham ustidagi atlas ko'ynak bilan adras mursakni, oq shohi dakana bilan kahrabo tasbihni qo'ymay, qish kunlari tanchadan par yostiqqa suyalib, yoz kunlari ayvonning to'riga yoslanib Hasanalining xotini bo'lg'an Oybodoqqa, cho'ri qiz Hanifaga xamirni achitmaslikni, palovni qirmoch oldirmasliqni tanbihlabkina o'lturar edi.

Otabekning Marg'ilondan uylanib qo'yishi otasi

uchun uncha rizosizlikka mujib' bo'lmasa ham, ammo uning o'g'ul to'yisidan boshlab, Toshkand qizlarini ost-ust qilib u «buning qizi yaxshi bo'lsa ham, uy-joylari yaramas ekan; buning uy-joylari tuzik bo'lsa ham, qizi ko'arksiz ekan; buning qizida, uy-joylarida tuzik, biroq zoti pas ekan» deb qiz, quda, uy, joy, nasl va nasab tekshirib yurg'uchi O'zbek oyimning Otabekni uylandirib buning orqasidan ko'raturgan orzu-havas, to'yu tomoshalarini shartta kesib qo'yg'an bu uylanishka nima deyishi va qanday qarashi albatta ma'lum edi. Bittayu bitta o'g'li Marg'ilon degan joyda, allakimlarning qo'lida, asli noma'lum kishilarning qizig'a uylansin-da, bu kun-erta o'g'lumning orzu-havasini ko'raman, deb entikib o'ltirg'an va o'g'ul boqib katta qilg'an ona — O'zbek oyim ikki qo'lini burniga tiqib qarab qolabersin...

Bu xabarni Hasanalidan eshitkan kunlari ul bu ishka chidab turolmadi: «Endi menga mundog' o'g'ul kerak emas... Oq sutimni oqqa, ko'k sutimni ko'kka sog'dim... Endi Toshkandga kelmasin ul o'zboshimcha betiyuq!» deb baqirib-chaqirib, yig'lab-sixtab, dardu hasratni boshig'a kiyib oldi. Oradan o'n besh kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan Otabek keldi. Uch oylab ko'rmagan o'g'lini quchog'ig'a olib ko'rishmak o'rniga undan yuzini o'gurib, san kimsan, keldingmi, deb so'ramadi va salomiga alik ham olmadi. Go'yo uxlamochi bo'lg'an tovuqdek hurpayib oldi. Otabek onasining araziga allaqachon tushungan, ham shu holni Marg'ilondayoq kutkan edi. Bir-ikki qayta uzr aytib ko'rgandan so'ng O'zbek oyimning epaqag'a kelishiga ishonmay qoldi va shuning uchun ul ham go'yo bilmagan, tushunmagan kishidek yuriy berdi.

Turg'an gap, Otabekning Marg'ilong'a uzoq bormay turishi mumkin emas edi. O'rtadan ikki hafta o'tar-o'tmas otasig'a allaqanday bahona ko'rsatib, yo'l hozir-lig'ini ko'ra boshlaydir va onasig'a bildirmayoq Marg'ilon jo'naydir. O'zbek oyim o'g'lining «o'lganni ustiga chiqib tepish» qabilidan bo'lg'an bu harakatidan tutuni ko'kka chiqib, borliq qahru g'azabini eri ustiga to'kadir: «Siz qarib esingizni yeb qolibsiz, o'g'lingizni marg'ilonliqqa topshirib qo'yib, yana el ichida boshingizni ko'tarib yurmakchi bo'lasizmi?...» deydir.

* M u j i b — sabab.

Yusufbek hojining qiziq bir tabi'ati bor: xotin bilan-gina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa bo'lsin uzoq so'zlashib o'turmaydir. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birartasining so'zlari va yo kengashlari bo'lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so'zlab beradilar; maqsad aytib bitkandan so'ng sekingina ko'tarilib uning yuziga qaraydirlar. Hoji bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'zig'a tikiltirib o'lturg'andan so'ng, agar ma'qul tush-sa «xo'b» deydir, gapka tushunmagan bo'lsa «xo'sh» deydir, noma'qul bo'lsa «durust emas» deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa bir iljayib qo'yish bilan kifoyalanib, mundan boshqa so'z aytmaydir va aytsa ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko'pin-cha bir og'iz javob olish bilan kifoyalanadirlar. Ammo Otabek bilan birar to'g'rida so'zlashmakchi bo'lsa, uni aksar mehmonxonaga chaqirib yoki chaqirtirib oladir. O'zbek oyim yuqoridag'i o'zining itob' va xitobiga eridan bir iljayib qo'yish javobini olib dami ichiga tushadi-lar va chor-nochor o'ttuz kunlab bir zamonni o'zicha marg'ilonliqni qarg'ash bilan kechiradir. Otabek Toshkandga qaytib kelib, «endi araz bitkandir» degan o'yda onasig'a salom beradir. Araz bitish qayerda, O'z-bek oyimning o'g'lig'a qarshi kinasi tag'in bir necha qat ortqan, ammo bu gal salom berguchiga bir qaraydir-da, «O'g'lim, menga salom berib nima qilasan, marg'ilonliq onangning duosini ol!» deb yuzini chetka o'guradir. Ul onasining bu kinoyasini kulgulik bilan kechirib, yana eskicha arazda qolaveradirlar. Otabek yana o'n besh kunni o'tkazib, tag'in bir nozik sababni o'rtag'a tashlab onasining ruxsatisiz Marg'ilong'a jo'nab soladir. Tag'in O'zbek oyimning rangi o'chkan, qoni qochqan: tovoqni kosaga, cho'michni piyolaga urib dodi faryod: «Siz otamisiz, nimasiz axir, o'g'lingizni tiyib olish sira esin-gizga keladimi? O'g'lingizning bu ishi bechiz emas: marg'ilonliq sihr qildimi, jodu qildimi, haytovur siz shu yo'sunda yuruy bersangiz, erta-indin o'g'uldan ajralasiz. Bu kalvak o'g'lingiz marg'ilonliqning eshigida qul bo'lib yotib oladir...» Ammo Yusufbek hoji xotinning so'zini bu gal ham elamaydir, faqat: «Qo'yaber, xotin, o'zi sog'

I t o b — ta'na, malomat.

bo'lsa, bir kun esini topar», deb qo'yadir. Bir yarim oylar vaqtni Marg'ilonda o'tkazib, tag'in Otabek Toshkandga keladir. Tag'in ona-bola oralarida kina-kudurat... Tag'in araz... O'n besh kun o'tmasdan yana Andijon safari, yana O'zbek oyimning fig'oni falakka... Marg'ilonliqning sihrchi-joduchisiga o'lim tilash; meni o'g'limdan ajratsa o'zi ham suyganidan ajrasin, qarg'ish...

Nihoyat oradan bir yil chamasi vaqt o'tib Marg'ilon'ga qatnash yetti-sakkizga yetkach, O'zbek oyimning g'idi-g'idisi bilan bo'lsa kerak Yusufbek hojida ham bir o'zgarish ko'ri-la boshlaydir. Xotining: «O'g'ul o'sdirishni, o'g'ul tiyishni bilmaysiz» deb shiltalashiga: «Nima qil, deysan endi?» deb so'raydir.

— Biz Otabekni Toshkandan uylandirib boshini bog'lamosaq, kun sayin uning Marg'ilon yugirishidan qutila olmasmiz. Toshkandan uylansa suv quyg'andek tinar-qolar; Marg'ilon balosini esidan ham chiqarar... — deydir O'zbek oyim. Ya'ni hamisha yuragini shopirtirib, miyasini mashg'ul qilg'an muddaoni aytib solish fursatini qochirmaydir.

— O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...

Erining bu so'ziga O'zbek oyim ortiqcha qizishadir, labi-labiga tegmay bobillab beradir:

— Siz shu kungacha barcha ixtiyorni o'g'lingizga topshirib, bolani bola qilmadingiz, bir xudbin qildingiz... O'g'ul o'sdirish bu turda bo'lmas; ul tilasin-tilamasin shartta-shartta tilaganingizcha qilingizda, qarab turaberingiz. Siz o'zingizning shu «o'g'ling bilar» degan gapingiz bilan qancha yaxshi joylardan qolib, nihoyat marg'ilonliq balosig'a yo'liqdingiz... Endiki ixtiyor manda: ul kelguncha bir yaxshi joyga unashayin-da, kelgandan so'ng to'yni ham jo'natib yuborayliq!

— Turatur-chi...

Hojining bunchalik bo'sh kelishi O'zbek oyim'ga qanot-quyruq bergandek bo'ldi va mundan so'ng tinib-tinchib turolmadi. Shu gapning ikkinchi kuni Hasanalini qo'yarda-qo'ymay arava qo'shdirib shaharning to'rt tomonig'a qiz ko'rish uchun yurib ketdi. Marg'ilonliq kelinning ta'rifini Hasanalidan ko'b eshitkan edi. Otabekning ko'nglini o'sha go'zal marg'ilonliqdan sovitish yo'lida undan ham ko'hlik, undan ham suluk qiz topish ko'yiga tushdi. Shunga ko'ra unga uncha-muncha

qiz yoqmay, shahardagi ko‘b eshiklarni sanashg‘a to‘g‘ri keldi. Yettinchi martaba ko‘chaga chiqishda Olim ponsad deganning qizi yoqa tushib hojiga arz qilindi. Hoji boshda xotining bu gapiga kuldi, undan keyin «turatur, o‘g‘ling kelsin», dedi. O‘zbek oyimning bobillashi kuchayabergach: «Nima qilsang o‘zing bil, basharti o‘g‘ling ko‘nmasa men zo‘rlamayman!» dedi. O‘zbek oyim eriga yalinib boshladi:

— Bir so‘zlig‘ingizni qo‘ying, er; o‘zi aslzoda, loaqal bir og‘iz o‘g‘lingizga aytib o‘tishka va‘da bering-chi,— dedi.

— Yaxshi. Va‘da ham berayin, ammo san unashmay tur.

— Unashmayman, lekin o‘g‘lingizga unashdiq, deb eshitdirarmiz... Tuzikmi?

— Ma‘qul.

Shu o‘lturishdan so‘ng O‘zbek oyim juda ham jonlanib ketdi va ertasiga Olim ponsadnikiga qarab yana arava qo‘shdirdi. Bu ikkinchi sovchiliqda go‘yo qudachalardek qarshi olindi. Olim ponsadboshilar: Yusufbek hojig‘a quda bo‘lar ekanmiz, deb juda ham tipirlashib qolg‘an va izzat-ikromni haddan oshirg‘an edilar. Yegan og‘iz uyalar qabilidan O‘zbek oyim ham muomalani qudalarcha qildi, hatto: «Bek otangiz bilan men so‘zni bir joyiga qo‘ydiq. Faqat ish Otabekning kelishiga qoldi» deb qo‘ydi. Kechqurun uyga qaytib bu aytkan so‘zini hikoya qilg‘an edi, hoji labini tishlab qoldi va: «Sanga sira aql bitmay ketar ekan-da», dedi.

Bir oylab kechikkandan so‘ng Otabek qaytib keldi va bu kelishining vijdon azobi va tilamagan bir taklifni eshityish uchungina emas, balki qabul qilish uchun bo‘lg‘anlig‘ini payqadi. Ul bu gapni onasining ilgarigi achimsiq so‘zlarini va arazlarini tugalganidan va o‘rniga chuchuk so‘zlar, silliq muomalalar bitib «eson-sog‘ keldingmi, bolam»laridanoq sezgan edi. Bunday bo‘limg‘ur taklifni eshitmas uchun o‘zini chetka olib, otasi, ayniqsa onasig‘a yo‘liqishdan qochib yurishka majbur bo‘ldi. Ikki oradag‘i bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho‘zilmay, bir kun mehmonxonada ota-o‘g‘ul so‘zlashib o‘lturganning ustiga O‘zbek oyim kelib kirdi va o‘lturmasdanoq hojiga imlab qo‘ydi. Bu imqo‘qni Otabek payqamag‘an bo‘lsa ham lekin anuv gapni aniq shu majlisda ochilishig‘a ko‘zi yetib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. O‘zbek

oyim kelib kirgandan so'ng Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi. O'zbek oyim deysinib-deysinib eriga qarab olar edi. Anchagina so'zsiz o'lturg'andan so'ng hoji muloyimona so'z ochdi.

— O'g'lim, hali san eshitdingmi, yo'qmi haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qo'ydiq...

Otabek ma'lumki, ularning «qilib qo'ygan yoki qilmoqchi bo'lg'an ishlarini» albatta bilar edi. Shundoq ham bo'lsa bilmaganga solindi:

— Aqllik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari albatta noma'qul bo'lmas, — dedi.

Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi. Istehzo aralash xotinig'a qarab oldi. Yana orag'a jimjitlik kirdi. Bu so'zsizlik ma'nosig'a O'zbek oyim tushuna olmag'an edi. Bir oz qarab o'lturg'ach, yuragi qaynab ketkandek bo'ldi:

— Biz saning uchun Olim ponsadboshining qizig'a unashib qo'ydiq... Endi san bilan to'y maslahatini qilishmoqchi edik...

Otabek onasig'a bir og'iz so'z demay, ma'nolik qilib otasig'a qarab oldi. Hoji uyatliksumon «shundog'» deb qo'ydi.

— Sizlarni ranjitib bo'lsa ham bir martaba uylangan edim-ku? Endi...

— San uylansang biz ranjirmidik? — dedi kulib hoji.

— Ranjimasalaringiz...

Hoji tuzuklanib o'lturib oldi:

— Bu ranjishdan emas, hojatdan o'g'lim.

— Nima hojat?

— Hasanalining so'ziga qarag'anda, qayin otang qizini Toshkandga yubormas ekan. O'g'il o'sdirib katta qilg'an onangning bo'lsa oldig'a kelin qo'yg'usi keladir...

Otabek onasig'a qaradi:

— Bu kungacha kelinsiz ham yashab keldingiz, bundan keyin ham shusiz turib bo'lardi-ku, — dedi.

O'zbek oyim marg'ilonliq tomonidan sihrlangan o'g'lig'a qarshi qizishib ketdi. Bir yillardan beri ichiga yig'ib kelgan kinasini to'kib berdi:

— Man sani bu umid bilan boqib katta qilmag'an edim... San bizning naslimizni ko'tarish o'rniga, yerga urib bulg'ading. Biz sani Marg'ilon andisiga bunchalik mukkadan ketishingni o'ylamag'an edik, adabsiz...

o'zingga qolsa shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab ketaberar ekansan-da, uyatsiz!..

Otabek ham qizishdi:

— Xotin bo'lmasa nima, axir?!

— Qoshliq, ko'zlik bir andi!

— Andi deganingiz nima o'zi?

Yusufbek hoji o'g'lini bosish o'rniga javob ber, degandek qilib iljaygan holda xotiniga qaradi. O'zbek oyim «andi» ma'nosini bildirib, andilarning sihrini rad qilish uchun bir oz tutiliqib qiynaldi:

— Andi... andi... o'zi xitoymi, nima balo... o'zi qalmoqdan tarqag'an bo'ladir... Tushunmagan bo'lsang, lo'lilarning bir toyifasi...

Bu javobga Yusufbek hoji o'zini xaxolab kulishdan to'xtata olmaganidek, Otabek ham kulib yubordi. Xotining tirnoq ostidan kir izlab va da'vosining isboti uchun g'o'ldirashidan ortiqcha kulib kayflangan Yusufbek hoji ko'ziga chiqq'an yoshlarni artar ekan, jiddiyat bilan o'g'lig'a dedi:

— O'g'lim, san onangning gapiga achchig'lanma. Ul har narsa desa faqat Marg'ilondan uylanganingga qarshilig'idan aytadir. Ammo mendan so'rasang, Marg'ilondag'i na qudamiz va na kelinimizni hech bir vajh bilan kamsita olmayman, balki bizga quda bo'lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli o'g'lim, deyman. Saning tinib-tinchishing, o'sib-unishing uchun quvonmag'an ota-ona sog'qa hisoblanmaydir. San bunga yaxshi ishon. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'ylarimiz sanga yotishib kelmas ekan, bunga haqqing ham bor, lekin ikkinchi tarafdin bizni ham haqsiz tashlab qo'yma. O'g'lim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonchimiz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturg'an barcha orzumiz, havasimiz faqat sangagina qarab qolg'an. Biz xudoi taolog'a minglab shukur aytamizkim, san boshqalarning farzandidek eslik-hushlik bo'lding; kishilardek sen bilan iftixor qilolmasaq-da, san orqalik xijolat chekmasimizga ishondik. Ayniqsa onangning saning tufayli kechiraturgan umidlari tobora ortib bordi. Bu kun onang saning olding'a tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham orag'a tushib sandan so'raymiz: san o'z xohishing yo'lida uylangan ekansan, rafiqang sanga muborak bo'lsin. Eslik da'vosida yurgan ota-onang tilagi albatta shundan boshqa bo'lmas. Shu bilan birga sa-

ning sababi vujuding bo'lg'an bir kishi o'z hayoti ichida bolasi orqaliq bir orzu-havas kechirmakchi... Uning bu orzusig'a haq berasanmi, yo'qmi yana ixtiyor o'zingda...

Hojining bu so'zi O'zbek oyimg'a nechog'liq yoqqan bo'lsa, Otabekni shu qadar yerga qaratqan edi. Hoji o'zidan oshirib so'zlag'an bu so'zlarini shu gap bilan tamomladi:

— Bilgan topib so'zlar, bilmagan qopib, deganlaridek, onangning aytmakchi bo'lg'an so'zi faqat shu edi. Boyag'i gaplari bo'lsa o'z haqqini himoya yo'lida uning popisalarigina bo'lib, mendan ham ko'ra onangning fe'lini o'zing yaxshi bilasan...

Otabek hamon sukutda, O'zbek oyim bo'lsa boshi bilan «shundog'» ishorasini berar edi. Yusufbek hoji yuqorida o'tkan gaplarni quruq va asossiz so'zlamag'an, balki shu turmushning rukn va asosini bir daraja aytib o'tkan, Otabek esa buni shu muhitning bir o'g'li bo'lib eshitkan edi. To'g'risi ham ul dadasi tomonidan so'zlangan haligi qonung'a qarshi chiqish uchun lozim bo'lg'an kuchka molik emas; bas, kuchsizlikning natijasi esa sukut edi. Ul bir tomondan shunday orzu-havas uchun bola o'sdirg'an ota-onani mukofotlandirmakchi va otasi aytgan xijolat chekdirmayturg'an o'g'ullardan bo'lmoqchi edi ersa ham, ikkinchi yoqdan o'zini asir etkan shahlo ko'zlar unga nafratlanib qarag'andek bo'lurlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz, deb qichqirarlar edi. To'g'risi ham uni ota-ona mukofotiga qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lg'an narsa haligi ko'zlargina, ammo uning bu isyon-namo harakatidan boshqa unsurlar qidirish va chiqarish o'rinsiz tushar edi. Ota-ona orzusini ifo etishdan¹ bir soniya ham o'zining ko'z o'ngidan xayoli ketmagan anuv ilohiy muhabbat uchun hech bir turlik kamchilik kelmasiga ishonsa ham hozir uning yuragini boshqa bir haqiqat tirnay boshlag'an va vijdonini faqat shu masalagina o'rab olg'an edi. Otabekcha eng nozik sanalg'an bu masala qaroshidag'i javob kutib o'lturg'uchilarni nihoyat zeriktirdi.

— Bizni kutdirma, o'g'lim.

Otabek mag'lub bir boqish bilan bu so'zni aytkuchi otasig'a qaradi va yalinchoq bir ohangda javob berdi:

— Men sizlarning orzularingizni bajarishka — agar

¹ i f o e t m o q — ado etmoq, bajarimoq.

xursandchilig'ingiz shu bilan bo'lsa — har vaqt hozirman. Ammo bir bechoraga ko'ra-bila turib jabr ham xiyonat...

Hoji o'g'lining maqsadig'a darrov tushuna olmadi va so'radi:

— Kimga, xotiningg'ami?

— Yo'q, sizning oladiring'an keliningizga. O'g'lingizning vujudi bilan orzuvingizni qondirish oson bo'lsa ham keliningiz qarshisida meni bir jonsiz haykal o'rnida tasavvur qilingiz.

Yusufbek hoji yalt etib xotinig'a qaradi. O'zbek oyimning bo'lsa oladiring'an keliniga e'timodi yuqorilig'idan o'ylab-netib turmadi:

— Mayli, bolam; buyoqni hozir san o'ylamay qo'y, — dedi.

Otabek bir og'iz so'z aytmay sukut qildi, Yusufbek hojining esa o'g'lining so'zini to'g'rilig'ig'a, keyindan yuz ko'rsataturg'an ko'ngilsiz ishlarga aqli yetsa ham, ammo bir mulohaza yuzasidan istiqbolning qorong'i ishlarini hozir uncha mulohaza qilib ko'rmadi:

— Juda to'g'ri aytasan, o'g'lim; biroq onangning bir mulohazasizligiga boshdayoq men labimni tishlab qolg'an edim. Hozirda ham shu holda qolmoqqa majburman, — dedi va: — Biz hozir andi-shaning bandasi, men emas onang biravni ishondirib qo'yg'an: bizning oiladan lafsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinmaydir.

Otabek ota-ona orzusig'a o'z ta'biricha jonsiz haykal bo'lib rizoliq berdi. Ammo o'z rizolig'ining sharti qilib to'ydan ilgari Marg'ilon borib kelishni va bir daraja ularga aytib o'tishni, shundan so'ng to'y boshlashni ahd qildi. Ishning yengil ko'chishiga so'yingan ona Otabekning bu shartiga lom demasdan ko'ndi va orzuliq to'yni tez boshlash uchun o'g'lini Marg'ilon ketmakka qistay boshladi.

2. UNUTMAYSIZMI?..

Uning bu galgi Marg'ilon yo'liga qo'zg'alishi ortiqcha bir og'irliq bilan, ikkilanish bilan o'ralg'an edi. Kumushbibi uchun dunyoga sig'masliq bir shodliqning, ko'rguchi ko'zlariga ishona olmasliq bir baxtning bu gal

ko'tarib bo'lmayturg'an bir qayg'u, chidab bo'lmayturg'an bir hasrat bo'lib borishini ul yaxshi tushunar edi. Har bir gal Marg'ilon borg'anida olib boraturg'an nafis sovg'alari bu gal juda zaharlik, ortiqcha alamlik bir sovg'ag'a aylangan, Kumushbibi bu sovuq kundash sovg'asini ko'rganda ehtimol... nimalar bo'lar va qandog' hollarga tushar edi. Bu mudhish sovg'ani ehtimolki, uning ota-onalari ham qabul qilmaslar: birdan-bir yolg'iz qizlari uchun bunday gapning yarashmasini aytib: «Sovg'ang ham kerak emas, o'zing ham» degan javob bilan yuziga ham urarlar. Mana, uning bu galgi og'ir harakati va qo'zg'alishig'a nimalar sabab edi.

Bu og'riqqa orzu egalariining qistoqlari nihoyat berdi. Ya'ni chor-nochor bu tuturiqsiz sovg'ani ko'tarib yo'lg'a tushishka majbur bo'ldi.

Otning boshini o'z ixtiyoriga qo'yg'an, ilgarigidek yurak oshiqishlari ichida otni tez yurishka qistamay suvga tushkan nondek bo'kib-bo'shshib, yuz xil sovuq, yaramas xayollar qo'lida ezilib, o'zining dunyoda bormi-yo'qmilig'ig'a ham tushunmay keta beradir.

Hozir ko'klam kunlari: qirlar, tog'lar, soylar; ko'k-qizil, oq-qora, sariq-zangor, pushti-go'las va tag'in allaqancha ranglik chechaklar bilan ustlarini bejab, qishi bilan to'nggib' arang yetishkan oshiqilarig'a yangi hayot, yangi umid beradilar. Qish bo'yi alla qaysi go'r ostarida junjib chiqg'an qush zotlari: chumchuqlar, chittaklar, to'rg'aylar, sa'valar va boshqa allaqancha qush durkumlari o'z to'plari bilan vijir-vijir, chug'ur-chug'ur sayrab kuladirlar, yer yuzini tutkan chechak gilamlari ustini o'pib yalaydirlar, yotib cho'qiydirlar, sapchib uchadirlar... uzoq-uzoqdan kakku qush ham arzi vujud qiladir: «kakku-kakku».

Poyonsiz qirlarning nihoyatsiz bijir-bijir ko'rib to'ymasliq ko'k gilamlari va ularning dimog'larg'a majburiy iskatkan davo islari, yoqimliq hidlari har qandog' ishdan chiqayozg'an hayot egasini ozg'ina bo'lsa ham epka ola biladirlar. Shuningdek, bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib borg'an Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydir. Uning fikri anuv qorong'uliqlar ichida suzma ham ko'zi chechak va sabzalar tomoshasida, dimog'i hidlar istishmomida², qulog'i qushlar nag'masi-

¹ T o' n g m o q — muzlamoq.

² I s t i s h m o m — hidlash, islash.

da bo'ladir. Nima bo'lsa ham tevaragidagi ko'klam bejaklarini ko'zdan kechira boradir. Bora-bora fikri ham shu ko'rinishlardan hissa olmoqqa boshlaydir.

— Hov ana bir qaldirg'och, to'g'rig'a qarab o'qdek otilib boradir, uchkan yo'lida vijir-vijir sayrab ham qo'yadir. Qaldirg'ochning qayg'usi yo'q, suyganining oldig'a tezroq yetish uchun shoshadrig'andir: sayrog'i ham suyganining ko'rish shodlig'i uchundir... Baxtlik qaldirg'och: olg'an sovg'asi ham qo'rqunch emasdir, ota-onasining ham orzu-havaslarini yo'qdir. Ularning turmush qonunlari juda yengil, ikav-ikav, suygan-suyganni oladirlar-da tog'larda, yerlarda, ko'klarda uchib yuruyberadirlar. Men ham shu qaldirg'ochdek uning sari otilib, vijir-vijir sayrab uchar edim.

Uning qaldirg'ochliq qanoti ota-ona mukofoti bilan qayrilgan. Unga uchkali erk bermaydir-lar. Lekin hayvon uning qayrilgan qanotiga qaramasdan o'zining eski adim tashlashida qirlar, tog'lar oshib suvlar kechadir; yetti-sakkiz qayta borib kelgan tanish shahariga intilgandan intila beradir. Bu oshishlar, bu kechishlar o'zga vaqtlarda Otabek uchun huzur va oshiqish bag'ishlag'an bo'lsalar, bu gal uni nafratlandiradirlar, bormay qaytish fikri halidan-hali ko'ngliga kelib turadir.

Uzoqda qo'sh haydab yurgan yigitning ashulasi eshitalidir: «Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!» Ruhlik, kuchlik ko'krakdan chiqq'an bu ashula tevarakni zir-r etdirib yuborg'andek, Otabekka ham boshqacha bir ta'sir beradir. Go'yo bu dehqon uning istiqbolidan hikoya qilg'andek bo'ladir. Bu bayt dehqonning og'zidan yana takrorlanib tag'in tevarakni yong'iratadir.¹ Endi Otabekning ko'nglidan bir gap ham o'tib ketadir: «Ikki yorni ajratquchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusi!» O'zining sirlik ma'nosig'a Otabekning istiqbolini olib ko'ringan bu bayt nihoyat uni yig'latadir. Ko'z yoshlari yuzi orqaliq egarining qoshig'a va otining yolig'a toma boshlaydir...

* * *

Marg'ilong'a to'rt qo'nib kirar edi, bu gal oltinchi qo'nishda yetdi. Tevarakdan asr azoni eshitalgan vaqtda otdan qo'ndi. Otini qutidorning yo'lagiga yetaklar ekan,

¹ Yo n g' i r a m o q — yangramoq.

negadir yuragi o'ynab ketdi. Bu gal o'z odatidan o'n kunlar chamasi kechikkani uchun «balki kutib o'lturg'andir» deb o'ylab haligi yurak o'ynog'isi tag'in ham kuchaydi va yo'lakdan mehmonxona havlisig'a chiqq'ach, ixtiyorsiz otining bo'ynig'a suyalib to'xtamoqqa majbur bo'ldi.

Chindan ham ul ayvonning oldida kutib o'lturgan edi. Xayolot ichida Otabekning kelib kirganini sezmay ham qoldi. Nihoyat, qora ohu ko'zlarni to'ldirib bunga qaratib olg'ach, o'rmidan turdi-da, ichkari havlisig'a burilib keta berdi. Bu burilish ma'nosig'a Otabek allaqachon tushunib qolg'an, bu o'zining kechikib uni zoriqdirg'ani uchun... Kechikish uchun bunchalik araz qilg'an bu go'zalning kundash uchun qandog' holga tushmog'i ma'lum edi. Otabek tamom bir esankirashda qoldi. Otini axtaxonag'a bog'lab, sovg'a-salom to'ldirib kelgan ipak xurjinni ko'tarib ichkariga kirdi. Suyukli kuyavni yo'lakda ko'rgan Oftob oyim qilib turg'an yumishini uloqtirib Otabekning oldig'a yugurdi, jonini ming tasadduq qilib ko'rishkach, kechikkani uchun nechog'liq tashvishlar tortib va qandog' tushlar ko'rganini labi-labiga tegmay so'zlay ketdi. Allaqayoqlarda yurgan To'ybeka ham yugura kelib so'rashmoqqa uyalsa ham, ammo «chiroylik yigit»ning qo'lidag'i xurjinni oldi.

Oftob oyim yugura-yugura qat-qat ko'rpachalar solib, kuyavni o'lturishka taklif qildi va qarshilashni har galgidan ham oshirib yubordi. Lekin Otabek bu qarshi olinishlarg'a juda ishonchsiz qarar, bu kun bo'lmasa ertaga «ota-ona orzusi» bilan bu siylanishlarni birdan o'zgarib ketmagiga imon kelturib, qaysi yo'sunda o'lturib olg'anini ham payqamas edi. Oftob oyimning bir qancha yaxshi tilaklar bilan bo'lg'an duosiga ham ishonchsiz qo'l ko'tardi va mash'um «orzu»ning bundog' yaxshi duolarni ost-ust qilishini o'yladi. Fotihadan keyin Oftob oyim tovoqni xurmaga, xurmani tovoqqa urushdirib kuyavga qatiq olib chiqdi va Otabekning ichmaganiga ham qo'ymay «ichingiz, yo'l g'uborini oladir» deb qistay boshladi. So'ngra To'ybekani choy qaynatishg'a buyurib o'zi kuyavi bilan so'rashdi:

- Otangiz, onangiz salomatlarmi?
- Shukur, sizga salom aytdilar.
- Hasanali otam sog'mi, nega siz bilan kelmadi?

— Shukur, sog‘, ba‘zi ishlar bilan bo‘lib kelolmadi,— bu javobni berish homono ko‘nglidan kechdi: «Nega yolg‘on gapirasan, Hasanali to‘y harakatlari bilan mashg‘ul emasmi...»

Otabekning kirib o‘lturganiga bir necha daqiqa fursat o‘tkan bo‘lsa ham hamon Kumush uydan chiqmadida, arazini qattig‘ ushlagancha o‘lturib oldi. Oftob oyim kuyavi yuzida ko‘rilgan o‘ychanliqni Kumushning uydan chiqmag‘anlig‘ig‘a yo‘yib qizini chaqirdi:

— Kumush! Qallig‘ing keldila-ya, chiqib so‘rashishni ham bilmaysan!

Oftob oyimning shu yo‘sun chaqirishi uch-to‘rt qaytalab bo‘lsa-da, Kumush eshitmaganga solinib arzimagan narsalar bilan shug‘ullang‘an bo‘lib chiqa bermadi. Otabekning yuzidagi o‘ychanliqqa razm qo‘yg‘an sayin Oftob oyimning haligi shubhasi ulg‘aya bordi, kuyavning ko‘zini shamg‘alat qilib qizining oldig‘a kirdi va shivirlab Kumushni urisha boshladi: «Esingni yedingmi qizim, ering sani deb Toshkand degan shahardan kelsayu, san kim keldi deb oldig‘a chiqmasang. Tur, chiqib so‘rash, arazlab ketib qolsa nima qilasan?» Oftob oyimning bu keyingi so‘zi chindan ham Kumushni o‘ylatib qo‘ydi: «...Ketib qolsa nima qilaman?» degan jumlaning ko‘nglidan kechirdi-da, onasidan ilgariroq go‘yoki, ayvon toqchasidan bir narsa oladig‘andek bo‘lib, o‘ziga termulib turg‘an Otabekka yer ostidan sekingina bir kulib boqdi va toqchadag‘i keraksiz bo‘lg‘an bir piyolani olib, yana uyga kirib ketdi.

O‘zbek oyimning sihirchi-joduchi deb qarag‘ashi ham hikmatsiz bir gap emas. Kumushbibining bu kulib qarashi Otabekka ajib bir inqilob yasag‘an edi. Undagi oniy bu o‘zgarish juda qiziq va sira ishonmasliq edi. Ul bu yer tegidan bir kulib boqish ta‘siri bilan ustidagi tog‘dek bosib yotgan «orzu»ni ag‘darib solg‘an va qushdek yengil tortqan edi. Uning oniy bu o‘zgarishi shundan iborat edi: «Ularning orzu va rizoliqlari, bu rizoliq sharofati bilan topiladig‘an savob, yurtning yuqori-quyi gaplari — barchasi ham Kumushning yolg‘iz shu birgina kulib qarashi oldidan o‘tabersin!»

Oniy bu o‘zgarishdan so‘ng taraddudsiz shu qarorni ko‘nglidan kechirdi: «Ularning orzularini bularga so‘zlamayman-da, Toshkandlariga ham bormayman».

Undagi bu o‘zgarish oniy bo‘lg‘anidek juda jiddiy

ham edi. Ko'ngliga necha kunlardan beri uzala tushib yotgan bu chigil «bir kulib boqish» sihri bilan yeshilgan va Marg'ilonda doimiy turg'unliqqa deb tugilgan edi... Bu o'zgarishdan keyin onadan tug'ma bo'lib yengil tortdi, go'yoki mundan so'ng o'ziniki bo'lg'andek qilib ishonch va sokit' ko'zlari bilan uyga qaradi. Shu vaqt uy ichidagi sitamgar pari o'zining sihirlik ko'zlari bilan Otabekka yana kulib qarab turar edi-da, go'yoki shu kulish bilan o'z sihrining qaysi darajalarda kuchlik bo'lg'anini so'zlab faxrlanar edi.

* * *

O'rtadan o'n besh kunlar vaqt o'tdi. Kumushning qaytalab so'rashig'a:

— Chindan-chindan: mundan so'ng Toshkand bor-mayman, — degan javobni berar edi. Kumush bu gapka ajablanar, to'g'risi, shodlanar edi.

* * *

Marg'ilon kelganning yigirmanchi kuni. Otabek hozirg'ina qayoqqadir chiqib ketkan edi. Qutidor odatig'a qarshi bozordan kunduz soat uchlarda qaytib keldida, Otabekni so'radi, yo'qlig'ini bilgandan so'ng xotinini mehmonxonag'a boshlab chiqdi.

— Tinchlikmi? — deb so'rag'uchi Oftob oyimg'a so'yinch va yo quvonchlig'i bilinmagan bir vaziyat bilan javob berdi:

— Tinchlik.

Mehmonxonada eru xotin yonma-yon o'tturishdilar. Oftob oyim bu boshi-oyog'i yo'q ishdan yorilar darajasiga yetayozgan edi.

— Otabekdan hech bir so'z eshitdingmi? — deb so'radi qutidor.

— Qanday so'z eshitay, har qachon so'zlaydir, albat-ta men eshitaman.

— Toshkand to'g'risida hech gap aytmaydimi?

— Toshkandga bir gap bo'lg'anmi?

— Toshkandga hech gap bo'lmag'an, — deb kulim-siradi qutidor. — Manim muddaom boshqa to'g'rilarda. Qizingdan ham hech gap eshitmadingmi?

— Hech gap... Ha, aytkandek kecha, erining mundan

¹ S o k i t — tinch, osuda, xotirjam.

keyin Toshkand bormaslig'ini so'zlag'andek bo'lg'an edi.

Qutidor bir ishka tushungandek ko'zini o'ynatib oldi va so'radi:

— Endi Toshkand bormas emishmi?

— Bilmadim; chinmi, chin emasmi, haytovur qizinigizdan eshitkandek bo'lg'an edim. Nima, ota-onasi bilan urishib kelganmi?

— Yo'q, — dedi qutidor va cho'ntagidan bir narsani ola-ola aytdi, — men bu kun Toshkanddan qiziq bir xat oldim.

— Kimdan?

— Qudangdan, — dedi qutidor va xatni ocha-ocha, — shuni sanga o'qub bermakchiman, — dedi.

— Axir o'zi nima gap? — deb so'radi Oftob oyim.

— Eshitsang bilasan.

«*Qudamiz Mirzakarim qutidorg'a va qudachamiz xonimg'a yetub ma'lum bo'lg'aykim, bizlar munda sog'-salomatdirmiz va ul jonibdagi' siz hurmatlik va izzatliklarni parvardigori olamdin sihatlaringizni saloti xamsa² oldida so'rab turmoqdamiz. Ba'da maxfiy qolmag'aykim, kuyav o'g'lingiz xizmatlariga yuborilg'an edi. Inshoolloh, salomat yetkan bo'lsa kerak. Ammo siz hurmatlularga ma'lumdir, bizning shul Otabekdan o'zga farzandimiz bo'lmay, dunyoda o'zimizdan keyin qoldiraturg'an tuyoqimiz va ko'z tikkan orzu-havasimiz, umid hadafimiz³ faqat shul Otabekdir. Muhtaram siz burodarimizning shul yagona o'g'limizni farzandlikka qabul qilib, ammo bizning kelin bolamizni Toshkandga yubormag'anlari bizning janoblari ridin bo'lg'an minnatdorlig'imizni va yana o'g'limizg'a bo'lg'an marhamatlarini bir oz tugallay olmadilar. Ammo kaminalari bu xususdagi aybni sizning ustingizga butunlay yuklay olmaymiz, zeroki, bizning boshimizda bo'lg'an «yolg'iz tuyoqliq» savdosi sizning ham boshingizda bordir. Nachukkim, Otabekning ko'p umri Marg'ilonda o'tib, bizlarni ham siz o'ylag'an og'irliqqa solmoqdadir. Birodari aziz, siz manim bu so'zlarimdin xafa bo'la ko'rmangiz, zeroki, faqiringiz bu so'zlarni bir yo'sin kelish vajhidin yozib o'tdimiz. Dunyo orzu-havas uyi derlar. Yuqorida bayon qiling'anidek va o'zlari bilganlaridek, ayniqsa qudachalarining dunyoga kelib kutkani shu yolg'iz*

¹ J o n i b — tomon, taraf.

² S a l o t i x a m s a — besh vaqt namoz.

³ H a d a f — nishon.

o'g'ulning orzu-havasidir. Janoblari bul ishka haq berurlarmi, yo'qmi, ammo azizlarning ruxsatlarini olmasdanoq Otabekni Toshkanddan ham taalluqdor qilmoqchi bo'lib, bul ma'niga ba'zi harakatlarini qilib qo'ygan erdik. Ammo bizlarning bul ra'yimizga o'g'lingiz qarshi tushib harchand rad qilsa ham nihoyatida onasining so'zini yerda goldirmasliq uchun qabul qilg'an erdi. Ammo bul to'g'risidag'i siz janoblarining ruxsatlaringiz ha'dida javob hermakchi bo'lib, xizmatlariga ketkan erdi. Siz hurmatlular bul ma'nini savob toparsizlarmi-yo'qmi, bu jihati yana marhamatlaringizga bog'liqdir. Bu maktubni yozishdan qasdimiz' shulkim, Otabekning u ikkinchi taalluqqa aslo ra'yi bo'lmay va yana sizlarga aytmay bul tarafda bizlarni xijolat chekdirib qo'yarmi, deb o'yladiq. Burodari kiromi, siz dunyo ko'rgan bir kishisiz, onasining bu talabini xo'b mulohaza qilib ko'ringiz, bu to'g'ridag'i ra'yi o'g'lingizga qarag'anda ham faqirlaricha sizlarda bo'lg'ani vajhidin albatta ko'ndirishka sa'y va ko'shish' qilursiz, deb ishonamiz. Otabekning ikkinchi taalluqi to'g'risida kelin bolamizg'a bildirilmasa xo'b erdi. Bizlarning xursandchiliklarimiz yo'lida Otabek bilan birga Toshkand tushib, o'z qo'llari bilan to'yimizni o'tkazishingizga ishonib Yusufbek hoji va qudachalari. 17-nchi savr' oyida 1265-inchi hijriyada yozildi».

Qutidor xatni o'qub bitirdida, xotinig'a qaradi. Oftob oyimg'a bu xat muzlik suvga sho'ng'utib olish ta'sirini bergan va o'lturgan yerida sirra bo'lib qotib qolg'an edi. Otalar uchun bundog' gaplar unchalik yomon ta'sir bermasa-da, xotinlarg'a qanday asar qilishi bilgulukdir. Oftob oyim uchun go'yoki qizining birar aybi uchun bu ishka majbur bo'ling'andek, Kumush esa endi eriga suyumsiz, ishdan chiqq'an va burchakka tiqilg'an uvadadek bo'lib ko'rina boshlag'an edi. Maktubni eshitkan quloqlari yanglish eshitkandek bo'lar edi.

— Tag'in o'qub ko'ringiz-chi...

Qutidor xotining so'zidan kuldi:

— Qaytarib o'qishning foydasi yo'q, xatning maqsadi san onlag'andek, — dedi.

Oftob oyim boshi yanchilg'an ilondek to'lg'andi:

— Qizim ustiga kundash?!

¹ Q a s d — maqsad, niyat.

² S a 'y va ko'shish — harakat qilmoq.

³ S a v r — 22-aprel — 21-may.

Qutidor qafaska yangi soling'an qushdek urinmakka olg'an xotinini bosmoq bo'ldi:

— Ortiqcha urinma, ilgari haqiqatka tushun-chi...

— Haqiqati nimasi?

— Bunda gap bor.

— Nima gap bor?

— Agar bu ishda kuyavingning ham izi sezilganda edi, san emas man ham bu gapka chidamas va qizim ustiga tushkan bu og'ir masalani tinchlik bilan qarshi olmas edim. Ammo bunda kuyavingning ishtiroki ko'rilmay, shuning ila manim damim kesilib qoldi. Hali uning qizingg'a: «Mundan keyin Toshkand bormayman», deb aytkanini so'zlab eding-a?

— Yolg'onmi, chinmi, — dedi Oftob oyim tilar-tilamas, — eshitkandek bo'lg'an edim.

— Eshitkandek bo'lg'an bo'lsang ham bu so'z chindir, — dedi qutidor, — nega desang, xatining mazmunidan ham onglashiladirkim, bu ikkinchi uylanishka Otabek butunlay qarshi bo'lib, faqat bu gap qudalaringninggina ishlaridir. Shuning uchun kuyavingning uylanishini qizing ustiga chin ma'nosi bilan kundash deb bo'lmaydir.

Oftob oyim kutmagan joyda qutidor tamoman Otabekni ikkinchi uylantirish tarafida turib so'zlar va o'lganning ustiga chiqib tepar edi.

— Agar Otabek bu ikkinchi uylanishka rizo bo'lsa edi, birinchidan ruxsat olish uchun Marg'ilong'a kelib yurmas...

— Shoshmang-chi, — dedi Oftob oyim, — o'zingizcha nimani so'zlay yotibsiz?

— Bu ikkinchi uylanishda Otabekning rizosizligini.

— Kuyavingizning rizolig'i bo'lmasa xudo xayrini bersin, vassalom.

— Gap unda emas-da, — dedi kulib qutidor.

— Nimada? — dedi qizishib Oftob oyim. — Qizingiz ustiga kundash balosini o'z qo'lingiz bilan yuklamakchi bo'lasiz shekillik!

Qutidor sovuqina qilib kulib qo'ydi:

— Tushunmay yotibsan, xotin.

— Hamma gapka tushunib turibman.

— Tushungan bo'lsang bu xatka nima deb javob beramiz?

— Bizga ma'qul emas, deng.

— Ma'qul emas, deyish bilan ish bitmaydir, birarta dalil ko'rsatish kerak.

— Toparsiz, axir dalilni.

Qutidor tamoman to'nni teskari kiyib olg'an xotinig'a qarab boshini qashib oldi:

— Xatda ikkinchi uylantirish uchun bo'lg'an sababni qizimizni Toshkand yubormag'anlig'imizda ko'rsatiladi, — dedi qutidor. — San aytkancha kuyaving Toshkanddan ikkinchi uylanmasin-da, Kumushni qudalaring oldig'a turg'un qilib yuborayliq, tuzikmi?

— Nega men yolg'iz qizimni Toshkandga yuboray, — dedi ko'zini olalandirib, — biz qizimizni berishda Marg'ilondan tashqarig'a olib ketmas va'dasi bilan berganmiz.

— Bu gaping to'g'ri-ya, — dedi qutidor, — men ham Kumushni Toshkand yubormoqqa qarshiman. Gap bu yerda: biz Otabekdan bu va'dani olg'an choqda, «Ota-onang'dan kechasan, ikkinchi uylanmaysan» degan va'dani ham olg'anmi edik?

— Bunday va'dani bergan bo'lsin-bo'lmasin, — dedi entikib, — suyub olg'andan so'ng ikkinchi uylanish so'zini ham og'zig'a olmasin.

— Kim aytdi sanga, og'zig'a oldi, deb?

— Hech kim aytmagan bo'lsa ham siz orag'a tushmang deyman, o'z oyog'ingizga o'zingiz bolta qo'ymang, deyman.

— Pichoqni o'zingga ur, og'rimasa boshqag'a, degan bir gap bor, — dedi jiddiy vaziyatda, — mendan ham san yaxshiroq tushunib turibsanki, agarda bizning rizologimiz bo'lmas ekan, Otabek sira ham ikkinchi uylanmaydir. Masalan, biz ikav — qudalarning o'rnida bo'lib, yolg'iz o'g'limiz boshqa bir shaharda, biz tanimag'an bir qizg'a uylanib qolg'anda — o'ylab qara, chiday olurmi edik. O'g'limiz ko'nmaganda ham o'z shahrimizdan ikkinchi uylantirishka kirishmasmi edik. Bu tilagimizga qarshi tushib o'g'limizni o'z shahri va o'z uyida olib o'lturg'uchi qudalarimizg'a la'nat o'qub o'lim tilamasmi edik?

Bu so'z Oftob oyimni bir oz o'ylatib qo'ydi. Lekin hali ham oyoq uzatmag'an edi.

— Endi nima qilmoqchisiz?

— Nima qilar edim, — dedi qutidor, endi hamma ixtiyorni o'z qo'lig'a olib qo'yg'an edi, — Otabek

ko'nmaganda ham ko'ndirib, o'zim birgalashib Toshkand tushaman...

— Qizingiz bechoraga...

— Qizimga hech gap yo'q. Hali ham izzati, hurmati o'z qo'lida.

— Qurib ketsin shu dunyoning ishlari!

— Qizingni Toshkand jo'natishka ko'n bo'lmasa.

Oftob oyim javob berish o'rniga o'krab-o'krab yig'ladi.

* * *

Qayin ota, qayin ona, kuyav... Bu uch burchaklik o'lturmishdan Otabek ko'nglida necha turluk shubha tug'ilmoqda edi. Bu odatdan tashqari chaqiriq nega mehmonxonag'a bo'ldi? Nega Kumush bu o'lturishka chaqirilmadi? Qayin onasi nega unga termulib boqadir? Qutidor tomonidan shu orada ul kutmagan bir savol ham tashlanib qo'yildi.

— Otabek, uyalmay, tortinmay javob beringiz; bu gal Toshkanddan chiqishingizdagi asl maqsadingiz nimaga edi?

Otabek tarafidan kutilmagan bu savol uni shoshirdi va nima deb javob berishni bilmay qoldi.

— O'zim... sizlarni ko'rish uchun.

— To'g'risini so'zlangiz, bek, — qutidor bu gapni yarim jiddiy qilib kulib aytdi. Chunki Otabekni shu yo'sun ba'zi yoqlardan ta'min etmakchi va unga bu to'g'rida jasorat bermakchi edi.

— Aytdim-ku.

— To'g'ri aytmadingiz...

Otabek shoshqan holda edi:

— Toshkanddan chiqq'animdagi maqsadni so'zlash sizlarga bir behuzurlik berganidek o'zimga ham og'ir... U to'g'rida qat'iy bir qarorg'a kelganim uchun sizlarga so'zlab o'lturish ham foydasiz, — dedi.

Oftob oyim eriga qarab oldi, qutidor yovoshqina bir tovush bilan so'radi:

— So'zlash og'irmi?

— Mengagina emas, hammamizga ham og'ir...

— Agarda biz rizoliq bersamiz-chi?

Erining bu jasoratiga qarshi Oftob oyimning yuziga rizosizliq belgusi chiqdi. Otabek ersa seskanib uyqudan uyg'ong'andek bo'ldi va ikkilanib so'radi:

— Siz nimaga rizoliq berasiz?
— Bu gal Toshkanddan nima maqsadda chiqq'an bo'lsangiz — o'shanga.

Otabek xijolat bilan ter chiqardi:

— Toshkanddan nima maqsadda kelganimni bilasizmi?

— Bilamiz, — deb kuldi qutidor.

— Sizni bunday ishka rizoliq uchun kim va nima majbur etadir?

— Hech kim majbur qilmaydir, — dedi kulib qutidor, — majbur qilg'an narsa: shunday kunlar uchun o'g'ul o'sdirg'an ota-onaning rizoliqlarig'ina, balki sizni ham shu gap majbur qilar.

— Otam bilan onamning rizoliqlari uchun shundan boshqa sabab qurib qolg'anig'a nima deyishimni ham bilmayman. Garchi Toshkandda ekan chog'imda bu rizoliq yo'lig'a bel bog'lang'an bo'lsam ham, endi bu bel bog'lashni butunlay o'rinsiz bo'lg'anig'a tushundim...

Oftob oyim oz qoldiki, «to'g'ri!» deb qichqirsin. Ammo qutidor xotinig'a xo'mrayib qaradi.

— Qisqaroq o'ylaysiz, Otabek, — dedi, — otangiz bizga murojaat qilmag'anda edi, biz bu ishda betaraf qolsaq bo'lar edi. Hozirda biz ham sizning so'zingizga qo'shilsaq siz emas, yomon otliq biz bo'lamiz.

— Uning mulohazasini qilmang.

— Nega qilmayliq?

— Hamma aybni manim ustimga yuklab javob yozingiz.

Qutidor kuldi va so'radi:

— Toshkandda ekan chog'ingizda otangizning taklifi-ni qabul qilg'an edingizmi?

— Qabul qilg'an edim.

— Bizning ruxsatimizni olg'ali Marg'ilong'a ham kelgan edingiz, shundog'mi?

— Shundog'...

— Barakalla, Marg'ilong'a kelib bu gapdan aynadingiz-a?

— Aynadim...

— Endi Toshkandga Marg'ilondan aynab borasiz?

— ...

— Mana ko'rdingizmi, faqat bu ishda bizgina yomon otliq bo'lamiz. O'zingizning shu xatongiz uchun ham bu gapni qabul qilmoqqa majbursiz.

Otabek nima deb aytishdan ojiz qoldi va o'zining bolaliq harakatidan seskandi va xijolat orasida so'radi:

— Otam sizga qachon xat yozg'an edi?

— Kecha oldim. Demak, ko'ndingiz?

— Men bu gapka durustlab o'ylamasdan javob beralmayman.

— Qancha o'ylasangiz ham javobingiz birgina bo'lishi kerak; ya'ni rizoliq.

Qutidorning bu so'zi juda ham qat'iy edi. Bu qat'i-yatni onglag'uchi ko'ngildan chiqarayozg'an bu masalani chinlab o'ylamoqqa majbur edi. Nima bo'lg'anda ham ko'nglining bir chekkasini kirlatib yotqan bu «ota-ona orzusi» bir tomondan qaralg'anda juda yengil ko'chkan edi. Ammo ikkinchi tomondan masalaning yeshilmagan o'rinlari ham bor edi.

— Yaxshi, — dedi, — men sizning taklifingizga ko'nayin, ammo ko'nishning va rizoliqning zaruri qizingizda emasmi?

Shu choqqacha mungg'ayib o'lturgan Oftob oyim yalt etib eriga boqdi, yana cheksiz bir mehribonchilik nazari bilan Otabekka qaradi.

— Siz qizimizning andishasini qilib o'lturmangiz, bek, — dedi qutidor, — bu ishni eng yaxshisi unga bildirmaslikdir, keyinroq o'zi ko'nikib ketar, bu taraflardan tashvish lozim emas.

— Yo'q, — dedi bek, — men bu ishka basharti ko'nganimda ham qizingizdan yashirmayman.

— Nega?

— Negaki uning rizolig'ini olmasdan turib, bu ishka oyog' qo'yishim mumkin emas.

— Agar ko'nmasa-chi?

— Ko'nmasa, men ham ko'nmaslikka majburman.

Bu uzil-kesil so'zdan qutidor o'ylab qoldi. Oftob oyim bo'lsa, qizining qadrini bunchalik arshlargacha ko'tarmakda bo'lg'an yigitka o'zida cheksiz muhabbat, poyonsiz ehtrom sezmaqda va nima uchundir yig'lag'usi va kuyavi yuzidan o'pkusi kelmakda edi.

— Tuzik, — dedi qutidor, — uning rizolig'ini o'zingiz olmoqchimisiz?

— Yo'q, negaki qizingiz uchun haqorat bo'lg'an bu so'zni aytish manim qo'limdan keladigan ish emas, — dedi. Eru xotin bir-birlariga qarashib qo'yidilar. Keyingi so'zni aytib bitirgach, Otabekning ko'ziga yosh kelgan

edi. O'zining holidan uyaldi shekillik, ularning oldidan turib tashqarig'a chiqdi. Ul chiqq'andan so'ng eru xotin yana yarim soatcha janjallashib o'lturdilar.

* * *

Xuftan namozidan so'ng yangilangan tashvishlarni bir oz unutdirar umidi ila poychirog' yonig'a o'lturib, Fuzuliy devonini varaqlar edi. Ammo Fuzuliyning rang-barang she'rlari ustida qanoatlanib to'xtamas, hamon varaqlag'andan-varaqlar edi. Shoirning nafis she'rlari hozir uning uchun tuzsiz so'zlar yig'indisidan boshqa bir narsa ham emas edilar. Ul shu vaqt to'sindan kitobni yopdi-da, ayvong'a quloq soldi. Chunki hozirgina so'zlashib o'lturgan Kumush bilan onasining tovushlari o'chkan edi. Ul bu holdan shakllandi. Ayvondan onabolaning qayoqqadir yo'qolg'anlarini payqag'ach, tusida o'zgarish bo'lg'ani holda qaytib kelib o'lturdi. Nima uchundir hozir unda birar foji'aga tushkuchining holati bor edi. Kishi iztirobka tushkan kezlarda tilab emas, ixtiyorsiz ba'zi bir yo'sunsiz ishlarga urinadir. Shuningdek, ul ham jiddiy bir ravishda Fuzuliy mutolaasiga berildi.

Ul o'zining shubhasidagi gapka qoni¹, oradan yarim soatlab emas, bir soatlab vaqt o'tib borg'an bo'lsa ham bu unga zerikarlik emas, tez kelgandan kelmagani yaxshi; yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'lading'an ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyning yaxshilab o'qush kerak. Shuning uchun ham ma'nolik she'rlardan boshini ko'tarmaydir-da, go'yoki aytarsiz kitobka mixlangan...

Kumushning uyga kelib kirgani ham unga sezilmay qoldi. Ul qushlar kabi latif tovush chiqarmasliq qilib gilam ustidan yurib keldi-da, sekingina sham' yonig'a — Otabek qarshisig'a o'lturdi. Uning ko'ynagining chiqarg'an yengilgina shamoli bilan yonib turg'an sham' «lop» etdi-da, ko'rishkandek, o'ynashqandek bo'ldi. Bu holdan kitob ustiga mukkadan ketib o'lturg'uchi cho'chib ko'tarilib qaradi. Qarshisida: Fuzuliy ta'biricha sebi zanaxdoni² negadir qizarib, novaki mijgoni ko'z yoshlari bilan juftlangan haligi pari edi... Birinchi qarashdayoq kutkan ishining to'g'rilig'ig'a inondi va

¹ Q o n i — qanoat qilgan.

² S e b i z a n a x d o n — bag'baqa.

osiylar¹ kabi ko'zini yerga tikdi. Ul Kumushdan itobomiz so'zlar, achchig' xitoblar kutar; birinchi itobdayoq ota-ona gunohiga tavba qilishg'a hozirlanar edi. Ammo ish ul kutkuncha chiqmadi. Kutilmagan joyda, go'yoki uni bu og'ir holdan qutqarmoqchi bo'lg'andek:

— Fuzuliy yaxshi kitob, — dedi Kumush, — men ham yolg'iz qolg'an kezlarimda bu kitobdan boshimni lolmas edim, sizammi?

Bu oliyjanob go'zalga nima deyishni bilmas, qayerdan so'z boshlashqa hayron edi:

— Kim yig'latdi sizni?

— Yig'labmanmi?

— Ko'zingiz, kibrakingiz...

— O'zi shunaqa...

— Yig'latg'an men emasmi?

— Kitobni nega yopdingiz? Ochib o'qung, men eshitay.

— Ota-ona rizolig'ini bir tomchi ko'z yoshingizga arzitdimmi?

— Men rozi, men ko'ndim, — dedi daf'atan Kumush, bu so'zni nimadandir qo'rqg'andek shoshib aytdi.

— Ko'ndingiz... nega, a?

Otabek hayrat va taajjub ichida edi.

— Negaki, — dedi Kumush, — men sizga ishonaman...

— Shuning uchun...

— Shuning uchun ko'ndim...

— Ko'nglingiz farishtalar ko'nglidek.

— Sizning ham ko'nglingiz...

Ikki jon, ikki yurak go'yoki bittadek bir-birisini onglar, birisidan-birisiga o'tib yurar edi shu vaqt.

— Bo'lmasa nega yig'ladingiz?

Bu savoldan Kumush bir muncha o'ngg'aysizlanib, uyat aralash bir tabassum bilan:

— O'zim... — dedi va keyinidan o'zining hamma tilak va shartlari ma'nosini jam'i bo'lg'an, — menim unutmaysizmi? — degan so'rog'ini berdi. Ul nima deb aytishka so'z topolmay qoldi. Chunki yurak sirini ifoda qilariqliq jumla topish mumkin emas edi. Javob berish o'rniga o'zicha so'zlandi:

¹ Osiy — gunohkor.

«Ota-ona orzusi...»

— Bilaman, — dedi ovutquchi tovush bilan Kumush.

— Manim orzumni ham bilasizmi?

Kumush Otabek yaqinig'a surildi va tirsaklari bilan uning tizzasiga yonboshlab erkalandi...

* * *

Qutidor tarafidan ertaga Toshkand jo'nash e'loni berildi. Ikkisining hamma vaqtlari sham' yonida so'zlashib kechdi...

3. QOVOQ DEVONANING BELBOG'I

Och qoring'a salimsoq yeb, ko'kchoy ichishdan zerikkan kishilar choyxonaga Qovoq devonaning kirishi bilan unga so'z qota qoldilar:

— Keling-keling, devona!

— Bir kosa choylaring bormi, xo'vari?

— Bor-bor, avliya, bitta bachcha bo'lsangiz idishi bilan sizniki.

Qovoq devona deganimiz o'rta yosh, siyrak soqol, qotma, kun issig'lig'ig'a qarshi o'chakishkandek boshig'a eski telpak, egniga paxtasidan boshqasi to'zib ketkan guppi chopon kiyib, yangi bo'z belboqni besh-olti aylandirib bog'lag'an va unga besh-oltita chilim qovoqdan tortib to suvqovoq, nosqovoq va tomosha qovoqlarg'acha osqan; qovoqlarning og'irlig'idan arang harakat qiladirg'an o'z zamonasining mashhur bir devonasi edi. Bu devona Toshkandning barchasiga ma'lum; beklardan, boylardan; qisqasi, shaharning katta-kichigidan o'ziga ixlosmandlar ortdirg'an va ko'blarning tarafidan qilg'an karomatlari rivoyat etilgan bir majnun edi. Shahardagi har kim uning oshnasi, karomati bilan beparvo bo'lg'anlar ham uning qiziq harakatlariga va tural so'zlariga qiziqar edi. Bu choyxonadagilar ham shu keyingi sinfdan edilar.

Birarta ixlosmand qo'lidan boplab tomoq yegan bo'lsa kerak, hozir o'shaning chanqovini bosmoq fikrida edi.

— Bachchang kim, bachchang? Onam meni bachchalik uchun tug'mag'an... Choyingdan ber, choyingdan!

— Onangiz sizni nima uchun tuqqan?

— Xonning qo'yini boqish uchun, qovoqlarni belga taqish uchun; choyingdan berchi, xo'vari!

Devonaga bir piyola choyni ichishka ham tinchlik bermadilar. Ulardan bittasi ko'zni shamg'alat qildida, belidagi qovoqdan bittasini yulib ham qochdi. Ish yomonga aylandi. Quvlab tutolmadi. So'ngra kelib yana bir kosa choyni ichdi va unga-bunga qovog'i to'g'risida iltimos qilib qaradi. Bo'lmag'ach, qovog'ini qo'rsab ho'ngir-ho'ngir yig'lamoqqa oldi. Ermakchilarning kutkani ham faqat uning yoshi mishig'ig'a, mishig'i tupugiga qo'shilib yig'lashi edi.

Qovoqni yulib qochqan tomdan kelib sufaning ustidagi so'riga qovoqni osdi va o'zi tushib devonaning yonig'a keldi:

— Qovoq o'g'risini ushladingizmi, devona?

— Yo'q, uka! Qovog'imdek shishib o'lsin, qochqancha ketdi!

Birav Eski Jo'vada ko'rganligini va qovoqqa minib ketayotqanini so'zladı. Ikkinchisi «zap qovoq edi-da» degan edi, uchinchisi «attanga» deb qo'ydi. Devonaning o'pkasi shishib ketdi. Ermakchilar uning yuragiga galma-gal o't yoqar edilar.

— Qovog'ingizning o'zi bu iqlimda yo'q narsa edida,— dedi birav. Devona qovog'ining tarjimai holini so'zlab berdi:

— Dadam musallas qovoq, oyim mosh qovoq, men bel qovoq... — dedi. Kulishdilar. Ermakchilardan bittasi yuqorida osilgan qovoqni ko'rsatib ajablendi:

— Iyi-iyi, anuv kimning qovog'i-ya?

Devona suyuqlik qovog'ini so'rida ko'rib quvona ketdi:

— Voy xo'varingni... jinnilar, voy esi yo'q xo'varilar! Qovog'imni ber jinnilar!

— Tuzik-tuzik, avliya. Qovog'ingizni tushirib bersam nima berasiz?

— So'rag'aningni ol, jinni... Oyim qishlog'ig'a bek bo'l, tentak: tilla jabduqliq ot min, jinni...

— Men Oyim qishlog'ining bekligi uhdasidan chiqolmayman. Qovoqlaringizning kasbini aytib bersangiz bo'ladi manga. Devona bu shartka ko'ndi, qovoq tushirilib, devonaning qo'lig'a eson-omon tegdi. Mahbuba ortiqcha bir ehtiyot va e'tibor bilan belga — boshqa yo'ldoshlari yonig'a tugildi.

— Qani, endi bo'lsin, devona!

Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri maymog'ini ko'rsatib: — Manov Musulmon cho'loq, — dedi, uning yonidag'i kichkina tomosha qovoqni turtib: bunov, Xudoybachcha (Xudoyorbachcha), — dedi, suv qovog'ini erkalab «Nor kalla» (Normuhammad qushbegi), — dedi. Qolg'an ikkita silliq qovoqchalarni «nosqovoq, yupqa tomoq», deb qo'ydi. Ermakchilar kulishdilar. Bu qovoq o'g'rilarini ichidan tezroq qochib qutilish uchun ketishka intilgan edi, biravi ushlab qoldi.

— To'xtang hali, gap bor! — devona so'kinib to'xtadi.— Manavi belingizdagi belboqni qayerdan o'g'irlab oldingiz?

— Qo'y, juvonmarg bo'g'ur!

— O'tkan kuni o'g'irlatqan belbog'ing shu emasmi, Karimqul? — deb yonidag'ig'a qaradi ermakchi.

— Ha, ha, xudda o'g'irlatqan belbog'im, tutdik o'g'rini!

Qovoq devona xudda belbog'idan ajrayturg'andek ikki qo'li bilan beliga yopishdi.

— Saniki bu emas, tentak!

— Yo'q, xudda maniki shu, yesh, bo'lmasa mirshab chaqiraman.

— Xo'varingni... nima deydi, bu!

— To'g'ri ayt, buni qayerdan o'g'irlading?!

Devona belbog'ining tuguniga aztahidil yopishqani holda:

— O'g'irlamadim, tentak, hoji pochchangni to'yidan oldim, jinni! — dedi.

— Hoji pochchang kim? Yolg'on so'zlama, o'g'ri!

— Hoji pochchangni tanimaysanmi, tentak?

— Toshkandda hoji pochchadan ko'pi bormi, o'g'ri?

— Esing ketibdi, jinni... Yusufbe hojing-chi. Axir; to'y bo'ldi, bazm bo'ldi, o'g'ul uylandi... qo'y, juvonmarg, bo'g'ur!

Devona ermakchilar qo'lidan arang qutilib chiqdi. Ammo ularning ichidagi ko'zini bog'lag'an bir kishi nima uchundir devonaning orqasidan ergashdi. Choyxonadan anchagina uzoqlashgan edilar.

— Devona! — deb chaqirdi haligi ergashuvchi.

Devona o'ziga qarab kelguchi bu ko'z og'rig'ini taniydi. Suyukli qovoqlar ustiga kelgan balo bo'lmasin uchun, ketar ekan, qovoqlarini ehtiyotlab ushladi:

— Nima deysan, ko‘z og‘rig‘i?
— Qo‘rqmangiz, devona! — dedi ko‘z og‘rig‘i va adimlarini tezlatdi.

— Nima ishing bor?

— To‘xtang.

Devona arang to‘xtadi. Ko‘z og‘rig‘i uni cho‘chitmas uchun naridan turib yonchig‘ini kavliy berdi.

— Sizga nazrim bor.

Bu so‘zni eshitib, devona yo‘lg‘a tushdi. Ko‘z og‘rig‘i uning ketidan yugirdi va:

— Mang! — deb pul ko‘rsatdi. Devona iltifotsiz ketabergan edi: — To‘xta deyman! — deb do‘q urdi.

Devona narida to‘xtadi:

— Kelma, kelma, ko‘z og‘rig‘i!

Ko‘z og‘rig‘i o‘n adimcha narida turdi:

— Hali, kim o‘g‘lini uylantirdi, deding?..

— Kim uylantirdi, deding?

— Ayt ding-ku choyxonada!..

— Ayt ding-ku choyxonada...

— Belboqni qayerdan olding?

— Buving berdi.

— To‘g‘ri ayt!

— To‘yga keldingmi?

— To‘yga keldim...

— Yusufbenikigami?

— Yusufbenikiga.

— Belbog‘ing yo‘qmi?

— Yo‘q.

— To‘y o‘tkanda kelibsana.

— Yusufbe qaysi o‘g‘lini uylantirdi?

— Nechta o‘g‘li bor?

— Nechta o‘g‘li bor!

— Bitta... Qorategindan keldingmi, opang omanmi?

— Omon... qachon uylantirdi?

— O‘zing uylanganmisan?.. Qorategindan necha kunda kelding?

— Besh kunda. Qachon uylantirdi?

— Eshakka minibmi, yayov?

— Eshakka minib.

— Nashang bormi?

— Bor.

— Qitta ber-chi.

— Beraman, oldin ayt; qachon uylantirdi?

— To'y o'tkanda kelibsan, tentak... Manga-chi, bir tog'ora osh tegdi.

— Bozordan osh olib bersam yeysanmi?

— Yuzingga qachon chechak chiqdi?

Ko'z og'rig'i bu tural so'zlardan asabiylashib ketdi:

— Qachon uylantirdi deyman?

— To'y o'tkanda kelibsan dedim-ku... Bir hafta bo'ldi, o'n kun bo'ldi, bir oy bo'ldi. Ha, ha, charlari endi bo'lar emish... charlarga bor. Qorategin.

— Toshkanddan uylantirdimi?

— Xi, xi, xi, ahmoq. Toshkanddan bo'lmay, Qorategindan uylantirsinmi?

Shundan keyin ko'z og'rig'i choyxonaga qaytdi...

4. JODUGAR HINDI

Qayin otasining og'rig'an kasalidan tuzala olmay va yo tezroq o'lib tiriklarni qutultirmay «charlar» balosi bilan o'zini ipsiz bog'lang'ani uchun so'ng chekda siqilg'an, shunga ko'ra onasig'a achitib so'zlamakda edi:

— O'ylab-boqing onajon! Bir bechora sizning orzuinigizni deb, qizi ustiga kundash yukladi va birgalashib to'yingizni o'tquzishdi. Ish kuchidan qolib, o'n kunlab Toshkandda yurdi. Nima bo'lg'anda ham biravning yaxshilig'ini bilish kerak edi.

O'zbek oyim o'zining bir haftalik so'zini takrorlar edi:

— Endi nima qil deysan bolam, o'tquzmay ketishing uyat.

— Uyat deysiz-da, uyatka o'zingiz tushunmaysiz.

O'zbek oyim o'g'lining ters so'zidan qizishdi.

— Juda hovliqa berma, o'g'lim. Charlar ham o'tar, andining yuzini ham ko'rarsan!..

— Onajon, — dedi Otabek, — sizning zaharlik so'zlaringizga nima deyishka ham hayronman... Billoki, maning hovliqishim siz aytkancha bo'lsa... xotinimnig'ina emas, uning ota-onalarini andishasida shoshaman. Ularning ko'ngillariga gap kelmasin degan mulohazada hovliqaman. Men sizning orzungizga butunlay qarshi tushib, Toshkandingizni tilga olmasliqqacha borg'animga o'sha bechoralar sizning rioyangiz bilan meni bu yerga sudrag'andek qilib olib

keldilar... Uyatni bilsangiz, eng ozi shuning andishasi kerak emasmi?

— Bo'lmasa charlarni kutmagin-da, yugira qol, — dedi O'zbek oyim, — marg'ilonliqning o'kchangdan' urg'anlig'i aniq ekan.

Otabek kamoli bo'g'ilg'anidan sukut qilishg'a majbur bo'ldi, chunki bu orzu havas onasi yarani har zamon kattaroq ocha borishg'a juda ham usta va bu ustaliq uning barcha kutkanlarining kundan-kunga bo'shka chiqa borg'anlig'idan edi. Ayniqsa unga hozir butun ma'nosi bilan sir onglashilib, marg'ilonliqning jodusini juda ham kuchlik ekaniga imon keltirdi. O'g'lining orzu-havasini ko'rdi — ko'rish bo'lsa — orzulag'andan ortiq. Biroq bu orzu-havas orqasidan kutilgan marg'ilonliq balosidan o'g'lini qutqarish masalasi uning tilagicha bo'lib chiqmadi-da, yana marg'ilonliqning sihri o'tkirklik qildi... Nikoh kuni Otabekning kiyimlarini juhud domladan o'qutishlar, marg'ilonliqdan sovitib toshkandlikka isitishlar — barchasi ham hozir o'z ajzlarini² unga iqror qilar edilar. Keyingi «beshbosh» domlaning bergan tutatqi, ezib ichki, duo va tumorlari ham negadir ta'sir asarini sezdirmadilar...

O'zbek oyim marg'ilonliqning domlasini kuchlik ekanida shubha qilmasa ham, ammo bir ishka juda hayron edi: juhudning qilg'an jodusini — juhud, musulmon domlanikini — musulmon daf' qila olur edi; nega bular asar qilmaydi sira? — Hozir O'zbek oyim buning sirrini o'ylab topolmas edi. Bu boshi berk ko'chada ul uzoq qamalib qolmadi — buning sirrini daf'atan topdi, ham juda to'g'ri topdi: «Marg'ilonliqning domlasi juhud ham emas, musulmon ham emas — hindi! Hindilarning ham hannosi³: bas, hannosining sihrini na musulmon domlasi qaytarsinu, na juhud. O'shal hindining o'zi qaytarmasa, o'zga iloj yo'q!»

Nima qilmoq kerak? Toshkanda birarta hindi domlasi yo'qki, ilojini qilib bersa... Endi xotin boshi bilan marg'ilong'a murojaat qilsunmi?

Boshqa tushkanni ko'z ko'rar, degan so'z bor. O'zbek oyim ham boshig'a tushkan bu kulfatni ko'rishka majbur edi: «Shu galdan qoldirmay Otabekning

¹ O' k c h a — xayol, o'y fikr.

² A j z — ojiz, kuchsiz.

³ H a n n o s — xudodan ham qo'rqmaydigan, qasamdan qaytgan, makkora.

yonig'a Hasanalini qo'shib Marg'ilong'a yuboraman, Hasanali u yerdagi hindi domlag'a uchrashib, Otabek ustidagi sihr-jodularni yeshdirsin... Hindi har qancha olsa ham mayli, bisotdan u-buni sotib pul qilib bera-man».

Otabek onasining qarshisida boyag'i sukutka ketkanicha jim o'lturar edi. O'zbek oyim haligi kashfiyotdan qutilib bu to'g'rida so'ngg'i qarorini ham berib bo'lg'ach, Otabekka dedi:

— O'g'lim... yangi uylangan oting bor. Manim oldimda o'lturib nima qilasan? Bechora yolg'iz o'lturibdir.

Otabek onasig'a bir qarab oldi-da, javob bermadi.

— Bor, bolam, bor. Yaxshi emas bu ishing... — O'zbek oyim so'zini bo'lib daricha yonig'a kelib to'xtag'an Oybodoqqa qaradi.

— Sutchoy tayyor bo'ldi, suzib kiraymi?

— Ikki kosani kelinlik uyga ber, men bilan Hasanalinikini shu yerga keltir.

Oybodoq keta boshlag'an edi, Otabek uni to'xtatdi:

— Manikini ham shu yerga olib kir, — dedi. Oybodoq O'zbek oyimg'a qaradi. O'zbek oyim o'g'lig'a xo'mraydi. Otabek xo'mrayishg'a iltifot qilmay, Oybodoqqa «shundoq qil» ishorasini berdi.

— Bo'lmasa kelinnikini ham shu yerga berib, o'zini chaqir. Hasanali uyida ichsin, — dedi O'zbek oyim. Oybodoq ketkach, o'g'lidan so'radi: — bu nima qiliq, bolam?

— Qiliq emas.

— Kelin bilan birga ichsang nima bo'lar edi? Biravning bolasini munchalik xorlash yaxshi emas.

— Bundan xorlag'anliq chiqmaydir. O'zini shu yerga chaqirdingiz — ish bitdi.

O'zbek oyim tag'in nimadir aytmakchi edi, Oybodoq dasturxon ko'tarib kirib qoldi.

— Kelinga aytdingmi?

— Aytdim.

Dasturxon yozilib, tushlik choy keldi. O'zbek oyim kosasiga non tashlab ko'zi eshikda, ya'ni kelinni kutar edi. Kelin eshikdan ko'ringach, o'g'lig'a «qarshi ol» degandek qilib qarab qo'ydi. O'n yetti yoshlar chamaliq, kulchalik yuzlik, oppoqqina, o'rtacha husnlik Zaynab qayin onasining tilak va sha'niga loyiq tavozi' — odoblar

bilan bitta-bitta bosib dasturxon yonig'a keldi. Qayin ona tomonidan «o'lturing» ruxsati berilganidan so'ng, qisilib-qimtinib tovush chiqarmayg'ina o'lturdi. O'zbek oyimning ko'zi o'g'lida. O'g'li bo'lsa choyga non ho'llab yemoqda edi. Bir-ikki qayta xo'mrayib-xo'mrayib o'g'lig'a qaradi-da, uning ko'zini uchrashdira olmaganidan keyin, unga so'z qotishg'a majbur bo'ldi:

— Charlaring ham bo'la qolmadiki, qayin otangni borib ko'rsang. Yoki charlarsiz ham ko'ra qolasanmi?!

Zaynab ko'zini eriga tikib qoldi. Otabek salqing'ina onasig'a javob berdi:

— Ko'rsam bo'ladir... — dedi va kulimsiragansumon Zaynabka qaradi. Zaynab ham kulgan bo'ldi. Shu kichkinagina kulimsirash O'zbek oyimni ancha tinchitdi. Ammo musohaba shuning bilan to'xtalib, orag'a yana boyag'i jimjitlik kirdi. O'g'lining miridan sirini ajratib o'lturg'uchi ona yana olazarak og'rig'ig'a yo'liqdi. Zaynabning ko'zi tez-tez Otabekka tushar, u bo'lsa xo'r-xo'r choyni ichar edi. Bu holdan O'zbek oyim ich-etini yeb, yutkan luqmasining mazasini ham bilmas, qisqasi o'lturish so'zsiz, go'yo tuzsiz va ma'nosiz edi. Bu ma'nosizlik tadbirini ko'rish yana O'zbek oyim ustida:

— Kelin poshshog'a tilla uzuk buyurdingmi?

— Buyurdim. Erta-indin bitib qolar. — Otabek so'zni cho'zmoqqa yo'l qo'ymadi. Ammo onasi gapdan gap chiqarib, so'zga so'z ulamoqchi edi:

— Tilla chochpogingiz bor edimi?

Zaynab eriga qaradi va iymajibgina javob berdi:

— Yo'q.

— Yo'q bo'lsa olib beraman, — dedi Otabek. O'zbek oyim anchagina jonlanib oldi. Tag'in undan-mundan so'z urintirmoqchi bo'lg'an edi, uncha muvaffaqiyatlik chiqmay boshladi. Sutchoydan so'ng qumg'onda choy keldi. Zaynab birinchi piyolaga quyib o'rnidan turdi va qayin onasig'a ikki qo'llab uzatdi, ikkinchi piyolani to'l-dirib o'rnidan turmoqchi bo'lg'an edi, uni Otabek to'xtatdi.

— Mundan keyin choy berishda o'ringizdan turib o'lturmang, — dedi. — O'lturgan yeringizdan bersangiz ham bo'ladir.

¹ Toshkand odaticha «charlar» bo'lmasdan turib, kuyav qayin ota, qayin onaga ko'rinmaydir (*mual.*).

Lekin bu gap qayin onag'a yoqmadi, e'tiroz qildi:

— Nega undog' deysan, bola. O'rindan turib choy berish odamzodning ziynatidir, kelinlarning bor-yo'g'i kelinligi ham shunda-ku!

— Sizning uchun ham o'lturib choy bersin, demayman; ammo bu takallufning menga keragi yo'q, — dedi va qo'lidag'i choyni tez-tez ichib bo'shatdi. Fotiha o'qub o'rnidan turar ekan: — Albatta, sizga o'rnidan turib choy berishi lozim... — dedi va chiqdi. Bu gapni Zaynab chingga hisoblag'ani uchun boshqa narsa payqamag'an, ammo O'zbek oyim bo'zarib qolib darav esiga hindining jodusi kelib tushkan edi.

Shu o'lturishdan bir soatcha keyin O'zbek oyim uyni xolilatib Hasanalini o'z oldig'a chaqirtirib kirdi. Hasanali bu chaqirtiriqdan bir narsa ham sezmagan, chunki, xo'jabekasining ichki sirrigha uncha oshno emas; charlar maslahatidir, deb o'ylamoqda edi. O'zbek oyim uyning eshigini beklab keldi-da, Hasanalining yaqinrog'ig'a o'lturdi va yarim tovush bilan muddaoni ocha boshladi.

— Endi ish Toshkand domlari bilan bitaturg'anga o'xshamaydi... O'ylab qaragam, Marg'ilonliqning domlasi hindi ekan. Shuning uchun noiloj sani olding'a chaqirtirdim. San ham odamsumon gapimga tushunib, bu to'g'rida aqling yetkancha zehningni yugirtirgin... O'zingga ma'lumki, kundan-kunga marg'ilonliqni unutish o'rniga har soat unga esi boradir. Bu hollarning barchasi o'sha hindining jodusidan bo'lib, muakkillar¹ Otabekning bo'ynidan sirtmoq solib Marg'ilong'a tortadirlar...

Hasanali xo'jabekasining ko'bdan beri domlaxo'ja bilan sargardon bo'lib yurishini bilsa-da, ammo uning «hindi, sirtmoq solib tortish» kabi so'zlariga tushunmadi. Bekasining fe'li xo'yini yaxshi bilgani uchun, ya'ni uning qarg'ashidan qo'rqib tushunmaganligini bildirmadi-da, «qani gapning tegi qaerg'a borar ekan», deb jim, quloq solg'an bo'lib o'ltura bedi. Ammo O'zbek oyim so'zini haligi yerda to'xtatib: «San shunga nima kengash berasan?» degan savolni berdi.

— Men nima der edim... Siz nimani ma'qul ko'rsangiz shuda, — dedi. Hasanalining tushunmaslik orqasida

¹ M u a k k i l — farishta.

bergan bu javobi O'zbek oyimg'a nihoyatda yotishib keldi:

— Barakalla, Hasan. Ana shuning ilojini o'zing qilasan.

— Yaxshi...

— Erta-indin charlar bo'lib o'tsa, albatta Otabek Marg'ilong'a yugiradir. Shu vaqtda san ham bir narsani bahona qilib birga Marg'ilon borasan-da, qaerdan bo'lsa ham o'sha hindini topasan va nazrini berib yaxshilab qaytartiriq qildirasan...

— Kimni?

— Kimni bo'lar edi, Otabekni-da.

— Nega?

— Tushunmadingmi?

— Tushunish bo'lsa — tushundim... Shunchaki aniqlab olmoqchiman-da.

— Marg'ilonliq-ku Otabekni hindi domladan o'ziga bog'latib qo'yibdir. Ana shuni san ham payqab yur-gandirsan-ku?

— Payqamag'an bo'lsam ham ammo maqsadingizga endi tushundim, — dedi kulib Hasanali. — Niyatingiz Otabekni marg'ilonliq kelindan sovitish.

— Barakalla, — dedi O'zbek oyim, — sovitishgina emas, uning changalidan Otabekni uzil-kesil qutqarish.

Hasanali hayron bo'ldi. Chunki xo'jabekasining marg'ilonliqqa munchalik adovati bor deb o'ylamas edi.

— Nega endi?

— O'g'limni marg'ilonliqlarning qo'lig'a berib qo'y-mayman-da, axir. Burun Toshkandda xotini bo'lmag'an bo'lsa — endi bor, mundan keyin andi kelinga bizning muhtojligimiz yo'q...

— Xayr, endi nima qilmoqchisiz?

— Nima qilishim kundan ham ravshan, — dedi O'zbek oyim va tamom qanoat va ishonch bilan boyag'i maqsadni takrorladi: — o'zingga aytkanimdek, Marg'ilondag'i hindi domlaning o'zidan bir martaba qaytariq qildirsaq marg'ilonliqning sir-jodulari botil' bo'lib, Otabek o'z-o'zidan andini taloq qilib yuboradir...

— Siz marg'ilonliq hindi domlaning o'g'lingizga qil-gan jodusini qaerdan bildingiz?

O'zbek oyim bu savol bilan o'zining kashfidan bir oz shubhalandi-da, ishonchsizroq qilib:

¹ Botil bo'lmoq — buzilmoq, bo'shashmoq.

— O‘zim bildim, — dedi.
— O‘zingiz qayoqdan bilasiz, axir birav aytkandir sizga?

— O‘z aqlim bilan topdim.

Hasanali o‘zini tutolmay kulib yubordi:

— Lekin shunga qolg‘anda aqlingiz bir oz yanglishibdir...

— Nega?

— Negaki ikki o‘rtada sihirchi hindi ham yo‘q, sihir qildirg‘uchi marg‘ilonliq ham, Otabek ham sihirlangan emas.

— Nega bo‘lmasa Otabek hadeb uylansa ham Marg‘ilonga oshiqaberadir?

— Buning sababini hali ham bilmaysizmi?

— Bilaman, sihir-jodu quvvati.

— Joduni kim qildiradir?

— Qayin otasi, qayin onasi, qolabersa xotini.

— Yanglishasiz, oyi.

— Nega yanglishaman?

— Sihir-jodu qilishdan ularning maqsadi nima, deb bilasiz?

— Kalvak o‘g‘limning aqlini o‘g‘irlab, pulini yemakchilar.

— Pulini yemakchilar? — deb kuldi Hasanali. — Marg‘ilonlik qudalaringizning davlati oldida biznikini yo‘q, desa bo‘ladir. Undan keyin men yaxshi bilamanki, ular Otabekka uch pullik ham ro‘zg‘or qildirmaydirlar. Buni o‘zim yaxshi bilganimdek o‘g‘lingizning o‘zidan ham «ularning ro‘zg‘or qildirmag‘anlaridan juda siqilaman» degan so‘zini necha qayta eshitdim. Shuni ham yaxshi bilmoq kerakkim, o‘sha jodugor qudalaringiz yomon kishilar bo‘lg‘anlarida Otabekni Toshkanddan uylantirish siz o‘ylag‘ancha qulay ish bo‘lmas edi. O‘g‘lingizning Marg‘ilon borg‘andan so‘ng va‘dasidan aynaganini albatta hojidan eshitkan bo‘lsangiz kerak...

O‘zbek oyim yengilayozgan bo‘lsa ham, ayniqsa Hasanalidan til qisib qolg‘usi kelmas edi. Go‘yoki shuncha o‘tkan gaplarga qiymat bermagandek:

— Men buning sirrini endi xo‘b bilib oldim, — deb qo‘ydi.

Hasanali kuldi.

— Bilsangiz ham yanglish onglabsiz, chunki buning sirri siz o‘ylag‘ancha emas.

— Qandogʻ?

— Oʻgʻlingizning har zamon Margʻilongʻa oshiq-mogʻi... ayniqsa bu gal qayin ota, qayin onalaridan andisha qilibdir. Undan keyin...

— Undan keyin?

— Undan keyin katta kelingiz oʻgʻlingizning koʻz ochib koʻrgani.

— Koʻz ochib koʻrgani? — dedi Oʻzbek oyim va istehzolanib kuldi. — Zaynab oʻsha margʻilonliqcha boʻlmapti, degin?

— Men qayogʻdan bilay... Ehtimol oʻgʻlingizcha shundaydir...

— Oʻzing ularning ikkisini ham koʻrgansan, indalloʻ soʻzla: ulardan qaysi birisining husni ortiq?

Hasanali bu savol qarshisida nima deb aytishka bilmay qoldi...

— Muhabbat degan narsa husnga qaramaydir.

— Qaraydirmi, yoʻqmi, sandan uni soʻrayotqanim yoʻq. Qaysi birisi koʻhlikrak deb soʻrayman?

Hasanali qiynaldi va gapni boshqagʻa chalgʻitish uchun:

— Endi maslahat nima boʻldi? — deb soʻradi.

— Oldin soʻzimga javob ber-chi, yer yutkur!

— Savolingiz qiziq, nima deb javob berishga hayronman... Toʻgʻrisini aytaymi?

— Toʻgʻrisini!

— Toʻgʻrisini indallo soʻzlasam, — dedi va qiynalib toʻxtadi, — har bir gulning isi oʻz yoʻligʻa.

— Toʻgʻrisini deyman!

— Anuv kelingizning oʻlsa oʻligi ortiq...

— Gapirma-gapirma, — dedi Oʻzbek oyim, — boshda shu margʻilonliq balosiga oʻzing sababchi boʻlgʻanmisan, hali ham oʻshaning tomonini olib soʻzlaysan! Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash soʻrab oʻlturgʻan men ham ahmoq!

Hasanaling chalgʻitishi va hayron boʻlishi Oʻzbek oyimning tabiʻatini yaxshi bilgani uchun edi. Ul oʻz xohishiga teskari kelgan haqiqatni koʻrmaydirgan qiziq bir tabiʻatka molik edi.

— Oʻzingiz toʻgʻrisini soʻzlatib, tagʻin nega mendan xafa boʻlasiz, oyi, — deb muqobala qila boshlagʻan edi, Oʻzbek oyim yana gurullab ketdi:

¹ I n d a l l o — xudo haqqi, rost.

— Bo'ldi-bo'ldi... tuzingni ichib, tuzlig'ingga tupurganni xudoy ko'tarsin, — dedi.

Hasanali xo'jabekasining qarg'ish va koyishi ostida kula-kula uydan chiqdi.

Bu musohaba ko'inishda O'zbek oyimg'a uncha o'zgarish bermagandek sezilsa ham, lekin ruhan uni ancha bo'shshdirg'an edi.

* * *

Shu gapdan bir hafta chamasi keyin va charlar kutishning o'n beshinchi kunlari edi. Otabek mehmonxonada toqchadag'i kitoblar orasidan qandaydir bir kitobni axtarar ekan, Hasanali uning yonig'a kirdi.

— Panjshanba kun charlar emish, xabarini berib ketdi.

Otabek kitoblardan birini sug'urib oldi va varaqlar ekan, «charlari ham qursin», deb qo'ydi. Ko'nglidan kechirdi: — «Bu kun dushanba bo'lsa, tag'in orada to'rt kun bor».

— Mana bu xat ham sizga emish, — dedi-da, Hasanali unga bir maktub uzatdi, — boya birav berib ketkan edi, — dedi va shoshib-pishib qazo bo'layozg'an asr namozini o'qush uchun joynamoz yozdi. Otabek maktubning unvoniga ko'z tashladi: «Toshkandda... mahallasida turg'uchi Otabek Yusufbek hoji o'g'lig'a tegsin». Kim tomondan yozilg'anligi unga ma'lum bo'lib, qo'lidag'i kitobni toqchag'a qo'ydi va shoshapisha xatni ochdi.

Katta qog'ozda tussizroq siyoh bilan yozilg'an uzun bir xat. Uning ko'zi yozuv ustida suzdi. Suzgan sayin negadir uning tusida ulug' bir o'zgarish, vujudida bir titroq voqi' edi. Bu xat unga so'yinch berar edimi, dahshatmi o'zidan boshqag'a majhul edi. Shu majhul o'zgarishlarning so'ng chekiga borib yetkandan keyin xatdan ko'zini oldi va ixtiyorlikmi, ixtiyorsizmi, haytovur bor tovshicha «qo'rtqutmoqchi!» deb yubordi. Bu so'z bilan Hasanali ham nari-beri namozini bitirdida, joynamozdan burilib qaradi:

— Nima gap?

— Hech gap yo'q, — dedi Otabek va esankirash vaziyatida unga qaradi:

— Qo'rtqutmoqchi, dedingiz-ku, xat kimdan?

— Xatmi? — dedi va shuning ila bir oz esini o'ziga

yig'ib olg'andek bo'ldi, — xat keliningizdan... Qo'r-qutmoqchi bo'lib ba'zi bir kinoyalarni yozibdir...

Bu gapni aytkandan so'ng xatni buklay berdi. Hasanali fotiha o'qub Otabek yonig'a keldi.

— Kinoyalar yozishi kechikkaningiz uchundir, — dedi. Otabek tasdiq ishorasini bergandek bosh silkib qo'ydi.

— Ayniqsa shu gal kechikishingiz bechora kelinga og'ir tushib kinoyalar yozishg'a majbur bo'lg'an, — dedi Hasanali: — Anig'i ham bechoraga juda og'ir, «kunda-dash — xotin zotining o'lumi» deganlar. Endi, nima bo'lg'anda ham orangizda oz qoldi, charlarni o'tkaza jo'naysiz-da. Otabek javob bermadi, chunki Hasanalining keyingi so'zidan rizo bo'lmag'an edi.

Hasanali uni tinchitish uchun: — Agar ko'nglingiz tinchimasa, — dedi kulib, — siz ham kinoyalik bir xat yozib beringiz. Xat keltirguchi ertaga xabar olib o'tishini bildirgan edi.

Otabek bu so'zdan bir oz jonlang'andek bo'ldi. Chunki uning ko'ngliga bu kinoyalik maktubni jo'rttaga yozilg'an bo'lg'anlig'i kelib tushgan edi.

— Bu gap to'g'rimi? — deb so'radi.

— To'g'ri. Ertaga erta bilan kelib, xat bo'lsa olib ketmakchi edi.

— Yaxshi, — deb kulimsiradi Otabek, — ertalab kelsa xat beraman.

Hasanali mehmonxonadan chiqq'ach, o'zini to'xtatib olg'ani holda ikkinchi qayta xatni ko'zdan kechirdi:

«Vafosizga. Men o'zimning bu maktubimni ko'z yoshlarim bilan yozaman. Negaki hozirda manim yolg'iz ko'z yoshlarimgina emas, butun borlig'im siyohdir. Men endi og'izlardag'i «vaf» so'ziga ishonmayman. Chunki men o'zimning vafosiga ishong'anim bir yigitdan ulug' vafosizlik ko'rdim. Uyatimdan ko'zlarimni ocholmayman. Negaki yeru ko'klar, tog'u toshlar va dunyodagi barcha narsalar manim aldang'anim uchun kulib masxara qilg'andek qaraydirlar... Bu kunimdan, bu hasratimdan qutilish uchun o'zimga ajal chaqiraman. Lekin ajal ham men sho'rlikdan nafratlangandek, go'yo ul ham menga vafosizlik qiladir.

Begin, garchi achchig'lansangiz ham aytishka majburman: sizda vijdon, insof, rahm, va'da, vafo, yaxshiliqni bilish, boring-chi, odamgarchilikdan hech gap yo'q emish.

Bil'aks siz: hiylakor bir tulki, og'zi qon bir bo'ri, rahmsiz bir jallod, uyatsiz bir yigit!

Sizni hiylakor dedim: esingizda hormi, sodda otamni, go'l onamni qandog'lar qilib aldadingiz? Yodingizda bormi, sham' yonida meni aldab aytkan so'zlaringiz, bergan va'dalaringiz, «manim orzum» deb qilg'an xitob-laringiz, to'kkan ko'z yoshlaringiz?.. Bas, bu hiylalar, hu makrlar sizdan boshqa kimda topilsin?

Sizni og'zi qon bir bo'ri dedim: chunki sizda rahm yo'q. Siz o'zingizning zaharlik tishlaringiz bilan mazlumlar ko'ksini, bayovlar bag'rini chok etasiz; yangi ochilg'an gullarni, endi bosh tortqan lolalarni vaqtsiz so'ldirasiz, ochilib bitmay o'ldirasiz!

Sizni uyatsiz dedim: ilgarigi vahshatingiz bilan o'zingizning haqqingiz bitkanligini bilaturib ham yana uyalmay-qizarmay vijdotsizlar amrini berasiz va uyatsizlig'ingizni yana bir qat ortdirasiz!

Men sizning ba'zi bir da'volaringizga hayron qolaman: otam Toshkandda ekan chog'da bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz... Go'yo buning ila nomuslik bo'lib ko'rinmakchisiz shekillik?!

Onam ba'zi vaqtlarda:

Yangi yor topqanda do'stlar, eskidan kechmoq kerak, Eskini o'lgan sanab, latta kafan bichmoq kerak

baytini o'qub qo'yar, men bo'lsam ul vaqtlarda buning ma'nosiga tushunmas edim. Ammo... endi bu baytni kimga aytilganiga va uning ma'nolariga xo'h tushunmakdaman. Tashlandiqlikning so'ng o'tinchi qilib sizdan shuni so'ray-man: uchunchi yor topqanda ikkinchi bechoraga ham shunday uyatsizlik qilinmasa edi. Bu tilagim uchun ajablanmangiz, chunki, «pichoqni o'zingga ur, og'rimasa o'zgaga sol», deydirilar.

Sizga yangi yor, menga uyatsizlikning qurboni bo'lish muborak. Kumush emas, Tuproqibibi yozdim. 17-javzo, 1265-inchi yil Marg'ilon».

5. XIYONAT

Qutidorning Toshkanddan yolg'iz qaytib kelishi Kumushni ancha entikdirgan edi. Ammo Otabekka voqi' bo'lg'an uzr masalasi bir qadar uni tinchitdi. Ishonar-

ishonmas shubha va vasvasalardan bir oz aridi: «Ul meni unutmagan, va'dalari chin, so'zlari to'g'ri... Ul ham meni suyar ekan...» deb burung'i odati bilan gohi erining yo'lig'a chiqib kutmakka ham boshladi.

Otasining kelishining sakkizinchi kuni edi. Ul bu kechasi ko'rgan ba'zi bir tushlarini uning bu kun kelishiga yo'ydi-da, ertalabdan turib sochlari yeshdi. Sochlari orasidag'i chigillarini diqqat bilan tarab, jom yonig'a o'lturdi. Uning nafis qora sochlari orqa-o'ngiga to'zg'ib ajib bir manzara berdilar. Sochini qatiqlab va sovunlab yuvgach, onasidan ikkita qilib o'rdirdi. Oftob oyimning: «Nega qirq kokil qilmaysan?» deb so'rashig'a: «Qizingiz endi qizlik davridan o'tib, kelinlik davriga kirdi. Qizingizning mundan so'ng kuyavingizdan boshqa sovchilari ham yo'q», deb kuldi. Ammo bu ikki o'rim soch qirq kokiliga qarag'anda juda ham o'ziga kelishib tushib, unga yana bir qayta ulug'vorliq va oliyliq bag'ishladilar. Sochini o'rdirg'andan keyin uyiga kirdi-da, kiyimlar taxlangan toqcha yonig'a to'xtadi. Ravoqliq toqchada uning o'n besh chamaliq asl ko'ynaklari uyulgan edi. Sariq rupoh atlasini kiyishka chog'lab ko'rgan bo'lsada, biroq ko'ynakni olg'an yerida bu fikridan qaytdi. Qizilni... ko'kni... olma gullini... qisqasi qaysi birisini kiyishka taraddudlandi. Ko'ynaklar ichida o'ziga yarashmaydirg'ani yo'q: oq olma uchun bargi ham, guli ham bir... Uning o'ziga sariq atlas xush kelsada, biroq hozir o'z xohishini bir yoqqa qo'yaturib Otabek ko'nglicha kiyinishka qaror berdi. Chunki Otabek ko'pincha qora ko'ynak kiyishka qistar edi. Sovsar guli qora atlas ko'ynagini kiyib, boshig'a zangor shohi ro'ymolini soldi va marvarid ko'zlik kichkina oltun halqani qutidan olib qulog'ig'a taqdi. Shu soddagina yasanishdan so'ng, ikkinchi toqchada tirog'liq turg'an ko'zgi yonig'a bordi. Ko'zgi ichidan to'zg'ib, chuvalib ko'ringan soch tolalarini to'g'rilab o'zini kuzatdi. Ko'zgi ichidan ko'ringan malak o'z egasini ham kayflandirib sekingina iljayib qo'ygan edi, narigi yoqdag'i fitnai davron ham sadafdek oq tishlarini yoqut kabi irinlari orasidan ko'rsatkandek bo'ldi. Bu husnga otaliq vazifasini o'tag'andek ko'ringan latif burni yonidag'i qora xolini tabiiylik'ig'a ishonmag'andek qashib ko'rdi va ko'zgi yonidan jo'nadi. Jo'nar ekan, «...chiroylik bo'lsa ham menikidek xoli yo'qdir», deb ko'nglidan kechirdi.

Kechki olov vaqtida tashqari hovlisida u-buga ovora bo'lib yurar edi. Bu kungi ko'rgan tushi uni ortiq ishon-tirgan, shuning uchun To'ybekaning tashqari havli-da qiladirg'an yumishini ham o'zi bajarmoqda, To'ybekadan suv sepdirib o'zi yer supurar ekan, quloq-lari yo'lak tomondan eshitaladigan oyoq tovushlarida edi.

Havlidagi ikir-chikir ishlarni tamomlag'ach, ayvon-ning oldig'a o'lturib tuzatindi, tuzatinar ekan yo'lakdan yurib kelmakda bo'lg'an bir oyoq tovshini eshitib yuragi nima uchundir oshiqinib-shopirinib ketdi. Oyoq tovshi ichkariga yaqinlag'an sayin ul o'zida titroq aralash bir hol sezar edi. Nihoyat, yo'lakdagi oyoq tovshi tug'alib, Kumush kutmagan joyda paranjilik bir xotin kelib chiq-di. Kumush uzoq bir entikib qo'ydi.

Xotin Kumushka qarab kelar edi. Ul yerdan bichib olg'andek pak-pakana, burni yuzi bilan barobar deyarlik tep-tekis, ko'zi qoqqan qoziq o'rnidek chup-chuqur, og'zi qulog'i bilan qoshiq solishar darajada juda katta, yuzi qirq yillik og'riqlarnikidek sap-sariq, qirq besh yoshlar chamasida bir xotin edi. Kumushbibi o'ziga tomon kelguchi bu dahshatlik xotinni umrida birinchi martaba ko'rar edi. «Nima qilib yuribti bu och arvoh!» deb o'yladi. Xotin o'n adimlab uzoqdan yuziga sovuq va tushda qo'rqarliq bir kulgi tusi berdi. Dimog'i bilan «qix» etib qo'ydi.

— Xi-xi-xi, aylanay sizdan, poshsha qiz! Mirzakarimboyning havlilari shumi? — deb so'radi. Kumush «shu» javobini bergandan so'ng o'zi bilan ko'rishmakchi bo'lg'an bu xotin oldig'a ikki adim yurib tilar-tilamas yelkasini tutdi. Uning to'g'ri mavzun' qomatiga yerdan bichib oling'an mudhish xotinning qo'llari zo'rg'a yetdi-da, «esonmisiz, poshsha qiz» deb so'rashdi. Xotin paranjasi bilan ayvonning oldig'a o'lturib olg'ach, «uff» deb chayqaldi va «ancha yo'l ekan, tinkalarim qurib ketdi-ya?» deb shikoyatlandi.

— Mirzakarimboyning havlilari aniq shumi?

— Shu.

— Siz kimlari bo'lasiz boyning?

— Men, qizlari.

— Qix... sizga bersam ham bo'lar ekan, — dedi xotin

¹ M a v z u n — benuqson, xushbichim.

va yonchig'idan bir xat chiqardi. — O'g'lim Toshkand bilan Marg'ilon orasida qatnab oliq-sotiq qiladir. Bu gal Toshkanddan qaytishida birav unga shu xatni berib, Mirzakarimboyning havlilariga tez yetkuzib berasiz, deb iltimos qilibdir. Qix, xi-xi, aylanay sizdan poshsha qiz, qix... Maxtang'uliq bo'lmasin, o'g'lim ham o'zimga o'xshash biravning xizmati yo'lida o'lib qutiladir: bu kun tush vaqtida Toshkanddan keldi-da, onasi bilan so'rashishni ham bilmay shu xatni qo'limg'a tutqizdi. «Jon ona, o'zim yo'lda juda urinib keldim, sanga adab-sizlik bo'lsa ham darrav Mirzakarimboynikini so'rog'lab shuni eltib ber, berguvchi tez berasiz deb o'tingan edi», dedi. Men ham ko'ngilchangman, aylanay poshsha qiz, kasaldan yaqinda turganim uchun bir qadam bosishg'a toqatim bo'lmasa ham savobdan quruq qolmayin, deb surgala-surgala havlingizni so'rog'lay-so'rog'lay topqunimcha o'lib bo'ldim... qix... — dedi. Kumush xatni xotinning qo'lidan olib rahmat aytdi va xatning unvoniga¹ ko'z tashladi: «Marg'ilon shahrida sokin² Mirzakarim qutidor havlisig'a».

— Yanglishmabsiz, oyi.

— Nega yanglishay aylanay sizdan, poshsha qiz. Ulug' dargohlaringizni ko'chadagi har kim bilar ekan, — dedi xotin va yaltoqlanib o'rnidan turdi. — Endi men ketaqolay, bolag'inam yo'ldan och kelib, bir qoshiq issiqqa zoriqib o'lturgandir.

— Ichkariga kiring, choy qaynatayliq.

— Rahmat, poshsha qiz. Anchon icharmiz choy bo'lsa... qix. Bir ko'rgan bilish, ikki ko'rgan tanish, dey-dirlar...

Kumushbibi xotinni ortiqcha qistab o'lturmadida, yo'lakkacha kuzatib bordi. Xotin yo'lakka burilar ekan qayrilib to'xtadi:

— Bu dunyoda shunaqa hojat chiqarishlardan topqanmiz, agar Toshkandgami, Qo'qong'ami otangizning xat-patlari bo'lsa o'g'lim bajonudil olib ketadi. Shu o'rtalarg'a kelib qolsam xabar olib o'taymi? — deb so'radi. Kumushning «yo'q» deyishka og'zi bormay «maylingiz, og'ir kelmasa» deb javob berdi. Xotin yo'lakka burildi. Kumush ayvon tomong'a qaytar ekan

¹ U n v o n — adres.

² S o k i n — turuvchi, yashovchi.

oshiqib xatni ochti. Xat kichikroq qog'ozda o'lvchavlik so'zlardan iborat edi.

«Kumushhibi binti' Mirzakarimboyga — zavji² toshkandlik Otabek Yusufbek hoji o'g'lidan. Otangiz Toshkandda ekan vaqtida men bu ishni ochmoqqa og'irsing'an, to'g'risi uyalg'an edim. Ma'lumingiz Toshkandan uylanganimdan so'ng yolg'iz boshimg'a ham Toshkandan, ham Marg'ilondan ikki xotin ushlab turish og'irliq qila boshladi. Shuning uchun bu ikki xotinning birisidan kechishka to'g'ri kelib, nihoyat turmishim uchun yengil va orzumga muvofiq bo'lg'an bir narsaga qaror berdim. Ul ham toshkandlik xotinim bilangina qolib, sizni taloq qilish edi. Maktubni olg'an kuningizdan boshlab o'zingizni mendan begona va nikohimdan tashqari hisoblasangiz bo'ladir. Manim bu taloq xatimni albatta shariat peshvolari shar'iy hisoblab iddangiz³ bitish bilan sizga boshqa er qilmoqqa ixtiyor bersalar kerak. Otabek Yusufbek hoji o'g'li.

13-inchi javzo⁴, 1265-inchi yil, Toshkand».

...Ul bu maktubni o'zining so'ng tomchi kuchi bilan o'qub tamom qildi-da, jonso'z⁵ bir tovush ila «uyatsiz!» deb qichqirdi va yerga yiqilib o'zidan ketdi... Yiqilishda qo'lidan chiqq'an qog'oz parchasi shamol bilan uchib borib boshi yonig'a tushdi. Yo'lak panasidan mudhish bashara chiqib bir-ikki qayta unga kulib qarag'ach, yo'qoldi...

Bozordan qaytgan qutidor yerda hushsiz yotqan qizi ustiga dahshat ichida yugurib keldi. Chakkasini zax yerga berib yiqilg'an va kesak kabi hissiz qizini jon holatda quchog'ig'a oldi. «Qizim... Kumush... ko'zingni och!» Ammo Kumushdan javob yo'q edi. Dahshati yuz daraja ortqan holda Kumushni ko'tarib olib ichkariga yurdi. Uyda Oftob oyim bilan To'ybeka qiychuv qo'pardilar. Ayvong'a yotqizg'an bo'lsalar ham Kumushni o'ziga keltirish chorasini bilmay, to'g'risi nima chora ko'rishni eslari topmas edi. Barakat bersinki, esi yarim bo'lsa ham To'ybeka umrida birinchi ish qildi: sovuq suv keltirib Kumushning manglay va ko'ksiga sepkan edi, seskanib

¹ B i n t — qiz.

² Z a v j — kuyov.

³ I d d a — erdan ajragan yoki eri o'lgan xotinga homiladorligi aniqlanguncha shariat bo'yicha erga tegish man qilingan yuz kunlik muddat.

⁴ J a v z o — 22-may — 21-iyun.

⁵ J o n s o' z — jon o'rovchi, azob beruvchi.

o'ziga keldi. Hushdan ajralayozg'an bechoralar bu holdan so'ng bir oz jonlang'andek bo'ldilar. Kumushni sovuq ter bosib bir necha vaqt jim yotdi, shundan keyin ohistag'ina o'nnglanib yotib olg'ach, ko'zini ochdi.

— Nima bo'ldi qizim, ko'zingga bir narsa ko'rindimi?

Kumush ko'zini yumdi-da, entikib qo'ydi. Javob bermadi. Bu savol otasi tomonidan ham berilgandan so'ng:

— Meni tashqaridan kim olib keldi? — deb so'radi.

— Men, qizim!

— Yonimda hech narsa ko'rmadingizmi?

Qutidor bu savoldan boshqa gap tushundi:

— Yo'q, qizim, sen o'zing yolg'iz yotar eding.

— Shundoq yo... — dedi. So'zining so'ngg'ini aytalmadi.

— Gapur, gapur, qizim.

— Yonimda bir xat bor edi... meni bu holg'a qo'yg'uchi shu xatdir, — dedi, bu so'zni nihoyatda kuchlanib aytdi.

Vaqt xuftanga yaqinlashg'an edi. Qizining haligi javobi bilan sabrsizlikka tushkan qutidor qo'lig'a sham' olib tashqarig'a chiqdi va yerdan xatni oldi. Qizini bunchalik falokatka solg'an xatni olg'an yeridan qo'zg'almayoq o'qub chiqdi. Xat haqiqatan jonso'z edi. Qutidorning ham oz qoldikim, hushi boshidan uchsini... So'ng chekda xo'rlang'an va favqulodda chayqalg'an yuragi bilan ixtiyorsiz «makkor, insofsiz!» dedi. Ko'z o'nnglari qorong'ulanib bir necha vaqt serraygancha qoldi. Yana «yaxshiligni bilmagan haromzoda» deb qo'ydi. Boya bu xatdan xabarsiz edi. Endi qizining oldig'a kirib, uning betiga qarash unga juda ham og'irlashqan, chunki bu foji'aning bosh omili deb o'zini tanig'an edi. Borib ayvonning oldig'a o'lturdi va boshini qo'llari orasig'a oldi. Bu xo'rlik, bu odatdan tashqari uyatsizlik bechora qutidorni juda ezgan; nima qilmoqg'a, xo'rlang'an, tahqir etilgan qizini ne yo'sunda yupatishka, bu qora kunlarni qandog' qilib o'tkazishka bilmas edi. Shu holda ne vaqtg'achadir qoldi. Erining kechikishidan xavfka tushib, Oftob oyim uning yonig'a chiqqanda ham ul boyag'i holda edi.

Eru xotin qizlarining yonig'a kirdilar-da, uning oyoq tomonig'a o'tib sekin-sekin o'lturishdilar. Anchagina

bir-bilariga qarashib qolg'ach, Oftob oyim olg'an taasurotini ichiga yutaberishka chidalmadi-da, yog'murdek ko'z yoshini to'ka berdi. Qutidor ham xotinini kutib turgandek ko'z yoshlari bilan soqolini yuvmakka oldi. Ko'zi yumuq bo'lsa ham ularning hozirgi hollarini sezib yotg'an Kumushningda qaynab chiqq'an ko'z yoshlari ikki chakkasidan yostiqq'a oqib tusha boshladi. Shu choqda na uchundir toqchada yonib turg'an sham' ham lip-lip qildi-da, o'chdi... Shuning ila bu havlini chin ma'nosi bilan qorong'uliq bosdi.

* * *

Bu voqi'aning uchunchi kuni Kumushbibi yillab yotg'uchi og'riqlardek sarg'ayib ozg'an, endigina g'unchadan chiqayozgan bu yosiman gulni xoin qo'llarning zahri so'litkan, fasod o'chog'ining uyatsiz mufsidlari¹ husn bog'ining bu yangi erkasini ishong'an va ko'z tikkan jihati ismidan tahqir qildirib umidsiz bir vujud yoki jonsiz bir haykal holig'a qo'yg'an edilar. Uning ko'zlarida doimiy bir ma'yusiyat, arimas bir huzn,² har onda bir entikib chayqalish edi. Oftob oyim ham so'ng chekda xo'rlang'an esa-da, lekin unga bu xo'rliqdan burun u-bu bilan qizini ovitish, uning ko'nglini ochib bu sovuq, uyat gapni unutdirish, har holda ko'zining oqu qorasi bo'lg'an Kumushni birar kasalga chalinmaslig'i yo'lida tirishish muhimroq edi. Va ikki gapning birida «Ortiq o'ylama, qizim... Esingdan chiqar, endi xafa bo'lg'aning bilan sira foydasi yo'q», der edi. Kumush bo'lsa hushsizlarcha onasining og'zig'a ag'rayar va har qachon ma'yus edi. Kumushning bu holi bechora onaning yuragini uzar, yuz xil vasvasalarga solar edi.

— Kumush, — dedi Oftob oyim tushlik choydan keyin, — qaytag'a tog'angnikiga borib kelmaymizmi?

— Nima qilamiz tog'amnikida?

— Nima qilar edik. O'ynab kulamiz, qayg'ularingni ko'chaga tashlaymiz.

Kumush onasining so'ziga nima uchundir kuldi va «mayli» dedi.

— Tur bo'lmasa, yuz-qo'lingni yuvib otlan, xudo o'lim bersin uyatsiz eringga.

¹ M u f s i d — fasod qiluvchi, buzuqi.

² H u z n — hazin, mung.

Kumush muloyim^g'ina qilib onasig'a qarab oldi. O'rnidan turib To'ybeka hozirlab bergan obdasta yonig'a yuvinish uchun o'lturdi.

Ular tamoman yo'lg'a hozirlang'an edilar, yo'lak tomondan o'tkan kun xat keltirgan xotin ko'rindi. Kumushning ko'ziga bu xotin ofat kabi ko'rinsa ham, ammo ikkinchi tarafdin ul so'yindi. Onasini kelguchi xotin bilan tanishdirib, kim bo'lg'anlig'ini so'zladi.

— Xi-xi, aylanay boyvuchchalardan... Shundog' qizimnikiga o'tkan edim, qix... alva'ddayn¹, deb yo'l ustidan burilib kirdim... deb puchuq xotin so'zlanib kelar edi. Ona-bola qo'lg'a olg'an paranjini yerga qo'yishg'a majbur bo'ldilar. Xotin Kumush bilan ko'rishkach, aching'ansumon so'radi: — Ha, aylanay, poshsha qiz, sizga nima bo'ldi, juda o'zingizni oldirib qo'yibsiz?

Puchuqqa joy ko'rsatib, Oftob oyim javob berdi:

— Bir-ikki kundan beri tobi yo'q.

— Xudoy saqlasin, xudoy saqlasin, — dedi xotin, — qix... bevaqt kelib sizlarni yo'ldan to'xtatdimmi... xayr, xudo singlimni yomon ko'zdan asrasin, — deb fотиha o'qudi.

— Xush kelibsiz, — dedi Oftob oyim...

— Xushvaqt bo'linglar, aylanay, qix... — dedi xotin va Kumushka qarab davom etdi, — anuv kungi so'zingiz bilan yo'ldan qayrilib kirgan edim. Ertaga o'g'lim Toshkand jo'namoqchi, otangizning xat-patlari bo'lsa... qix.

Kumush javob berish o'rniga onasig'a qaradi. Qizining qarashidag'i ma'noga tushungan Oftob oyim «yuboraturg'an xatimiz yo'qdir», deb javob bedi. Bu so'z bilan puchuq xotin g'ilt etib Kumushka qarab qo'ydi. Kumush onasini unga xabarsiz ko'rsatib javob berdi:

— Otamning xatlari yo'q, meniki bor, ozg'ina kutishka vaqtingiz bo'lsa, yozib berar edim.

Puchuqning kelishidan maqsadi faqat shu yozib beriladigan xatgina edi. Kumushning o'tinchi unga moy kabi yoqib tushdi:

— Yozib bering aylanay, poshsha qiz, boraturg'an joyimdan kechiksam-da, savobi bor-ku, qix... — dedi. Kumush xotindan minnatdor bo'lib uyiga xat yozish uchun kirdi.

¹ A l v a' d d a y n — va'dasiz bo'lmayin.

Yuqorida Otabek tomonidan oling'an maktubning haqiqati mana shu yo'sun xiyonatning natijasi edikim, biz endi xiyonat qahramonlari bilan o'qug'uchini ta-nishdiramiz.

6. ISITMA ORASIDA

Saratonning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'lg'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga qarab burulg'an tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigit kiyimiga o'lturgan chang-to'zonlarini qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kiprak va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlar chamasi-da bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukkinging ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuzi-ga parchinlangandek yuza (puchuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqq'an bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolg'an bir maxluq edi. Burchakda yerdan ikki yarim gazlar yuksa-likda kunbotishg'a qaratib qurilg'an ikkita ko'rimsiz bir betlik eshiklar yuzlariga yopiq holda edilar.

Ma'lum yigit boshidag'i qalpog'ini qo'lig'a oldida, haligi eshiklarning o'ng tomonidag'isini ochib, oti bilan ichkariga yurdi. Eshik ortiqcha tor bo'lg'ani uchun ot siqilibkina o'tdi-da, endi uzung'ina usti ochiq yo'lak boshlandi. Yo'lakdan so'ng havli edi. Havlining sharq va janub tomonlari buzilib-yorilib yotqan eski xaroba imoratlar bo'lib, havli yuzi turlik axlatlar bilan bulg'anch, go'yo yillardan beri tozalanmag'an, supurgi ko'rmagandek edi. Havlining o'rta yerida pakanagina baliq tut o'sib, ostig'a kul va boshqa axlatlar to'plang'an edi. Havlining kunbotar tomonida xarobaliqdan ozg'ina berida bo'lg'an, boyag'i yo'lakka tiraltirib soling'an ikki darichalik bir uy, bu uy qatorida bir ayvon bo'lib, shu-ning ila bu havlining tikkaygan binosining hisobi tamom edi. Bu xonadonning oshxonasi bo'lmag'ani uchun bo'lsa kerak haligi ayvonning bir burchagiga o'choq qurulg'an. Tutunlar bilan ayvon deganimiz qob-qora is, go'yo ayvon bo'lg'anig'a ond ichmakda. Buning ustiga

o'choq boshidag'i tovoq-qoshiqlar, tog'ora va qozonlar tartibsiz ravishda iflos yotarlar, qozon tevaragida uymalashmakda bo'lg'an uch-to'rtta tovuqlar mundagi ifloslikni yana bir qat oshirmoqda edilar. Ayvonning narigi yonidag'i daricha orqaliq uyga kirilur edi. Uyning yarmisi quruq yer — qora shibdan iborat bo'lsada, ammo to'rida chaqich bog'lab yiltiramakda bo'lg'an — kir, yulduz kabi ilma-teshuk jafokash oq kiyiz, ham taxmondag'i eski sandiq ustiga yig'ib qo'yulg'an bir to'da paxtasi chiqg'an uvadalar ko'rpa-yostiqlik otini o'z ustilariga olur edilar. Bitta toqchadag'i cheti uchkan, qoni qochqan uch to'rtta piyola va bir qora qumg'onni, ikkinchi toqchadag'i umrida yuvinib ko'rmagan qora mis barkashni, bo'sh qoziqlar ko'ngli uchun osilg'an bittagina kir dasturxonni tilga olish bilan bu havlining butun jihoz-amloki ro'zg'orini¹ yozib chiqilg'an bo'linur, burchakdagi toqchada qattig' non mujib o'lturg'uchi sichqonni ko'rsatib o'tilmasa, bu uyda boshqa jonliq zot ham ko'rinmas edi. Qarshidag'i bo'g'oti tushib o'rtasi yemirilgan, devorlaridan baqa sallasi unib chiqq'an xaroba binolarning o'nda-so'nda ko'rilmada bo'lg'an eski naqshlaridan va sirlaridan bu oilaning ilgarida davlatlik bir xonadon bo'lg'anlig'i, ammo bu kunda ortiqcha faqirlikda yashag'anlig'i onglashilur edi.

Yigit otini tut yog'ochig'a bog'lab, uyga tomon yurgan ham edi, burchakdagi xaroba uydan o'zini tuzatib o'qug'uchining qutidor havlisida ko'rgani pakana xotin go'yo onalarning «ziyondosh albasti»laridek xunuk qiyofada yigitka qarab yugirib kela boshladi. Xotin yigit bilan eson-sog'liq so'rashqach, ikkisi uyga kirdilar. Yigit to'nini yeshib uyning to'riga irg'itdi, boshidan qalpog'ini olib qoziqqa ildi. Shundan so'ng, ikkisi ham o'lturishdilar.

— Qalay, — deb so'radi xotin, — ishing o'ngidanmi?

— Chakki emas.

— O'zi hozir shu yerda edi. Eblab kelsa shu edi, deb tashvishlanib o'lturdi. San kelur oldingdag'ina chiqub ketkan edi.

— Uyga ketdimi?

— Bilmadim, kelib qolsa kerak. O'zi ham qatnay-qatnay o'layotibdir, kecha qayta kelib-ketdi, qix...

¹ A m l o k i r o ' z g ' o r — ro'zg'or boyliklari.

— Nimadan tashvishlanadir?

— Ishni aytkanimdek qilolmasa, hamma mehnat to'rt pul, deydir.

Yigit kulimsirab olg'ach, so'radi:

— O'zimizning ishlar qalay?

Bu savoldan xotinning yuziga umidsizlik tusi kirdi:

— Bilmadim, do'stdanmi, dushmandanmi haytovur olding ochilmay turadir, sovchiliqqa chiqmag'an kunim yo'q, qix... Yomon qo'shnini yer yutsin; Marayim kudingchi' bo'shashqandek bo'lg'an edi, uni ham qo'shnilar o'lgur aynatibdilar... Homidboy bo'lsa bu kun unash-salaring ertaga to'yni boshlaymiz deydir, qix... — Bu so'zdan yigitning ko'zlari olayib allanechuk tuska kirdi.

— Qaysi qo'shni ekan, u?

— Qurib ketsin, yomon qo'shnilar, qix... Man sanga qaysi bir qo'shnini tutib beray, hammasi ham aynatar emish.

— San manga o'sha... ni ko'rsatib ber, tobini olib qo'yay o'sha onangni...

Ikkisi shu mojaroda edilar. Yo'lakdan kirishdayoq tutka bog'lang'an o'zining otidan odamning kelganini bilgan Homid ayvondan aylanib kirishka sabri chidamay, darichadan oshib uyga kirdida, yigit bilan quchoqlashib ko'rishga ketdi. O'lturar-o'lturmas Homid undan so'ray boshladi:

— Xo'-o'-o'sh, Sodiq polvon, ishlar qanaqa, Toshkandda nima gaplar bor?

— Nima gaplar bo'lsin. Toshkandda tinchlik. Bahona bilan Toshkandni ham ko'rib oldiq.

— Eshigini topa oldingizmi?

— Topdim. Aytkaningizdek, uning eshigini Toshkandda har kim bilur ekan.

— Bulmasa, xatni ham topshirg'andirsiz?

— Topshirdim.

— Bali sher, xatni qo'lingizdan kim oldi?

— Bir chol.

— Yuzi cho'ziqroq, chakkasi siqiqroq choldir.

— Xuddi o'zi.

— Xatini ham ololdingizmi? — dedi va sabrsizlanib Sodiqning og'zig'a tikildi. Sodiq yuziga mag'rur bir tus

¹ K u d i n g — matoni o'rib tekislash.

² Farg'onada havlini eshik deyдилar (*muall.*).

va ovozig'a muzaffariyat ohangi berib «xatini ham oldim», javobini aytdi. Bu javobdan so'ng Homidning og'zining tanobi juda ham qochqan va Sodiqning yelkasiga qoqa boshlag'an edi. Sodiq qo'ynidag'i xatni olur ekan, ishlatkan hiylasini hikoya qildi:

— Xatni cholg'a berdim-da, ertaga Marg'ilon ketaman, xat bersalaringiz bemalol, dedim. Chol bir oz o'ylab olg'andan keyin, hozirg'a xatimiz yo'q, sizga malol kelmasa erta bilan bir xabar olib ketmaysizmi, o'zingiz hozirda qayerda turibsiz, deb so'radi. Man og'irsing'ansumon o'ylanib oldim va xo'b, dedim, qo'shxonam uzoq bo'lsa ham bir xabar olib o'tarman, dedim. Ishning o'nnglanishiga quvonib, bir kechani choyxonada kechirib, ertasiga va'da vaqtig'a yana bordim, imon topkur otam xatni muzdek qilib tayyorlatib qo'yg'an ekan, Marg'ilon qayerdasan, deb bir ot, bir qamchi jo'nay soldim.

Homid xatni olur ekan, Sodiqning yelkasiga qoqib «rahmat, rahmat», deb qo'ydi va: «Biz ham sizning harakatingizda», degan so'zni ham qo'shib qo'ydi. Xatni ochar ekan, Homidning yuzida quvonch aralash bir jiddiyat mushohada etilar edi.

«Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tiragi Kumushimga!»

Kinoya va achchig'lar bilan to'liq bo'lg'an maktubingizni oldim. Xatni yozg'an chog'ingizda tamom bir o't ichida, g'azab dengizida suzg'anlig'ingiz g'aydalanib ko'z o'ngimdan o'tdilar. O'tdilargina emas, hatto menga shunchaliq ta'sir etdilarkim, go'yo malikasining g'azabiga uchrag'an qul qay darajada es-hushidan ayrilsa, qilar ishidan, o'ylar o'yidan yanglishsa, maning-da hozirgi holim huning yuz daraja yuqorisig'a yetdi. To'g'risi zahar olud maktubingizga odamlarcha tushuna olmadim va tushunishka ham luzum ko'rmadim, chunki g'azab ustida aytilgan so'zlar aqlli kishilarcha loyiqi muhokama va mutolaa bo'lolmas, gulxandan so'ng alanga hisobini hech bir vaqtda olinmas. Lekin maktubingizning bir o'rniga nima ma'no berish uchun tamoman ojiz qoldim: «Ilgarigi so'zingiz bilan o'zingizning haqqingiz bitkanligini bilaturib ham yana uyalmay, qizarmay vijdonsizlar amrini berib qo'yasiz-da, uyatsizlig'ingizni yana bir qat oshirasiz...» va «Otam Toshkanda ekan kezda bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz», «go'yo buning bilan nomuslik, uyatchan bir yigit bo'lib ko'rinmakchisiz shekillik?!»

Bu so'zlaringiz bilan nima demakchi bo'lasiz, taningiz sog'mi? Durust, man otangizga birga ketalmasligimni, charlarni uch-to'rt kun kutib qolishimni bir necha vaqt aytalmay yurdim va nihoyat otangiz ketishka ruxsat so'ray boshlag'ach, otam orqaliq uzrimni aytirdim, bas, bunda qanday uyatsizlik bo'lsin, gumonimcha isitmangiz qattig' ushlag'an ko'rinadir va bu telbalarcha maktubingizni isitma orasida yozg'on o'xshaysiz...»

Homid maktubning bu o'rniga yetkanda ixtiyorsiz xaxolab yubordi-da, «voy ahmoq» deb qo'ydi. Puchuq xotin bilan Sodiq kulib unga qarasarlar ham ul iltifotsiz o'qushida davom etdi:

«Maktubni isitma orasida yozg'aningizg'a tamoman qanoat qildim. Shuning uchun sizni ayblashka haqqim yo'q, ham siz ma'zursiz.¹ Bu kinoya va zaharlik maktubni yozishg'a sizni majbur etkan, meni hiylakor tulki, og'zi qon bo'ri, uyatsiz yigit... va tag'in alla qancha martabalarga mindirilishlarimning bosh omili albatta otangizdan ham eshitkan bo'lsangiz kerak, shu kungacha charlar balosi bilan tutqun bo'lishim orzu-havas qayin otasining og'rib yotish shumligidir. Nihoyat sizning achchig' xatingiz barakasida bu kun charlar xabari ham kelib qoldi. Siz maning bu xatimni o'qub, gunohlarimni yarlaqab² turg'an kezlaringizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak. Onangizning o'quyturg'an bayti maning sha'nimga tamoman teskari, chunki ota-ona orzusi hech bir vaqt yangi yorlik vazifasini o'tay olmas va hamisha boshqalarining orzu-havasi bo'lib qola berar. Siz o'zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo'lg'ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fikriga tushdim...»

Borlig'im muhabbatingiz alangasi bilan tutashqani holda zavjingiz Otabek. 26 javzo, 1265-nchi yil. Toshkand».

Maktubning bosh tomonini o'qug'anda Homidning yuzida ko'rilgan shodlik o'zgarishlari xatning oxiri bilan negadir yuvilg'andek va shodliq o'rnini chuqur bir mulohaza olg'andek bo'ldi. Bir-ikki daqiqaliq fikrdan so'ng Otabekning «Siz maning bu xatimni o'qub gunohlarimni yarlaqab turg'an kezlaringizda, albatta man

¹ M a' z u r — uzrli, kechirarli.

² Y a r l a q a s h — kechirmoq, afv etmoq.

Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak...» jumlasini ko'zidan o'tkazdi-da, Sodiqdan so'radi:

— Toshkanddan chiqq'aningizga necha kun bo'ldi?

— Olti kun.

Sodiqning javobi uning ustidagi yukni tag'in ham og'irlashtirg'andek sezilib ul boshini quyiga engashtirdi va chuvoq soqolini tuzatib fikrda qoldi. Homiddagi keyingi o'zgarishdan xabarsiz taxmondag'i uvadalarni tuzatish bilan ovora bo'lib yurgan puchuq xotin Homidning yonig'a o'lturib, xunuk bir iljayish orasida so'radi:

— Qalay, Homidboy, ishlar o'ngdanmi? Poshshanisaga endi sovchiliqqa boraveramizmi?

Homid umidsizcha boshini chayqadi va salmoqqina qilib javob berdi:

— Ishimiz hali u darajaga yetkan emas, biz hozir faqat sovchining yo'lidag'i birinchi g'ovnig'ina buzdiq.

Homid puchuq xotin orqaliq Kumushning xatini oldirish bilan o'zining birinchi martaba yuborg'an xiyonatnomasini favqulodda bir muvaffaqiyat bilan natijalanganligini sezib, Otabek ko'kragiga ham qo'l solib ko'rmak va uning Kumushbibiga bo'lg'an munosabatini bilib, ham shunga qarab ish yuritmak uchun Kumushning maktubini Sodiq orqaliq Toshkandga yuborg'an, Sodiq esa o'qug'uchig'a ma'lum maktubni Otabekka topshirib, Otabekning Kumushka yozg'an maktubini ham olib kelgan ediki, yuqorida bu xat Homid tomonidan o'qulib o'tdi.

Otabekning bu maktubi ortig'i bilan o'zining Kumushka bo'lg'an munosabatining hamon eski holida boqiyilig'ini e'lon qilar va o'zining osonliq bilan raqibka berilmasligini so'zlar edi. Bu yo'lda birinchi qadamini muvaffaqiyat bilan bosqan Homid keyingilarini birinchidek ketishi uchun qayg'ulanar edi. Bu kun-erta Otabek kelar-da, Kumush bilan topishar. Xiyonatnomaning o'ziniki bo'lmag'anlig'ini isbot etib, Homidning o'ylag'an ishini yana keyinga siltar yoki butunlayga Homidning umidini uzar — mana bu ochiq, ko'rinib turgan ehtimol emas, haqiqat oldida ul hayron va bunga qarshi tadbir o'ylash bilan garang edi. Ul bu to'g'rida uzoq o'ylab turmadi, bir narsaga qaror qo'yg'an kabi fikrdan ko'zini ochdi va puchuq xoting'a dedi:

— Jannat opa, bir chilim beringiz-chi, — Jannat opa

chilim solish uchun qo'zg'alg'ach, Sodiqqa dedi: — Inim Sodiqboy, ishimiz juda xom hali.

Sodiqning qizil ukki ko'zlari o'ynab javob berdi:

— G'am yemang, aka, xom bo'lsa o'bdan pishitarmiz, o'lmasak.

Sodiqning bu javobi Homidning ishonchini moylag'andek bo'ldi, to'ppisini boshidan olib namatka tashlag'ach, minnatdorlik ohangi bilan:

— San bilan Jannat opam tirik bo'lsalaringiz pishitarmiz, albatta! — dedi va Jannat opa qo'lidag'i chilimni olib takir-tukir qilib pishitdi va shi-g'-g'-g' etdirib sarxonani sindirib yuborar darajada ichiga tortg'ach, og'zidan chiqq'an pag'a-pag'a tutunlar orasida chilimni Sodiqqa uzatib, Jannat opag'a dedi: — Opa, siz tag'in bir martaba qutidorning uyiga xat olib boraturg'an bo'ldingiz...

— Qix, jonim bilan aylanay. Sodiq olib kelgan xatni mi?

Homid kuldi.

— Yo'q, opa, agar bu xatni olib borsangiz, shunchalik qilg'an ishlarimiz birluk degan gap bo'ladir. Ilgarigi gal yozdirib berganimdek o'z rejamizga muvofiqlab Otabek tilidan yana birini o'martirib beraman.

— Xi-xi-xi, aylanay, qix... Man bu ishlarni qayoqdan bilay, Homidjon.

— Albatta bilmaysiz. Lekin mundan so'ng yaxshi bilmog'ingiz kerak, ozg'ina yanglishib ketsangiz ham hamma qilg'anlarimiz shamolg'a uchadir, undan so'ng... — to'satdan bu o'rinda Homidning esiga o'zining bir xatosi kelib tushdi: birinchi gal Otabek tilidan yozg'an soxta xatini uning qo'l yozuvini mulohaza qilmasdan yuborg'an va bu kungacha bu sirni qutidor, Kumushbibilar tomonidan sezilib qolishidan qo'rqib kelmakda edi. Endi bu ikkinchi soxta xatni yozdirishda garchi hozir Otabekning qo'lyozmasi o'z qo'lida bo'lsa ham yana qo'rqunchi yo'q emas edi. Endigi xatni nihoyatda ehtiyot bilan nusxaga qarab yozdirishni ko'nglidan o'tkazdi-da, yana qaysi to'g'ridadir uzoq o'ylab olg'ach, Sodiqqa dedi:

— Inim Sodiqboy, sizga ham yana katta bir xizmat bor, basharti...

— Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman!

Homid Sodiq bilan Jannat opag'a qarab oldi va: —

Shundoqmi? — deb ishonmag'ansumon takror so'radi, undan ijobiy javob olg'ach, yonini kavlashdira berib: — Jannat opa, — dedi Sodiq horib qorni ochib kelgan ko'rinadir, man ham ertadan beri tomoq yegan emasman, biz Sodiq bilan so'zlashib o'ltursak-da, siz mana shu pulga guzardan chiqib bir chorak¹ et keltirib, sho'rba qilib bersangiz. — Jannat opa paranjisini yopinib etka ketdi, so'ngra Homid Sodiqdan takror so'radi:

— Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman, deng-chi? — negadir Homid Sodiqning takror-takror: «qochqon odam emasman, sinamasdan xizmatini aytabereng», deyishiga ishonmas edi. Nihoyat:

— Basharti sizga buyuradirg'an xizmatim bu kungacha qilg'an ishlaringizdan tamoman boshqa va og'ir bo'lsa-chi», — dedi. Sodiq Homidning maqsadig'a tushungandek bo'ldi va o'ylab turmay:

— Odam o'ldirishmi? — deb so'radi. Homid Sodiqqa ishonmag'ani holda bir daqiqa chamasi qarab turdi, so'ngra tevaragiga alang'lab olg'ach, hazil tariqasida:

— Basharti odam o'ldirish bo'lsa-chi? — deb so'radi.

— Bu kungacha ikkitasini joylashdirdim, uchunchiga o'tsa nima qiladi? — dedi Sodiq va mag'rur kulib qo'ydi. Bu so'zdan so'ng Homid ustidagi yukni otqandek so'lish olib qo'yg'an edi.

— Man kishining xizmatini unuturg'an yigit emasman, — dedi Homid va davom qildi, — o'g'ul bola uchun o'g'ul bolalig'im, yomon uchun yomonlig'im bor, basharti shu xizmatni bajarib berishni bo'yningga olsang, ond bilan aytamanki, davlatimning yarmisi saniki bo'lsin!

Sodiq o'lturgan joydan qo'lini Homidga uzatib «qaytmaysizmi?» deb so'radi. Homid qo'lini olib «so'z ham bir, xudo ham bir» javobini berdi.

Shu kunning ertasidan boshlab, Sodiq qutidorning eshik oldi tevaragida Otabekni kutmakchi, ul kelib yo'lakka kirdi deguncha orqadan borib uning ishini saranjomlamoqchi edi. Sodiqning fikricha, bu ishni darbozadan tashqarida bajarish muvofiq bo'lsa ham, nima uchundir Homid bunga ko'nmay qutidorning uzun qorong'i yo'lagini qulay bilmish edi. Sodiqning «qay vaqtda kelar ekan?» savoliga:

¹ Bir chorak — uch yarm-to'rt qadoq chamasi toshdir (*mual.*).

— Albatta, shaharning darbozasi ertalab ochilib, shom bilan yopiladir, gumonimcha ertalab Qo‘qondan chiqsa, asr vaqtlarida Marg‘ilong‘a kiradir, — dedi va so‘z oxirida orada so‘zlanib o‘tilgan shartni yana ta‘kidladi.

— Yaxshi o‘yla, Sodiq. Olam hodis qo‘lg‘a tushib qolsang, so‘roq kezida aybni faqat o‘z bo‘yiningga olib, orag‘a meni qotishtirmaysan.

— Xotirjam‘ bo‘ling, Sodiq deganingiz bunday xum-salikni jallodning qo‘lida ham qilmas, azbaroyi xudo.

— Undan so‘ng ikkinchi shart: bu sir faqat ikkimizning oramizdag‘ina qoladir, o‘zing ham sezgan bo‘lsang kerakkim, Jannat opani etka ovora qilishim uni ham bu sirdan tashqarida tutish uchun edi.

— Ko‘nglingizni mendan juda to‘q tutabering, aka! Avg‘oni xanjaringizni beraman degan edingiz-a?

— Sho‘rba pishguncha kelturaman, — dedi Homid va ketdi.

7. QUVLANISH

Uchinchi kundan buyoqqa qutidorning eshigi tevaragidan Sodiq ayrilmas edi... hozir kechki soat yettilar bo‘lib qolg‘ani uchun bu kun ham uning kelmasligiga qaror bergan va ketishni chog‘lar edi, lekin uzoqdan kelguchi birar otliqni ko‘rsa balki shu bo‘lmasin, deb yana kutib qolar edi. Ahvol bilish uchun bo‘lsa kerak, Homid ham otiga qiyshiq minib o‘tib ketdi. Savol nazari bilan qarag‘an edi, Sodiq boshini chayqab javob berdi. Nihoyat qutidor ham kundagi vaqtda bozordan qaytib uyiga kirdi. Vaqt shomg‘a yaqinlashib qolg‘anliqdan bitta-yarimta do‘konlar ham yopilib, o‘tkunchilar ham siyraksib qoldilar. Shuncha kutkanning o‘n daqiqasi deb bo‘lsa kerak, ul hamon shu o‘rtada aylanib yurar edi.

Poyafzal rastasining sharqqa qarab tortilg‘an ko‘chasi boshidan bir to‘da yigitlar munga qarab kelar edilar. Boshda ul kelguchilarni tanimag‘an edi, yigitlar yaqinlashib kelgach, o‘zining o‘rtoqlari ekanini bilib o‘ngg‘aysizlana boshladi. O‘zini ulardan yashirish uchun qutidorning yo‘lagini jo‘blag‘an ham edi, yigitlardan bitasi: «Bu yerda Sodiq nima qilib yuribdir» deb yubordi, ikkinchi yigit «Sodiqboy, Sodiqboy!» bilan chaqirishg‘a

tutinib, shuning ila Sodiq burilgan joyida to'xtab qolishga majbur bo'ldi.

— Nega bu yerda tegirmonchining ishsiz qolgan eshagidek junjayib o'lturibsan, Sodiq? — dedi bir yigit. Boshqalar buning so'ziga kulishdilar. Sodiq ham kulgiga ishtirok qilib, yigitlarning yaqiniga keldi.

— Biravda ishim bor edi, shuni kutib o'lturibman.

— Sodiq dedi haligi yigit va Sodiqdan «ha» javobini olg'ach, — burningmi Risolat xolamning rapidasi? — dedi. Yigitlar tag'in ko'chani ko'tarib kulishib yubordilar.

— Jur, bazmga!

— Qanaqa bazmga?

— Shamshodbekning bazmiga, hali Shamshodbekning to'yidan xabaring yo'qmi? Jur, Sodiq jiyanim, basharangmi, do'lda qolgan tappimi?

Sodiq ikkilanib javob berdi:

— Man keyinroq boraman.

— Eh xumsa, — dedi yigit va ariqdan sakrab Sodiqning yoniga o'tdi. Andijondagi Qaymoqxon ham kelibti, bazmi jamshid desang-chi, jur! — Yigit Sodiqni sudray boshladi. Boshqalar ham uning orqasidan itara ketdilar. Sodiq o'rtoqlarining jabri ostida ilojsizgina borsa ham, lekin ikkinchi tomondan kutkanini bu kun ham kelmasligiga qarori ham yo'q emas edi. O'n-o'n besh otlamdan so'ng o'rtoqlariga itartirib o'lturmasdan o'z ixtiyoricha yuriy boshladi. Ko'channing janubiga qarab borar edilar. Oradagi g'arbg'a qarab tortilgan ko'chani ham bosib to'g'rig'a o'ta boshlag'an edilar, uzoqdan ot yeldirib to'g'rig'a kelguchi otliqni ko'rgan Sodiq ko'channing o'rtasida to'xtadi. Haligi mushtumzo'r yigit uni bir turti-da: — «Yur, yur, itbachcha, jinni-minni bo'ldingmi?» deb sudray boshladi, boshqalar ham unga to'rt tomondan chug'urchiqdek yopishdilar. Shunday qilib «bechora» Sodiqni o'z xoliga qo'ymay ko'chadan anchagina nariga surgab ketdilar. Ular bu ko'chadan o'ttuz-qirq adimlab uzoqlashgan ham edilar, haligi uzoqda ko'rilgan otliq to'riq yo'rg'asini qarsillatib katta ko'chaga chiqdi va yigitlar kelgan tomonga — shimolga burildi. Sodiq ketar ekan, otliqqa burilib qaradi. Hasanalidan xat olg'ani borg'anida otxonada ko'rgan qora to'riq otni tanig'ani on qo'ltug'iga kirib olgan ro'dapodan qutilishga tirishib boqdi, lekin uhdasidan

chiqolmag'ach, ko'zini yirtqichlarcha chaxchaytirib «it emgan da'yus!» dedi qo'ltug'idag'i jonlik kishanga...

* * *

Uyoq-buyoqdan shom azoni eshitila boshlag'an edi. Ma'lum otliq qutidorning darbozasida otini to'xtatdida, o'ng oyog'ini uzangudan uzdi. Shu vaqtda shom namozidan qolmas uchun shoshilishib qutidor ham yo'lakdan chiqib keldi. Otini ko'channing o'rtasida qoldirib, qayin otasi bilan ko'rishmak uchun yugirgan kuyavi oldida namozini ham unutkan qutidor dag'-dag' titrab to'xtag'an edi. Ko'rishmak uchun o'ziga uzatilg'an qo'lni bo'sh havoda qoldirib, darbozasi yonig'a bordi. Bunday muomala oldida Otabekning qanday holda qolishi izohka uncha muhtoj bo'lmas kerak. Ul turgan joyida qoziqdek qoqilib qolg'an edi. Qutidorning oldig'a yurishnida bilmas, so'zlashka ham tili kelmas edi.

— Bu qanday harakat, ota?

Qutidor titroq va hayajonli bir tovush bilan:

— Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q, uyatsiz bilan so'zlashishka ham toqatim yo'q... Boringiz, maning eshigim yonida to'xtamangiz! — dedi-da, o'zini ichkariga oldi va darbozani yopib shildir-shildir zanjirini bog'lay boshladi...

Otabek esini boshig'a yig'ib, mixlang'an yeridan qo'zg'alg'anda shom namozi o'qulib bitkan, kishilar uylariga qayta boshlag'anlar edi. Ul moshinavori kelib otig'a mindi va «chuh» dedi, lekin ot qo'zg'almadi. Ikki-uch qamchidan so'ng tolg'a bog'lang'an tizgin shart etib uzilib ketkach, boya yurib ketkan otini o'tkunchilardan bittasining bog'lab turg'anini esladi. «Chuh» dedi. Ot ko'channing sharqig'a qarab ketdi.

Bu ketishda uning hushi o'zida deb aytish qiyin, shuning uchun otning boshini qayoqqa qarab solg'ani ham belgulik emas, ehtimolki unga hozir ot yursa bas bo'lg'ay. Ot ko'channing ayrilishig'a yetib «endi qayoqqa yuramiz» degandek to'xtag'an edi, egasi yana «chuh» deb javob berdi. Ot shimolga qarab burildi. Bu ko'cha bilan uzoq yurgach, oltinchi faslda o'qug'uchi bilan tanishdirilg'an B... mahallasiga chiqib, ot yana qay tomonga yurishni so'rab to'xtadi.

— Chuh.

Ot ko'channing sharqig'a yurib o'qug'uchig'a ma'lum

burchakdagi ikkita eshikdan ham yana shimolga burib, tor ko'cha bo'ylab uzoq ketdi. Vaqt xuftanga yaqinlashib qolg'anliqdan qorong'i o'bdan tushkan edi. Ot o'zining bu galgi to'xtashida egasining chuh-chuhiga ham sirt berib turib oldi va Otabek ko'zini ochib yo'l qarashg'a majbur bo'ldi. Otning tor ko'chaning nihoyatiga yetib yo'lsizlikdan to'xtalg'anini onglag'ach, o'tkan ishlardan o'ziga hisob bera boshladi. Qayin otasi eshigida otini yo'lga solg'anini bir oz eslasa ham boshqasini bilmas edi. Har holda Marg'ilonning chetrog'idagi boshi berk ko'chada va katta bir darboza yonida turg'anlig'ini tushundi. Otning boshini burishni-da, burmasni-da bilmay bir oz o'ylab to'xtadi. Ul o'ylab turg'anda darboza ichkarisidan ikki kishining xayrlashib ajralishqanlari sezilar edi. Ichkaridagi oyoq tovushi darbozaga yaqinlasha bergach, ul chiqq'uchig'a xalaqit bermas uchun otining boshini chetka burdi. Otabek to'xtag'an o'rin to'rt tomondag'i imoratlar bilan o'bdan qorong'i, shuning uchun darbozadan chiqq'uchining faqat boshidag'i oq sallasidan o'zgasi ko'zga ilinmas edi. Chiqq'uchi darboza yonida turg'an otliqdan cho'chibmi va yo o'zichami so'radi:

— Kim otda turg'an?

— Man, — dedi Otabek va o'zining mantiqsiz javobidan o'ng'aysizlanib tuzik javob berishka og'zini jo'blag'an ham edi, chiqq'uchi «siz kimsiz?» degan savol bilan uni to'xtatib qo'ydi.

— Man... bir musofir g'arib, — deb javob berdi-da, negadir tomishka intilgan ko'z yoshisini kuch bilan to'xtatib qoldi. — Marg'ilong'a shom vaqtida kirgan edim, ko'zlagan joyimni topolmay adashdim...

— Qani bo'lmasa, juring biznikiga, mehmon, — aytkuchining so'z ohangidan o'rtoqliq bo'yi kelib Otabekning dimog'iga ursa ham:

— Rahmat sizga, aka, — dedi, lekin uning bu so'zi ham o'rinsiz ketkan edi.

— O'zingiz adashdim, dedingiz-ku, tag'in qayoqqa bormoqchi bo'lasiz?

— Sizga og'ir kelmasa...

— Og'irlig'i yo'q, yuringiz, — dedi va olding'a tushib Otabekka yo'l boshladi: — Man ham sizga o'xshagan bir g'arib.

Otabek kishi orqasidan ketdi, oldinma-keyin

so'zlashmasdangina ko'chaniing oyog'ig'a qarab borar edilar. Anchagina yurgach, boshlovchi «otingizga ham joy bor», deb qo'ydi. Otabek javob bermadi. Shu ko'yi so'zsizgina ko'chaniing burilishiga yetdilar-da, kishi Otabekni to'xtashg'a buyurdi, o'zi shoshilib o'qug'uchig'a ma'lum Jannat opa eshigining chap tomonidag'i ikkinchi eshikni ochish uchun qulfni timiskiladi. Eshikni ochishi bilan:

— Otdan qo'ningiz, mehmon, — dedi otni Otabek qo'lidan olg'ach, — siz xurjiniingizni olib yo'lakdan to'g'rig'a kiraberingiz, — dedi. Otabek xurjinni ko'tarib eshikka kirdi, usti yopiq qop-qorong'i yo'lakdan o'tib kattagina bir havliga chiqdi va xurjinni havlining o'rtasig'a eltib qo'ydi. Kishi otni burchakdagi usti yopiq oxirg'ami, sufagami bog'lag'ach, kelib xurjinini oldi.

— Qani ayvong'a, — deb yo'l boshladi. Kishi Otabekni o'tquzg'ach, tokchadan sopol lagan bilan qovuqni olib chaqmoq surtdi. Sham' yoqildi. Bu kishi qirq yoshlar chamaliq, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo'y ko'z, ko'b vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo'ylik bir odam edi. Ayvonning polos va asboblarida uncha boylig ko'rilmasa ham puxta, ozoda, chirk yuqturilmag'an yo'sunda yig'ishtirilg'anlig'idan egasining rind' tabi'atlik ekaniga shahodat bermakda edi. Ayvonning so'l tomonida ko'rilgan bir eshik ila uymi, hujrami, borlig'i bilinar edi.

Uy egasi Otabekni yaxshilab ko'z ostidan o'tquzg'ach, so'radi:

— Qorningiz albatta ochdir, mehmon? — Otabekdan javob kutib turmay o'zi hukum ham berib qo'ydi. — Yo'l bilan albatta ochiqqansiz, savzi-piyoz va go'shtlarim hammasi tayyor, faqat o'choqqa olov yoqsam, xolos, o'zim ham hali xo'rak qilg'anim yo'q, ko'b emas ozg'ina, bir chimdimgina qilaman. — Otabekning uzriga quloq bermay oshg'a urnashka oldi. Otabek endi o'tkan ishlarni ko'z o'ngidan o'tkuza boshlag'an edi. Bu kungi besh daqiqa orasida bo'lib o'tkan voqi'ani hech bir yo'sun bilan miyasiga sig'dira olmas, chindan bo'lg'an ish deb o'ylashg'a aqli bovar qilmas edi. Lekin quloqlari ostida hozirg'ina aytilgan «Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q... Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!»

R i n d — nozik, sinchkov.

so'zining sadosi qanday bo'lsa ham unga bir haqiqatni ochiq so'zlar va nafsida sezilgan xo'rlanish va hayajon buni tasdiqlar, bugina emas yuziga yopilg'an darbozaning, shildir-shildir qilib bog'langan zanjirning sadosi ham bu haqiqatni ta'kidlar edi. Bundan so'ng Kumushning zaharlik muammo maktubi bir sidira ko'z o'ngidan o'tib ketdi. Maktubdagi tushunishi qiyin bo'lg'an nukta¹ va ishoratlar yana bir qayta zahar sochib o'tkandek bo'ldilar. Lekin bularning barchasini yig'ib ochiq-oydin bir natija chiqarish kuchidan o'jiz, go'yo isitma vaqtida bo'laturg'an tuturiqsiz, bog'lanishsiz aljibilji holatni kechirib, ishni bir-birisiga bog'lay bilmas edi. Ammo hozirgi daqiqada unga eng ochiq ta'sir etkan narsa: «Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!» jumlasini bo'lib, to'liqlang'an izzati nafsini hamisha «qora ohu ko'zlarni» ko'rishka o'rganmish yurak ko'zini xo'rlik pardasi bilan yashirishg'a tirishar edi. Voqia'n tug'ilib erkalikdagina o'skan, hayotning dag'al muomalasidan begona, faqat uning chuchuk so'zlarinigina tinglab kelgan Otabekka bu xo'rlik turmishdan birinchi zarba edi. Shuning uchun Kumushka bag'ishlang'an yurak tuguni yeshilg'an holda ko'rar, go'yo marvarid tugilgan harir ro'ymol o'g'irliqdan so'ng oyoq ostlarida bo'm-bo'sh yotqandek va egasi shu o'g'irlang'an javohirotning alaminini chekib turg'andek edi.

Uy egasi oshg'a savzi bosib, Otabek yonig'a keldi, ul boshqa hissiyot va fikrlarini vaqtinchag'a unutilib, o'zini tetiklikka oldi. Uy egasi Otabek yonig'a o'lturar ekan, so'radi:

— Sizniki qayerda, mehmon?

— Toshkanddan, mulla aka.

— Ismingiz?

Otabek manglayini qashib olg'ach, javob berdi:

— Shokirbek...

— Marg'ilong'a birinchi kelishingizmi?

— Birinchi kelishim...

— Savdo vaji bilan kelgandirsiz? — uy egasi Otabekning qiyofat va ust-boshidan savdogarga o'xshatqan edi.

— Yo'q... Man asli Qo'qong'a kelgan edim, ammo Marg'ilonda otam tanishlaridan bittasida ozroq olasimiz

¹ N u k t a — sir, sirli ibora.

bo'lib, shu kishiga uchrashib ketayin, deb Marg'ilong'a o'tkan edim, — Otabek o'zining yolg'onlashidan o'ng'aysizlanib bir oz to'xtab oldi: — bu kishining qayerda turishi manga ochiq ma'lum emas edi va Marg'ilon-da boshqa tanishim bo'lmag'anliqdan va vaqtning kechligidan adashib qoldim...

Uy egasi kuldi:

— Nasibdan qochib bo'lmaydi, Shokirbek; bu kun kechasi menga mehmon bo'lishingiz bor ekan. Uchra-shaturg'an kishingizning oti nima?

— Komilboy...

Uy egasi o'ylab turdi-da:

— Bizning bu yaqinlarda bunday kishi yo'q, ehtimol nariga dahadadir, — dedi va turib oshig'a qarab ketdi. Otabek o'zining qip-qizil yolg'onlashidan vijdoni oldida qizarindi. Ammo ul bir tomondan bunga majbur ham edi, chunki uning qutidor bilan qamalish va o'lumga hukm etilish tarixi butun Marg'ilong'a mashhur bo'lib, haqiqiy ismini yashirmay aytkada, ehtimolki boshqa sirlarni ham ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Uy egasi qozon yonig'a ketkach, ul ham o'rnidan turib havlig'a tushdi. Ayvonning narigi yoni bilan sharqqa qarab kirilaturgan bir yo'lak orqaliq bir boqchag'ami, maydongami chiqi-lishini bilib shu yoqqa yurdi va kichikrak bir mevazorga chiqdi. Kechaning qorong'ilig'i ustiga mevalarning quyuyq yaproqlari qo'shilishib, bu maydon ayniqsa Ota-bekning hozirgi ko'ngliga yaqinlashib kelar edi. Uning ko'ngil mevasi bu kungi qora voqi'a bilan qanday o'ralib, yo'qolib ketgan bo'lsa, bundagi daraxtlar ham o'z mevalarini kecha rangi bilan bo'yab, yashil yaproqlari ila ko'mgan edilar, ya'ni bunda o'skan daraxtlar qanday meva beradir — ajratish qiyin edi. Ul shu qorong'izor bilan qo'shilishib ketkandek va qorong'iliqning quchog'iga kira borg'andek mevazorning ichkarisiga yuriy bordi. Va nihoyat butoqlari bag'rig'a solinib tushkan bir daraxtning ostig'a o'lturdi va bu o'lturishda uzoq fursat qotib qolg'andek harakatsiz edi. O'n besh daqiqalardan so'ng ichiga yel qamalgan puvvakdek uffff etib yuborgach, o'rnidan turdi. Boqchanning kunbotari bilan xarobazor imoratlarni yonlab yurdi.

Otabek ayvong'a qaytib kelganda, uy egasi oshni damlab bo'lib ayvonda kutib o'ltirmakda edi.

— Otingizga ozroq johori berib qo'ydim.

— Rahmat, mulla aka, — dedi Otabek, uy egasi nimadir so'zlamakchi bo'lsa ham o'ngg'aysizlang'an sumol Otabekka tikilib-tikilib qo'ymoqda edi.

— Kasbim to'qug'uchilik, Shokirbek, — dedi uy egasi. Otabek so'zni tugalmaganligini bilib, uning og'zig'a qarab turar edi:

— Doim zaxda o'lturib ishlaganimdanmi yoki o'zimning tabi'atimda zaiflik bormi, ish qilib nima bo'lsa ham ko'p vaqtdan beri bedarmon tortib yuribman, — dedi va davom etdi, — goho ko'krak ham og'rib qo'yadir. Yaqinlarda tabiblarga ko'rsatkan edim, qoningiz oz, qimiz iching, xo'rak oldidan maviz¹ isti'mol qiling, deb kengash berdilar. Ularning kengashi bo'yuncha uch-to'rt kun qimiz va maviz iste'mol qilib boqqan edim, voqi'an bir muncha foydasi ham ma'lum bo'ldi. Sizga buni so'zlab shuni aytmakchimanki, osh oldidan bir-ikki piyola maviz ichib yuborsam, albatta bunga sizning qarshilig'ingiz bo'lmas-a? — dedi va kuldi.

— Qanday qarshilig'im bo'lsin, siz ma'zursiz.

Uy egasi iljaygan holda hujraga kirib, o'zining ta'biricha may emas, bir ko'vacha mavizni olib chiqdi, toqchadan piyola olg'ach, kelib Otabekning yonig'a o'lturdi. Mavizni piyolaga chulduratib quyar ekan, mehmonga yer ostidan mo'ralab kulimsirab qo'ydi.

— Sizning ham ichkaningiz bormi?

— Yo'q.

To'g'risi ham Otabek ichkulukdan qattig' hazar qilar va bu kungacha mayni o'ziga dushman kabi ko'rib kelar edi. Uy egasi quygan piyolasini simirib yuborg'ach, sezdirmaslik qilib seskanib qo'ydi va:

— Aniq ichmaganmisiz? — deb yana so'rag'an edi, Otabek boshni chayqash bilan kifoyalandi.

— Qattig' uzr bo'lmag'anda ichmagan ham ma'qul, — dedi va ikkinchi piyolani to'ldirar ekan, davom qildi, — lekin bu narsa bir tomondan kishining salomatligiga foyda bersa, ikkinchi jihatdan tiriklikning qayg'u va alamlarini-da unutdirib turar ekan. Boshimg'a o'lguncha unuta olmasliq qayg'u-hasratlar tushdi, Shokirbek. Ayniqsa keyingi yillarda o'zimga hech bir qayerdan ovinchoq topolmay, nihoyat shu achchig' suv bilan ovinaturlig'an xolg'a kelib qoldim, — dedi va uzoq

¹ M a v i z — mayiz (uzumdan yasalgan may).

tin olib to'lg'izg'an piyolasini oldig'a qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt sukutda qoldilar. Ul ikkinchi piyolani ichkach, Otabekni diqqat bilan kuzatib chiqdi.

— Agar yanglishmasam, siz ham bir oz qayg'uliroq ko'rinasiz mehmon, bir piyolani ichib yubormaysizmi?

— Rahmat, mulla aka, — dedi Otabek, ammo o'zida ta'rifi so'zlanib o'tilgan narsaga bir ehtiyoj seza boshlag'an va o'zini ham ma'zurlar qatorig'a qo'yayozgan edi. Uning bu holini uy egasi sezdimi yoki sinab ko'rmakchi bo'ldimi, haytovur, uchunchi piyolani to'ldirib Otabekka uzatdi:

— Qo'limni qaytarmang, mehmon. Ikkimiz ham ma'zur ko'rinamiz.

Otabek uzrini aytib, piyolani olmay turg'an edi, ul ham piyolani uzatqancha kulib turaberdi.

— Man mavizni tamom shar'iy qilib tayyorlayman, tunov kun mahallamizning oxunlari ham halollig'iga fatvo berib ketdilar.

Otabek piyolani olishg'a majbur bo'ldi. Uy egasining aytkanidek maviz juda ham tiniq, yaxshi chiqg'an ko'kchoy kabi musaffo edi. Piyolaga uzoq qarab turmay ichib ham yubordi. Och qoring'a tushkan o'tkir may vijj etdirib me'dani qaynatdi-da, tomoq ostini lovullatmoqqa oldi. Otabekka birinchi piyolani ichirg'andan so'ng, uy egasi oshni suzishka ketdi.

8. BAXT VA BAXTSIZLIK

Oshni suzib keltirgach, mehmonni oshg'a taklif qilishdan burun yana toqchadagi ko'vachani olib bir piyolani to'ldirdi va Otabekka uzatdi.

— Iching buni ham, so'ngra oshni yeymiz, — dedi. Bu gal uncha qistatishqa to'g'ri kelmadi, birinchi piyola bilan uning ko'z o'nglari jimirlashmakka va o'zida bir yengillik his etmakka boshlag'an va bu ikkinchi piyola go'yo «meni ichsang tag'in ham yengil tortasan», der edi. Otabekning ikkinchi piyolasidan so'ng oshg'a o'lturdilar. Bitta «don» hazmini ham tasavvur qilmag'an uning me'dasi ketma-ket tushib turg'an luqmalarni e'tirozsiz qabul qilmoqda edi. Bunday ishtihoni, ehtimolki, ul o'z umrida birinchi martaba ko'rgandir. Tomoq orasida uy egasining bergan savollariga yaxshi javob berganidek,

o'zi ham ba'zi so'zlarni to'qib yubormoqda, boyag'i oz so'zliliklar o'rmini ezmalik bo'lmasa ham mo'tadil bir hol olg'an edi.

Oshdan so'ng lagan va dasturxonni yig'ishtirib olg'uchi uy egasiga sarxush va qizarg'an ko'zlari bilan uzoq qarab qo'ydi. Bu qarash unga minnatdorlik va tashakkur qarashi edi. Uy egasi Otabekning yonig'a ikkita yostiq olib qo'ydi va bittani o'z yonboshig'a ham oldi.

— Yonboshlangiz bek, — dedi, boshlab o'zi yonboshladi. Otabek ham unga ergashdi. Ikkisining orasidag'i sham' yel bilan o'ynashibg'ina nur separ, ikkisi ham so'z qo'yishqandek sham'ga ko'z tikib qanday o'yg'adir berilgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqtdan so'ng uy egasi ko'zini sham'dan oldi va yer ostidan Otabekni kuzatkach, so'radi:

— Uylanganmisiz, bek?

Otabekning kayfi kuchlikmi edi yoki so'zni onglamay qoldimi, haytovur shu onda javob berolmadi.

— Uylanganman.

So'rag'uchi bir oz to'xtab olg'ach, yana so'radi:

— Xotiningizga muhabbatingiz bormi?

Otabek bu savol qarshisida garangsib qolg'andek bo'ldi, voqi'an orag'a og'ir savol tushkan edi, bilintirmaslik qilib uflab oldi.

— Muhabbatim yo'q.

— Yaxshi ekan, — dedi uy egasi. Otabek uning bu so'ziga tushuna olmay, «nega?» degandek qarab turar edi.

— So'zimga ajablandingiz shekillik?

— Yo'q, — dedi Otabek, lekin uning taajjubi uy egasiga ochiq ko'rinib turar edi.

— Balki muhabbat baxtlik kishilar uchun yaxshidir, lekin o'z tajribamcha, baxtsiz kishi uchun badbaxtlikdir. Masalan, siz agar chindan ham xotiningizg'a muhabbat-siz bo'lsangiz, o'zingiz ham iqror qila olasiz: uyga kirsangiz xotiningiz bordek, ko'chaga chiqsangiz yo'qdek, bas, sizga xotinning og'irlik va yengilligi birdak. Shundoq emasmi?

— Shundoq, — dedi Otabek, ammo muhabbat to'g'risida so'zlangan bu so'zlar uning kayflik ko'zini ocha yozdilar.

Uy egasi davom qildi:

— Men bu soʻzlarni oʻz holimdan chogʻlab aytaman, ehtimolki men yanglisharman, — dedi va uzoq tin olgʻach, soʻradi: — Siz uylanganda oʻzingiz yoqtirib uylandingizmi yoki oradagʻilarning yoqtirishlari bilanmi?

Otabek soʻragʻuchining qanday muddaosi borligʻiga tushunmay qoldi.

— Onamning yoqtirishi bilan.

— Barakalla, — dedi uy egasi va, — manimcha, hamma balo oʻzing koʻrib, suyib uylanishda, — dedi va eshitkuchisi kutmagan joyda sukutka ketdi. Otabek bir koʻynakni oʻzidan burun yirtkan kishi toʻgʻrisida goʻyo oʻz sarguzashtining eski tarixini mulohaza qila boshlagʻan, qarshisida oʻlturgʻuchini-da, qayin ota eshigidan quvlangʻan kishi deb bilgan edi. Qayin otang sani ham quvladimi, deb aytmasa ham shunga yaqin boʻlgʻan «suygan xotiningiz sizni tashlab ketdimi?» degan savolni berdi. Uy egasi boshini chayqadi:

— Tashlab ketishka — ketdi, lekin oʻz ixtiyoricha emas, — dedi. Otabek bu soʻzdan soʻng buning ham qayin otasi yoki qayin onasi tomonidan zulm koʻrganiga ishongʻan edi.

— Yomon odamning yuzi qursin, — deb qoʻydi, bu soʻz uy egasiga tushunarlik boʻlmadi shekillik, Otabekka savol nazari bilan qarab oldi.

— Ezmalik boʻlsa ham boshimdan oʻtkanlarni soʻzlab beraymi, mehmon? — dedi.

Oʻz sarguzashti bilan farqsizgʻa oʻxshab koʻringan bu hikoyani eshitishka uning ishtiyogi ortqan edi:

— Siz soʻzlamasangiz-da, men soʻzlatmoqchi boʻlib turar edim.

— Manim sarguzashtimda siz kutkan qiziqlik yoʻq. Lekin shunday boʻlsa ham soʻzlab berayin, — dedi va yostiqlikni koʻkragiga qoʻyib olgʻach, hikoyasini boshladi:

— Men oʻzim asli qoʻqonliqman. Ota-onamdan yoshliqda yatim boʻlib, togʻamning qoʻlida oʻsdim. Yoshim 17—18 larga borgʻandan soʻng oʻz kunim oʻzimga qolib, bir oʻrtogʻimning kengashi bilan bundan yigirma yillar burun Margʻilongʻa kelib, bu kungi ustakorimning otasigʻa toʻquvchilik hunariga shogird tushdim. Toʻrt yil chamasi qilgʻan xizmatimdan soʻng haligi ustakorga xalfa boʻlib ishlay boshladim. Boshqa yigitlardek ortiqcha oʻrinsiz sarflarim boʻlmagʻani uchun oz zamon ichida uch-toʻrt tilla pullik ham boʻldim. Ishimga

ixlos bilan qarag'anim uchun maning to'qug'an ishlarim o'zgalarnikidan qadrlilik yurar va xalq orasida ham otim «usta Alim kichkina» bo'lib shuhratlangan edi. Ma'lumki, bofandalar¹ oldig'a ko'pincha xotin-qizlar kelib, yangi nusxa qidirib yuriydirlar. Maning to'qug'an ishlarim va chiqarg'an nusxalarim hammaga maqbul, ayniqsa xotin-qizlar uchun mashhur bo'lib, har doim to'quv do'konim yonidan xotin-qizlar ayrilmas edilar.

Kunlardan bir kun hali kishidan qochar darajaga yetmagan o'n uch-o'n to'rt yoshlar chamaliq do'ndiqqina bir qiz kelib, men chiqarg'an yangi nusxa shohidan so'radi. Qizning so'rag'an nusxasi to'qilib va sotilib ketkan edi. Shuning uchun «yo'q» deb javob berdim. Qiz ko'zini jovdiratib turib, «maning uchun to'qib berolmay-sizmi?» deb so'radi. Men qizning yuziga qarab, «mumkin emas opa, bir kiyimlik shohi deb nusxa bo'yash og'ir», dedim. Qiz so'zni aylantirib mendan va'da olishg'a tirishar edi. Men so'z orasida yana unga qarab oldim. Yonimdag'i xalfalardan bittasi qizg'a o'la², «to'qib bering, usta, opani xafa qilmang!» deb qo'ydi. Uchunchi qarashda o'zimda qizg'a qarshi bir yaqinlik his etkan, unga uzoqqina qarab qolishg'a majbur bo'lg'an edim. Garchi qiz aytgan nusxani tayyorlash og'ir bo'lsa ham qandaydir bir kuch ta'sirida haligi qizg'a va'da berib yuboribman. Ul chiqib ketkach, qanday va'da berganimni o'ylab ko'rib, va'da kuni kelsa to'quy olmadim derman, degan so'zni ko'nglimdan o'tquzdim, lekin qizning gunohsiz o'ynab turg'an qora ko'zlari, qizil olmadek taram-taram yuzlari hamon ko'z o'ngimda ko'rinib turar edilar va «maning uchun to'qib berolmay-sizmi?» so'zi quloq ostimda takror aytilgandek bo'lar edilar.

Bir necha kun shu yo'sun ikkilanib yurg'ach, nihoyat o'zimga tushunilmagan bir savq³ ostida va'damni ifoga ham boshlabman, bir kiyim shohi, deb o'ttuz kiyim bo'laturg'an ipakni bo'yash, tanda, arqoq, go'la mashaqqatlari ko'zimga hech ko'rinibdir. Va'damdan ikki kun ilgariyoq shohini to'qib, uning kelar yo'lini poylar edim, ul kelmas edi. Nihoyat va'da kuni ham kelib o'tdi, kelmasi. Sizga shuni ham aytib qo'yayki, bir ko'rgan

¹ B o f a n d a — to'quvchi.

² O' l a — tomon.

³ S a v q — yo'nalish.

kishingizning tusini albatta uzoq fursat xotiringizda tutolmaysiz, lekin bu qiz to'g'risida man tamom boshqacha holatda bo'ldim: shundoqki, uning qoshini, ko'zini, tusini, qo'g'urchoqdek qaddini ko'z o'ngimda tuta-tuta tamom bir yillik bilishlardek bo'lib qolibman. Uning tovush ohanglari qulog'im xotirasida u daraja yaxshi saqlanmag'an bo'lsa-da, ammo «maning uchun to'qib berolmaysizmi?» so'zini hozirg'ina eshitkandek bo'lar edim.

Va'da kunidan uch-to'rt kun o'tib ketkan bo'lsa ham hanuz ul kelmas edi. Men uning ko'chasini so'rab qolmag'animdan xafa bo'lar edim. Chunki, shohini o'zim eltib berishka ham endi hozirlanib qolg'an edim. Bu kutish kunlarimda na uchundir yonimdag'i xalfa shogirdlar bilan bo'laturg'an muomalalarim ham o'zgara boshlag'an, ya'ni so'zlarim dag'al va tundlikka aylangan, go'yo buning ila Alining kekini Validan olar edim.

Nihoyat va'daning beshinchi kuni qiz keldi. Qizni ko'rish bilan men borliq-yo'qliq holatda qolg'an, bir necha zamon maning uchun so'z topish ham qiyinlashgan edi. Qiz shohini so'ramay menga termulib turar edi. Uning minnatdorchiligini faqat shohi bilan olmoqchi bo'lg'anim uchun bu hol menga og'ir keldi. «Nega va'daga kelmadingiz?» dedim. Qiz o'ng'aysizlanib, gunohkorlarcha ko'zini yerga tikkani holda so'radi:

— Shohini sotib yubordingizmi?

Yonimg'a qo'yib o'lturg'an shohini qizg'a uzatdim. Ul shohining orqa-o'ngini ag'darib ko'rdi va: «Yaxshi to'qibsiz», deb menga umidsizcha qarab qo'ydi. Shohini menga berib qo'lidagi mayda chaqalarni oldimg'a to'kdi.

— Shohingiz qancha pullik?

Men javob o'rniga chaqalarni sanab chiqdim, bitta oltmish pullik tangasidan boshqasi bir pullik, besh pullik zang bosqan chaqalar bo'lib, ko'p vaqtlardan beri yig'ilib kelganligi ma'lum edi. Bergan puli shohining yarim bahosini qoplar-qoplamas bo'lg'anlig'ini aytdim.

— Tag'in qancha kerak? — deb so'radi.

— Uch tanga, — dedim. Qizning o'ychan yuzini yana qayg'u bosdi. Men uning yuzidan katta husndor qizlarda ko'riladigan bir ulug'liq tomosha qilar edim va uning o'z va'dasiga kela olmag'anlig'i sirrini onglar edim. Bu yosh farishtani bu holda qoldirishg'a ko'nglim bo'lmadi va dedim:

— Qolg'anini qachon olib kelasiz? — Bunga ham tez javob bermadi va javobsizlik bilan yana o'z holini menga arz qilg'andek bo'ldi.

— Pul topqanda keltirasizmi? — dedim-da, uning javobini kutmay qo'lga shohini tutqazdim. Qiz menga ishonmay boshlag'an edi:

— Menga ishonasizmi?

Men ishonch bildirib o'turmadim:

— Uyingiz qayerda?

— Ch... mahallasida.

— Kimning qizisiz?

— Sharif miltiqchining qiziman.

— Otangiz qarib qolg'anmi?

— O'lgan. Onam bor.

— Akangiz yo'qmi?

— Yo'q. Bitta kichkina o'g'ul ukam bor.

— Ismingiz nima?

— Saodat.

Shundan so'ng Saodatni shohi bilan jo'natib yubordim. Saodat maning bu ishimga ishonmayg'ina chiqib ketdi. Xalva shogirdlar: «Tuziksiz-ku usta», deb menga piching otishdilar. Ammo men Saodat uchun har bir og'irliqni ko'targundek ko'rinar edim...

Uy egasi bo'lg'an usta Alim hikoyasini to'xtatib, Otabekdan so'radi:

— Hikoyam uzayib ketdi shekillik, zerikdingizmi?

Otabek uni ortiqcha bir e'tibor bilan eshitar edi, sarxushchasiga:

— So'zlay beringiz, — dedi.

Usta Alim davom etdi:

— Menga uch tangananing ahamiyati yo'q edi. Ammo Saodat bilan bog'lanib turishim uchun bu uch tanga ming tangananing ishini qilar edi. Oradan o'n kuni o'tkuzib, uch tanga bahonasi bilan Saodatning uyiga bordim. Saodat xolasining uyiga ketkan ekan, onasig'a o'zimni tanitib, devor orqaliq anchagina so'zlashdik: eri o'lib erkaksiz qolg'andan, ip yigirib ovqat o'tkarganidan va qizining kengashmasdan shohi buyurg'anidan hasrat qilib ketdi; so'zining oxirida yana bir hafta kutib turishimni iltimos qildi. Bir haftadan so'ng aloqani uzib qo'yish maning tinkamni quritaturg'an bo'lg'ani uchun ishni boshqa rejada yurgizmakchi bo'lib aytdim: — O'zingiz ip yigirib, kun ko'rib turgan bo'lsangiz, sizga

uch tanga emas, uch pul berish ham og'ir ekan, agarda sizga ma'qul bo'lsa ko'nglimga bir gap keladir, shundoqki, siz erkaksiz bo'lg'aningizdak, men ota-onasiz yolg'iz yigitman.. Ko'pincha kir yuvdirish va yirtiq-yamoq vajhlaridan qiynalaman. O'sha sizdagi pul evaziga bir necha vaqt kir-pirimga qarab, yirtiq-yamog'imni yamab bersangiz, qandoq bo'lar ekan... Kampir bu so'zimni mamnuniyat bilan qabul qildi va ertasi kunga kirlarimni olib kelish uchun Saodatni yubormoqchi bo'ldi. Shundoq qilib bu kun bog'lanishni yaxshi asoska qurib qaytdim. Ertasiga Saodat kelib kirlarimni olib ketdi. Uch kundan so'ng yuvilgan kirlarni keltirib, to'quv do'konining yonida anchagina qarab o'lturdi. Men uning kelishi uchun har hafta panjshanba kunini belguladim. Kundan-kun Saodatka qattig'roq bog'lana borg'animni onglar edim, panjshanbani hayit singari qarshilar edim. Oradan uch-to'rt hafta o'tkandan so'ng qo'lig'a «oyingga eltib ber» deb yigirma-o'ttiz chaqa pul ham berdim. Saodat bilan aloqa qilg'animga to'rtinchi oyida ramazon hayiti keldi. Fitir ro'za bahonasi bilan Saodat uchun sakkiz tepki xon atlas, onasi bilan ukasiga bo'z ko'ynak qilib, Saodatlarning uyiga o'zim chaqirib bordim. Saodat meni yo'lakdan qarshiladi va gunohsizcha qo'limdan tutib ichkariga boshladi. Men: — Saodat, esingni yedingmi, onang mendan qochmaydimi? — dedim. Saodat tortishida davom etib:

— Qochmaydi, o'zi menga ustakang kelsa qochmayman, degan.

Men Saodatning yo'l boshchilig'i bilan ichkariga kirdim. Ayvonning oldida Saodatning onasi ip yigirib o'lturar ekan, qizining qo'lida begona yigitni ko'rgach, hayron bo'lib qolg'an edi. Saodat meni havlining o'rtasida qo'yib onasining oldig'a yugurdi va:

— Ustakam-ku! — dedi. Onasi nari-berida dakanasini tuzatib o'rnidan turdi. Salom-alikdan so'ng so'rashdiq. Saodat tegimga ko'rpacha yozdi, men qo'ynimdag'ini olib o'rtaga qo'ydim. Fotihadan so'ng bir oz yotsirashib, uyalishib ochilisholmay qoldiq. So'ngra kampir Saodatning manim to'g'rimda aytaturgan so'zlaridan muqaddima qilib dedi:

— Saodat sizni xudda o'z akasidek yaxshi ko'radir, tunov kun iroqi sobun olg'il, deb o'ttuz pul bergan ekan-siz. Sobunni olib kelgach, yotib uyqusi kelmadi, voy

ustakamdan aylanay, voy ustakamning umrini xudo baxtinga uzun qilsin, deb butun tongni tong otdirib duo qilib chiqdi.

Bu soʻzni kampir soʻzlar ekan, men oʻngʻaysizlanib ketib yer ostidan Saodatka qarab qoʻydim. Saodat qizarib-boʻzarib chetka burilib olgʻan edi. Kampir davom etdi: — Munchalik bizning holimizgʻa qayishgʻaningiz uchun besh vaqt namozning oldida men ham haqqingizga duo qilishni unutmayman va hafta sayin qilib turgʻan marhamatingizni koʻrib oʻylayman: xudo bandasiga mehribon, holimizning rahmini yeb saxovatlik bu yigitni bizga uchratdi deb, koʻnglingizdagi har na tilagingiz oʻziga ayyondir. Siz yatimlarning rahmini yesangiz, sizning gʻamingizni oʻzi yesin. Kampir bir uflab olgʻach, dedi: — Manglayim shoʻrlik ekan, bolam, Saodatning Qayumjon otliq bir akasi bor edi, yoshi yettiga chiqib, otasi rahmatlik endigina toʻy qilaman deb turgʻanda, qizamiq degan bir falakat kasal bilan ogʻrib dunyodan oʻtdi, buning ustiga Saodatning otasi ham marhum boʻlib bizlarni ora yoʻlda qoldirib ketdi. Loqaq shu bola boʻlgʻanda ham edi, biz bu yoʻsun ogʻir kunlarga qolmasmi edik, deb oʻylayman, — koʻz yoshisini artib soʻzini bitirdi. — Bandasining qoʻlidan kelaturgani oh-vohdan nariga oʻta olmas ekan, bolam!..

Men koʻngil koʻtargan boʻldim:

— Oldingizda yosh boʻlsalar ham qizingiz va oʻgʻlingiz bor ekan, bu kun boʻlmasa ertaga axir siz ham yorugʻliq kunga chiqib qolarsiz, ona, — dedim va kelturgan narsamni kampirning oldigʻa surib: — Shu arzimagʻan narsani Saodat bilan ukasiga hayitlikka olib kelgan edim, bu aybim uchun albatta mendan koyimassiz, dedim.

— Odamgarchiligʻingizdan oʻrgulay, — dedi kampir va ogʻzigʻa kelgan soʻzlar bilan duo minnatdorchilik qila boshladi. Boyagʻi soʻzdan keyin uyalgʻanicha bizdan uzoqroqda oʻlturgan Saodat sekingina bizning yongʻa keldi va qogʻozgʻa oʻralgʻan kiyimlikni ochib atlasni oldi. «Bu mengami?» deb mendan soʻradi va javobimni kutib ham turmay yoʻllik boʻzni oldi. «Bu Sayfiga», dedi. Uning orasidagʻi odimi boʻzni koʻrub: «Bu oyimga», dedi. Saodat bu narsalarni juda oddiy qilib koʻrdi va soddacha haligi soʻzlarni aytib qoʻydi. Goʻyo bu narsalarni ilgaridan kutkan edi. Atlasni yaxshilab koʻrib chiqqʻach,

yoqtirg'andek bo'ldi, bir menga va bir atlaska qarab turib nimadir aytmakchi bo'lsa ham aytalmadi. Men nima demakchi bo'lg'anlig'ini sezgan edim. Bu orada biz kampir bilan hasratlashib turg'an edik, ul kelib so'zni bo'ldi:

— Ustaka, — dedi, men qaradim. — Ro'zamisiz?

— Ro'zaman.

— Ro'za bo'lmasangiz choy qaynatar edim, — dedi.

Onasi kuldi.

— Choyni hayitda kelganimda qaynatib berarsan, — dedim.

— Hayitda kelsangiz osh ham qilib berar edim, — dedi va onasig'a qaradi.

— Akangga har narsa qilsang ham arziydir, qizim, — dedi kampir va na uchundir ko'ziga yosh oldi, men ham arang ko'z yoshimni to'xtatib qoldim.

— Bo'lmasa bu kun iftor qilaqoling. — Saodatning bu so'ziga onasi ham qo'shilishdi. Men uzr aytdim. Lekin haqiqatda esa, Saodat bilan birga o'turib iftor qilishni ko'ngil istay boshlag'an edi. Uzoq so'zlashib o'turdim, bu uydan chiqib ketkim kelmas, bir soat orasida tamoman ochilib-sochilib ketkan Saodatning bolalarcha qilig'ini ko'rib to'ymas edim. Saodat goh men bilan, goh atlas bilan mashg'ul, boyag'i uyalib turishini bir yoqqa yig'ishdirib qo'yg'an, onasi bilan meni kuldirib, anchagina ko'tarilib qolg'an latif ko'kragi ustiga «senginadan aylaniy!» deb atlasni bosib quchoqlar edi. Men bo'lsa go'yo atlas emas, quchoqlang'uchi o'zim bo'lg'andek kayflanar edim.

Men kampir bilan xayrlashib chiqa boshlag'an edim, Saodat «Panjshanba kun boraymi», deb so'radi. Men kampirning oldig'a qaytib bordim-da, aytdim:— Saodatingizning bo'yi cho'zilib qolg'an ko'rinadir, mundan so'ng maktabdan bo'shag'an vaqtida Sayfini yuborsangiz qalay bo'lar ekan va qo'lim bo'shag'an kezlarda o'zim ham kelib turarman, — dedim. Go'yo kampir ham mendan shu so'zni kutib turg'an ekan, hamiyatimga va aqlimga tahsin o'qudi va qizig'a qaradi. «Ana, eshitdingmi ustakangning so'zini, endi vaqt-bevaqt ko'chaga ham chiqaberma!» dedi. Men chiqaturib Saodatka qarag'an edim, mendan o'pkalagansumon ko'rindi. Ammo maning bu so'zim bekorga emas, balki xalfa shogirdlardan ba'zilarining unga yomon ko'z bilan qarag'anlarini payqag'anim uchun edi.

Shu yo'sunda Saodatning onasi ham mendan qochmay qo'yib, aloqamiz tag'in ham qattig'lashdi. Kutmagan bu muvaffaqiyatim bir necha kungacha ko'zimdagi uyquni ham qochirib qo'ydi. Uch-to'rt kun go'yo bu kun-erta Saodatka uylanaturg'an kabi hovliqib ham yurdim.

Uncha-muncha narsani ayamag'anim uchun bo'lsa kerak, tez zamonda go'yo Saodatlar oilasining boshlig'i holini olib qoldim. Jum'a kunlari masallig'ni ko'tarib Saodatlarnikiga borar, Saodatning qo'lidan osh qildirib yeb qaytar edim. Saodat kundan-kunga o'sib borar, shu nusbatda husniga husn qo'shilar va men battar uning maftuni kesilar edim. Shu holda oradan ikki yil chamasi fursat o'tib ketib, Saodat ham o'n olti yoshlarg'a yetib qoldi. Endi maning oshiqona termulishlarim ma'nosini ongliy boshlag'an, negadir «aka» deb qilaturg'an xitoblarnida tark etkan edi. Ikki yildan beri kampirning oldig'a sovchi kirguzishni o'ylab kelgan bo'lsam-da, ammo nima uchundir Saodatdek qizg'a uylanish baxtiga erishmakni o'zimga tasavvur qilolmas edim. Bu to'g'rida bo'lgan hamma umidim Saodatning onasidan edi, balki o'zi so'z ochar va yokim orag'a kishi qo'yar, deb kutar edi. Orag'a boshlab o'zim sovchi qo'yishdan o'ngg'ay-sizlanar, to'g'risi o'zimga tushunilmagan bir xavf ostida bu jasoratdan mahrum edim.

Bir kun odatimcha Saodatlar uyiga borg'an edim. Osh-suvdan keyin kampir Saodatni o'choqboshi yumishiga yuborib, menga qarab kuldi:

— Saodatka bir yaxshi joydan kuyav chiqib qoldi. Kecha unashsak unashkunder ham bo'lg'an edik, biroq sizning maslahatingizni olayin, deb sovchilarni qaytardim, — demasinmi, ustimdan bir chelak sovuq suv quyg'andek entikdim, qanday javob berishka tilim kelmay qoldi. Uzoq vaqt kesak kabi harakatsiz qolg'ach, kuch orqasida tilimni bazo'r shu so'zga harakatlantirdim:

— Joyi yaxshi bo'lsa, o'ylab ko'rish kerak...

Kuyavning kimning o'g'li bo'lg'anlig'ini va qanday kasb qilishini sharh qila boshlag'an edi, sabrim tamom bitdi:

— Undog' bo'lsa, kecha sovchilarni bekor qaytarib-siz,— dedim. Kampir manim bu kinoyamga tushunmag'an edi:

— Kuyavning tegi-taxti menga ma'qul bo'lishka

bo'ldi-ya, faqat endi ish sizning kengashingizga qarab qoldi, siz Saodatka ota bo'lmasangiz ham lekin otaligidan yuqori ishlarni qilib kelasiz. Endilikda Saodatni uzatishda ham otalig'ingizni ayamangiz, — dedi. Bu so'z bilan yana o'lganning ustiga chiqib tepilgandek bo'ldim. Chayon kabi meni zaharlamakda bo'lg'an kampirning to'g'ri so'zini eshitib turishka ortiq to'zalmadim-da, ertagacha o'ylab javob berishni aytib kampirning oldidan chiqdim.

Chiqq'ach, oyog'i kuygan tovuqdek to'rt tomong'a yugura boshladim. Epaqalik bir gap esimga kelmas edi. Nihoyat, aqlimni boshimg'a yig'ib, sirrimdan voqif bir oshnamg'a kengash soldim. Ul uzoq o'ylab turmay, ertasi kunga tomonimdan sovchi bo'lib kampirning oldig'a bormoqchi bo'ldi. Lekin butun tuni bilan ko'zimga uyqu kelmay, tikanga ag'nag'an kabi azoblanar edim va sustligim uchun o'z-o'zimni so'kar edim...

Usta Alim hikoyasini bu yerga yetkuzgach, sham'ning so'xtasini miqroziladi va og'zini poylab turg'uchi Otabekdan «zerikmadingizmi?» deb so'rab olib, davom etdi:

— Sovchini yuborib tinchiy olmadim, ishka qo'lim bormas va bir joyda to'xtab turolmas, u yerdan turib bu yerga o'tlurar, ming turlik xayol bilan dovdur sifatiga kirgan edim. Yuborgan kishim tezda qayta bermagach, birikki bora Saodatlar eshigi yonig'a borib keldim. Nihoyat, miyam shishib Saodatning uyi yaqinida bo'lg'an bir yong'oqning soyasida o'lturg'an edim, sovchim chiqib qoldi-ku: yuragim orqamg'a tortib ketdi. Va olding'a tushib yuriy berdim, chunki sovchig'a uchrashib haqiqatni onglash ham menga dushvor¹ mushkul kelgan edi.

— Shoshma-shoshma, ho, kuyav! — dedi sovchim. Hazilmand bo'lg'ani uchun ishning chappa ketkaniga ishong'an, uning bu «kuyav» degan so'zini kinoyaga yo'yg'an edim, ketaberdim. Ul orqamdan tez yurib yetdi:

— Qani, to'nni yesh! — dedi va to'nimni o'ziga torta boshladi.

— Yuragim yorilishg'a yetdi, hazillashma! — dedim. Haqiqatan so'zi chin ekan, og'zidan o'pdim. Jiq

¹ D u s h v o r — qiyin, og'ir, mushkul.

to'lg'an ko'z yoshimdan ham uyalib turmadim. Sovchim yo'l bo'ylab kampir bilan bo'lg'an hikoyasini so'zlab ketdi: Saodatka bir yildan beri har kun deyarlik sovchilar qatnar, kampir hammasiga ham boshi bog'liq, deb javob berib kelar ekan. Shuning barobarida maning og'zimni poylar yoki kishi qo'yishimni kutar ekan. Nihoyat, bir tarafini chin va bir tarafini so'z olish mud-daosi bilan kechagi so'zni menga aytgan va shunga qarab ish qilmoqchi bo'lg'an. Uzun so'zning qisqasi kampirning javobi: bir qizim emas, yuz qizim bo'lg'anda ham usta Alimga nazir tortdim — bo'libdir.

Terimga sig'mas edim; ikki yillik yurak dardim nihoyat hoziqini topqan edi. Bir necha kun uyalib kampirning oldig'a bormay yurgan edim, o'g'li orqaliq yo'qlatdi. Bordim. Lekin borishimdagi sezgularimni sizga bu til bilan tushuntirolmayman. Men borliq yo'qliq eshikdan kirganimda, Saodat kir yoyar edi. Meni ko'rgach, qizarinib ketdi va yoyilg'an kir ortig'a yashirinar ekan, shahlo ko'zlaridagi sezilar-sezilmas tabas-sumning farqig'a bordim.

Kampir bilan uyalishibkina to'y to'g'rilarini so'zlashdik. Kampir ortiqcha takalluflar qilishg'a yo'l qo'ymasa ham, ammo o'zim Saodatning ko'ngli o'ksimasin uchun to'yni katta qilishg'a tarafdor edim. Kampir bilan to'y va nikoh kunlarini muqim qilg'ach, men ketishka turdim. Saodat kir yonida menga bir ko'ringandan so'ng, qaytib ko'rinmagan edi. A, men bo'lsam yana uni bir ko'rmakchi va o'ziga bir-ikki og'iz so'z aytmakchi edim. O'choqboshida qozon yuvar ekan, to'g'ri oldig'a yurib bordim. Ul meni sezmadimi yoki sezsa ham bilmaganga solindimi, haytovur orqasi o'gurug'liq engashkan holda ishka mashg'ul edi. Bir o'rim bo'lib tushkan uzun qo'ng'ur sochi uning harakati bilan qo'ltug'i ostida o'ynoqlar edi. Anchagina orqasidan tamosho qilib turg'ach:

— Saodat, — dedim. Qaradi. O'choqda yong'an olov issig'idanmi yoki uyatidanmi uning yuzi qip-qizil olma edi. Qo'lidagi sochig'i bilan oldimg'a yaqin kelib to'xtadi. — Eshitdingmi, — dedim. Yerga qaradi. Uni ortiqcha uyaltirmas uchun eshikka qarab yuriy boshladim-da: — Maylimi? — deb so'radim. Javob o'rniga:

— Osh yemay ketasizmi? — dedi. Bu uning ikkinchi turlik qilib aytilgan «mayli» javobi edi. Bir bugina emas,

qirq yillik qadrdon xotin tomonidan eriga qilinaturg'an mehribonchiliqning eng lazzatlisi edi. Chiqar ekanman, «Osh yemay ketasizmi?» so'zining kayfiga tamom mas bo'lg'an edim.

Usta Alim shu so'ngg'i so'zlarini aytib bitirar ekan, Otabekning qoshlari chimirilib, go'yo o'zining ham shu yo'sun xotiralarining abadiy qaytib kelmaslik — yo'qliqg'a chiqqanlig'ini yana bir karra onglar edi. Usta Alim davom etdi:

— O'n kun orasida hozirlikni bitirib to'y qildi. Nihoyat, Saodat meniki bo'lib, saodatlik kunlarim boshlandi. Saodatka bo'lg'an muhabbatim bir daraja sizga ma'lum bo'lg'anliqdan u kunlardagi mas'udiyatimni ham shu o'lhavg'a solib bila olasiz.

Rafiqam Saodat chin sa'ida¹ edi. Bu yil o'zimga kutmagan darajada bir kuch va istiqomat² ortdirib, to'y bilan tugalgan boylig'imni qaytarg'an edim. Turishka Saodatlar uyi ortiq torliq qila boshlag'anliqdan shu havlini (Jannat opa havlisig'a ishora qilib) hozirg'i qo'shnimizdan sotib olishg'a muvaffaq ham bo'ldim. Qayin onam, qaynim va eru xotin shu havlig'a ko'chib kelib tura boshladi. Kundan-kunga Saodatka bo'lg'an muhabbatim oshqandek kasbim ham unumlik bo'la boshlag'an, uylanishimning ikkinchi yili haligi qo'shnimizdan o'zingiz ko'rgan boqchani ham sotib olg'an edim. Uylanishimning uchunchi yili Saodat yuklik bo'ldi. Eru xotin birimiz ota va birimiz ona bo'lmog'imizni o'ylab quvonar edik. Kechalari yotib uyqumiz kelmas edi. Nihoyat, Saodatning oy-kuni yaqinlashdi... — Usta Alim uzoq tin olishdan so'ng davom etdi: — ... yaqinlashdi... lekin abadiy baxtsizlik kunlarim, manhus³ soatlarim ham yaqinlashdi... — dedi va so'zdan to'xtadi.

— Davom qilingiz, — dedi Otabek, usta Alim bir uflab olg'ach:

— Saodat boladan qiynalib uch kungacha azoblandida, to'rtinchi kuni o'ldi, — dedi.

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, ko'zlarini zo'raytirib ochdi va o'zini yostiqdand olib o'lturg'ach, so'radi:

— O'ldi?!

¹ Sa'ida — baxtiyor, qutli.

² Istiqomat — dadillik, mustaqillik, barqarorlik

³ Manhus — navhsga qolgan, badbaxt.

Usta Alim ko'z yoshisini artib:

— O'ldi, — dedi va davom etdi: — dunyog'a kelib ko'rgan birdan-bir quvonchimdan ayrilg'an edim. Hayotning hamma umrimga kifoya qilarliq mudhish zarbasini shodliq ichida qarshilag'an edim. Oylar bo'yincha ko'z yoshimni yomg'ur kabi to'kdim. Chunki menga bundan boshqa bir ovinchoq qolmag'an edi. Ko'z yoshlarimning tiyilmag'anini ko'rgan qayin onam Saodatning vafotining ikkinchi yili meni zo'rlab uylantirdi. Lekin bu ikkinchi xotin menga Saodat bo'lolmadi. Haqiqatan saodatim ko'milgan edi. Keyingi yillarda futurdan keta boshlag'an qayin onam qizidan yigirma oy so'ng, o'n bir yoshliq o'g'lini menga tashlab dunyodan o'tdi. Qayin onamning vafotidan so'ng, biylik¹ o'z qo'lig'a qolg'an keyingi xotinim fahsh² suratda ro'zg'orimni to'zita boshladi. O'g'riliqcha va to'g'riliqcha qimorboz akasiga in'om qilishg'a kirishdi. Kundan-kunga ishlim keyin ketib, ishlaganim ro'zg'orga uchurvoq ham bo'lmay boshladi. Yomon xotinning shum qadami bilan uyimdan baraka ko'tarilganligini va barcha barakalarimni rafiqam Saodat bilan birga ko'milganligini onglab, keyingi xotinimni taloq qildim. Endi uchunchi yildirki, xotinsiz yashayman va uylanishni ham o'ylab ko'rmayman. Chunki marhuma Saodat bilan kechirgan kunlarimning totli xotiralari menga abadiy lazzat bag'ishlag'anlaridek, ham achchig'-achchig' yig'latadirlar. Uylanishimga kengash berguchi o'rtoqlarimg'a: — Men endi dunyodan o'tkan kishi, bu kun bo'lmasa ertaga yor qabri ustida yong'an sham'da o'zini halok qilg'uchi bir parvona, — deyman.

Endigi o'ylag'anim faqat qaynimni uylantirish, so'ngra... so'ngra yuzni yoruq qilib Saodat quchog'iga kirish... — dedi va darmonsizlang'an kabi yostiqaqqa yonboshladi. Ustaning bu so'ngg'i so'zi Otabekni ortiq asarlantirgan, ko'z chuquri bir-ikki qayta yosh suvi bilan to'lib chiqq'an edi.

Ikkisi ham uzoq jim qoldilar. Otabek o'z qayg'usini butunlay deyarlik unutib qo'yg'an, qarshisidag'i yerga singibkina yotqan mujassam ishqdan ko'z uzolmay boshladi. Ustaning moziysida emas, hoida ulug' bir ma'no

¹ Biylik — hukmronlik.

² Fahsh — qabih, xunuk, yaramas.

ko'rar edi. Ammo uning istiqbolida bir bo'shliqdan o'zga hech gap uchrata olmasa-da, yana ulug' bir ma'no ko'rgandek bo'lar edi. O'z istiqbolini ham shu ustaniki qabilidan ko'rmakchi bo'lsa-da, buning uchun bir narsa kamdek, yetishmag'andek kelar, ikkinchi usta Alim bo'lish uchun bir «o'ldi» so'ziga oradan topolmas edi. Keyinroq bu «o'ldi» so'zini qo'shqan bilan ham usta Alim bo'lish qiyinlig'ini onglay boshladi, chunki Otabek Kumush tomonidan so'kilgan va tashlang'an edi. Holbuki, Saodat so'kmagan va tashlamag'an, balki erining bir gunohi sababidan yosh umrini xazon qilg'an va usta Alim qayin otasi tomonidan hayvoncha quvlanmag'an... va qayin ota tomonidan kuyav yo'lig'a tuzoq qo'yilib, Saodatni chiqarib olish fikriga tushilmagan, ya'ni orag'a shaytanat oralamag'an... Bu so'ngg'i fikrni ul o'ylamag'an joydan ilhom qabilidan to'qib olg'an edi, ya'ni o'zining Toshkandan uylanishiga qutidor tomonidan rizoliq berilishini, hatto uning to'yni o'z qo'li bilan o'tkazib kelishini ilgaridan hozirlanib kelingan tuzoq, deb tushungan edi. Muhokamasi shu yergacha kelib yetkach, usta Alim darajasiga yetish uchun o'zida hech bir munosabat ko'rmadi... Usta Alim yozib bergan o'ringa kirib yotar ekan, o'z-o'ziga aytar edi: «Quvlanishg'a, tahqir etilishka loyiq ko'rilgan Otabek usta Alim bo'lishg'a ham sazovor emas!» Ul uyqug'a ketar ekan, yuragi bolalarini uchurib ketkan karrukning uyasidek bo'm-bo'sh edi.

* * *

Otabek ertagi namozga turg'anda ko'zi Shamshodbekning bazmidan azonda qaytib kelib, dong qotib uxlab yotqan Sayfiga tushdi. O'n besh yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit o'zining o'tkur husni bilan Saodatdan xabar berar edi.

Bir-ikki piyola choy ichkan bo'ldi-da, usta Alim bilan xayrlashdi.

9. UNUTOLMASA NIMA QILSIN?

Bu gal Otabekning kutilmagan ravishda Marg'ildan tez qaytib kelishini O'zbek oyim o'zining juhud domladan qildirg'an jodusining hind sihrini yengganligi,

deb so'yingan edi. Biroq Otabekning ko'pishincha mehmonxonada yotib qolishi uni bu to'g'rida shubhaga tushurib qo'yg'an va bunda qanday hikmat borlig'ini bevosita bilib olish uchun birarta romchi domlag'a borish fikriga tushkan edi. Yusufbek hojining bo'lsa bunday mayda ishlarni tekshirib yurish uchun fursati ham yo'q, uning Normuhammad qushbegi yonidan bo'shag'an vaqti ponsad va beklarnikida kengash va ziyofatlar bilan tugalar edi. Uning diqqatini jalb etkan narsa bo'lsa, ul ham Otabekning tadbirsiz siyosat va ahmoq boshliqlar mavzu'idan olib qilaturg'an shikoyat va hasratini keyingi kunlarda jim-jit bo'lib ketkanligi edi. Bu kunlarda Otabekka eng yaqin turg'an kishi Hasanali ota edi. Chunki Otabek bu keyingi kunlarini mehmonxonada o'tkazganlikdan Hasanaliga ham uning yonig'a kirishka va bir muncha so'zlashib o'lturishka to'g'ri kela boshlag'an edi. Shuning uchun Otabekning qayg'ulik hollari, uyqusiz mutolaada o'tkan tunlari va umuman undagi o'zgarishlar bu to'g'rida Hasanalini o'ylatsa-da, sababini so'rashg'a botirlig'i yetmas va so'rashni ham foydasiz deb bilar edi. Chunki ul Otabekdagi bu hollarning sirri-ni bilgandek, muhabbati orasig'a cho'b bo'lib tushkan keyingi uylanishi alamidan deb qaror qo'yg'an edi.

Otabekning orzuliq kelin oldig'a kirmasligi vajhidan O'zbek oyim achchig'landi, nihoyat achchig'ig'a chiday olmagan bir kuni mehmonxonada Otabek yotar o'rnini yozib turg'an choqda kirib keldi va yozilg'an o'rinni buzib yig'ib tashladi va:

— Mehmonxonada yotaberib nima qilasan, ichkariga kirib yot! — deb jekirdi. Lekin o'g'li endi ilgarigi Otabek emas edi, onasining jekirug'ig'a quloq solmadi-da, qaytadan o'rinni yozib boshladi. O'zbek oyimning g'azabi tag'in ham alanga oldi:

— So'zimni eshitasanmi, kar?!

Otabek sovuqqina qilib javob berdi:

— Kar emasman, lekin sizning bu taklifingiz oldida ham kar, ham ko'rman. Bu to'g'rida siz endi ortiqcha bosh og'ritmang!

— Insofsiz, adolatsiz!

Otabek zaharxanda bilan so'radi:

— Men boshda sizga nima degan edim?

— Nima degan eding?

— Keliningiz mendan yaxshiliq ko'rmas, demaganmi

edim? Siz bilan otam bunga ko'nmaganmi edingiz, siz buni inkor qilasizmi?

— Ota-onamdan va'da olganman, deb shunday xoting'a jabr qilib yura berasanmi?

— Kelingizga jabrni xohlamasangiz va o'zingiz aytgan insofka qaytsangiz, eng oson bir yo'l bor, — dedi va onasidan ma'lum «nima?» deb bilaturgan savolni kutib to'xtadi. Ammo O'zbek oyim so'roq o'rniga labini tishlab boshini ikki yelkasiga tebratdi. — Siz so'rashni tilamasangiz-da, men aytay: kelingizga jabrni xohlamasangiz mendan taloq qildingiz va bir bechoraga bu yo'sun azob berib yurmangiz! — dedi va bir oz to'xtab davom etdi. — Siz bilgan insofni men ham bilaman. Bir bechorani faqat sizning kayfingiz uchun azob emas, chekkan xo'rliq'ini o'ylab har kuni bir qat etdan tushaman... Agar o'z kayfingizdan kechsangiz, yaxshi bilingizkim, bir emas ikki jonni azobdan qutqarg'an bo'lasiz, onajon! — dedi.

O'zbek oyim o'g'lining bunchalik qat'iy ketishini kutmagan edi va bu yo'sun qattig' muomalani-da Otabekdan birinchi martaba ko'rar edi. So'z qaytarishg'a o'rin topolmadimi va yo janjalning ulg'ayishidan qo'rqdimi, haytovur uzoqqina istehzolanib qarab turg'ach, «esingni yebsan, bolam», dedi-da, mehmonxonadan chiqdi.

Otabek yolg'iz mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi. Kechalari allaqayoqlarg'a ketib, yo'qolaturg'an odatlar ham chiqardi va bir-ikki qayta ortiqcha mast bo'lg'an holda qaytib, Hasanalini tamom hayratda qoldirdi. Ul Otabekka nasihat qilishni ham bilmas va bu sirni biravga aytish uchun ham hayron edi.

Bir kun kechasi ul yangi odati bo'yicha allaqayoqqa ketkan edi. Hasanalining ko'ngli bu kun ham bir ishka guvohlik bergandek bo'lib, ichkarida yotkusi kelmadi, o'rinni mehmonxonag'a yozib, darbozani zanjirlab keldi. Agar bu kun ham ul o'sha holda qaytsa, bir narsa demakchi, ya'ni qo'lidan kelgan nasihatni qilmoqchi edi. Uxlamay kutib o'lturdi. Ammo ul tungi soat o'n bir bo'lsa ham kelmas, o'n ikkida ham daraksiz edi. Nihoyat, kuta-kuta uyqusi tang qilg'ach, o'rniga cho'zilib kipragini kipragiga ulab yotdi va uxlab ketgani-ni o'zi ham sezmay qoldi. Oradan noma'lum bir muddat o'tib darbozaning so'naqasiz taqillashidan cho'chib uyg'ondi va yo'lakka yugurdi. Qorong'uda zanjirni

timiskilar ekan, «kim?» deb soʻradi va javobigʻa «mmm-man» degan sarxush tovushni eshitdi. Bu tovush uning yuragini uyushdirib yuborgʻan va «bu kun ham shunaqa» degan soʻzni koʻnglidan oʻtquzgʻan edi. Zanjirni tushurib, darbozaning bir tabaqasini ochishi hamono shu tabaqagʻa suyalib turgan Otabek Hasanalining oyogʻi ostigʻa yiqilib tushdi. Hasanali bu kungi kayfning oʻtacha ketkanligini payqagʻan, yoʻlakni tutib ketgan ichkulik isidan oʻqchiyozgʻan edi. Otabekni suyak mehmonxonagʻa kelturar ekan, ikki koʻzi ichkari havlining eshigida, chunki Yusufbek hojining tunlari tashqarigʻa chiqaturgʻan odatining shu vaqtgʻa toʻgʻri kelib qolishidan yuragi taka-puka edi. Otabekni yeshintirar ekan, rizosiz bir ohangda dedi:

— Oʻgʻlim, sizga shu shaytoni ishning nima zarurati bor?

Otabek mastlarcha kuldi:

— Mmmenga zarurati boʻlmasa kkkimga bor?!

— Nima boʻlgʻanda ham men bu ishingizdan rozi emasman, — dedi Hasanali va qanday javob eshitishini kutib turdi. Otabek oʻrniga yotib olgʻach, kuchlik qilib bir uflab oldi. Hasanali undan javob kutar ekan, bir ozdan soʻng javob oʻrniga xurрак tovshini eshitdi... Otabekning kutilmaganda bu yangligʻ yaramas koʻchalarga kirib ketishiga hech bir turlik maʼno beralmay boshi qotsa ham, ammo uning koʻz oʻngidan ignaga zoʻrlab taqilgʻan ip nariga ketmas edi. Undan soʻng, ikki oylardan beri Margʻilonni tilga olmasliqda uni bir oz shubhaga tushirib, «oralaridan birar sovuqchilik oʻtdimi ekan», deb ham koʻnglidan kechirdi. Otabek bilan birga choy ichish maqsadida ertalab Oybodoqning damlagʻan choyigʻa bormay, Otabekning uygʻonishini kutib yurdi. Otabek tushka yaqin uygʻongʻach, Hasanali choy hozirladi. Dasturxon yozib oʻzini kutib oʻlturgan Hasanali yonigʻa qisinib-qimtinib Otabek keldi. Tundagi holi esiga tushib boʻlsa kerak, boshini yerdan koʻtarib Hasanaliga qaramas va bir ogʻiz boʻlsin soʻz aytmas edi. Otabekning bu holi Hasanalining nichka yuragiga qattigʻ taʼsir etkan va oʻylab qoʻygʻan nasihatlarni unutilib, bekozodani bu ogʻir holdan qutqazish fikrigagina tushkan edi.

— Yoshlik — beboshlik, degan ekan mashoyixlar, — deb kulib qoʻydi Hasanali va: — uy ichidan bitta-yarim-tasi sezib qolmagʻay deb juda xavotirda boʻldim...

Haytovur hech kim payqamapti, — dedi. Otabek tashakkur etkansumon Hasanaliga kulib qaradi va o'zining bu ketishidan rizosizlik bildirgan kabi entikib tin oldi. Hasanali so'zni urintirib Otabekni o'z holig'a qo'ymas edi. Unar-unmasdan bahs qilib, nihoyat, bu unar-unmasning oxirig'a shu savolni ham ulab yubordi:

— Bu gal Marg'ilong'a kechikdingizmi?

Biz yuqorida ham turtib o'tkan edikkim, Otabek na Yusufbek hojig'a, na O'zbek oyimg'a va na Hasanaliga Marg'ilondan tez qaytib kelish sababini aytmagan, Marg'ilon bilan uzil-kesil aloqasi uzilganligini churq etib so'zlamagan, so'ralmag'an so'zga javob berilmas qabildan jim-jit alamini ichkulukdan olibg'ina yurgan edi. Ikki oydan beri birinchi martaba Marg'ilon to'g'risidan so'ralg'an savol ham faqat shu Hasanalining keyingi so'zi bo'lib, sirni ochish o'nqovida kelgandek edi. Lekin javob tamom haqiqatka mug'oyir¹ va kishini hayratka solarliq bo'ldi:

— Bu kun jo'namoqchi bo'lib turibman, — dedi.

Hasanalining shubhasi bo'shka chiqdi. Choydan so'ng ul o'zining so'zini amalda ko'rsatib, otasidan ham ruxsat olib qo'ydi va peshindan keyin yo'lg'a chiqish uchun hozirlik ham ko'ra boshladi. Uning sirrini bilguchi va «Endi Marg'ilonda nima qilasan?» deb so'rag'uchi orada bo'lmag'anidek, ul bu so'roqni o'z-o'ziga ham berib qaramag'an edi. Go'yo burung'idek Marg'ilon yo'lig'a oshiqib hozirlanar edi...

Yigirma kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan qaytib keldi. Bu borishdan birar ish chiqara oldimi-yo'qmi, bu to'g'rini biz kelasi fasllarning biridan o'rganarmiz.

Kelib Toshkandda bir hafta chamasi turdi, so'ngra yonig'a Hasanalini olib Oqmasjid² shahriga jo'nadi. Ul ikki yildan beri to'xtab qolg'an savdogarchilik ishini qaytadan boshlamoqchi edi...

10. BIZDA KIM KO'P YIG'LAYDIR?

G'ayri mashru'³ taloq xati tekkaniga olti oylarcha fursat o'tib ketkan edi. Kumushning go'zallik ta'rifini

¹ M u g ' o y i r — qarama-qarshi.

² O q m a s j i d — Qizil O'rda.

³ G ' a y r i m a s h r u ' — shari'atga zid.

g'oyibona eshitib, og'zining suvi kelguchi xotinliq va xotinsiz orzumandlar «yotib qolg'uncha, otib qoll!» so'ziga amal qilib, qutidornikiga sovchilarni turna-qator yubora boshlag'an edilar.

Albatta, bunda shubha yo'qdirkim, Kumushning erdan chiqq'an xabarini Kumushning o'zidan ham ilgari tushungan va Otabekdan ham ilgari sezgan Homidning sovchisi boshqa sovchilarning muqaddimasi, yoz boshida kelaturgan qaldirg'ochlarning yo'l boshchisi edi. Homidning sovchisi bir martaba kelish bilangina qanoatlanmadi, uch-to'rt qaytalab kelib qutidorg'a Homidning kuyav o'g'ul bo'lish niyatida ekanligini arzu-niyoz qila boshladi. Natijada Homidboyning sovchisig'a berilgan javob shu bo'ldi: «Biz Homidboyning o'zimizga kuyav o'g'ul qilishdan hech bir mone'lik ko'rmaymiz. Ammo qizimiz mundan so'ng er qilmasg'a qattig' isror¹ etadir. Shunga ko'ra Homidboy bizni kechirsin». Boshqa sovchilarg'a ham javob shu edi. Qutidor bilan Oftob oyimning bu javoblari o'zlaricha emas, balki Kumushning ko'ngliga qarab berilar edi.

Biroq Kumushbibining «Man endi er qilib bo'ldim, mundan so'ng erga ehtiyojim yo'q», degan qat'iy javobig'a ular uzoq quloq solib turolmadilar, chunki uning bu isrorini «chidamasning so'zi» deb onglar va tuzukrak joyi chiqq'anda, erga berishka ham hisoblari yo'q emas edi. Shunga ko'ra, kelgan sovchilarning o'zlariga yoqmag'anig'a gunohning barini Kumushning bo'yniga ag'darib javob berar, ammo ikkinchi yoqdan tuzukrak joyini ko'zlar edilar.

Kutilmagan yerga shaharning eng olding'i a'yon va sarvatdorlaridan² bo'lgan Salim sharbatdor deganning Komilbek ismlik o'g'lidan sovchilar kelib qoldi.

Ota-otaning kutkanlari shunday tegu taxtlik kuyav bo'lg'ani uchun birinchi martaba sovchilarni yaxshi so'zlar va quyuq-suyuq oshlar bilan jo'natib, ikkinchi kelishka o'ylashib javob beraturgan bo'ldilar. Eru xotin uzoq o'ylashib turmay (chunki o'ylashturg'an joy emas edi) sovchining ikkinchi kelishida javob berishka qaror qo'ydilar. Kumushning qarshi tushmagi to'g'risida, albatta, ularning shubhalari yo'q edi. Shuning bilan birga ota-onaning so'zini yerda qoldiradi, deb ham o'ylamas edilar.

¹ I s r o r — qattiq kirishish, ahd qilish.

² S a r v a t d o r — badavlat, davlatmand.

Kuz kunlarining oyog'i va qish kunlarining boshi edi. Daraxtlardagi sariq barglar to'kilib tugalgan, yer yuzi o'zining qishqi sariq kiyimini kiygan edi. To'rt tomonining o'ralganlig'i soyasida yaproqlarini to'kilishdan saqlab qolg'an bu gilos yog'ochlari ham bu kun tungi qora sovuqqa chidalmay, yelning ozg'ina harakati bilan-da barglarini shirt-shirt uzib tashlamoqda edilar. Havo ochiq bo'lib, quyosh tuzukkina ko'tarilgan, ammo uning o'zi ham bu kun uncha ta'siri yo'q, bu kungi qora sovuq quyosh kuchini-da keskan edi.

O'rta eshikdan Kumushbibi ko'rindi. Burung'i to'la-lig'i ketib ozg'inlang'an va lekin bu ozg'inliq uning hus-niga kamchilik bermay, bil'aks yuqorilatqanlar. Kamon qoshlari ortiq mavj urib o'zini ko'rsatgan, bir oz bota tushkan shahlo ko'zlar tag'in ham tim qoralig, tag'in ham nurlilik kasb etkan edilar. Bu kungi sovuqqa qarshi kiyib olg'an sovsar po'stinining yoqalig'i kishining hasadini ortdirib, nafis bag'baqalarni o'pib yotar edilar. Biroq unda bir kamchilik bordek ko'rinar edi: shahlo ko'zlar burung'idek o'ynab turmas va so'ng chekdagi bir og'irliq bilan harakatlanar edi. Bir tomondan qarag'anda bu og'irliq-da unga bir oliylik, ulug'vorliq bag'ishlag'andek. Kelib ayvon muyishig'a o'lturdi-da, ko'zlarini og'irg'ina harakatlandirib, ketma-ket chip-chip etib to'kilmakda bo'lg'an hazonlarg'a qaradi va har bir yaproqni yuqori-dan kuzatib yerga qo'ya bordi. Ul yerga tushkan har bir yaproqda o'zining tarjimai holini o'qur, o'zini-da mavqi'idan ayrilib, hechka chiqib turg'an shu xazonlar-dan ayira bilmas edi. Ayira bilmadi-da, latif ko'kragini to'rt enlik ko'tarib tin oldi va ko'zlari jiq yoshg'a to'ldi. Yeng ichidan bir-birisiga o'tquzilg'an ikki qo'lini barobar ko'tarib ko'z yoshini artar ekan, ichkari havlidan Oftob oyim chiqib kelar edi. Ul yer ostidan qizig'a ko'z qirini tashlab mehmonxona eshigini ochishg'a tutindi. Oftob oyimning orqasidan Oyshabibi ham ko'rindi, kelib Kumush yonida to'xtab so'radi:

— Nima qilib tashqarida o'lturibsan?

— O'zim, — dedi Kumush qoshlarini chimirib, chet-ka yuzini o'girdi.

— Mehmonxonaga kirsang, sen bilan ikki og'iz maslahatimiz bor edi.

— Nima maslahatingiz bor?

— Oldin kir, bolam, — dedi kampir va Kumushning yelkasiga qoqib turg'izdi. Ular ichkaridagi sovchi xotinlarni yolg'iz qoldirib, Kumushning so'zini olish uchun tashqarig'a chiqq'an edilar. Ammo Kumush bo'lsa sovchilarning oldidan rizosizlig'ini onglatqandek bir namoyish bilan ketkan edi. Ul mehmonxonag'a kirgandan so'ng ham tersayib tokchalardan nedir axtarg'andek yurina boshladi.

— Tokchada san qidirg'an narsa yo'q, kelib yonimizg'a o'ltur, — dedi Oftob oyim.

— O'lturganimdan sizga bir pullik foyda yo'q, sovchingizga o'zingiz bilgan javobni beravering!

Oyshabibi qizig'a ma'nolik qilib bir qarab oldi:

— Bolam, axir ikki og'iz gap eshit-chi oldin! — dedi.

Kumush o'ltura bermagach, Oftob oyim qizishdi.

— Qizim, saning bu qarshilig'ingdan muddaong nima?!

— Siz bilan otamg'a muddaomni necha qaytalab aytdim-ku: mundan so'ng bu ishni xohlamayman.

— Dunyodan toq o'tasanmi?

— Toq o'tamanmi, yo'qmi, buni tangri biladir.

— Man saning hali ham o'sha uyatsiz eringdan ko'ngil uzolmag'aningni bilaman. Saning bu xomtama'lig'ing koni bolalig'ingdir. San yaxshi bilki, mundan so'ng otang ul uyatsizga o'z uyidan joy bermaganidek, uyatsizning o'zi ham uzil-kesil sani tashlag'andir. Agar so'zimga ishonmasang mana buni o'qub qara, dedi-da, Kumushka bir qog'oz uzatdi va davom etdi. — Biz buni san unga xat yozg'aningdan so'ng javob o'rnida olg'an edik. Biroq o'sha vaqtda bu uyatsizning birinchi taloq xatisi ham sanga yetib ortqanliqdan bunisini sandan yashirg'an edik. Hamon-da saning umiding kesilmagani uchun bu xatni ham ko'rsatmakchi bo'ldim! — dedi. Kumush qog'ozni onasidan oldi:

«Matluqam' Kumushbibiga. Manim birinchi xatim bilan sizning menga qilaturg'an erkaliklaringizga bir chek qo'yilg'an kabi edi. Lekin bunga tushunmabsizmi va yo tushunishka tilamabsizmi, haytovur yana ham eski erkaliklaringizni tark etmabsiz. Xatingizni o'qur va o'zimni kulgidan to'xtata olmas edim. Orzuga ayb yo'q, deydirLAR. Chekdan oshib qilg'an hujumlaringiz eski qadrdonlig'ingiz

¹ M a t l u q a — taloq qilingan.

otig'a kechiriladir. Endilikda sizga mendek vafosiz va hiylagar bo'lmag'an yangi er topilg'ay edi, deb addoi Otabek Yusufbek hoji o'g'li, 26 javzo, 1265-nchi yil, Toshkand».

Maktub uning yurak jarohatini qaytadan tirnab tashlag'an edi. Ko'z yoshini duv-duv to'kib, xatni o'z taxig'a soldi va o'zidan javob kutib turg'an achasi bilan onasig'a dedi:

— Men bu uyatsiz yirtqich bilan yarashmoq uchun umid tutmayman, shuning bilan birga er ham qilmayman!

— Nega? — deb so'radi onasi.

— Negami? — dedi Kumush va yig'lag'an ko'yi javob berib boshladi: — Negaki men o'zimning suygan va muhabbat qo'yg'an erimdan buncha uyatsizlik, bu yangilig' vafosizlik ko'rdim. Endi er degan shu bo'libdimi? Mundan ko'ra dunyodan toq o'tkan yaxshiroq, yolg'iz yurgan tinchroqdir. Shuning uchun qizingizg'a er otidan so'zlamang-da, yafroq kabi titrayturg'an yuragiga dahshat ham solmang!

Bu so'zdan so'ng Oftob oyimning onaliq ko'ngli erib ketkan, ichkarida javob kutib o'lturg'uchi sovchilarg'a qanday bahona topib kirishni-da o'ylab ulgurmag'an edi:

— Yig'lama, — dedi. Kumushni mehmonxonada qoldirib onasi bilan chiqdi.

* * *

Salim sharbatdorniki qutidorg'a nihoyatda ma'qul tushib qolg'an edi. Shuning uchun xotini va qizidan so'rab o'lturmay bir kun do'konidan erkak sovchilar bilan bitishib ham keldi va xotinig'a «men bu kun fotiha qilib keldim, nima bo'lg'anda ham endi qizingni ko'ndirmasang bo'lmaydir», dedi. Ammo Oftob oyimning er otini eshitkanda titray boshlayturg'an qizi bilan uchrashmoqqa aslo toqati yo'q, erining bu so'zini eshitkanda tamom o'zini yo'qotqan edi. Ul qizini ko'ndirish uchun qutidorg'a va'da berganda o'z holini ikki yoqdan o'qtanilg'an xanjar orasida qolg'uchig'a o'xshatar, qaysi tomong'a qimirlasa ham muhlik' yara olishini aniq bilar edi. Shu kundan so'ng bechora onaning og'ir kunlari boshlandi. Eriga bergan va'dasini aslo bajara bilmas, bul haqda qizig'a og'iz ochib so'zlay

¹ M u h l i k — halok qiluvchi.

olmas edi. Har kun bozordan qaytib kelib birinchi so'zi «ko'ndirdingmi?» bo'lib qolg'an eridan tuni bilan koyish eshitar va kunduzlari Kumushka og'iz ochishg'a yuraksina olmay azoblanar edi.

Bir necha kundan so'ng qutidor ham endi o'z xatosini onlag'an, chunki har kun deyarlik Salim sharbatdornikidan kelib to'y kunini so'rag'uchi kishiga turlik-turlik bahonalar ayta berib zerikkan va uyatidan do'konga tushishni-da tark qilish fikriga kelayozgan edi. Bir kun do'kondan nihoyatda achchig'lanib qaytdi va Oftob oyimni umrida eshitmagan so'kishlar bilan so'kdi: «Qizingni deb shaharda bosh ko'tarib yurolmayturg'an bo'ldim. Ko'ndirsang ko'ndir, bo'lmasa mendan umidingni uz, men endi sanlarning dastingdan shahardan qochib ketmasam bo'lmaydirg'an darajaga yetdim!» dedi. Ertasi kun bechora ona qizig'a mash'um mavzu'dan so'z ochishg'a majbur bo'ldi. Qizingning yonig'a o'lturib so'zlash o'rniga yum-yum yig'lay boshladi. Kumush esa onasini bu holg'a solg'an sirdan voqif, shuning uchun yig'i sababini so'rab o'lturmay, ul ham ko'z yoshisi bilan yuzini yuvmakka tutindi. Ona-bola uzoq yig'lashdilar, ko'z yoshlari bitkuncha bo'zlashdilar.

— Bu kunlardan ko'ra dunyog'a kelmagan bo'lsam edi. Bu tirikligimdan ko'ra, o'lib ketkan bo'lsam edi! — dedi oxirda Oftob oyim.

— Yanglish so'zlaysiz, onajon! — dedi Kumush va: — Siz dunyoda turishka loyiq edingiz, lekin sizning dunyodan to'yishingizga va qon-qon yig'lashingizga sababchi men bo'ldim. Men siyoh baxt dunyog'a kelmagan bo'lsam edi, sizga munchalik kulfatlar, munchalik anduhlar ham yo'q edi. Shuning uchun siz tangridan so'rangkim, tezroq men mash'umani mahv¹ etib, sizga uch-to'rt kun tinchlik bersin, onajon! Sizni bu holda ko'rishka va o'z tilagim yo'lida sizni qurbon etishka ortiq toqatim bitdi. Tashlandiq bu qizingiz, qo'lma-qo'l yurg'uchi bu o'yinchiq qizingiz kimu, sizdek bir mehribon onani qon yig'latish kim? Yig'lamangiz, ona. Sizning to'kib kelgan ko'z yoshlaringizning bir tomchisig'a ham bu tashlandiq qizingiz arziyas, siz otamg'a maning rizolig'imni tashvishlanmay bildiraveringiz. Ul ham kishilar oldida bu baxtsiz qizingning ta'nasiga qol-

¹ M a h v — yo'q qilmoq.

masin. Siz manim yuzimga ezilib qaramangiz, o'ylamay-netmay rizolig'imni bildiraveringiz! — dedi va yuziga to'zg'ib tushkan sochini to'g'rilab olg'ach, davom etdi: — Agar siz menga ortiq achinsangiz, rizolig'imning bir sharti qilib to'yni kelasi kuzga bo'lishini aytib o'tingiz, agarda otam baxtsiz qizining bu tilagini qabul etsa-etsun, bo'lmasa manim bu tilagim ham sizning bir tomchi ko'z yoshingizga arzimas, onajon, sizning shodlig'ingiz yo'lida har bir og'irliqlarg'a bu baxti qaro qizingiz rozidir, onajon!

Oftob oyim Kumushning bu so'zlariga to'zib turolmay, qizini bag'rig'a bosib quchoqladi, ona-bola tag'in shiddatlik ravishda ko'z yoshig'a ko'mildilar...

* * *

Oftob oyimning qat'iy isroriga binoan qutidor ham qizining shartini qabul etkan. Qudalar ham kelasi kuzgacha kutishka rozi bo'lg'an edilar. Demak, kelasi kuzga qutidor Salim sharbatdor kabi bir kishiga¹ qudalashib olg'anidek, Kumushbibi ham Otabek o'rniga Komilbekni almashdirar edi.

11. «NAVO» KUYI

Xalqimiz ta'biricha, bu zamonlar «musulmonobod» bo'lsa-da, biroq bu tantanalik ta'birni buzib qo'yaturg'an ishlar ham yo'q emas edi. Xon musulmon, bek musulmon, xalq musulmon, buning ustiga yurish-turish ham musulmoncha, hukmlar ham shari'atcha edi. O'g'irliq qilg'an uchun qo'l kesiladir va yo dorg'a osiladir. Zoni bilan zoniylar¹ ham peshtoqdan tashlanadirlar, ichkulik ichkan uchun qirq darra uriladir. Rais afandi mulozimlariga darra ko'tartirib, namozsizlarni tekshiradir, farzi ayn bilmaganlarni urdiradir edi. Ish shunchalik nozik bo'laturib ham o'g'rilar o'z tirikliklari orqasidan qolmaydirlar. Esh aka bilan Tosh aka-ning uylari orqasidan teshilib mollari o'g'irlana beradir, peshtoqdan qopqa bo'g'ilib tashlanmoq uchun fohishalar ham yetishib turadirlar. Butun umrida peshonasi sajda ko'rmaganlar ham ko'b, ammo farzi aynning bosh tomonidan to'rt-besh jumlani har kim qiynalmasdan

¹ Z o n i, z o n i y a — buzuq er va xotin.

sayriy olar edi. Ko‘b kishilarning uylarida musallas bilan bo‘zalar xumlab qaynab yotsa, ikkinchi tomonda rasmiy suratda ichkulik sotish bilan tiriklik qilg‘uchilar ham yo‘q emas edilar. Toshkandning Chuqur qishloq degan yerida qozoqlar tomonidan ochilg‘an va hamisha rustamnamo¹ kishilar bilan ayqirib yotqan bo‘zaxonalar ham yo‘q emas edi.²

Besh oylab Oq masjid safarida yurib ketkach, Otabek to‘g‘ri shu Chuqur qishloq bo‘zaxonalaridan biriga kelib tushkandek bo‘ldi. Uni kunduz kunlari bo‘zaxonada uchratib bo‘lmasa-da, ammo bo‘zaxonag‘a kelmagan kechasi juda oz edi. Bo‘zagar Otabekning kim bolasi ekanligini yaxshi bilgani uchun hamma ishni uning tilagiga qarab qilar, ul keldi deguncha oddiy bo‘zaxo‘rlar yonig‘a o‘tquzmay o‘zining maxsus hujrasiga olib kirar, boshqalarg‘a berilaturgan loyqa bo‘zadan bermay, bo‘zaning guli bilan mehmon qilar edi.

Hozir ham ul shu bo‘zaxonada edi. Endi uchunchi kuvachani tugatib, to‘rtinchini chaqirg‘an edi. Bo‘zagar kirdi:

— Bo‘za beraymi, bek? — deb so‘radi.

— Bering, — dedi va: — mashshog‘ingizni ham kirgizing!

Vaqt yarim kechadan ham og‘qan, kunduz kunidan beri ichishib charchag‘an xo‘randalar baqirishib-chaqirishib tarqalishqan edilar. Bo‘zaxona tinchigan edi. Qo‘lma-qo‘l yurib charchag‘an mashshoq ham bo‘shab, Otabekdan katta-katta ehsonlar ko‘rgani uchun, vaqtning kechligiga ham e‘tibor qilmay kirgan edi. Mashshoq Otabekning sarxush qo‘lidan bir piyola bo‘zani ichkach, dutorini chertib so‘radi:

— Qanday kuyni chalay, bek aka?

Otabek sarxush tovush bilan jiddiygina qilib javob berdi:

— Bilsangiz, haydalish kuyini chalingiz, ajralish kuyini chalingiz!

Mashshoq ajabsing‘an edi:

— Dunyoda bunday kuylar borlig‘ini umrimda birinchi martaba eshitaman, bek aka!

— Dunyoda bunday kuy yo‘q deb o‘ylaysizmi, siz

¹ Rustamnamo — dono, aqllik, davlatmand, zabardast.

² Bu bo‘zaxonalar Mallaxonning 1273-nci yil Toshkand hokimligi vaqtida barham berildi (*mual.*).

eshitmagan bo'lsangiz maning eshitkanim bor...
Bilmasangiz, bilgan kuyingizni chalingiz!

Mashshoq dutorini sozlar ekan, yana so'radi:

— Bu kuylar yangi chiqq'anmi?

— Yangi chiqq'an.

— Qayerda eshitdingiz?

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, mashshoqqa qaradi:

— Bu kuylarni Farg'onaning Marg'ilonida eshitdim... — dedi.

Dutorni sozlash uchun reza kuylardangina olib turg'an mashshoq, Otabek kutmagan joyda «Navo»dan boshlab yuborg'an edi. Kuyning boshlanishi bilan oq uning vujudi zirr etib ketkandek bo'lib keyingi piyolasini bo'shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning munglik tovshig'a berildi. Dutor tovshi qandaydir o'zining bir hasratini so'zlag'andek, hikoya qilg'andek bo'lib eshitilar edi. Yo'q, bu hasratni ul o'z tilidan so'zlamas edi — Otabek tilidan so'zlar edi... Otabekning ko'z o'ngidan o'tkan kunlari birma-bir o'tib boshladilar-da, nihoyat «anuv» xotiralari, «anuv» hangomalari ham ko'rinish berib o'tdilar... Yo'q, o'tmadilar... uning ko'z o'ngida kelib to'xtadilar-da, shu ko'yi turaberdilar... Dutor bu ko'rinishni uning ko'z o'ngiga keltirib to'xtatqach, bu foji'aga o'zi ham chidab turolmag'andek yig'liy boshladi... Dutor quruqqina yig'lamas edi, balki butun koinotni zirr etdirib va xasta yuraklarni dirr silkitib yig'lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadi-da, ro'yimoli bilan ko'zini yashirib yig'lamoqqa kirishdi... Ul ko'z yoshlarini to'xtatmoqchi bo'lar edi. Biroq hozirgi ixtiyor o'zida emas edi — hamma ixtiyor dutorning hazin «Navo»sida, toqatsiz yig'isida edi... Dutorning nozik torlaridan, tilsimlik yuraklaridan chiqq'an «Navo» kuyi o'z nolasiga tushunguchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O'z dardiga tushungan bu yigitka borg'an sayin dardini ochib so'zlar, yig'lab va ingrab so'zlar edi... Eshitkuchi esa dunyosini unutib yig'lar, kuchini yig'ishtirib yig'lar va hasratu alamini ko'z yoshisi bilan to'kib yig'lar edi...

Nihoyat «Navo» kuyi uning butun tanidagi suvlarini ko'zi orqaliq to'kdirdi-da, falakning teskari harakatidan shikoyat etib qo'ydi va dunyoda yolg'iz hasratkina bo'lmag'anligini bildirgandek o'zining «savt» kuyini yer yuziga shodliq va so'yinch yog'dirib arz eta boshladi.

«Navo»ning sihirlik «savt»i Otabekning ko'z yoshlarini quritdi-da, bir yengillik bag'ishladi. «Navo» bilan yuvilib ketkan uning umid gulzorida yangi chechaklar unib chiqdi...

* * *

Bu o'lturishdan so'ng ul bir oylab bo'zaxonag'a kelmay ketdi. Marg'ilondan qaytib kelgach, yana eski odatida davom eta boshladi...

* * *

Otabekning o'sha voqi'adan so'ngg'i Marg'ilon qatnashlari faqat natijasiz quruqqina bir qatnash edi. Bu qatnashning har birisida usta Alimnikiga tushar, ammo hanuz undan o'zining sirrini yashirib, Andijondan qaytib kelishini va yo borishini va yo'l ustidan ko'rib ketish uchun kirganini aytib usta Alimni minnatdor qilar edi. Ul Marg'ilonda ko'b to'xtamas, bir kun, uzoqqa tortilsa ikki-uch kun turib qaytar, ba'zi vaqtlarda yo'l ustidan «Xo'ja Ma'oz» mozorini ham tunab ketar edi. Uning o'n kunlab yo'l mashaqqatini o'z ustiga olib, Marg'ilonda qilaturg'an ishi shu mashaqqatlar evaziga arzug'ulik edimi, yo'qmi, o'qug'uchi buni quyidan onglar:

Marg'ilondan natijasiz, tamoman bo'shka qaytib Toshkand kelgach, Kumushni unutkandek bo'lib uchto'rt kun u-bu bilan ovinib yurar, so'ngra hafta, o'n kundan so'ng yana Marg'ilon to'g'risida o'ylab boshlar, o'ylab o'yining tegiga yeta olmag'ach, o'zini qayoqqa urishini bilmay qolar, shundan so'ng hamma alamini Chuqur qishloqqa havola qilib, o'n-o'n besh kun bosim ichkanidan so'ng ichkulukdan ham lazzatlanmay qolar va shuning yonida uning ko'ngli bir narsaning bo'yini olg'andek sezinar, go'yo Marg'ilon borsa bir gap bo'laturg'andek, bormay qolsa keyinchalikda o'zi o'kinaturg'andek... Shundan so'ng to'satdan Marg'ilon yo'lig'a tushib qolar, yo'lda borar ekan, o'zini to'rt ko'z bilan kutib turg'andek sezilgan Marg'ilong'a har nimadir, bir soat ilgariroq yetish uchun oshiqar edi. Lekin... lekin Marg'ilon darbozasidan kirishi ila uning holi o'zgarib boshlar, yuragi qinidan chiqar darajada o'ynamoqqa olur, ayniqsa poyafzal rastasiga yaqinlashgach, uning bu iztirobi shiddatlanur, poyafzal rastasining yaqini bilan bunchalik o'zgarishda qolg'an Otabek ras-

taning o'zida qanday holg'a tushmog'ini tasavvurdan o'jiz kelur va rasta ko'rindi deguncha otining boshini chapka burib yuborar va orqasidan kimningdir «...boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz... uyatsiz!» tovshi eshitilgandek bo'lar edi... O'z-o'ziga «haqiqatan men uyatsiz», deb qo'yar va shuning ila hamma kutilgan-kuzatilgan gaplar, besh kunlik yo'l mashaqqatlari havog'a ketar, hatto xayolda emas, haqiqatda o'ylab qo'yg'an qayin otasi bilan xotinini shari'atka chaqirish fikri ham unutilar va yo'qolur, «hiylagarning yuzini qozixonada ko'raymi, o'zi ham qursin, yuzi ham!» der edi-da, otini to'g'ri usta Alimnikiga qarab solar edi.

Otabek usta Alimni juda yuqori darajaga qo'yg'anidek, uning majlisi bilan ham ancha yengillashar, o'n yillardin beri usta Alim yuragida saqlang'an va qabrg'a ham birga ketishi kutilgan ishq tarixini qayta-qayta eshitkusi kelaberar, usta Alim ham o'zining o'lgan Saodati to'g'risidag'i ipidan-ignasigacha bo'lg'an xotiralarini takror-takror hikoya qilib, hikoyasi oxirida: «Peshonamga sig'madi-da, o'ldi», deb qo'yar, bu so'z Otabekning ham yuragiga sovuq suv sepkan ta'sirini berib, ul ham ko'nglidan: «Manim ham peshonamga sig'madi-da, tiriklayin o'ldi» degan so'zni o'tquzar edi. Shu holda ikki-uch kun usta Alimnikida turg'ach, eng so'ngg'i martaba Marg'ilon bilan xayrlashkan kabi shaharning har bir narsasiga alvido nazari bilan boqar va boshi og'qan tomong'a ketkandek Marg'ilonning o'ng'ay kelgan darbozasig'a qarab yo'l olur edi. Qo'qonda bir-ikki kun, Kirovchida uch-to'rt kun, Qurama, Telov va shuningdek, qishloqlarda ham bir necha kunlab qo'naqo'na nihoyat, Toshkandga kelib yetar yana... yana...

Otabekning Marg'ilong'a borib kelishi shu yo'sunda edi. Uning sirri o'zidan boshqa hech kimga ma'lum bo'lmag'anliqdan, orada uning holig'a kulguchi va undan hisob olg'uchi birav ham yo'q, faqat ul hamma hisobni o'z yuragidan olib, o'z yuragiga berar edi. Shu yo'sun oromsizlik va besaranjomlik ichida uning oy-kunlari o'tib turar edi.

12. JONSO'Z BIR XABAR VA QO'RQUNCH BIR KECH

Agar olg'an hisobimiz to'g'ri chiqsa, bu gal uning Marg'ilong'a quruq qatnab yurishining yettinchi qaytasi edi. 1267-inchi yilning kuzi — bu voqi'ag'a o'n sakkiz, o'n to'qquz oylar o'tib ketkan edi.

Ertalabki choydan so'ng, usta Alim o'zining qaynisi bilan oshxonasi yonig'a yangigina qurg'an to'quv do'konlari yonida ipakka ohor berish ila ovora edi. Ammo ul bo'lsa, do'konxonaning ustuniga suyalgan ko'yi qandaydir bir o'y bilan mashg'uldek ko'rinar, ustaning Toshkand to'g'rilarida bergan savollariga «shundoq, ha, yo'q, albatta» kabi qisqa javoblar bilan qarshi turar edi. Ul shu ko'yi yarim soatlar chamasi so'zsizlik so'nggida, so'zsizgina ko'cha eshik tomong'a chiqib keta boshladi, usta Alim ko'zini ishidan uzib so'radi:

— Yo'l bo'lsin, Shokirbek?

Otabek yo'lak yonidan javob berdi:

— Shaharni bir aylanib kelmakchiman.

— Juda yaxshi, — dedi usta va: — ammo peshindan kechka qolmang, men oshni damlab sizni kutib o'lturaman, tuzikmi?

— Tuzik, — dedi Otabek va yo'lakdan o'tib eshik oldig'a — ko'chaga chiqdi. Chiqishi bilan narigi eshikdan Sodiq ham ko'rinib qoldi-da, Otabek bilan to'qnash keldi. Sodiq iltifotsizgina unga qarab olg'ach, shoshashosha o'ngdagi tor ko'chaga yurib ketdi. A Otabek to'g'rig'a, katta ko'chaga qarab yurdi. Havo bulut edi. Oq bulutlar bo'lg'anliqdan quyoshning nuri uncha kesilmagan, quyosh to'r ro'ymol ichida o'lturg'an kelinlar kabi yer yuziga suzilib qarar edi. Bulutlarning ohistagina sayridan sezilar-sezilmas hafif bir shamol yurib, yengilgina bir izg'irig' ham yuzga kelib to'qunar, bu izg'irig' kishiga uncha rohatsizlik bermasa-da, lekin qayerdadir dog' qilinmoqda bo'lg'an zig'ir moyining achchig' isini dimog'qa kelturib urishidan kishiga bir behuzurlik hosil bo'lar edi. Otabek yo'ning ayrilishig'a borib to'xtag'an edi. Yuzidan ikkilanish holati sezilar edi. Bu holat ikki yo'l ustida voqi' bo'lg'anliqdan onglanmog'i yengil,

¹ H a f i f — yengil, mayin.

chunki bir tomonda poyafzal rastasining yo'li, ikkinchi yoqda to'g'ri ko'cha edi. Uzoq to'xtab turmay sobit va kuchlik adimlar bilan poyafzal rastasiga yurdi. Garchi bu ko'cha uning yuziga qizarib-oqarish va bo'zarib-sarg'ayish t uslari berar edi, yana har holda ul sobitqadam edi, o'sha voqi'adan so'ng, onalar ta'biricha, «ilon chiqq'an» bu ko'chaga birinchi kirishi, birinchi jasorati edi. Ko'chaning burilishida yana bir oz uning adimlari sekinlashsa ham, lekin oldinlashini qo'ymay boraverdi. Uzoqdan qutidorning tilsimlik darbozasi ko'rinib turar edi... Darboza yonidag'i mash'um tol daraxti ham nomuborak bir ishka guvohlik bergan kabi bo'lar edi. Borliq kuchini asabiyat markaziga yig'ib, tag'in bir qayta darbozaga qarab oldi. Bu qarashida butun o'tkan kunlarini yana bir qayta xotirlag'andek bo'ldi va ihtizozot¹ orasida uflab yubordi. Ko'ringan gilos yog'ochlarining ostida bir vaqtlarda kimdir birav uni kutib olar edi, endichi... Endi kimni kutar ekan?— degan savol miyasini shipirib ketdi... Ul Kumushni tamoman o'z muhabbatida boqiy deb bilar va otasining zulmiga mahkum, deb tushunar edi. Shuning uchun ko'ringan gilos yog'ochining kuz bilan sarg'ayg'an bargidek Kumushning za'faron yuzini ko'rди, o'zi uchun emas, uning qalbi parchalang'andek bo'ldi. Hozir ul kutilmagan bir jasoratka molik bo'lg'an kabi edi. Kiraymi, deb o'yladi, bevosita o'zi bilan onglashaymi, deb jasoratlandi... Lekin... lekin darbozaning qarshisidag'i mash'um tol yog'ochi unga qarab kulgandek bo'lar edi: «Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz, orsiz...»

Ul darbozaga yaqinlashayozgan edi, nimadandir cho'chib chetka burildi. Chunki darbozadan chiqib qolg'an ikki kishini ko'rib, bularning birini qayin otasi bo'lib chiqmog'idan hurkkan edi. Haytovur chiqq'uchilar begona odamlar bo'lib, oldinga toba yuriy boshladilar. Boyag'i «...orsiz» jumlası bilan uning kirish fikri tamoman so'ngan edi. Ammo «biravlar» to'g'risida nima bo'lganda ham bir gap eshitmak havasi tug'ilg'an edi. Bu chiqq'uchilar garchi qutidorning iti haqida bo'lsa-da, bir ma'lumot beralar-ku, deb o'yladi va ularga yetib olish uchun adimlarini kengaytirdi. Ulardan uch-to'rt adim berida borar edi. Baxtka qarshi ular churq etmaygina ketar edilar.

¹ Ihtizozot — titrash, qaltirash.

Nihoyat, yuz adimcha borgandan so'ng, ulardan so'z eshishka to'g'ri keldi; birisi ikkinchisiga dedi:

— To'y bilan nikohni bu kunga qilg'animiz yaxshi bo'ldi.

— Nima, juvonga ham to'y boshqa, nikoh boshqa bo'larmidi? Bordi-keldi bitta juvon qizi bor-ku, munga to'yni boshqa, nikohni boshqa qilamiz deganiga hayronman.

— Axir qutidor ham boobro' odam-da, — dedi birinchi kishi.

Jonso'z bu xabarni eshitkan Otabekning hushi boshidan uchkan kabi bo'ldi-da, adim uzgan joyida mixlangandek qotib qoldi. Go'yo ustidan bir chelak qaynag'an suvni ag'darg'an edilar-da, butun terisi oyog'iga sidirilib tushkan edi... Besh daqiqalab yo'l ustida esankiragan, hushsizlangan ko'yi qotib turg'ach, moshinavori¹ birdan yurib ketdi... «Kishining xotinini taloqsiz chiqarib ol-da, bu kun erga ber», dedi va telbalarcha nima uchundir kulib qo'ydi, o'z-o'ziga so'zlanib Marg'ilon ko'chalarida tentaklarcha yugura boshladi. Uning bu kungi holig'a qarash yuraklarni yorg'anidek tasvirga ham qalam kuchi ojjizdir...

* * *

Oyning o'n beshlari bo'lsa-da, havoning bulutlig'i bilan oy ko'rinmas, chin ma'nosi bilan qorong'i kuzning qorong'i bir tuni edi. Bir necha yuz yillardan beri yashab favqulodda zo'rayib ketkan «Xo'ja Ma'oz» mozorining chakalagi bu qorong'iliqqa bir manba' kabi edi. Kuchlik bir yel turg'an, qandaydir bir ishka hozirlang'an kabi to'rt tomong'a yugurib yurar edi. Muzor chakalagining bir burchagida tutab yotg'an to'nka yonida sochlari o'sib soqolig'a qo'shilib ketkan bir devona bu mudhish qorong'iliqqa qarshi kurashkan kabi gulxanni yondirishg'a tirishar, gulxan tavaragidan aylanib qo'lidag'i kasavi bilan to'rt tomonidan kovlar edi. Yel borg'an sayin kuchlana bordi, chakalak tartibsiz holg'a kirib ketdi, bitta-yarimta to'kilmay qolg'an yaproqlar shitir-shitir to'kilishka oldilar, qarg'a va zog'chalar ayni uyqu zamonida tinchsizlagani uchun yelga qarshi namoyish qilg'andek g'o-g'u bilan chakalak ustidan aylana

¹ M o s h i n a v o r i — mashinalno, o'z-o'zidan, beixtiyor.

boshladilar. Yel kuchaygandan kuchayib borar va shu nusbatda mozor ichi ham yana bir qat qo'rqunch holg'a kirar edi, yel ketma-ket bo'kurar, bunga chiday olmagan shox-shabbalar qars-qurs sinar, keksa yog'ochlar g'iyq-g'iyq etib yolborish tovshi chiqarar edilar. Yel ortiqcha bir g'azab ustida edi, yer yuzidagi tikkaygan narsani bukib-yanchib tashlamoqchi bo'lg'andek pishqirar edi. Chinorlardan birisini yerni titratib yiqitdi, devonaning gulxanini ham to'nkapo'nkasi bilan ko'tarib chakalakning ichiga otdi. Butun mozor ichini o't uchquni ila to'ldirib, yana ko'rinishka boshqacha bir tus berdi. Mozorni bu holg'a solg'andan so'ng go'yo shuning uchun g'ayratlangandek bir oz pasaya tushdi, och qolg'an sher kabi pishqirib bo'kirishlari bosilg'andek bo'ldi. Yarim soat chamasi jonsarakka uchrab uchib yurishka majbur bo'lg'an qarag'alar yelning g'azabi bosilg'anini bir-birlariga xabar bergandek g'o-g'u bilan eski o'rinlariga qo'na boshladilar. Ko'kni o'rab olg'an qora bulutlar ham to's-to'ska bo'linib, oy ham qora parda ichidan yarim yuzini ochib yer yuziga mo'ralab qo'ydi. Gumbazning qarshisidagi ikki tup keksa chinorning iskelet kabi quruq shoxlarig'a yel bilan allaqayoqlarg'a uchub ketkan boyqushlar to'pi ham kelib qo'na boshladilar. Oy parchalang'an qora bulutlar bilan bekinmashoq o'ynag'an kabi hali ko'rinib, hali yashirin edi. Ul yer yuziga kulib qarag'anda mozorning chakalak qismiga aytarlik o'zgarish bera olmasa-da go'riston qismidagi do'mboq qabrlarni va ularning ustidagi marmar qabr toshlarini chuqur bir sukut ichida ekan, taqdim qilar edi. Boyqushlar uyasi bo'lg'an ikki tup chinorning qarshisida gunbazga ro'baro' qilib soling'an ayvon-ziyoratxona bor, ammo oy tik ko'tarilganlikdan ziyoratxona ichi qop-qorong'i edi. Chinor shoxlari tasbeh kabi chizilg'an boyqushlar bilan to'lg'an. Ular oy nuridan uncha xursand emaslar, chunki oy yer yuziga kulib qaray boshlasa, ular boshlarini kaftlari ichiga oladirlarda, dum-dumaloq bo'lib siqilib ketadirlar. Oy bulutlar ostig'a kirsa, ular rohatlang'an kabi chig'-chig'-chig', ki-ki-ki qilib sayrab ham yuboradirlar. Bu vaqt shu boyqushlar sayrog'i ichidan ingranish kabi bir tovish ham eshitilgandek bo'ladir.

¹ «Xo'ja Ma'oz» ustiga solingan gunbaz va ziyoratxona ham masjid 1265-inchi yilda O'tabboy qushbegi tomonidan bino qilingandir (mual.).

Masjid manorasidan ruhoniyyat yog'dirib munglik azon tovshi eshitildi-da, uyqu quchog'ida yotqan tabi'at uyg'onib javob bergan kabi jong'irab ketdi. «Ollohu akbar»ning so'ngg'i takrorida Otabek ziyoratxona ayvonidan tushdi-da, shildirab oqib turg'an ariq yonida tahorat olishka o'tturdi...

13. KULIB QARAMAG'AN BAXT

Endi uning umidi ortig'i bilan uzilg'an esa-da, yuragining yonishi bosilurliq emas edi. Ilon chaqqan kishidek dovdur va besaranjom ko'zlari bilan tevarakka bejo-bejo nazar tashlar edi. «Nihoyat, otasi o'z mud-daosiga yetdi, qizini yangi kuyavga topshirib tinchlandi, kecha kechasi u...» der edi-da, mundan keyingi og'ulik haqiqatini bir turlik ham o'ziga singdira olmas va buni o'ylamaslikka tirishib va o'zini alaxsitmoqqa o'la tevaragiga bejo-bejo nazar tashlar edi.

Endi Marg'ilon qatnab yurishlarga xotima berilgandek va Marg'ilon ham undan «tag'in mendan nima ilinjing bor?» deb so'rag'andek bo'lar edi. Ul «Xo'ja Ma'oz»dan chiqib to'g'ri usta Alimnikiga qarab borar edi va u yerdan otini minib umrlikka Marg'ilon bilan vidolashmoqchi edi esa-da, oshna bir kimsa uning ko'z o'ngiga ko'ringandek va begona rahmsiz bir yigitning quchog'idan qutilish uchun undan imdod¹ so'rag'andek bo'lar edi.

Usta Alim eshigiga yetayozdi. Tom bir ma'yusiyat ichida boshini quyi solg'an edi, o'tib turg'uchlarni payqamas, laxja cho'g' kabi yonib turg'an yurak o'ti bilan sarxushdek edi. Qarshidag'i Sodiqning eshigidan chiqq'uchini ham payqamay qoldi va bir qarab olsa ham tanimag'an edi. Otabek usta Alimnikiga kelib kirgach, Sodiqnikidan chiqq'uchi Homid uning orqasidan qarab yo'l ustida qotib qoldi...

* * *

Shokirbekning kecha ertalab chiqq'anidan beri daraksiz ketishiga tashvishlanib o'turgan usta Alim uni yo'lakda ko'rishi bilanoq so'radi:

— Eyyy, barakalla sizga, Shokirbek, qayog'larda

¹ I m d o d — ko'mak, yordam.

qolib ketdingiz? Juda ham tashvishlandim-da o'zim... Nega bir kunda bunchalik o'zingizni oldirib qo'ydingiz?

Chindan ham ul o'zini tanilmaslik darajada oldirg'an, o'lat tekkan kishilardek ko'zlari ichiga cho'kib ketkan edi. Kirtaygan ko'ziga kuch bilan kulgi tusi berdi.

— «Xo'ja Ma'oz»ga borg'an edim...

— Nima uchun?

— Tunashka.

Usta Alim taajjub ichida yana bir qat uni kuzatib chiqdi:

— Tunadingiz?..

Otabek ayvon peshonasiga o'lturar ekan, ustani shubhada qoldirmas uchun dedi:

— Ko'bdan beri bir tunasam, degan xayolim bor edi.

— Buzrukdan so'rayturg'an tilaklaringiz bor ekan-da,— dedi usta Alim va kuldi. Bu vaqt ikkisi ham yo'lakda yurib kelgan oyoq tovishig'a qaradilar. Qo'pol qilib boshig'a salla o'ragan, ustag'a o'xshash rangsizgina bir yigit kirib kelar edi. Usta Alim kelg'uchining istiqboli uchun o'rnidan turdi: «Eyy, usta Farfi, keling-keling, bormisiz!» dedi. Usta Farfi salom berib, usta Alim bilan ko'rishdi. Otabek ko'rishishga hozirlanmagan ham edi, ammo kelguchining o'zi qo'l uzatdida, «salomatmisiz, mehmon» deb ko'rishib oldi. Ayvong'a o'lturgach, fotiha o'quldi. Usta Alim kelguchini xush omadi qilar ekan:

— Siz ham kelar ekansiz-a, usta Farfi, — deb piching otib qo'ydi. Sog'u salomatlik so'ralib bo'ling'andan so'ng usta Farfi qarshidag'i yangi qurilg'an to'quv do'konlariga ishorat qilib dedi:

— Ishlar katta-ku, usta. Do'konlarni ham qurib yuboribsiz.

— Do'konni qurg'animizg'a endi o'n besh kuncha bo'lib qoldi. Fotiha o'qishg'a kelarmisiz, deb kutdim, shu choqq'acha daragingiz bo'lmadi.

— O'zingizning boshingizdan o'tkan, usta, — dedi biravning kafilini olg'andan so'ng ishni tashlab chiqish qiyin, jum'aning sharofatlari bilan oshna-og'aynilarnikiga borilmasa boshqa iloji yo'q, axir o'zingizning ham boshingizdan o'tkan-ku.

— Yo'q-yo'q, — deb kuldi usta Alim, — men sizga o'xshab do'konning ustida sira tuxum bosqan emasman, simkorni¹ ko'zim qiymaydir desangiz, men ishonar edim.

¹ S i m k o r — shogirdlarga ishbay asosida to'lanadigan ish haqi.

— Bu gapingiz to'g'ri, — dedi kulib usta Farfi, — jo'jalari tushkir yildan-yilga ko'payib boradirlar, qozonni suvga tashlag'an kunimiz janjal.

Usta Alim dasturxon yozish uchun hujrasiga kirganda usta Farfi Otabekka qaradi.

— Sizniki qayerdan, mehmon?

— Toshkanddan.

— Juda yaxshi, qani yuqoriga chiqing, mehmon, — dedi. Otabek rahmat aytib joyidan qo'zg'almadi. Usta Farfi uni yana bir qat ko'zdan kechirib olg'ach, cho'kkalashini buzib chordana qurib oldi. Dasturxon yozilib, ertangi nonishta uchun damlab qo'yilg'an choy olinib kelindi. Usta Alim Shokirbekni yuqorig'a chiqishg'a qis-tasa ham ul kavshini yeshmay eskicha o'ltura berdi. Undan-bundan so'zlashib choy ichishka boshladilar. Usta Alim bilan usta Farfining so'zlaridan ilgarida bir ustakornikida ishlaganliklari, mundan yigirma kunlar burun usta Alimning ustakor bilan nima uchundir urishkanligi va shundan so'ng o'z uyiga do'kon qurib o'zicha ishlay boshlag'anlig'i onglashilar edi. Usta Farfi undan achchig'lanish sababini so'rasa ham ul qanoatlandirarlik javob bermas, faqat «yomon odam ekan, to'ng'iz» bilan kifoyalana edi. Shu vaqt Otabek qo'lidag'i piyolasini bo'shatdi-da, usta Alimga dedi:

— Endi menga ruxsat berasiz, usta. Men jo'nayman.

Usta Alim ajabsinib unga qaradi va:

— Nega tag'in ketmakchi bo'lib qoldingiz? Uch-to'rt kun turmoqchi emasmi edingiz? — deb so'radi.

— Marg'ilondag'i ishlarim bitib qoldi, o'zim ham zerikib boshladim...

— Bo'lmasa choy tugalsin, shundan so'ng sizga ruxsat, — dedi usta Alim va bir piyola choy to'ldirib berdi. Otabekning izn so'rashi bilan bo'linib qolg'an savolini usta Farfi davom etdirdi:

— To'g'risini aytingiz-chi, usta, nima uchun ustakor bilan achig'lashdingiz?

— U sizga aniq aytmadimi?

— Aytmadi. So'rasam, gapni boshqa tarafka chalg'itadi.

— Imonsiz, aytishka uyalg'an, — dedi usta Alim va kimgadir nafratlanib qarag'andek bujmayib qo'ydi.

— Haytovur siz bilan achchig'lashqan sababini so'rasam, gapni chetka buradi.

Usta Alim qo'lidag'i piyolasini qult etib bo'shatdi-da, ustakori bilan achchig'lashish sababini so'zlab berdi:

— Men Homidning qaynim Sayfiga yomon ko'z bilan qarab yurganini sal-pal sezib yurar edim... Urishaturg'on kunimizning ertalabida Sayfini ilgariroq ishka jo'natdim-da, o'zim nimagadir urinib kechroq qolib bordim. Darbozadan kirishim bilan ishxona ichidan kimningdir yig'lab-yolborg'an tovshini eshitib ajabsindim va ishxona eshigini ochib kirsam, imonsiz Homid qaynimg'a zo'rliq qilib turg'an ekan. Eshik ochilish bilan cho'chib Sayfini bo'shatdi-da, menga qaradi. Men achchig'imdan nima deyishni bilmay qolg'an edim. To'ng'uz ishxonadan chiqib boshlag'an edi: «Sen bilan otangg'a yigirma yillab xizmat qilib, nihoyat sendan ko'rgan yaxshilig'im shu bo'ldimi?» dedim. Churq etmay chiqib ketdi. Nimagadir, siz, Karim va Ortiqboylar ham ishxonaga kelmagan ekansizlar. To'ng'uz vaqtdan foydalanib Sayfiga yopishqan ekan. Mana, oramizdan o'tkani shul. Uning orqasidan men ham Sayfini olib chiqib keldim-da, ikkinchi uchrashmay uyga do'kon qurish harakatiga tushdim, — dedi. Usta Farfi ham ustakorning bu qiligidan nafratlangan edi:

— O'bba padarla'nati, hali shunaqa ish qildi dengchi? O'zi odam emas, hali bu uning hunarlarining eng pachog'i, — dedi va tovshini sekinlatib davom etdi: — badbaxt, aqllar ishonmasliq darajada bo'lgan har bir yomonliqlarni qilar ekanki, biz bilmas ekanmiz.

Otabek usta Alimning hikoyasini iltifot bilan eshitkan edi. Shuning uchun undan so'radi:

— Bu qanday Homid, qora cho'tir kishi emasmi? Men hali uni qo'shningiz uyidan chiqq'an holda ko'rgan edim.

Usta Alim ajabsinib Otabekka qaradi:

— O'sha-o'sha, siz uni qayoqdan taniysiz?

— Uning bilan allaqayerda so'zlashkanim bor edi.

Usta Farfi Otabekka kulgi aralash qarab olib dedi:

— Bo'lmasa, uning qo'lansa so'zlariga xo'b zavqlang'andirsiz.

Otabek ma'nolik qilib iljaydi. Ularning so'zi shu yerga yetkanda ro'ymolda tugiglik bir narsa ko'targani holda Sayfi kirib keldi, salomdan so'ng usta Farfi bilan ko'rishdi va Otabekka qarab dedi:

— Kecha sizni kuta-kuta oshlarimiz sovib qoldi, bek aka.

— Men bu kungami, deb o'ylabman, — dedi kulib Otabek.

Sayfi hovliqib bir narsa deyishka hozirlanar edi:

— Bu kun kechasi hammomning og'ilida biravni o'ldirib ketibdirlar, — dedi.

— Kimni? — deb so'radi usta Alim.

— Kim ekanini bilmadim.

Usta Farfi javob berdi:

— Kelishimda qo'rboshilar boshliq o'lukni aravaga ortar ekanlar, o'ldirilgan Salim sharbatdorning o'g'li bechora Komilbek.

— Tavba, — deb qo'ydi usta Alim va so'radi: — o'ldurg'uchi ushlanganmi?

— Ushlanish qayog'da, o'lukning o'zini qidira-qidira zo'rg'a yarim kechada topqanlar, — dedi usta Farfi. Otabek bu xabarni sovuqqina eshitib o'lturar edi va fotiha o'qub turishka hozirlanar edi.

— Gumondor bormi? — dedi usta.

— Gumondor-ku yo'q, ammo bechoraning o'lumi juda qiziq kunga to'g'ri kelishi ajib, — dedi usta Farfi va davom etdi: — Kecha Komilbekning Mirzakarim akaning qizi bilan nikohlari bo'lmoqchi ekan. Bechora nikohdan ikki soat chamasi ilgariroq yonig'a bir o'rtog'ini olib hammomga borg'an va bir onda hammom ichidan yo'qolg'an, hatto uning yonidag'i kishi ham qayoqqa ketkanini sezmay qolg'an. Qiznikida hamma tajammulni¹ tayyorlab, Komilbekning otasidan tortib nikoh qilaturg'an qoziyu quzzotlarg'acha kuyavni kutib o'lturar ekanlar. Bir vaqtda haligi birgalashib hammomga tushkan yigit hovliqib qiznikiga kelgan, kuyav kutib o'ltirganlar kuyavdan darak so'rasalar, ul ulardan kuyavni so'rag'an va voqi'ani aytib, hammomda kiyimlarini ham qoldirib bir onda yo'qolg'anini xabar bergan. Shundan so'ng nikoh-nikohda, osh-oshda qolib kuyavni qidirib ketkanlar. Nihoyat, yarim kechada hammomning tahoratxonasi yonidag'i bir og'ilning oxiridan qonig'a belashib yotqani holda topqanlar. Bechora tahorat uchun og'ilg'a kirganda tovush chiqarimasliq yeriga xanjar urib, oxirg'a tiqib ketkan ekanlar. Juda qiziq gap... Kim o'ldirg'an va nima uchun o'ldirilgan hech kim bilmaydir, — dedi.

Otabek tamom onglashilmag'an bir holatda qolg'an

¹ T a j a m m u l — kerakli narsalar.

edi. Bu xabardan quvonishg'a-da bilmas va xafalanishg'a ham yo'l topmas edi. Raqibning o'ldirilishi uning tamom so'nib bitkan umidini yana qaytarg'andek bo'lsa ham, nima uchundir ul bu ishdan o'ziga tinchlik ortdira olmagan, aksincha tinchsizlana boshlag'an edi. Bu foji'adan ortiqcha asarlangan usta Alim «voy bechora-bechora», der edi.

— Birarta dushmani borlig'i ma'lumdir, axir? — deb so'rab qo'ydi.

— Albatta bordir, — dedi usta Farfi va Otabekka qarab qo'ydi. Bu qarashdan Otabek borliq-yo'qliq holg'a kirgan edi. Usta Farfi davom etdi: — Dunyoda qanday odam yo'q, deb o'ylaysiz, kishining rizqig'a tupurganlar, oxiratini o'ylamaganlar hamma yoqda ham to'lib yotibdir, — dedi, yana Otabekka qarab oldi... Otabek yorilish darajasiga borib qaytdi... Usta Farfining bu keyingi qarashini usta Alim payqag'an edi va usta Farfining bu to'g'rida bir narsa bilib-da, so'zlashka Otabekdan mulo-haza qilib to'xtadimi, deb o'ylag'an edi:

— So'zlay beringiz Farfiboy, bu kishi o'zimizniki-dir, — dedi.

— Nimani so'zlay berayin?

— Komilbekning dushmani to'g'risida bilganingizni.

— Men sizga bir narsani bilaman, dedimmi? — dedi va kulib Otabekka qaradi: — bu odamning o'smoqchilashini qarang-a?

Bu so'z bilan Otabek bir oz yengillashdi.

— Menga bir-ikki qayta qarab olg'aningiz uchun bil-sangiz ham so'zlashka mendan yotsindingizmi, deb usta o'yladilar shekilli, — dedi Otabek.

— To'g'risini aytsam, siz bu to'g'rida bir narsa bila-siz, lekin so'zlashka Shokirbekdan cho'chib turasiz, — dedi usta.

— Quruq tuhmatni qo'ying-chi, — dedi usta Farfi.

— Quruq tuhmat emas, bilib tuhmat, — dedi usta va: — Shokirbek siz o'ylagan kishilardan emas, aslo tap tortmay so'zlay bering, — dedi.

— Astag'firulloh, — deb kulib qo'ydi usta Farfi va bir oz o'ylab olg'ach dedi: — Siz bilan menga shu narsaning nima zarurati bor, usta!

— Avvalo so'zlamayturg'an bo'lg'andan so'ng puk berish' kerak emas, tildan ilingandan keyin bizga zaru-

¹ P u k b e r i s h — bildirib qo'yish, oshkor qilish.

rati bo'lmasa ham bilganni aytish kerak, — dedi usta Alim.

Ayniqsa ustadan ko'ra ham Otabek sabrsizlana boshlag'an edi. Hozirgina o'ylab turg'an jo'nash masalasi ham uning esidan chiqq'an, chunki raqibining qotili kim ekanligini bilib olish hammadan ham unga qiziq va ahamiyatli edi.

Usta Farfi endi aytmasa bo'lmaslig'ini ongladi, shuning uchun Sayfiga ishonmag'an sumon qaradi:

— Jiyan, sen yoshsan hali, sening og'zingga ishonch yo'q, — dedi va: — bir oz do'koningga borib tur, achchig'ing chiqsa ham.

Usta Alim ham qaynisini turishka ishorat qildi va o'radan savzi olib to'g'rashga buyurdi. Bola ketgach, usta Farfi ohistagina dedi:

— Agar gumonim to'g'ri bo'lsa, Komilbekning qotili Homiddir.

Bu so'z Otabekni ajabsintirg'andek, usta Alimga ham g'arib eshitilgan edi.

— Homid deysizmi?! — deb so'radi usta Alim.

— Homid, — dedi, yana sekingina usta Alimdan so'radi: — siz Umarbekni Homidg'a yaqin do'st ekanligini bilarsiz, albatta?

— Bilaman, hamma vaqt yurish-turishi o'shaning bilan edi.

— Bali, — dedi usta Farfi, — O'sha Umarbek bilan oralarig'a yaqinda bir sovuqliq tushdi-da, mundan o'n kuncha ilgari Homidning bir mudhish vahshati to'g'risida Umarbekdan bir sir eshitdim. Homid Komilbekni o'ldirganda ustida bo'lmag'an bo'lsam ham, ammo haligi eshitkan sirimnig dalolatiga qarab albatta Komilbekning qotili Homid degan fikrga tushdim... Siz mundan uch yilcha ilgari Marg'ilon kelib Mirzakarim akaning qizig'a uylangan Otabek ismlik toshkandlik bir yigitni haligi qayin ota bo'lmish Mirzakarim aka bilan qamalib, osilishg'a hukm qiling'anlarida dor ostidan qutqarilish voqi'alarini xotirlaysizmi?.. Albatta yodingizda bo'lsa kerak, hov, biz Sariboyning do'konida choy ichishib o'lturg'an edik-ku, yodingizga tushdimi?

— Esimda bor, esimda bor, — dedi usta Alim va Otabekdan so'radi, — balki siz tanirsiz, Toshkandda mashhur bo'lg'an Yusufbek hoji deganning o'g'li.

— Taniyman, — dedi Otabek va hikoyani buncha

uzoqdan solg'ani va o'z ustida gap yurgizgani uchun tong ajab ichida usta Farfning og'zig'a qarab qotqan edi.

Usta Farfi yarim-yarim tovishda davom etdi:

— Ana shu yigitning olg'an xotini juda ham nozanin bir qiz bo'lib, bu qizg'a bizning Homid ham xaridor ekan. Halig'i Otabek qizg'a uylanib qo'yg'ach, bizning Homid tikanga ag'nab, oradan Otabek bilan Mirzakarim akani ko'tarish fikriga tushkan va bo'lmag'an chaqim-chiliqlar bilan ularni dor ostig'acha tortishg'a muvaffaq bo'lg'an... (So'z bu yerga yetkanda, Otabek bilintirmaslik qilib bir entikib qo'ydi). Usta Farfi davom etib dedi: — Ammo xudoning haqini nohaq qilmaslig'i soyasida bir maktub sababi bilan kutmagan joyda dor ostidan najotka chiqq'anlar. Bular oqlang'ach, Homidning o'zi qamalaturg'on bo'lib ammo qo'rboshining yordami orqasida Qo'qong'a qochib qutilg'an va ul yerda ham tinch yotmay O'tabboylar qushbegini poraxo'rlikda ayblab, Musulmon cho'loqqa ariza bergan, — dedi va so'zini bu yerda to'xtatib ustadan so'radi: — O'zingiz ham bilsangiz kerak, Homid bir kecha yo'qolib, uch oylab bedarak ketkan va uni qo'rboshi yigitlari qidirib yurgan edilar.

Usta Alim tasdiq ishorasini berib:

— So'zlay beringiz, — dedi. Ammo Otabek bu dahshatlik haqiqatni eshitmakda bo'lg'an quloqlarig'a ishonmas va o'zini kuch orqasida tutib turar edi.

Usta Farfi tovshini sekinlatib davom etdi:

— Homidning Musulmon cho'loqqa bergan arizasi-dan so'ng Otabek bilan O'tabboylar qushbegi Qo'qong'a chaqiriladirlar-da, so'roqdan so'ng yana oqliqqa chiqadirlar.

Ammo Homid uch oylab Marg'ilon kelalmay yurgach, nihoyat yana qo'rboshining yordami bilan kelishka ham muvaffaq bo'ladi. Biroq Homid hanuz tinch yotolmaydir. Fursati kelishi bilan yana bir yomonliq qilmoqqa, qutidorning qizini o'ziniki etishka o'ylab yuradi. To'ng'izning baxtiga bu fursat ham to'g'ri kelib, yana yomonliqqa yuz qo'yadi. Shundoqki, Otabekning Toshkandan ham uylanganini bilib, uning tilidan bir taloq xati yozdiradi-da, Mirzakarim akanikiga kirguzadi.

Otabek o'zini nechog'liq bosib ushlab kelgan bo'lsa ham, lekin endi ichidan qaynab toshib ketkan hissiyotini bosolmadi — «vijjonsiz, to'ng'uz!» dedi-da, ixtiyorsiz o'rnidan turib ketdi. Usta Alim ham o'zini tinch

tutolmadi, «Badbaxt, kofir!» deb qo'ydi. Otabekning o'zgarishidan usta Farfi shubhaga tushayozg'an bo'lsa-da, lekin usta Alimning ham unga qo'shilishi uni o'ylatib turmadi, Otabek qaytib o'rniga o'lturg'ach, ul davom etdi:

— Bu soxta taloq xati to'g'risida Otabekning nima qilg'anlig'i Homidga ham ma'lum bo'lmaydir. Lekin ish Homidning o'ylag'anicha natijalanib, bir necha vaqtdan so'ng Mirzakarim akaning qizini taloq qilinishi xabari chiqib qoladir. Oradan uch-to'rt oyni o'tkazub, bizning Homid Mirzakarim akanikiga sovchi kirguzadir. Ammo Mirzakarim aka uning sovchilarini quruq qaytaradir. Bir necha vaqtdan so'ng, Homidning soxta taloq xatisi bilan eridan chiqq'an qiz Komilbekka beriladir va nima uchundir to'ylari bir necha vaqtka kechikib qoladir-da, oradan birar yilni o'tkazib, nihoyat, kecha ularning to'y va nikoh kunlari ekanki, Komilbekning hammomda o'ldirilgan xabarini eshitib turibmiz. Mana men yuqoridag'i sabablarga binoan Komilbekni o'ldirguchi aniq Homid, deb o'ylayman, — dedi.

Usta Alim boshini chayqab:

— Bundan shubha yo'q, nax Homidning o'zi, — dedi va o'zicha: — Eh, essiz musulmonchilik, shunchalik ham insofsizlik bo'ladimi, o'zingning bir emas ikkita xotining bo'laturib, tag'in bir yigitning haloliga ko'z olaytirish... Yana o'zingning bo'ying yetmasligini bilaturib ham, ikki orada bir gunohsizning qonini to'kish — eh, shayton bolasi! — deb qo'ydi.

— Bu bir it! — dedi usta Farfi, tomdagi luqmani o'zi ham yeyolmaydir, boshqag'a ham yedirmaydir, nax itning o'zi!

Otabek o'z hayotidagi foji'alarining manba'i bo'lg'an bir habisini nihoyat birinchi martaba tanib turar edi. Bu palid dushmanga qarshi o'zida qo'zg'alg'an bitmas-tuganmas nafrat va g'azab hissiyotini sirining fosh bo'lishidan qo'rqib ichiga yutishka majbur edi. Shundoq bo'lsa ham ichda qaynag'an hissiyot o'z sharpasini uning yuziga ochiq tashlab turmoqda, ko'zi o't kabi yonar va yuzi yuz xil tuska kirar edi.

Anchagina oradan so'z kesilib qolg'andan so'ng usta Farfi dedi:

— Siz bilan men shu choqq'acha Homidning bunday

¹ H a b i s — yaramas, iflos, nopok.

ishlari bor ekanidan xabarsiz yurganimizga hayron qolaman.

— Hayron qolishg'a o'rin yo'q, — dedi usta Alim, — siz-ku yaqinda kirib ishlay boshladingiz. Ammo men yigirma yillab shuning uyida qolib sira ham Homidning ichidagiga tushuna olmas edim va hamisha ko'zimga dimlangan qorong'u o'radek qo'rqunch ko'rinar edi, — dedi va bir oz to'xtab olg'ach, bir narsa topqandek harakat yasadi. — Bu gaplarning bosh omili albatta Homid bo'lsa ham, lekin hunda uning boshqa yordamchilari ham bor ko'rinadir, yodingizda bormi, ko'pincha chaxchaygan ko'zlik bir yigit ishxonamizga uni so'rab borar edi?

— Bilaman, bu kunda ham Homid bilan sermuomala, oti Sodiq bo'lib, sizning qo'shningiz emasmi?

— Otangga rahmat! Ana shu yigit bilan uning onasi bu ishda Homidning eng ishonchlik yordamchilari bo'lsa kerakki, ul ikki yildan beri shu qo'shnimnikiga hamisha qatnab qolg'on edi. Sodiqlar o'z ovqatlarini ham o'tquzolmag'an holda faqirlikda yashab yil sayin menga oz-oz yerlaridan sotib tiriklik qilar edilar. Bir yilcha bo'ldi, birdan suv olib qoldilar va Sodiq uylanib ham qo'ydi. Men haytovur bechora yo'lini topib oldiyov deb yurar edim. Endi bilsam, Sodiqni uylantirguchi ham shu Homid ekan, — dedi va Otabekdan so'radi: — Siz hali Homidning qo'shnimnikidan chiqib ketkanligini so'zlab edingizmi? — Otabek tasdiq ishorasini bergach, negadir bir entikib qo'ydi. Haqiqatan usta Alimning bu keyingi so'rog'i uni entiktirarlik edi. O'tkan kunlarini zahar bilan bulg'ab kelgan bu mudhish dushmaniga qaysi yo'sun bilan javob qaytarish yo'llarini izlab turg'an choqda bu savol berilib, Homid bilan boyag'i uchrashishini unga xotirlatqan va endi ham kulib qaramag'an baxtig'a la'nat o'qutqan edi. Ul o'zining hozirgi hayotini-da ulug' tahlika ostida bo'lg'anlig'ini va bu tahlikaning o'tkandagilarga qarag'anda tamoman boshqacha bir dahshatda bo'lishini onglar edi.

Usta Alim oshxonag'a borib osh qilish harakatiga tushkan edi. Otabekning to'satdan ketish harakatiga tushib qolg'anini ko'rib:

— Bek, shuncha o'lturganning qatorida yana yarim soatka tahammul' qilsangiz, oshni yeb yo'lg'a tushasiz. Mana men, savzini ham bosdim, — dedi.

¹ T a h a m m u l — sabr, bardosh, chidam.

Otabek qaytib o'lturmadi va havlining o'rtasidan turib uzr aytdi:

— Rahmat, usta, men bu kun oshig'ich yurib, ertalab jo'nab ketgan yuklarning ketidan yetib olmasam bo'lmaydir.

— Oshni tashlab ketsangiz xafa bo'laman, qirqqa chidagan qirq biriga ham chiday oladir.

— O'lturing-o'lturing, mehmon, — dedi usta Farfi. — Oshg'a savzi bosildi — pishdi!

— Men ustaning oshini birinchi martaba yeb yotqanim yo'q, agar savdogarchilik omon bo'lsa, har o'n besh kunda bir kelib ustaning jonig'a ham tegaman, — dedi Otabek va boqchag'a qarab yuriy berdi.

Usta Alim oshg'a savzi bosish bilan ovora edi:

— Men sizni zo'rlamayman, lekin yo'l ustida qorningiz ochib qolsa, o'zingizdan o'pkalang, — dedi.

Otabek maydonda otini supirib egarlar ekan, maydonning g'arbidagi xaroba uyning devoridan bir bosh ko'tarilib munga qarab turar edi. Mundan uning xabari bormidi, yo'qmi, lekin ul bu tomong'a qaramasdan otini egarlash bilan mashg'ul edi. Ul egarlanib bo'ling'an otini havlig'a qarab yetaklay boshlag'anda, havliga qarab turg'an bosh ham devordan quyig'a tushib yo'qoldi. Ul otini havlining o'rtasig'a qantarib qo'yib ayvondag'i xurjun va po'stunini olar ekan, usta Farfi bilan xayrlashdi. Otni Sayfi yetaklagani holda usta Alim Otabekni ko'chaga uzatib chiqdi va uning qo'ltug'idan olib otka mindirar ekan, o'pkalash ohangida dedi:

— Oshni tashlab ketkaningizni unutmang, bek.

Otabek egarga o'lturib olg'ach so'radi:

— Xafa bo'ldingizmi?

— Nega xafa bo'layin, ammo yo'lda ochiqib qo'lishingiz uchun sizga achinayotibman.

— Tayyor oshni tashlab ketib, yo'lda ochliqdan qiyalishimni o'zim ham tushunib turibman, usta, — dedi Otabek va, — biroq tuyakashlar bilan Andijonda bu kunga uchrashish uchun va'dalashkan edim, ularga yetib olib yo'l xarajatlar uchun bir oz aqcha bermasam, ya'ni o'z rohatimni ko'zlab sizni oshingizni kutib qolsam, besh kishini ko'ra-bila turib och qo'yg'an bo'laman.

Usta Alim otning jilovidan qo'lini olib so'radi:

— Andijon o'tkan kezlaringizda yo'l ustidan kirib turishka va'da berasizmi?

— Bo'lmasa-chi, — dedi Otabek, — shu o'n besh kunning ichida sakkiz tepki atlasdan loaqal ikki ko'ra yig'ib qo'yingiz, yodingizdan chiqarmangiz!

— Yodimda bor, xotirjam' bo'lingiz!

— Xayr, xo'sh!

— Yaxshi qol, Sayfi!

Saman yo'rg'a yo'lga tushdi, chovig'a odatdan tashqari bir-ikki qayta kelib tushkan achchig' qamchi zarbi bilan bir onda ko'zdan g'oyib bo'lib ketdi. Otabekni uzoqlatib usta Alim uyga kirgan ham edi, Jannat opaning eshigi ochildi-da, Sodiq ot yetaklagan holda chiqib keldi. Ul otqa minar ekan, eshik ichida ko'ringan Homid — «tezroq!» — degan amrni berdi. Sodiq ham Otabek izicha otini haydab yubordi...

Usta Alim Otabekni kuzatib kelib, ayvon peshonasiga o'lturar ekan:

— Tabi'ati juda qiziq yigit-da, — deb qo'ydi.

Usta Farfi so'radi:

— Bu yigit bilan qanday oshnalig'ingiz bor?

— Men sizga o'zog'i yili bir yigitning Homidning darbozasida adashib yurganligini va men bilan birga havlig'a kelib bir kun yotib ketkanligini so'zlab edim shekillik?

— Ha, ha, hali o'sha yigit shumi?

— Shu. Shundan beri har bir Marg'ilon kelganida va Andijon o'tkanida maning oldimg'a kirmasdan ketmaydir. O'zi juda og'ir va aqllik yigit, buning ustiga qiziq tabi'ati ham bor, — dedi.

— Qizig'i qanaqa, — deb so'radi usta Farfi.

— Juda qiziq, — dedi usta va kechagi voqi'ani so'zlab chiqdi. — Kecha ertalab shaharni bir aylanib kelayin deb chiqib ketkan va tushlik oshka yetib kelish uchun va'da ham bergan edi. Men va'da vaqtig'a oshni damlab o'lturibman-o'lturibman, sira kelsa-chi! Nihoyat, sizdan sal ilgariroq kelib turg'an edi. So'rasam: «Xo'ja Ma'oz»ni tunab qoldim, deydir. Ko'zi uyqusizliqdan bir qarich ichiga tushib ketibdir. Juda ham tabi'ati qiziq yigit.

— Yaxshi yigit ekan, — deb qo'ydi usta Farfi.

Oshni yeb bo'lg'anlarida u yoq-bu yoqdan jum'a tovshi kela boshlag'an edi. Shuning uchun choy ichib o'lturishka to'g'ri kelmay usta Farfi usta Alimdan ilgariroq namozi jum'aga qo'zg'aldi va eshikdan chiqishi

bilan o'z uyidan kelayotqandek ko'ringan Homidga uchrashdi.

— Ha, usta Farfi, baxay? — dedi Homid.

— Usta Alimnikiga kelgan edim.

— Bo'lmasa ziyofat quyuq ekan-da!

— Quyuq! — dedi kulib usta Farfi, — usta Alim o'z uyiga do'kon qurg'an ekan, gilalab' yurmasin deb fotihaga kelgan edim.

— Shundoqmi! — deb qo'ydi Homid. Birgalashib keta boshladilar.

— Bo'lmasa usta Alim o'z uyiga do'kon quribdir, deng-chi!

— Do'kon quribdir.

— Arvoh piri bermasdan-a?

— Qishda arvoh piri qilib bermoqchi! — dedi usta Farfi. Yana bir necha daqiqag'a oradan so'z kesilib qoldi.

— Osh qilib bergandir?

— Albatta.

— Boshqa mehmon ham bor ekanmi? — deb so'rab qo'ydi Homid. Usta Farfi Otabekning Homid bilan uchrashg'anini xotirlag'an edi.

— Toshkandlik bir savdogar mehmoni ham bor ekan,— dedi. Masjidga yaqinlashib qolg'an edilar. Homid yana nimanidir so'ramoqchi bo'lsa ham, usta Farfi shoshib masjidga burildi.

14. RAQIB IZIDAN

O'n olti-o'n yetti kunlik oy oq bulut ichidan qo'toslanib² ko'rinar edi. Hamma xuftan namoziga kirib ketkan, ko'chalar suv quyg'andek tinch edi. Ko'chani bu tinch paytidan foydalang'an kabi usta Alimning eshigi yonig'a kelib to'xtag'an kimsaning kim ekanligini bilish uchun oy yoruqlig'ig'a qarshi tushkan bo'g'ot xalal berar edi. Bo'g'ot panasida va eshik halqasida qadalib bir muncha vaqt nimanidir kutib turg'an bu kishi nihoyat, avaylabgina eshikni ochib o'zini yo'lakka oldi. Tag'in anchagina eshikning ichkarigi qismida turg'ach, ochishidag'i ehtiyot bilan eshikni yopdi.

¹ G i l a — gina, xafagarchilik.

² Q o' t o s l a n i b — yaltirab, jilvalanib.

Oy yoruqlig'i uch burchak ravishda yo'lakka tushib turar edi. Bu noma'lum kimsa oyoq uchi bilan yurib keldi-da, mo'ralab ayvong'a qaradi. Ayvonning tokchasi-da sham' yonib, Sayfi o'rin yozish bilan ovora edi. Noma'lum kimsa yo'lakning qorong'i qismig'a o'zini olib, ko'zini Sayfidan uzmay tura boshladi, Sayfi o'rnini to'shab bo'lg'andan so'ng ayvonning peshonasida yozilib yotgan dasturxon va laganni ko'tarib hujraga kirdi. Yo'lakdagi majhul kimarsa go'yo shuni kutib turg'andek oyog' uchini onda-sonda tashlab o'zini maydon ichiga oldi...

Bargi to'kilib quruq shoxlari bilan qolg'an maydon ichi tumanlik oydin, majhul kishi yuzini oyding'a berib, xaroba uy ostida qadalib turg'anliqdan uning kim ekanligini tanish oson edi. Bu alamzada, zulmdiyda yuz eng so'nggi kurashka hozirlang'an bir yigit edi...

Otabek xaroba uy devori yonida so'ng chekdagi bir e'tibor bilan ichkariga quloq solmoqda edi. Ichkaridan o'tin yorib o'choqqa o't qalash harakatlari eshitilar, gohi xotin kishining tovshi ham kelib qo'yar edi. Ul bir-ikki qayta ohista adimlar bilan xaroba uylarning u boshi bilan bu boshig'a borib keldi, ya'ni ichkariga oshib tushmak uchun qulayroq o'rin chog'lar edi. Xaroba imoratlarning o'rta bir yeridagi raxnadan oshib tushish qulayroq bo'lg'ani uchun shuning ostig'a shumshayib o'lturdi. O'lturishi hamono qayoqdandir oyoq tovshi eshitkandek bo'ldi-da, sekingina o'lturgan joyig'a yerga singgandek qilib yotib oldi. Oyoq tovshi to'xtab narigi yoqdan usta Alimning tovshi keldi. Usta Alimning xuftandan qaytib kelganligini ongladi va uning maydonga kirish ehtimoli bo'lg'anliqdan shu ko'yi yotaberdi.

Vaqt juda sekin harakat qilar edi. Ul o'zining har bir yurak tepishini sanag'andek o'tkuzar edi. Kuzning yoqimsiz shamoli o'pkani qichitib, yo'talni qistatar, ul chalqancha yotgan ko'yi og'zini o'ramlab ko'mak kutkan kabi ko'kka ko'zini tikkan edi.

Oradan bir-bir yarim soatlar chamasi vaqt o'tib ketdi. Tevarakdan «jannat qushlari»ning birinchi tovshi qichqirilib o'tdi, shu kezda xaroba havli tomondan bir necha oyoq tovushlari eshitildi-da, ul o'rnidan turib quloq solishg'a majbur bo'ldi. Bir muncha vaqt onglashilmag'an so'zlashish tovushlari kelib turgach, darichaning g'iyq etib ochilishidan so'ng, bu tovushlar

yana ham uzoqlashdilar. Otabek devorg'a intildi va sekingina yuqorig'a ko'tarildi. Buzuq uyning darichasidan narigi qatordag'i ayvon va undagi o'choqda yonib turg'an o't ko'rindi. Ammo ochiqqina bo'lib uy ichidan kishilar tovshi kelar edi. Ul o'marilmasliq etib devor ustiga mindi va osong'ina xaroba uy ichiga o'zini oldi. Chunki uy tomi o'pirilib ostig'a bosqanliqdan uyning sahni juda ham yuza edi. Avaylab uch-to'rt adim bosdida, uyning buzuq darichasi yonig'a kelib to'xtadi va mo'ralabqina havli yuziga qaradi. Qarshidag'i uyning har ikki darichasi ham yopiq, ammo tirqishlaridan sham' yoruqlig'i ko'rinar va boyag'ig'a qarag'anda sekinroq bir tovushda g'o'ng'ir-g'o'ng'ir so'zlashish eshitilar edi. Oradan o'n besh daqiqa chamasi fursat o'tib tovushlar bir oz yuqorilashib kelmakka boshladi. Bu orada uydan qo'lig'a lagan ushlagan bir xotin chiqdi-da, qozondan laganga bir narsani ko'tara berdi. Otabek go'yo shuni kutib turg'andek uzoq bir tin oldi va o'zini chetka burdi. Xotin lagan bilan uyga kirib ketkach, ichidan taqing'an xanjarini qinidan sug'urib oldi-da, damini oyding'a solib boqdi va xanjarining uchini yonboshidan orqasig'a o'tquzib ushladi, yana uyni kutib to'xtadi. Xotin yana chiqg'an va toboqlarg'a sho'rba suza boshlag'an edi. Uyga bir-ikki qatnab suzilgan sho'rbalarni tashib bitirgan, uyning eshigini bekladi-da, kirib ketdi.

Otabek havlining o'rtasig'a, tut yog'ochining yonig'a kelib to'xtag'an va janubda kishi yo'qmi, deb alang'lar edi. Ul bu to'g'rida bir qanoat hosil etkach, bitta-bitta bosib kishilik uyning yo'lak tomonidag'i darichasi yonig'a yetdi va o'zini so'ng chekda ehtiyotlab daricha ostig'a o'lturdi. O'lturishi hamono dimog'ig'a ichkulik bilan sho'rba isi kelib urdi. Uydagilarning so'zlarinigina emas, hatto tomoq chaynashlarini ham eshitsa bo'lar edi. Ichkaridan kimdir birav shap-shap etib chaynab der edi:

— Endi menga berma, Sodiq, Mutal polvong'a beraver!

Otabek bu tovushning kimniki bo'lg'anlig'ini bilgan edi.

— Hadeb menga beraverasanlarmi, oralatib Jannat opamga ham berib qo'y, xa-xa-xa!

— Bizning kampirga bersang qaytarmasdan icha beradir!

— Bersa ichaberaman, qix... o'zim xotin bo'lsam ham Mutal polvonlarning o'nini qochiraman, qix...

Bu so'zdan so'ng, uy ichini kuchlik bir kulgi tovshi qopladi. Kulgi bosilg'ach, so'z boshlandi:

— Endi shuni ichasiz, Homid aka!

— Yo'q, Sodiqboy inim, men juda ham bo'lib qoldim, o'zi ham juda kuchlik chiqq'an ekan.

— Ichmasangiz qo'ymayman, nekin...

— Mutal polvonga ber! Siz oling-chi shuni!

— Aniq ichmaysizmi? Kumush opamning salomatligiga ham ichmaysizmi?

Bu so'zni eshitkan Otabek ixtiyorsiz o'rnidan turib ketdi. Jannat opaning xi-xi-xi qilib kulgan tovshi eshitildi.

— Orag'a nozik bir ismni kelturib solmasang, xudo haqqi ichmas edim. Qani, bo'lmasa ber-chi, Kumush apangning salomatligi hammadan ham menga kerakdir.

— Xa-xa-xa, nozik joydan ushladimmi?

Otabek bu so'zlarni eshitar ekan, zo'rg'a-zo'rg'a o'zini darichaga hujum qilishdan bosib qolg'an edi. Orada bir muncha mayda so'zlar so'zlangach, kimningdir uff, deb yuborg'ani eshitildi.

— Tag'in nima bo'ldi, Homid aka?

— Bu kungi gap juda ham meni cho'chitib qo'ydi-da, Sodiqboy!

— Maning gapimga nima uchun ishonmaysiz, axir! Yuz martaba sizga aytib yotibman-ku, xumsani darbozadan chiqardim, tag'in qanchag'acha orqasidan borib to karvonlarga qo'shilib ketkuncha kutdim, so'ngra qaytib keldim, deb. Agar o'sha ketishi bo'lsa, bu kun xudda Qo'qong'a borib yetkan.

— Ey, san bilmaysan, uka!

— Nekin manga qolsa, shu ishdan hech bir qo'rqaturg'an gap yo'q, usta bilan tanishlig'i bo'lsa, uning uyiga mehmon bo'lg'andir, savdogarchilig'i bo'lsa Marg'ilong'a kelgandir, axir ketib turg'andag'i so'zini o'z qulog'ingiz bilan eshitdingiz-ku!

— Bu mulohazang tuzik-ku, biroq men bilan achchig'lashqan bir kishinikida mehmon bo'lishi boshni qotiradir, tag'in sizlarning havlilaringiz yonida...

— Agar sirringizdan usta Alimning xabari bo'lsa, ul vaqtda qo'rqsangiz ham arziydir. Ammo menga qolsa u xumpar (Otabekni aytadir) Marg'ilonda xotini borlig'ini ham unitib yuborg'an, deb o'ylayman.

— Maning bu sirrimni sizdan boshqa hech kim bilmaydir. Umarbek bilan bir oz nari-beri bo'lib qolg'an edik, haytovur tag'in orani ochib yubordiq.

— Undoq bo'lsa tag'in nimadan qo'rqasiz?

— Men uning Toshkand ketishini ko'z bo'yash uchun bo'lg'an hiylami, deb qo'rqaman.

— Xayr, ketmagan ham bo'lsun: ul holda o'zingiz aytkandek qilib to'ppa-to'g'ri ertaga Salim sharbatdorning oldig'a boraman-da, o'g'lingni Mirzakarim akaning ilgarigi toshkandlik kuyavi o'ldirdi, men o'z ko'zim bilan ko'rdim, deyman. Ana undan so'ng xumsaning holig'a maymunlar yig'lasin! Agar ul sirringizni bilgan bo'lg'anda ham allaqachon kelaturgan ishka tushunib olib, Marg'ilondan dumini xoda qildi, desangiz-chi!

— Qix... Sodiqning gapi jo'yalik, — deb qo'ydi Jannat opa.

Otabek bu so'z dahshatidan titrab ketkan edi. Sodiq davom etdi:

— Endi ishning bo'ladirg'anini o'ylash kerak, sizning qo'rqoqlig'ingizni ko'rib, mana Mutal polvon ham uxlab boshlabdir.

— Uxlag'anim yo'q, hez, doringdan quy-chi!

— Mutalboy o'rtog', — dedi Homid, — biz biravning yaxshilig'ini unutaturg'an kishi emasmiz. O'rtog'ingiz Sodiqboy men bilan birgalashib kamlik ko'rmadi, avvali xudo, qolabersa men uni uylantirib qo'ydim... Men birav bilan oshnachiliq qilsam, hatto, undan jonimni ham ayamay, ko'nglini olmoqg'a tirishaman.

Sodiq:

— Mutalboy sizni o'bdan yaxshi biladir, Homid aka! Sizning qanday xizmatigiz borlig'ig'a ham qong'an... Ammo uning sizdan bir iltimosi bor ekan.

Homid:

— Nima iltimosingiz bor, Mutalboy?

Mutal (sarxush):

— Bitta ya-ya-ya -rimtadan uch-to'rt t-t-tanga q-q-qarzar-larim bor edi, Homid aka.

Homid:

— Oshnaliq degan uch-to'rt tanga bilan bog'lana olmaydir, Mutalboy! Men sizga hali aytib qo'ydim: maning oshnalig'im oshnadan jonni ham ayamashliq bilan bo'ladir. Uch-to'rt tanga emas, muhtoj bo'lsangiz o'ttuz-qirq tanga ham so'ray bering!

Jannat opa:

— Ilohi Homidboy murod-maqsadig'a yetsin, qix. Oshna-og'aynidan dunyo ayamaydir!

Bir oz vaqt tanga tovshi eshitilib turg'ach, Homidning ovozi keldi:

— Mana, Mutal polvon, hozirga oz bo'lsa ham shuni olib turarsiz, ammo xizmat haqingiz o'z yo'lig'a bo'ladir.

Sarxush:

— R-rahmat, H-homid aka, siz j-jonni ayamasangiz, m-men ham yo'lingizga boshimni tikdim, jamshidning arvoyi!

Sodiq:

— Bizning Mutalboy ham quruq yigit emas!

Homid:

— Dasturxonni yig'ishtirib olingiz-chi, Jannat opa!

Lagan-tovoqning bir-birisiga tekkan tovshi eshitilib, Otabek o'zini ohistagina yo'lakka oldi. O'choq boshida bir-ikki daqiqa chamasi tovoq-qoshiq va oyoq tovshi eshitilib turg'ach, Jannat opa havlig'a tushib keldi va qo'lidag'i dasturxonni tut ostig'a qoqib ketdi. Otabek qaytib kelib daricha ostig'a o'lturgan ham edi, Homidning shu so'zini eshitib qoldi.

— Eshikning zanjiriga bir qarab kelingiz-chi, imon topkur Jannat opa!

Sodiq:

— Qo'rqasiz-da, Homid aka, eshikni o'zim zanjirlaganman.

Homid:

— San hali yoshsan, inim Sodiqboy, siz chiqaberingiz, Jannat opa!

Otabek uchun vaqt ortiq tang va qo'rqunch edi. Xaroba uyga boray desa, Jannat opaning ko'rib qolishi aniq edi. Eshikni ochib chiqib ketay desa, o'lturishning maqsadi hali ochilmag'an bo'lib, butun mashaqqati shamolg'a ketar edi. Joni halqumig'a tiqilib tevaragiga alang'ladi va yo'lakdan nariroqda usta Alimning devorig'a suyog'liq turg'an zanbilga ko'zi tushdi. Zanbilning ostig'a yashirinish juda ham xavfli edi esa-da, ammo o'lturishning maqsadig'a qonmay ketish undan ham xatarlik edi. Sir fosh bo'la qolsa, uch dushmanga barobar hujum qilishni bo'yniga olib qo'ydi. Uy eshigi ochila boshlag'anda zanbilning ostig'a kirib olg'an edi.

O'zini nechog'liq siqib g'ujanak qilg'an bo'lsa ham, ammo bir qarash bilan zanbil ostida kishi borlig'ini bilish uncha qiyin emas edi. Zanbil ostida xanjarini qisimlab, go'yo sichqonni poylag'an mushukdek hujumga hozirlanib yotar edi.

Jannat opa yo'lakka tomon yurib keldi-da, zanbil ostidag'ini payqamay yo'lakka burildi. Oydindan eshikning zanjirligi aniq ko'rinib turar edi. Shuning uchun eshik yonig'a borib o'lturmay yo'lakning yarmidan qaytdi. Qaytishi hamono yuqoridan uchib o'tkan bir-ikki moshak qushning chev-chev-chev degan tovshini eshitib ko'kka qaradi. Shimol-sharqig'a to'g'ri otilib o'qdek uchib borg'an moshak qushlarga qarag'anicha yo'lakdan uy tomonig'a qayrilib ketkanini o'zi ham sezmay qoldi. Jannat opa ayvong'a chiqqanda, Otabek ustidagi zanbil to'rt enlik yuqorig'a ko'tarilib, tag'in sekingina uni bosib tushkan edi. Jannat opa eshikni ochib, uyga kirganda, ul ohistagina zanbil ostidan chiqdi, uning yurak tepishi hali ham shiddatlik edi. Daricha yonig'a yurib keldi-da, hamon hujumga hozirlang'andek ichkariga quloq solib turdi. Jannat opaning «eshik zanjir» degan tovshini eshitkach, rohat tin oldi va daricha yonig'a cho'nqaydi.

Homid:

— Bo'lmasa, dushanba kuni kechasiga bo'lsin!

Sodiq:

— Biz qaysi kunga desangiz ham hozirmiz!

Mutal:

— Menga qolsa, shu topta borsaq deyman!

Homid:

— Yaxshisi dushanba kun, undan nariga o'tkani ham yaramag'andek, berisi ham foydasiz bo'ladir, chunki bir-ikki kun bunga hozirlik ham kerak.

Sodiq:

— Tag'in qanaqa hozirligi bor?

Homid:

— Olib chiqq'andan so'ng, uni Marg'ilon ichida olib turib bo'lmaydir: to rom qilg'uncha birarta qishloqqa yuborishka to'g'ri keladir. Olib chiqishimiz dushanba kechasining qaysi paytiga to'g'ri kelishini ham hozirdan aytib bo'lmaydir. Olib chiqq'an zamon Marg'ilondan chiqarilib yuborilmasa, kunduz kuni chiqarish tag'in xavfli. Kechasi ma'lum, Marg'ilon darbozalari yopiq

bo'ladir. Shuning uchun birarta darbozabonni qo'lga olib qo'ymog'imiz, albatta, kerak...

Sodiq:

— Yaxshi maslahat, qutidornikiga qanaqa qilib tushamiz?

Homid:

— Masalaning bu yog'ini ham o'ylashimiz kerak ekan hali!

Sodiq:

— Eng yaxshisi darbozasidan kirish!

Mutal:

— Darbozasidan kirib bo'lmasa, tomidan oshib tushamiz!

Sodiq:

— Ha-ha-ha, balli, Mutal to'ram!

Mutal:

— Kulishingni bejo qilma, hez Abdikarim! San hali dunyog'a kelib nimani ko'rding-ku, sanga kulish tushib qoldi! Bu bosh dunyoga kelib nimalarni ko'rmadi-a? Bunaqanggi qochiriq ishlarni endi qilib turipti, deb o'ylaysanmi? Eyxa-x-x, Mutal akang nimalarni qilmadi? Xa-xa-xa... Musulmonsan otangning arvoyi, Homid aka! Bir kuni Jonkeldiboy hasratini qilib Hotam to'raning o'g'lini yaxshi ko'rganligini, diydoriga to'yolmay besar bo'lg'anini arz qilib qoldi-ku, yonimda Qalandar polvon bor edi, Jonkeldiga, bo'lmasa o'n oqta¹ ber bizga, biz Qalandar bilan birga do'ndiqchangni muhayyo qilib beraylik, dedim. Jonkeldi o'lib turg'an ekan, quloq qoqmay xo'b, dedi. Biz qalandar bilan tunni yarim qildi-da, Hotam to'raning havlisiga keldik. Ishning ebini jo'blab qarasaq juda kashal², devor — tosh hamin!³ Oshib tushishning sira o'nqovi yo'q. Bu ishkalni ko'rgan Qalandarning tarbuzi qo'ltug'idan tushib «besh oqtani qaytarish uvol-ku?!» dedi. O'zimning sal shunaqanggi kayfim balandroq edi, xanjarchamni qinidan sug'urib oldim-da, to'g'ri Hotam to'raning darbozasig'a borib chaqira boshladim. Bu ishimdan jon-poni chiqib ketkan Qalandar yonimg'a kelib turta boshladi: «Hoy, Mutal, sanga nima bo'ldi?» Men Hotam to'rani chaqira berib «tovshingni chiqarma, xoting'a o'xshag'an yigit», dedim.

¹ Oq tang'a (*mual.*).

² K a s h a l — chatoq.

³ H a m i n — hammayoq.

Qalandar yonimda turolmadi, meni yolg'uz qoldirib ura qochdi. Bir vaqtda haligi Hotam to'ra darboza orqasig'a kelib «kim» dedi. Men tovshimga shoshilishqan tus berib «Men, men, oching tezroq!» dedim. Bechora go'l to'ra darbozani ochib yuborishi bormi, lip etib o'zimni ichkariga oldim va Hotam to'rani qo'ldan ushlab havlig'a boshladim. Bechora endi meni tanig'an, avzog'imning buzuqlig'ini ham payqag'an edi. Kekirdagiga xanjarimni tirab: «Jonimgdan umiding bormi, yo'qmi, noinsof!» dedim. Juda tili shishib qolg'an edi xumsaning — «bovv-bovv» deb g'o'ldirab javob berardi... «Bir bechora o'g'lingni deb ko'kragini zaxka berib yotsin-da, san tinchkina o'g'lingni olib yot!.. Qani o'g'ling, yotqan joyini ko'rsat!» dedim. Hotam to'ra dirdir qaltirar edi, shu ko'yi uni ayvong'a o'zim yetaklab bordim-da, o'g'lini ko'rsatdi. Bolani uyqu aralash turg'uzib kiyintira boshlag'an edim, bir tomondan onasi dodlab qoldi-ku, xanjarimni olib unga yugirdim. «Tovshingni o'chir, moxaxar... o'g'lingni o'ling'a olib borayotqanim yo'q, nihoyati bir piyola choy ichadi-ku keladi!» dedim. Qisqasi, ilgari dahshat berib, keyinidan yaxshi gaplar bilan ularni ishontirib, bolani olib chiqdim va Jonkeldiga topshirib ketdim... Baxtinga o'sha kuni bitta ham mirshab yo'liqmadi. Ey-y, Sodiqcha, san hali nimani ko'rding-ku, nimangga ishonding, buzoq bo'g'uzlag'andek qilib bir-ikkitanini so'ygani bilan odam bo'lding-qo'ydingmi? Gap bilan bo'lib zang'ar kayf ham tarqab ketdi, qani, quy-chi bir-ikkini!

Homid:

— Sizga qoyilman, Mutal polvon, sizning shunaqangi ishlaringizni bilib yurganim uchun bu yerga chaqirtirib keldim-da!

Mutal:

— Shuni bilgan bo'lsangiz bas, bu ishni menga topshirib qo'yabering!

Homid:

— Sodiq aytkandek darbozadan kirishni xohlamayman, chunki mirshablarning oyog' usti.

Mutal:

— Bo'lmasa havlining orqasidan tushamiz!

Homid:

— Orqasi havlidir?

Jannat opa:

— Qix, haligi oti qursin... Malikboyning maydoni-da!
 Homid:
 — Juda yaxshi ekan. Bo'lmasa tomig'a shoti yetarmikin?
 Jannat opa:
 — Qix, juda balan.
 Mutal:
 — Balan bo'lsa, zarari yo'q, osoni uyning tegidan teshamiz, qo'yamiz!
 Homid:
 — Qiyin bo'lasmikin?
 Mutal:
 — Hammadan ham osoni teshish, mo'ljalini yaxshi olsaq bas.
 Homid:
 — Bir-ikki soatda uni teshib bo'larmidi?
 Mutal:
 — O'zi maydonmi, axir?
 Jannat:
 — Maydon, qix.
 Mutal:
 — Yaqinida odam yo'qmi?
 Jannat:
 — Yo'q, qix.
 Mutal:
 — Bali, mo'ljalni olib bersalaring, ertadan boshlab qazig'anim bo'lsin.
 Homid, Sodiq:
 — Bali, rahmat, polvon!

Majlisning so'zi shu yerga yetkanda Otabek o'rnidan turib yo'lakka keldi. Eshik zanjiriga qo'lini olib borg'ani holda o'ylanib to'xtadi va eshikni ochmay orqasig'a qaytdi. Xaroba uy orqaliq usta Alimnikiga chiqib ayvon yonida to'xtadi, ularning xurrak va pishillashlariga qanoat hosil etkach, oyog' uchi bilan yo'lakka o'tdi va eshikni ochib chiqdi...

* * *

O'z og'zidan eshitkanimizdek Sodiq uni, Homidning ta'limoticha Qo'qon darbozasidan chiqarib to karvonlarga qo'shilib olg'uncha ta'qib etib borgan edi. Otabek bu ta'qibni juda yaxshi sezganlikdan Sodiq yo'lda qolg'andan so'ng ham yana bir bekat olding'a borg'an va

ikkinchi bekatdan yo'lni chaplab, Toshloq darbozasi orqaliq yana qaytib Marg'ilong'a kirgan edi.

Usta Farfining Homid va o'zi to'g'rilaridag'i mudhish hikoyasini eshitkach, Marg'ilonda qolish va qayin otasining uyiga borib onglashish o'rniga juda oshig'ichliq bilan Marg'ilondan jo'nab ketkan bo'lib ko'rinishi albat-ta o'rinsizga emas edi. Chunki Komilbek o'ldirilgan bir kunda Homidning ko'z o'ngida qolishi, bilaturib, o'z-o'ziga qabr qazish, qabrg'ina emas nomusni barbod berish va qotilliq ismini olib xalq oldida sharmanda bo'lish bo'lur edi, nuchukkim, biz yuqorida Sodiq og'zidan eshitkanimizdek Homid bu tuhmatdan ham qaytmas va o'z tuhmatini mahkama oldida mantiqiy ravishda isbot ham qila olur edi. Mana ul shu mudhish, boshqa tushmog'i aniq turg'an halokatning daf'i uchun Marg'ilondan oshig'ich chiqib jo'nag'an edi. Orqasidan qiling'an ta'qibni payqashi esa avvalo bu uning bir mulohazasi bo'lg'an edi, ikkinchi, otini egarlar ekan, devordan o'zig'a qarag'an bosh bilan bu mulohazasini chinga chiqishini bilgan edi. Uchunchi, ko'chada usta Alim bilan xayrlashar ekan, qo'shning yo'lagida ko'ringan kishi ko'lagasi yana ta'qib etilishini ta'kidlagan edi.

Marg'ilondan ikkinchi bekatka qo'nib, choyxonada bir-ikki choydush choy ichib uzoq o'ylag'an va Marg'ilong'a qaytish quruq tuhmatka qolish bilan farqsiz ekanligini yana bir qat tushungan edi esa-da, Homidni maydonda muzaffar holda qoldirib ketishni hech bir turlik yuragiga sig'dira olmagan, g'ayri rasmiy yashirinib bo'lsa ham Marg'ilonda turishka va turib Homidning mundan so'nggi rejalarini o'rganishka va shunga qarab kurash boshlashg'a qaror bergan, shom bilan asr oralari-da Marg'ilong'a kirgan edi. Kelib birinchi kelishida tushkan saroyga joylashqan va joylashib tinchiy olmagan, ya'ni ta'qibini bu kundanoq boshlashg'a qaror bergan. Homidning yomonliq korxonasi usta Alimning qo'shnisidikida bo'lg'anlig'i uchun hech bir taraddudsiz yo'lni to'g'rilab Sodiqnikiga solg'an ediki, biz mundan keyingi gaplarni yuqorida ko'rib o'tdik.

Usta Alimning eshigini ochib chiqg'ach, Sodiqning yo'lagiga quloq solib g'o'ng'ir-g'o'ng'ir kelgan tovushni eshitdi va sekin-sekin yo'lg'a tushdi.

Dushman bilan betma-bet uchrashmoq kuni belgulanganlikdan o'zining bu kungi kutilmagan muvaffaqiyati

to'g'risida hech bir taajjublanmas, faqat dushanba kun kechasi bilan miyasi mashg'ul edi. Dushanba kun kechasi bir emas, uch dushman bilan kurash to'g'risidag'ina o'ylar edi. Bu birga uch masalasi bir oz uning miyasini qotirg'an; kishilar yollash, hukumatka bildirish, qutidorni xabardor qilib qo'yish mulohazalarigacha kelib yetkan bo'lsa ham, ammo izzati nafi bu qo'rqqoqliqqa tamoman zid turar edi. Bora-bora bu mulohazasini tamoman ko'nglidan chiqarib tashladi; na kishilar yollayturg'an, na hukumatka bildiraturg'an va na qutidorni xabardor qilaturg'an bo'ldi. Chunki raqib bilan dildorning uyi orqasida tanho olishmoq, yor oyog'i ostida qonlik tuproqqa qorishmoq — uning uchun juda laz-zatlik va shoirona tuyila boshlag'an edi. Saroyga kirar ekan o'zicha: — Shirin o'lim, — deb qo'ydi.

Garchi kechagi tun «Xo'ja Ma'oz»ni tunab uyqudan qolg'an edi, ammo uzoq vaqt bu kungi gaplarni o'ylab yotdi. Ul uxlab ketar ekan, o'zini goh qong'a belanib yotgan holda, goh Kumushni erkalab turg'an holda ko'rar edi.

15. DUSHANBA KUN KECHASI

Bu kungi kech Otabek bilan Homidning hayot va mamot masalalarini o'zining qora quchog'ig'a olg'an qorong'i bir tun edi va bulardan qaysi birlarining so'ng soatlari yetkanligi shu qorong'i tun kabi qorong'i edi. Otabek bu ikki holdan tabiiy birisini bu soat o'zining ko'z o'ngida ko'rar va shunga hozirlanar edi esa-da, ammo Homidning xayoli faqat gulgina iskar, gul sayriga oshiqinar edi...

Olti qarich kenglikda uzundan-uzoq tor ko'cha, tor ko'cha boshida kichkinagina bir eshikcha edi. Shom bilan xuftan o'rtasida bu ko'cha boshig'a bir yigit kelib to'xtadi-da, tevaragiga kishi bilmas qilib razm soldi. Ko'chada hech kim qolmag'an, yo'l oyog'i bosilg'an edi esa-da, ul uzoqqina qarshisidag'i darboza ichlarini, tom ustlarini, devor raxnalarini kuzatdi va qanoat hosil etib tor ko'chaga ohista-ohista yo'l oldi. Tor ko'chani yarmisig'a yetkach, to'satdan orqasig'a qayrilib qaradi... Uning harakati bir narsadan shubhalanib emas, ammo orqadan dushman ta'qibi bo'lmadimi uchun edi. Kichkina eshikcha yonig'a yetkanda tag'in haligidek

orqasig'a qarab qo'ydi. Bir oz o'ylab to'xtag'ach, eshikning o'ng tomonidag'i devorning buzuv yeridan sekingina ko'tarilib maydong'a mo'raladi. Eshikning qulf va zanjiri bo'lmay yuziga yopiq holda turg'an bo'lsa ham ul eshikka taqilmadi, mashaqqatlanib devorga mindi. Oy shom yeb yaxshig'ina qorong'i tushkan bo'lsa ham maydon ichining daraxtsizligi uchun tikkaygan cho'b ham ajraturliq edi. Maydonni kishidan xoli bilgach, sekingina devordan o'zini maydonga oldi.

Maydon ikki tanob kenglikda bo'lib, janubi qutidor va qo'shnisining imoratlari orqasidan va boshqa uch jihati ham shunga o'xshash binolardan iborat edi. Maydonga yozda nimadir ekilgan, chuqur-chuqur jo'yaklar tortilg'an va yer yomg'ur bilan ivib, bo'kib oyoq ko'tarib bosishg'a imkon bermas, har bir oyoq uzg'anda uch chorak loy barobar ko'tarilur edi. Qiynala-qiynala maydonning janubiga o'tdi. Uning chap qo'li tomonida bir uyning orqa devori bir bo'yra eni kesib tushirilgan bo'lib qorayib ko'rinar edi. Ul bu kesilgan o'rinni o'tkan kun kechasi kelib ko'rib ketkani uchun qaytadan qarab turmadi esa-da, lekin uning bu binog'a iltifotsiz qarashi mumkin emas edi. Bu tegi kesilgan bino Kumushning o'z uyi bo'lib, bu uy ichida Otabekning saodatlik kunlarining shirin xotiralari saqlanar va shu daqiqada ham uning hayot tiragi bo'lg'an Kumushbibi o'lturar edi. Otabek ko'zini to'ldirib binog'a qaradi, go'yo bu qarashda ul dunyo malaki bilan vidolashar edi. Uzoqqina binog'a qarab olg'ach, qo'ynig'a qo'l solib bir qog'oz oldi, xayol ichida qog'ozning taxlarini tuzikladi-da, qaytarib yana qo'ynig'a tiqdi. Shundan so'ng binog'a yana bir ko'z tashlag'ach, maydonning kunbotarig'a yurib, o'n besh adimlab haligi joydan yiroqlashdi. Tom shuvog'ig'a loy oling'an zovur shekillik o'rinni kechagi kelishida biqinish uchun belgulab ketkan edi, kelib shunga tushdi-da, qo'lini chakkasiga qo'yib yoni bilan yotib oldi. Garchi osti kesilgan bino bilan Otabek tushib yotqan loyxonada bir-birisiga ro'baro' edi. Ammo imoratlarning ko'lagasi va kechani o'tacha qorong'ilig'i orqasida loyxonada kishi bo'lg'anlig'ini payqash qiyin edi.

* * *

Tun yarim bo'lib, olding'i uxlag'anlar endi bir uyquni olg'an edilar. Maydon eshigi ochildi. Biri orqasidan biri

yurib ikki ko'laga maydonga kirdi. Buni payqag'an Otabek xanjarini qinidan chiqarib qo'lig'a ushlag'ach, yuz tuban yerga uzandi... Ikki ko'laga so'zsizgina osti kesilgan bino yonig'a kelib to'xtadilar. Kelguchilarning biri Sodiq va ikkinchisi Mutal edi. Tumshug'ini yerga tirab yotqan mushukdek bo'lib Otabek ularni kuzatar edi.

To'xtag'ach, shivirlab Sodiq so'radi:

— Teshilayozg'anmikin?

— Ozg'ina qolg'andir, deb o'ylayman, negaki, paxsaning enidan bir gaz chamasi joy ochilg'an!

Mutal tovshini baralla qo'yib so'zlar edi, shuning uchun Sodiq dedi:

— Tovshingni sekinroq chiqarsang-chi!

Mutal belidan teshasini olar ekan, unga javob berdi:

— Hali shundan ham qo'rqasanmi, balki hali ashulamni ham aytib yuborarman!

— Jinnilig'ingni qo'y, Mutal aka! Men ham yoning-da turaymi?

— Turasanmi, yo'qmi — ixtiyor o'zingda!

Mutal kovakka kirib kovlashka tutindi.

— Teshani qattig' solma, — dedi Sodiq.

— Menga o'rgatma, o'zim bilaman.

Sodiq Mutalning ehtiyotsizligidan qo'rqdi shekillik, bir oz Mutalning ishiga qarab turg'ach, dedi:

— Bo'lmasa, men eshik yonig'a borib turay, teshildi deguncha hushtak ber.

— Tuzik, hali Homid kuyaving qayog'da qoldi?

— Ko'chaning boshida poylab o'lturgandir. Hush-tagingni eshitkach, uni ham chaqiraymi?

— Chaqir, — dedi Mutal va shitir-shitir kesak tushir-a berdi.

Sodiq eshikdan chiqq'an ham edi, Otabek sekingina hoshini ko'tardi-da, Mutal sari shuviy¹ boshladi. Mutal esa yemirilib tushkan kesaklarni tashqarig'a surish bilan ovora edi... Shu vaqt uning qo'ltug'i ostidan uzatilg'an qo'l hiqildog'idan ombir kabi siqib oldi... Mutal kuchli edi, ammo Otabek undan ham kuchlik edi. Sapchib hiqildog'ini ajratish uchun bo'lg'an Mutalning birinchi harakati bo'shka ketdi-da, chap biqinig'a o'tkir xanjar g'achcha botirildi... Ammo ul hamon bo'shalishg'a

¹ Sh u v i m o q — emaklamoq.

kuchanar edi va kuchli qo'l battarroq uni siqar edi. Uch daqiqalik kurashdan so'ng Mutal bo'shshadi, ilgari kuchanishlardan qoldi va bir-ikki daf'a to'lg'anib jimgina jon berdi. Otabek eshik tomondan ko'zini uzmag'ani holda Mutalni sudrab o'zi biqing'an loyxonag'a olib bordi va qo'rqibqina hiqildoqdan qo'lini oldi. Mutalning boshi shilq etib loyxonag'a tushdi-da, mangulik uyquga ketkanligi ma'lum bo'ldi... Otabek bitta-bitta teshilgan bino yonig'a kelib eshik tomong'a hushtak berdi, javob hushtagi eshitilgach, teshuk ichiga kirib o'lturdi. Teshukning yuqorisidan bir oz tuynuk ochilgan bo'lg'ani uchun ichkaridan quloqqa yengilcha pishillash eshitar edi... Sodiq yaqin yetkan edi, kesmadan uzoqroqda turib shivirladi:

— Teshdingmi, Mutal?

— Teshdim, beri kel.

Sodiq kesma yonig'a kelib engashdi. Engashishi hamono qo'l hiqildoqqa to'g'ri kelgan edi va xanjar qornig'a botirilgan edi... Sodiq qo'lidag'i xanjarini bir-ikki qayta solib ko'rsa ham tegdirish uchun kesmaning tubanlig'i xalal berdi, lekin o'zi tetuk edi. Otabek sapchib kesmadan chiqdi va bor kuchi bilan Sodiqni bosib tushdi... Bosib tushishi hamono allaqaysi yeri achishkandek sezildi... So'l qo'li Sodiqning hiqildog'ida, xanjarlik qo'li Sodiqning xanjarlik qo'lida edi... Bir oz kuchini yig'ib olg'ach, hiqildoqni bor kuchi bilan siqa boshladi. Sodiq xirillar, shunday bo'lsa ham qo'lidag'i xanjarni bo'shatmas edi. Eshik tomondan Homid ham ko'rinib qoldi... Vaqt tang kelgan edi... Sodiqning ko'kragini qochirib xanjarlik qo'lini bo'shatdi va Sodiqning ko'kragiga soldi. Sodiqning xanjari bir-ikki qayta uning orqasiga kuchsiz-kuchsiz kelib tekkan edi. Xanjarini ikkinchi urishda Sodiq bo'shshadi va qo'lidan xanjari tushdi.

— Homid akangga juda ham mehribon ekansan, Sodiq! — dedi bosib yotgan joyidan Otabek. — Joningni ham unga qurbon qilding!

Sodiq ingranib qo'ydi.

— Kim xirillaydir? — dedi yaqinlashib kelgan Homid.

— Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik! — dedi shoshib Otabek.

— Ah! — deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oldi:

— Mutal o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Enda siz bilan ikkimizgina qoldiq!

Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

— Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishg'a kuchanar edi.

— Kuchanmangiz, Homidboy!

— Mard yigit bo'lsang, qo'limni qo'y!

— Oshiqma, qo'yaman, — dedi Otabek. Shu choqda oyog' ostida yotgan Sodiq ko'tarilib-ko'tarilib o'zini otmoqda edi. Otabek Sodiqdan nariroqqa Homidni boshladi. Homid tig'izliq bilan surildi. Xanjarlik qo'li bilan tuynukka ishorat qilib, Otabek so'z boshladi:

— Siz mendan ham yaxshiroq bilasizki, shu uyda sizni allaqancha mashaqqatlarga solg'an, cheksiz joni-vorliqlar ishlatkan va hisobsiz tillalar to'kdirgan, nihoyat, shu daqiqaga keltirib to'xtatqan birav uxlaydir. Agarda sizning manim tilimdan yozib bergan taloq xatingiz durust hisoblanmasa, bu uxlag'uchi manim halol rafiqam bo'lib, ikki yildan beri men ham uning ko'yida¹ sargardonman. Demak, siz bilan maning oramizda shu birav uchun kurash boradir. Lekin siz shu choqqacha manim ustimdan muvaffaqiyat qozonib keldingiz: qora choponchi, deb dor ostilarig'acha olib bordingiz, Musulmonqul qo'lig'a topshirdingiz, bu ishlaringiz foydasiz chiqg'ach, ismimdan taloqnoma yozib, ikki yillab rafiqamdan ayirib turishka muvaffaq bo'ldingiz, bu orada gunohsiz bir yigitni ham o'ldirdingiz. Nihoyat, o'g'riliq yo'lig'a tushib ikki yigitingizni manim qo'limda halok qildingiz... Endi menga javob beringiz-chi: bu yomonliqlaringizda siz haqlimi edingiz?

— Haqli edim! — dedi Homid va siltab xanjarlik qo'lini bo'shatib chalqancha yiqildi. Ul qo'lini bo'shatqan choqdayoq Otabek ishini to'g'rilag'an, ya'ni Homidning qornini shir etdirib yorib yuborg'an edi. Homid holsizlanib yotar ekan, uni besh qadam naridan kuzatib tek turg'uchi Otabek zaharxanda ichida «haqlimi eding?» deb so'radi. Kuchanib «haqli edim!» dedi

¹ K o' y — yo'l, ishq, muhabbat.

Homid va qo'lidag'i xanjarni Otabekka otdi, xanjar Otabekning yonig'a kelib tushdi...

Otabek kushxona o'rnidan eshikka qarab qo'zg'alg'an edi, Homiddan besh-olti qadam narida yotqan Sodiqning «hmmm» degan tovshi eshitildi. Otabek ko'ngli allanechuklangani holda maydondan chiqdi...

16. O'ZNI TANITISH

Ertasi kun butun Marg'ilon deyarlik Malikboyning maydonida voqi' bo'lg'an ishka juda hayron edi:

— Mutal bilan Sodiq bo'lsa shaharning tomteshar yigitlaridan, ular qutidornikiga o'g'riliq uchun borg'an bo'lsalar borg'andirlar... Lekin shaharning katta boylaridan hisoblang'an Homidning ishi qiziq. Xayr, Homidning o'g'riliq hunari ham bor bo'lsin, bularni kim o'ldirgan? Qutidor bo'lsa ertalab uyqudan turg'ach, bu hangamani bilibdir, juda ajoyib!

* * *

Kuch choshkohga yetkanda Otabek saroy darbozasi-dan chiqdi. Ul o'zining so'l qo'lini doka bilan o'rab bog'lag'an va ko'kragiga ko'tarib ushlagan edi. Kecha Homid xanjarlik qo'lini siltab tortqanda, xanjar uning bosh barmog'i orasini suyakka yetkuncha shipirib ketkan edi. Uning oyog' olishida ham bir oz oqsoqlanish sezilar edi.

Saroydan ancha uzoqlashgan edi, qarshidan o'ziga qarab kelguchi Rahmatni ko'rdi va chor-nochor so'rashmoqqa to'g'ri keldi:

— Ha, mulla Rahmat, salomatmisiz?

Rahmat oshiqibg'ina uning bilan ko'rishdi:

— Qachon keldingiz, bek aka?

— Kelganimga bir-ikki kun bo'ldi... Nega xafa ko'rinasiz, mulla Rahmat?

Rahmat uflab oldi:

— Eyyy, bek aka, bizning boshka tushkanni dushmaningizga ham ko'rsatmasin!

Otabek ajabsinish tusi ko'rsatib so'radi:

— Nima bo'ldi, uy-ichingiz bilan salomatmisiz?

— O'zingiz bilasiz, bultur padar marhum bo'lg'an edilar, bu kun yana boshimizg'a o'lim tushaturg'an

bo'lib qoldi, tog'am Homidni allakimlar chavog'lab ketibdirlar.

Otabek ko'zini olalantirg'an bo'ldi:

— Qayerda, kimlar, yarasi qo'rqunch emasmi?

Rahmat voqi'ani qayerda bo'lg'anlig'ini so'zlab turmadi:

— Yarasi yomon, hushsiz holda hiqillab yotibdir. Qornini tikdirmakchi bo'lg'an edim, jarroh bo'lmaydir, dedi.

— Chavog'lag'uchini aytmadimi?

— Til bo'lsa aytadi-da, — dedi Rahmat, — ul yiqilib yotgan joyda yana ikki yigitning o'lugi bor ekan... Shulardan zarb olg'anmi deb o'ylayman.

— Xudo shifo bersin! — dedi Otabek.

Ajralishdilar.

Otabek usta Alimning ko'chasiga burilg'ach, Sodiq eshigida uch-to'rtta bel bog'lag'an kishilarni tobut yasash bilan mashg'ul ko'rib tinchsizlanib ketdi. Usta Alimning yo'lagiga kirar ekan, Jannat opa bilan yana bir xotinning yig'i tovushlarini eshitdi...

Janozaga tahorat olish uchun obdasta yonig'a o'lturgan usta Alim Toshkand jo'nab ketkan Shokirbekni oradan uch-to'rt kun o'tmay qaytib kelishiga ajabsingan edi:

— Keling-keling, Shokirbek... Toshkand jo'namag'anmi edingiz?!

Otabek ayvonning oldig'a o'lturar ekan, kuldi:

— Toshkandga borib keldim...

Usta Alim uning hazilini fahmladi-da, tahorat ola-ola qiziq voqi'adan so'z ochdi:

— Marg'ilondan ketmagan bo'lsangiz, o'zingiz ham eshitkandirsiz Shokirbek, siz bilan menga tarjimai hollari ma'lum bo'lg'an Homid bilan Sodiqni va tag'in Mutal degan yana bir yigitni Mirzakarim akaning havlisi orqasida o'ldirib ketibdirlar. Yomonlar o'z jazalarini topibdirlar.

— Eshitdim, — dedi Otabek va tag'in kulib qo'ydi.

Usta Alim uning bu kulgisiga e'tibor qilmag'an edi, so'zida davom etib so'radi:

— Siz bularni kim o'ldirgan deb o'ylaysiz?

— Siz-chi? — dedi Otabek va tag'in iljayib qo'ydi.

— Menga qolsa, — dedi usta Alim, — o'ldirguchi albatta Mirzakarim akaning kuyavi Otabekdir... zap ish

qilg'an-da, men unga qoyilman. Men uning O'taboy qushbegiga qilg'an muomalasini eshitib, yuragiga bali degan edim... zap yigit ekan-da!

Otabek o'ng'aysizlanib ketdi. Usta Alim yuz-ko'zini artib Otabekning qo'lini olib ko'rishmakchi bo'lg'an edi, ko'zi o'ralg'an dokaga tushdi:

— Qo'lingizga nima qildi, Shokirbek?

— Pichaq kesib ketdi...

— Yomon kesdimi?

— Sal.

Usta Alim Otabekning yonig'a o'lturdi va:

— Nega Toshkand jo'namadingiz, birarta mone' chiqib qoldimi? — deb so'radi.

— Mone' chiqib qoldi...

— Qanday mone'? — dedi usta.

— Mone'mi? — dedi Otabek va kulimsirab: — Men sizga bir katta gunoh qilib ketkan edim... Yo'lda boraturib gunohimdan o'kindim-da, sizga tavba qilg'ali Qo'qondan qaytdim... Agar siz gunohimni kechirsangiz, men shu daqiqada Toshkand jo'nayman.

Usta Alim ajablanib Otabekka qaradi:

— Hazillashasiz...

— Hazillashmayman, agar siz kechiraturgan bo'lsangiz, gunohimni ham hozir iqror qilaman.

Usta Alim kulimsirab so'radi:

— Qani iqror qilingiz bo'lmasa.

— Ilgari kechirishka va'da berib qo'yingiz.

— Menga qolsa sizning hech gunohingiz yo'q... Menga noma'lum gunohingiz bo'lsa kechirdim.

— Rahmat, — dedi Otabek va so'radi: — men kim?

— Sizmi, siz Shokirbek!

Otabek uyat aralash kulib qo'yib dedi:

— Ana usta, manim borliq gunohim sizning shu kungacha meni Shokirbek, deb bilishingizdagina!

— Bo'lmasa, siz kim?

— Gunohimni kechirgansiz-a?

— Kechirganman.

— Men siz bilgan Shokirbek emas, toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li va marg'ilonliq Mirzakarim akaning kuyavi — Otabek!

Usta Alim bir oz o'zini keyinga tashladi va ko'ziga jiq yosh chiqardi.

— Siz-a? — dedi. Kelib Otabekni quchoqladi... Bu

favqulodda holg'a tushuna olmay qolg'an Sayfi ishini to'xtatib do'konxonadan qarab turar edi. Usta yig'lag'an holda Otabekni quchoqlab o'pdi-da, ayvonga ko'rpacha sola boshladi.

— Nima qilmoqchi bo'lasiz, usta? — deb Otabek so'radi.

— Men o'zimning yangi mehmonimni ko'rpachaga o'tquzmoqchi bo'laman, — dedi kulib usta Alim.

— Men sizning ko'rpachangizga ko'b o'lturganman, endi menga ortiqcha takallufingizning hojati yo'q.

— To'g'ri so'zlamaysiz, Otabek, bu kungacha manim ko'rpachamda o'lturib yurgan Shokirbek otliq bir yigit edi. Endi men o'zimning yangi mehmonim bo'lg'an Otabekni siylamoqchi bo'laman... Qani, Otabek, ko'rpachaga chiqingiz!

Otabek ustaning latifasiga kuldi-da, ko'rpachaga chiqib o'lturdi. Bu vaqt Jannat opaning «shahid o'lgan bolam» deb yig'lag'an tovushi eshitildi-da, Otabek gunohkor bir yuz bilan usta Alimga qaradi. Ul esa Otabekning bu qarashidag'i ma'noni sezgan edi:

— Zap qilg'ansiz, Otabek, — dedi usta, — yomonlarning jazosi shunday bo'ladir... Yoningizda kishilaringiz bor edimi?

— Yo'q.

Usta Alim Otabekka tushuna olmay qarab turg'ach, so'radi:

— Uch dushmanga qarshi yolg'iz o'zingiz?

— Yolg'iz o'zim! Xudo yomong'a jazo beraturgan bo'lsa, shundoq bo'lar ekan.

Usta Alim tamom ajabda qolg'an edi:

— Subhonolloh! Qanday yuragingiz bor ekan, Otabek! Qo'lingizdan boshqa yeringizda jarohat yo'qmi?

— Yo'q. Bo'ksam ustiga bir oz xanjar uchi tegib o'tkan bo'lsa ham ahamiyatsiz.

— Xudoga shukur, Otabek! Sizning bu ishingizdan qayin otangizning xabari bor edimi?

— Yo'q edi. Bu ishni hozirg'acha bir o'zim va bir tangri bildi. Endi bu sirni bilguchilarning uchunchisi siz bo'ldingiz!

— Astag'firulloh! — deb qo'ydi usta Alim, — raqibingiz Homidni birinchi martaba usta Farfi orqaliq tanig'aningizmi?

— Birinchi martaba tanishim, — dedi uflab olib

Otabek, — bunga ham sizning bilan bo'lg'an oshnalig'im ko'mak berganlikdan sizga minnatdorlik qilishdan o'zidirman.

— Sizning aqllar ishonmaslik qahramonlig'ingizg'a yuragim qinidan chiqish darajasiga yetdi! Otabek, Homidning bu keyingi rejasini qayerdan bildingiz?

Otabek kuldi.

— Xudog'a shukurlar bo'lsunki, manim tortqan ohlarimni quriqqa yubormay, kutmagan yerdan sirni bildirdi. Men sizga hikoyamni boshidan so'zlab beraymi va yo Homidning rejasini bilishimniginami?

— Boshidan so'zlangiz, Otabek! — dedi hovliqib usta Alim va ish to'qish ila mashg'ul Sayfini savzi to'g'rashqa buyurdi.

Usta Alimni hikoya tinglamak uchun hozirlang'an ko'rgach, Otabek dedi:

— Tahoratning sababi yodingizdan ko'tarildi shekil-lik!

— Ko'tarilgani yo'q, Otabek, yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik ko'rinadir... Qani, so'zdan keling!

Otabek o'zining chin do'stig'a birinchi marta Marg'ilon kelishidan tortib hikoyasini so'zlab ketdi. Uning uch yil ichida boshidan o'tkanlarini bir soatlik vaqtga cho'zilib, Sayfi oshni suzib kelganda yo'lda uchrashqan Rahmat bilan hikoyasini tugatdi. Usta Alim Otabekning yelkasiga qoqib der erdi: — Sizda chin yurak bor, do'stim. Bu yurakingiz bilan hech vaqt dard qolmaysiz, Otabek! Ammo mendan chin ismingizni yashirib kelganingiz uchun sizni ayblay olmayman. Biroq jum'a kun kechasi Homid izidan manim havlimga kirib, menga o'zingizni bildirmay ketkaningizga xafa bo'laman, xudoy ko'rsatmasin bir falokat yuz berganda nima bo'lar edi?

Oshdan so'ng usta Alim shunday fотиha o'qudi:

— Dushmanlaringizning yo'q bo'lg'anlari chin bo'lsin, suyganingiz bilan endi mas'ud yashang!

Otabek tashakkur etdi. Tag'in bir oz choy ichib so'zlashqandan so'ng, Otabek daftaridan ikkita xat chiqarib dedi:

— Sizga og'ir kelmasa, bir xizmat topshirmoqchiman, usta!

— Buyuringiz!

Otabek qo'lidag'i xatlarni uzatib:

— Men shu soatning ichida Toshkand jo'nashg'a majburman. Shuning uchun siz bu xatlarni qayin otamnikiga o'z qo'lingiz bilan eltib berasiz.

Usta uning bu gapiga tushunolmay qoldi:

— Nega endi Toshkand jo'naysiz, o'zingiz...

— O'zimga mumkin emas, chunki... ikki tomong'a ham o'ngg'aysiz. Men hozir ketishka majburman, balki o'zingiz ham onglarsiz.

— Ongladim, — dedi usta va: — gap-so'z bosilayozg'ach, kelmakchimisiz?

— Balki... — deb to'xtadi Otabek, — xatlarning birisi qayin otamg'a, ikkinchisi unga, — dedi.

— Xo'b.

— Qayin otamg'a yozg'animg qisqa bo'lg'ani uchun siz unga mendan eshitkanlaringizni so'zlab qondirarsiz. Qutidor bilan ishingizni tugatib qaytishingizda uning xatini berarsiz, tuzikmi?

— Ma'qul.

— Uchrashqaningiz to'g'risida menga ma'lumot yozsangiz, tag'in minnatdor qilar edingiz...

— Bosh ustiga.

Shundan so'ng ikkisi quchoqlashib ko'rishkach, vidolashdilar.

Otabek eshikdan chiqq'anda Sodiqni ko'mib kelgan kishilar qur'on o'qub tarqalmoqda edilar.

17. XAYRIXOH QOTIL

Mirshablar tomonidan qo'rboshi mahkamasiga so'roqqa olib ketilgan qutidor qaytib yo'lakdan kirishi bilan ming xil tashvishda o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qaytib jon kirgan kabi bo'ldi. Kumush otasining oldig'a qanot yozg'an kabi yugirib, uning soqolini silar ekan, so'radi:

— Sizga zarar bermadilarmi, otajon?

— Yo'q, qizim.

Oftob oyim erining bu so'zini eshitishi bilan Xo'ja Bahovaddin yo'lig'a o'gurib qo'yg'an yetti tanga pulini To'ybekaga berib, darrov eshonnikiga jo'natdi va shundan so'ng eridan so'radi:

— Sizga ayb qo'ya olmadilarmi?

— Xudoyg'a shukur, oqlandim, — dedi qutidor. — Chindan ham menda qanday ayb bo'lsunki, o'zimiz ham bu hangamani uyqudan turib payqag'an bo'lsa. Uyimiz ostini yomonlar teshkan bo'lsalar ham ammo kishi sig'masliq bo'lg'anlig'i meni oqliqqa chiqardi. Lekin kishi sig'aturg'an bo'lib teshilganda ham meni ayblay olmas edilar, zeroki, uyimiz ostini teshkan muttahamlar albatta yaxshi niyat bilan teshmagan bo'lib, molimiz va jonimiz qasdida ekanliklari ma'lum edi. Basharti qotil men bo'lib ko'ringanimda ham molim va jonim qurug'ida o'g'rilarini o'ldirganligim uchun yana gunohkor bo'lmas edim. Har holda bu foji'a bizga zararsiz bo'lib o'tdikim, buning uchun haq taologa qancha shukur qilsak ham ozdir, — dedi va ayvong'a chiqib tanchaga o'lturg'ach, Kumushdan so'radi: — achang kelmadimi?

Oftob oyim javob berdi:

— Qattig' og'rib qolibdir, — va so'radi: — kimlar o'ldirib ketkanini bila olmadingizmi?

Qutidor ajabsinib xotinig'a qaradi:

— Qiziq so'z aytasan-a! — dedi. — Bu ishka butun shahar hayron. Qilni qirg'ga yoradig'an donolar ham bir narsa to'quy olmaydirlar... Ammo manim ko'nglimga keladig'ani shulki, bizning molimizg'a ko'z olayturg'an o'g'rilar besh-olti kishi bo'lib, uyni teshayozg'an vaqtlarida oralarig'a nizo tushib, bir-birlari bilan pichoqlashqan bo'lsalar kerak.

Kumush otasining bu kashfiga qarshi tushdi.

— Bu gapingiz to'g'ri emas, ota, — dedi.

— Nega to'g'ri emas?

— Negaki, bir-biravlarini o'ldirishib, bizga zarar bermasdan quruqqina ketmas edilar.

— Tong otib qolg'andir yoki ular ham holdan toyg'andirlar, — deb javob berdi qutidor.

— Bu orada Homid nima qilib yuribdir, o'ziga tuzikkina boy kishi emasmi edi? — dedi Oftob oyim, bu vaqt Kumush sekingina onasig'a qarab olg'an edi.

— Homid tiynati¹ buzuq bir yigit edi, — deb javob berdi qutidor. — Ehtimolki, uning topqan davlati o'g'riliq orqasidadir, kishining davlatiga qarab hukm yurutish qiyin.

— Xudoyimdan o'rgulayki, — dedi Kumush entikib va dahshatlanib, — yomonlarning jazasini o'zi bergan.

¹ T i y n a t — xulq, fe'l.

O'g'rilar teshib olding'a chiqq'anlarida men nima qilar edim? Oh, otajon! Men ajalimdan besh kun burun o'lar edim. Qizingizdan ajralur edingiz!.. Meni g'aflat uyqusi bosmag'an bo'lsa, nega bir gazlik paxsani kesar emishlar va boshimdan tuynuk ochar emishlar-da, men hech narsa sezmas emishman.

Oftob oyim boshini chayqab:

— Shuni ayt, qizim! — dedi.

Qutidor:

— Xudoning qanday hikmatlari bordirkim, shu kecha-kunduzlarda bizning tevaragimizda qonli voqi'alar ko'rila boshladi: bu kun nikoh deganimizda Komilbekni hammomda o'ldirib ketdilar (Kumushbibi yuzida bir yengillik ko'rildi), kecha uyimiz orqasida bir emas, uch kishi o'ldirildilar. Xudo oxirini baxayr qilsin endi...

— Inshoolloh, ishning oxiri xayrlikdir, otajon,— dedi Kumush, — chunki bizning molimizga ko'z olaytirib yomon niyat bilan uyimiz orqasini teshkuchilarni yer bilan yakson etdirishi istiqbolimizning xayrlik follari-dandir, otajon!

— To'g'ri aytasan, qizim, — dedi qutidor.

Kumush o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan davom etdi:

— Bu maqtullar¹ kimlar bo'lsa bo'lsin, bizning uyimiz orqasig'a yaxshi niyat bilan kelguchi kishilar emas va ularni tuproqqa qorishdirg'uchi ham bizga xayrixoh bo'lg'an qotil va yo qotillardir... Bizga muncha yaxshiliq qilg'an kishi kim bo'lsa ham xudo ajrini² bersin! — dedi.

Qutidor qizining so'zini kuchlab tushdi.

— Bizga yomon niyati bilan qarag'an bo'lsalar, xudo jazalarini berdi. Bizga xayrixoh bo'lg'anlarning ham xayri jazalarini berar, — dedi.

Kumushbibi bu qo'rqunch uyda yota olmaslig'ini bildirgani uchun Oftob oyim To'ybekadan Kumushning buyumlarini ikkinchi uyga tashita boshladi. Qutidor esa butun kun mehmonxonasig'a kelib-ketib turg'an ko'ngil so'rag'uchi oshna, yor-do'stlari bilan ovora bo'ldi.

* * *

Shomdan so'ng qutidor endigina mehmonlardan bo'shab ichkariga kirgan edi, mehmonxona yig'ishtirib qolg'an To'ybeka qutidor yonig'a kelib dedi:

¹ Maqtul — o'ldirilgan, qatl qilingan.

² Ajr — evaz, mukofot, qaytariq.

- Sizni bir kishi chaqiradir.
- Qanaqa kishi, tanidingmi?
- Tanimadim.

Qutidor erinibgina tashqariga chiqdi-da, mehmonxonada o'lturg'uchi tanish bo'lmag'an kishi bilan sovuqqina ko'rishib so'radi:

- Xizmat?

Usta Alim qutidorg'a kulimsirab olg'ach:

— Ruksatsiz mehmonxonangizga kirganim uchun kechirasiz, — dedi.

— Aybi yo'q, mulla, — dedi qutidor va qarshimaqarshi ulturishdilar.

— Yomonlar suiqasdidan salomat qutilishingiz muborak bo'lsin!

— Tangriga qulluq bo'lsin! — dedi qutidor. Mehmonxona qorong'ilanib ketkani uchun havli supirib turg'uchi To'ybekaga darichadan turib buyurdi: — Sham' yoqib chiq, To'ybeka!

Sham' chiqishini kutkandek usta Alim boshini quyi solib o'lturar edi. Qutidor «nima yumishing bor menda» degandek qilib unga savol nazari bilan ko'z tashlar va qur'on tinglovchi kishidek bo'lib o'lturg'uchi majhul kishidan taajjublanar edi. Nihoyat, sham' kelib tokchaga qo'ndirilg'ach, usta Alim muroqabadan¹ boshini ko'tarib qutidorg'a qaradi:

— Mendan taajjublandingiz, — dedi va qo'ynidan maktublarni chiqarib bittasini qutidorg'a uzatdi, — mendan ham bu maktub ajibroqdir, — deb kuldi. Qutidor xatning unvoniga ko'z yugirtirib chiqq'ach, usta Alim aytkandek taajjub ichida xatni ochdi... O'qub bitirgach, ul dahshat va taajjub ichida toshdek qotib qolg'an edi... Agarda uning yonida usta Alim bo'lmag'anda edi, ehtimol ul qay va qatlarg'acha serrayib qolar edi.

— Jon va oilangiz dushmani bo'lg'an bir badbaxt endi o'z qilmishining jzasini ko'rdi, burodarim Otabek ularning totiqclarini xo'b boblab berdi, — dedi usta Alim va davom etdi: — shuning bilan sizning najib² oilangiz dahshatlik foji'a davrlarini kechirib, endi ma'sud kunlar arafasiga yetdi. Xatni o'qub sizning dahshatlanishingiz emas, quvonishingiz, dushmaningizni yuz tuban qilg'ani uchun haq taolog'a shukur aytishingiz kerakdir!

¹ Muroqaba — mushohada qilish.

² Najib — ulug'.

Qutidor hushini boshig'a yig'ayozdi va uflab tin olg'ach, hayajon ichida so'radi:

— Men bilan Otabekni qamatdirg'an va dor ostlarig'a yuborg'an Homidmi?

— Homid.

— Taloq xati yozg'uchi Otabek emasmi?

— Hosho va kallo¹, Otabek munday gapdan xabarsiz.

Uning otidan taloq xati yozg'uchi ham shu badbaxt Homid.

Mundan so'ng qutidor turib ichkariga yugirdi, yarim yo'ldanoq tanchada o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qichqirdi:

— Sir ochildi!

Ikkisi ham sachrab qutidorg'a qaradilar-da, birdan so'radilar:

— Nima, qanday sir?

Qutidor tanchaga borib o'lturmadi-da, ayvon peshonasidan turib, qo'lidag'i xatni yuqori tovush bilan o'qub chiqdi:

«Muhtaram qayin otamizg'a!

Siz bilan meni qorong'i zindonlarga tushirib, dor ostlarig'acha tortkan, buning ila o'zining vahshiyona tilagiga yeta olmag'andan keyin manim tilimdan soxta taloq xati yozib darvoza yonidan haydattirishka muvaffaq bo'lg'an va bir gunohsizni shahid etkan Homid ismlik bir to'ng'uzni nihoyat, ikki yillik sargardonligim so'nggida yordamchilari bilan tuproqqa qorishdirishg'a muvaffaq bo'ldim... Sizning shonli havlingiz yonida voqi' bo'lg'an bu kurash albatta sizni va uy-ichingiz ham yor-do'stlaringizni anchagina tinchsizlikka qo'yg'an bo'lsa kerak. Na choraki, yomonlarni sizning havlingiz orqasida rafiqam qasdida bo'lg'anlari paytida uchratishg'a to'g'ri keldi va men bu ishka majbur qoldim. Buning uchun albatta meni kechirarsiz umididaman. Faqat sizning tinchsizlanishingiz va mardumning yuqori-quyi so'zi bo'lmasa sizga boshqa zarar bo'lur, deb o'ylay olmayman. Sizdan bu ulug' gunohim uchun afu so'rab, haydalg'an o'g'lingiz Otabek Yusufbek hoji o'g'li».

Ammo qutidor «haydalg'an» so'zini tashlab o'qudi. Maktub o'qulib bitkanda Oftob oyim, ayniqsa, Kumush

¹ X o s h o v a k a l l o — shaksiz, shubhasiz.

qutidorning boyag'i holig'a tushgan edilar. Kumushning bu daqiqadag'i holini qalam bilan chizib ko'rsatish albat-ta mumkin emas edi. Ul titrar edi, ko'karar edi, to'lg'anar edi... Hozirgi eng kuchlik hissiyotini hissiyot-ning a'lo ifodachisi bo'lg'an yosh bilan to'kar edi.

Qutidor o'z tomonidan ham izoh berib chiqdi:

— Men bilan Otabekni qamatib dor ostig'a yubor-g'uchi, Otabek tilidan soxta taloq xati yozib bir-birimiz-dan judo etkuchi, Komilbekni o'ldirguchi, uyimiz orqasini teshib Kumush qasdida bo'lg'uchi — hammasi ham shu battol Homid ekan... Ammo badbaxtni ikki kishisi bilan tuproqqa qorishdirib ketkuchi Otabek ekan!

Oftob oyim titrag'an tovush bilan:

— Uyatsiz Homid, — dedi.

Kumushbibi:

— Bechora begim, — deb qo'ydi.

Uchchavi ham yurakni to'xtatib olish uchun ancha-gacha jim qoldilar.

— O'zi esonmikin? — deb so'radi oxirda Kumush.

— Xatig'a qarag'anda sog', — dedi qutidor.

Oftob oyim so'radi:

— O'zi qayerda emish, xatni sizga kim kelturdi?

Bu savoldan qutidorning esiga mehmonxonada o'lturgan usta Alim tushkan edi. O'rnidan irg'ib turdi-da, xotinig'a javob bermasdan tashqarisig'a chiqdi. Ul usta Alimning qarshisig'a o'lturganda, mehmonxonaning yuqori darichasi ostig'a Oftob oyim bilan Kumush xat keltirguchining so'zini eshitish uchun kelib to'xtag'an edilar.

Qutidor uzr aytdi:

— Kelturgan xabaringiz ta'sirida sizni unutayozib-man...

— Men buni payqadim, — dedi usta Alim kulib,— shu yo'sinda makkor Homidning iblisona dasisasi¹ bir oilani tamom ishdan chiqarayozg'ankim, bu to'g'rida ayniqsa sizga so'zlash ortiqchadir. Ammo arslon yurak-lik Otabek ham badbaxtni shundog' yanchib tash-ladikim, bu juda oz kishilar qo'lidan kelaturgan ishdir.

— O'g'rilarni o'ldirganda Otabekning yonida necha kishisi bo'lgan? — deb so'radi qutidor.

¹ D a s i s a — makkor, hiyla, nayrang.

Usta kuldi:

— Otabekning tanho o'zi! — dedi.

— Uch kishiga tanho o'zi? — qutidor ishonmag'an edi.

— Azamatning yolg'iz o'zi! — deb usta Alim ilgarigi so'zini qaytaladi.

— Astag'firulloh... Nega menga bu to'g'rida xabar bermagan?

— Sizga xabar berib o'lturishni yigitlik otig'a eb bilmay, hatto menga ham bir narsa sezdirmag'an. Men hali bu nuqsoni uchun ayblasam: «Men o'zimning ashaddiy dushmanim bilan tanho kurashib yo jon bermakka va yo jon olmaqqa qaror bergan edim. Shuning uchun hech kimga ham bildirmadim», deydir.

Qutidor bir tomondan dahshatka tushsa, ikkinchi jihatdan Otabekning dov yuragiga hayron qolar edi.

— O'ziga jarohat olmaganmi? — deb so'radi qutidor.

— Bo'ksasi bilan qo'lidan yaralang'an bo'lsa ham zararsizdir.

Usta Alim qutidorning ba'zi bir e'tirozlariga qarshi Otabekning qutidor tomonidan quvlang'anidan tortib, shundan beri Marg'ilong'a yetti-sakkiz martaba kelib ketkanini, har bir kelishida o'zining uyiga kelib tushkanini va qalin o'rtoq bo'lib olg'anlarini, shundoq bo'lsa ham Otabekning o'zidan chin ismini yashirib yurg'anini, jum'a kuni usta Farfidan birinchi martaba o'z raqibini tanishini, nihoyat bu kungina unga chin ismini ochqanini so'zlab chiqdi.

— Taloq xati-ku soxta ekan, — dedi qutidor, — nega biznikiga bir kelgani bilan qaytib kelmadi ekan?

— Chunki uning so'ziga qaraganda, siz uni og'irroq tariqa bilan darbozangiz yonidan jo'natqan ekansiz, — deb izohladi usta. — Toshkanddan uylanishida sizning bilfe'l bosh qo'shishingizni faqat qizingizni undan chiqarib olish uchun qurilg'an bir hiyla ekan, deb o'ylab, qaytib eshikingizga oyoq bosmag'an, hatto xotinini qozig'a chaqirish to'g'risida fikri bo'lsa ham, siz bilan uchrashishdan qochib bu fikridan ham qaytqan, ya'ni sizning qizingiz bo'lg'ani uchun suygan xotinidan ham kechmakka qaror bergan.

Qutidor hali ham Otabekning ruhiga tushuna olmagan edi:

— Mendan o'zi xafa bo'lg'an bo'lsa, orag'a kishi qo'ysa ham bo'lar edi.

— Shundog' qilsa ham bo'lar edi, — dedi kulib usta Alim, — men hali undan shunday deb so'rasam, «O'zimga ishonmag'an kishi kishi so'ziga kirarmidi, deb o'yladim», deydir. Kuyavingizning qiziq tabi'atini shundan ham yaxshi bilib olsangiz bo'ladir, shu choqqacha otanalari ham bu foji'adan xabarsiz ekanlar.

— Qiziq yigit, — dedi qutidor, — mendan ham katta nodonliq o'tkan.

— Hammasi ham taqdirning ishi, amak, bu orada siz bilan manim hech bir ixtiyorimiz yo'q.

— Albatta yo'q, — dedi qutidor va so'radi: — o'zi siznikidami?

— Bu kun peshinda Toshkand jo'nab ketdi.

Qutidor tushuna olmagan edi:

— Nega-nega? — deb so'radi.

— Nega... sababini men ham yaxshi tushuna olmadim.

— Qaytib keladigan vaqtini aytkandir?

— Bu to'g'rini so'rag'an edim, muhmalroq javob berdi, — dedi usta va yonini kovlab xatni oldi. — Bu xat karimangizga bo'lsa kerak, endi menga ruxsat, — dedi va fотиha o'qub o'rnidan qo'zg'aldi.

— Men sizga dasturxon yozdirishni ham unutmaman, qo'zg'almangiz!

— Rahmat, amak, hozircha meni kechirib turasiz, ammo bapirja kattaroq ziyofatni unutmaysiz, — deb kuldi usta Alim. Qutidor uni ko'chagacha kuzatib chiqdi.

Kumushbibi daricha orqasidan hamma gapni eshitib olgan va hissiyotini yum-yum yig'lab o'tkargan edi.

* * *

Oftob oyim Kumush bilan boshlashib ichkariga kirar ekan, so'radi:

— Homidning yomonlig'ini bizga ulashdirib yurgan puchuq xotinning shumligi o'z boshig'a yetib, o'lganlarning bittasi o'shaning o'g'li ekan, bildingmi?

— O'lganidan menga nima foyda, — dedi Kumush.

Oftob oyim qizig'a ajablangan edi.

— Foydasini ko'rib turibsanku, axir.

- Foydasi Toshkandga ketib qolg'animi?
- Ketib qolg'an bo'lsa, tag'in bir kun kelar.
- Kelmaydi, — dedi o'ksib Kumush, — uning hamma harakati dushmanidan o'chini olish uchun ekan.
- Kim aytdi sanga?
- Xat olib kelganning so'zidan payqadam.

Oftob oyim kuldi:

— Ering sani tashlab ketmas, qo'rqma qizim, — dedi, — saning boshingga tikilgan bu balolarni o'zining shirin jonidan kechib daf qilg'an Otabek, seni sira ham unutmas, sanga yozg'an xatini otangdan olib o'qub ko'rchi oldin.

Kumushbibi yig'idan qizarg'an ko'zini katta ochib so'radi:

- Menga xat yozg'anmi?
- Haligi kishi sanga atab dadangga bir xat berdi-ku, bilmadingmi?

— Bilmadim, — dedi. Chunki ul usta Alimning «muhmal javob berdi» so'zini eshitkach, tamoman o'zini unutib, berilgan xatni payqamay qolg'an edi.

Ikki yildan beri suratini ko'z o'ngidan ketkuza olmag'an, Otabekning yuzini ko'ralmay, so'zini eshita olmasa ham yozg'an xatini o'qub eshitish Kumush uchun katta qiymatka molik edi. Otasining yo'lakdan kirishi bilan latif ko'kragi kuchlik tin olish ila ko'tarilib tashlandi-da, go'yo Otabek bilan uchrashaturg'andek yuragi o'ynamoqqa boshladi. Qutidor kelib tanchaga o'lturg'ach, o'ziga «amonatni topshiring» degan kabi qarab turg'an Kumushka xatni uzatdi:

— Sanga xat.

Kumushbibi uyalib-netib turmadi va kimdan, deb ham so'rab o'lturmadi, darrov tokchada yonib turg'an sham' yonig'a borib xatni ocha boshladi. Sham' qarshisida qizarg'an shahlo ko'zlari, yosh bilan sing'an jinggila kipriklari, chimirilg'an to'sdek qora qoshlari uni allaqanday bir holga qo'yg'an edilar. Qoshi ustiga to'zgi'ib tushkan sochlarini tuzatib xatni o'qudi:

*«Oy yuzlik rafiqam, qunduz qoshlik ma'shuqam
Kumush xonimga!»*

*Shayton ustasi bo'lg'an Homidning manim otimdan
sizga yozg'an taloq xatisi ila menga qarshi yonib ketkan
yurakingizning nafrat o'ti ehtimol endi o'cha tushkandir.*

Soxta taloq xatini olg'an so'ngingizda menga xitob qilib yozg'an fikrlaringizdan ehtimol endi qaytayozg'andirsiz... Bu xatni yozar ekan, muhabbatingiz bilan to'luq bo'lg'an yurakim mudhish bir haqiqat ehtimolidan yafroq kabi titrar va o'zining to'lib-toshqan hasratlarini, faryodlarini ifodasidan adashar edi... Sizga ochib so'zlay, go'zal rafiqam: go'yo manim bu maktubim sizning Komilbek uchun hasratlik yoshlar to'kkan, o'tlik ohlar tortqan chog'ingizda erishar-da unutilg'an, eskirgan bir yurakning arzini tinglay olmassiz va yonib turg'an yurak o'tingiz bilan kuydirarsiz...

Ammo xatimni o'qumasangiz-da va marhumingiz uchun tortqan ohingiz o'tida kuydirsangiz-da, manim uchun farqsizdir. Nega deysizmi? Chunki siz manim shar'iy rafiqamsiz — yaxshiliq bilan-da va yomonliq bilan-da men buni isbot qilishg'a hozirman!

Uyingiz orqasida qilg'an adabsizliklarim, xunxo'rliklarim uchun meni kechiringiz... Chunki men bu vahshiylikni ishlashda ixtiyorsiz edim: hayotingizning, nomus-ingizning saqlanishi buni taqozo etar edi... Albatta men ishonamankim, siz manim bu yaxshilig'im uchun minnatdortlik qilarsiz. Lekin men bu minnatdortlikka o'zimni sazovor hisoblay olmayman.

Men o'shal kuni kechasi dushmanlardan birini o'ldirdim-da, so'ng darajada zaiflandim, ikkinchi dushmandan yengilishimni va ko'yingizda jon berishimni aniq bilib rohatlanib ketdim... Manim uchun ko'yingizda va oyog'ingiz uchida jon berish juda shirin edi va ko'bdan beri g'oyam edi. Shuning uchun yaqinrog'ingizda o'lmak uchun, o'lar ekanman, so'ng daqiqamda yana bir marta bo'yingizni olib o'lish uchun dushman tomonidan uyingizga ochilg'an tuynukchaga kirdim. Kirdim-da, sizni bo'yingizni oldim, xafif tin olg'andag'i latif uxlag'an tovshingizni eshitdim... Shu vaqt subhonolloh... o'zimda kutilmagan bir kuch sezgan edim, ikki emas, ikki yuz dushmanga muqobala' etishka o'zimda qudrat ko'rgan edim... Men o'zimga bag'ishlang'an kuch manba'ini juda yaxshi onglar edim, mendagi bu o'zgarish manba'i uy ichida uxlag'uchi bir malak edi... Siz edingiz!'

¹ M u q o b a l a — qarshi turish.

Kumushbibi xatning bu o'rniga yetkanda qizarinib, bir oz o'qushdan to'xtab oldi va davom etdi:

«Shundan so'ng ikkinchi dushmani tuynukdan chiqmayoq ishini bitirdim. Bizning foji'amizning asl omili bo'lg'an Homid esa go'yo manim qo'limda mushuk kabi o'yin bo'lg'an, uni kulib turib, o'ynab turib tilimlagan edim...

Esingizda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bag'ishlag'aningiz? Bu kecha ham bu ikkinchi o'limdan qutqarg'uchi va ikkinchi martaba menga hayot bag'ishlag'uchi yana siz bo'ldingiz! Shuning uchun minnatdorlik etkuchi siz emas, men bo'lishg'a tegishman!

Sizdan emas, otangizdan bir o'pkalashim bor: soxta taloq xatini manim o'z qo'lim bo'lib, bo'lmag'anini ajrata olmagan. Gumonimcha bu soxta xat sizga ham ko'rsatilmagan o'xshaydir, chunki, ayniqsa, sizning ko'z o'ngingizdan bu haqiqat qutila olmas edi... Har holda taqdirning bunchalik o'yinlari turg'an bir zamonda biz nima ham qila olur edik? Bu to'g'rida mendan ham o'tkan joylari bordir, sizning birinchi martaba menga yozg'an xatingiz ma'nosidan dahshatlik suratda o'zimni tag'ofilg'a solg'an va xat kelturguchini surishtirmasdan javob xati berib yuborgan edim. Shuning ila sizni-da, o'zimni-da Homid qo'lida o'yin bo'lmog'imizg'a katta yo'l ochqan edim.

Ba'zi ehtimollarga qarshi siz bilan ko'rishmak menga muyassar bo'lmadi. Umrimga birinchi martaba ko'ngil orzusig'a qarshi hordim. Chunki manimcha oradag'i qora tikon supirilgan edi. Mundan so'ng hamisha meniki edingiz. Men Toshkandda yurarman, ammo ko'zim o'ngida sizning haykalingiz! Ajabo, busiz menga mumkinmi?!

Zavjingiz Otabek».

Kumushbibi xatni o'qub tugatdi-da, yugirgilagancha uyiga kirib ketdi. Uning bu harakatidan qutidor bilan Oftob oyim ajabsinishib bir-birlariga qarashg'an edilar. Kumushbibi qo'lida ikkinchi bir maktub ko'targanicha uydan chiqdi-da, sham' yonida ikki xatni bir-birisiga solishtirib ko'rdi. Bu xat Homidning Otabek tilidan yozg'an taloqnomasi edi. Bu ikki xat birinchi qarashdayoq ikki kishi tomonidan yozilg'anliqlarini o'z og'izlaridan so'zlab turar edilar.

Kumushbibi ikki xatni qator ushlab otasig'a ko'rsatdi:

— Bularga qarangiz, ota! Bizni nechogʻliq gʻaflat bosqan ekan, — dedi.

Qutidor qizining maqsadigʻa tushunib ikki turli qoʻlni darrav payqab oldi:

— Vijdonsiz, iblis, imonsiz, kofir, — deb qoʻydi.

Kumushbibi Otabekning xatini buklab choʻnchagiga soldi-da, soxta xatni shamʻga tutib yondirar ekan, otasidan soʻradi.

— Shu voqiʻadan soʻng kuyavingiz aniq kelganmi edi?

— Kelgan edi, qizim.

— Bechorani nega haydadingiz-da, nega meni, loaqal oyimni bu kelishdan xabardor qilmadingiz?

— Men uning kelishini boshqa gapka yoʻyib, sizlarga bildirmagan edim...

— Qizimizni taloq qilgʻan bir kishini Toshkand degan joydan eshikingizga kelishi sizga gʻarib¹ tuyulmagʻanmi edi? — deb yana soʻradi Kumush.

Qutidor uyalish va oʻkinish orasida:

— Jaholat kelsa, aql qochadir, qizim, — deb qoʻydi.

Oftob oyim bilan qutidor Homidning iblisona ishlariga «tavba-tavba» deb muqobala qilsalar ham, ammo Otabekning favqulodda yurakini soʻz orasida «baraka topkur, umring uzoq boʻlgʻur» bilan qarshi olar edilar. Kumushbibi esa butunlay boshqa qaygʻuda edi. Eru xotinning soʻzlari Otabekning Toshkandga ketib qolishi toʻgʻrisigʻa kelib taqaldi-da, Oftob oyim Kumushdan soʻradi:

— Senga kelishidan aytkanmi?

Kumushbibi siltalash nazari bilan ularga qaradi va keskin ohangda javob berdi.

— Aytmagan!

Eru xotin maʼnolik qilib bir-birlariga qarashib olgʻach, orada uzoqqina sukut boshlandi. Kumush qutidorgʻa savol nazari bilan bir-ikki qayta qarab ham qoʻydi.

— Kelib qolsa yaxshi, — dedi nihoyat qutidor, — kelmasa, Toshkandga oʻzimiz tushamiz-da, — deb xotinigʻa qaradi.

Bu soʻz Oftob oyimgʻa yoqmagʻanliqdan yuzini chet-

¹ Gʻ a r i b — ajab, taajjub.

ka burdi. Ammo Kumush otasidan rozi qolib, onasig'a qaradi.

— Qizing har qaysi yerda bo'lsa ham sog' bo'lsin, — dedi xotinig'a qutidor. — Eriga topshirib, sen bilan manim tinchkina duo qilib o'lturganimiz ma'qul o'xshaydir.

— Endi qizingizning bir kami kundash balosi edimi? — dedi sapchib Oftob oyim. Qutidor xotinig'a kulib qaradi:

— Eri yaxshi bo'lsa, kundash balosi nima degan gap?

— Eri ming yaxshi bo'lsin, baribir kundash kundashligini qila beradir. Mashoyixlar bilmasdan «kundash» demaganlar.

Qutidor qizig'a qarab kuldi va xotinini yupatdi:

— Hamma vaqtga emas, qo'rqma.

— Menga qolsa bir kunni ham ko'b ko'raman, kundash bilan kechirilgan kun — kunmi?

— Kuyavingning shuncha qilg'an jonbozlig'ini unutingmi?

— Nega unutay, — dedi Oftob oyim. — Kelsin. Mana bosh usti, bolam bir emas ikki. Uldurki,¹ qizimni kundash ustiga yuborishg'a tish-tirnog'im bilan qarshiman.

— Besh-olti kunga ham-a?

— Necha kunga?

— Menga qolsa bitta-ikkita bolaliq bo'lg'uncha tursin, deyar edim. Sen bunga ko'nmasang, bir-ikki oy turib kelsin, loaqal. Bir yigit qizingni deb ikki yillab sarson bo'lg'anda qizingni ikki oylik kundash azobidan hayf ko'rish juda uyat, axir!

Qutidor «bitta-ikkita bolaliq» so'zini aytkada Kumush qizarinib yerga qarag'an edi. Oftob oyim erining keyingi so'zi bilan anchagina bo'shshadi:

— Bir oydan ortiqqa men rozi emasman, shunda ham kuyavimning yaxshilig'i uchun, — dedi.

— Ana endi o'zingga kelding, xotin.

— O'zimga kelsam-kelmasam shartim haligi, shunda ham o'zim birga borib kelaman.

— Albatta, o'zing birga borasan, qudalaring bilan tanishmog'ing ham zarur.

¹ Uldurki — shundoqki.

— Qachon yubormoqchi bo'lasiz endi? — deb so'radi Oftob oyim. Qutidor bir oz o'ylab olg'ach, Kumushka qarab javob berdi:

— Otabek bilan ketma-ket chopishmog'imiz ham uncha ma'qul ko'rinmaydir. Undan so'ng qish kuni arava safari ham qulay ish emas. Shuning uchun oradag'i uch oy qishni o'tkazib jo'narmiz, — dedi. Kumushning uch oy muddatni eshitgach, juda ham hurpayib ketkani uchun bo'lsa kerak, — balki o'zi ham birar oylarda kelib qolar, — degan so'zni-da qo'shib qo'ydi.

Ikkinchi bo'limning so'ngg'i

Uchinchi bo‘lim

1. MUSULMONQUL ISTIBDODIGA XOTIMA

Musulmonqulning aholi ustiga bo‘lg‘an jabru zulmi haddan tashqari ketdi. Uning istibdodi o‘zga shaharlarga uncha sezilmasa ham, ammo markaz — Qo‘qon odamlarini juda to‘ydirdi. Uning o‘z kayficha oyda emas, haftada solib turg‘an soliqlari fuqaroning terisini shilsa, arzimagan sabablar bilan qora chopon beklarini osdirib, kesdirib turishi xosni (xavosni) ham esankiratdi. Otiq‘ag‘ina xon bo‘lib o‘lturg‘uchi Xudoyor ham osdirish, kesdirish va yorlaqash o‘z ixtiyorida bo‘lg‘an Musulmonqul maydondan olinmagan fursatda o‘zining qo‘g‘irchoq sifat yuraberishini tushundi. Ko‘bdan beri unga yuragida kek saqlab kelib, ammo ne tariqada najotka chiqishini bilmadi. Chunki ul suyanadirg‘an Qo‘qon beklarini «mana» deganlari Musulmonqul va kishilari (qipchoqlar) tomonidan osilib kesilganlar, qolg‘anlari tovush chiqarishg‘a majolsiz edilar. Atrof shahar va qishloq beklari ham aksar qipchoqlardan, ya‘ni Musulmonqulning o‘z odamlaridan, ulardan bir ish kutish yana mumkin emas.

Shahar xalqining har bir tabaqasi deyarlik Musulmonqul dakkisini yeb kelgan, magar ulamo xalqi undan juda rozi, zeroki Musulmonqulning birinchi istinodgohi¹ o‘zining qipchoqlari bo‘lsa, ikkinchisi ulamolar edi. Ul ulamo orqaliq o‘z zulmini mashru‘ bir tuska qo‘yg‘an, o‘zi uchun zararlik unsurlarni yo‘qotishda shu ulamolardan «ululamirga bog‘iyliq» degan fatvoni olishni unutmag‘an edi. Ulamoning bu yanglig‘ istibdodni «bog‘iyliq» rangi bilan bo‘yab berishi mukofoti uchun Qo‘qon va Andijon kabi shaharlarga ma‘lum madrasalarni bino qilg‘an va bu madrasalarga xizmati

¹ Istinodgoh — tayanchgoh.

bilan tanilg'an ulamodan mudarrislar ta'yinlag'an edi. Ammo Musulmonqulg'a yaqinlasha olmag'an, ya'ni uning xizmat va marhamatidan chetda qolg'an «nimcha»¹ ulamolar ham yo'q emas edilar.

Aztahidil Musulmonqulning otalig'idan qutilishni va mustaqil ravishda hukmron bo'lishni orzu etkan Xudoyor, nihoyat keyin qayin otasi bilan kurashda o'ziga birinchi istinodgoh qilib shu keyingi sinf ulamoni oldi. Musulmonqul balosidan qutilg'andan so'ng Xudoyorning ularga qiladirg'an in'om va ehsonlari, beradigan mansablarining naqdddek va'dasi barakasida bu keyingi tabaqa — Qo'qon mullalari harakatka keldilar.

Musulmonqul tarafdori ulamolar uning siyosatini shari'atqa qancha mutobiq² ko'rsatib kelgan bo'lsalar, bu keyingilar ham o'shancha xilofi shar'iy ekanligini isbotka kirishdilar.

Boshda bu harakat albatta «yeng ichida» bo'ldi va bu harakatning boshida Xudoyorning o'zi turdi. Birinchi galda yashirin ravishda Toshkand, Andijon, Marg'ilon va o'zga shaharlarning ishonchlik ulamo va beklariga Musulmonqul istibdodidan qutulishda ko'mak berish uchun murojaatnomalar yo'llanildi. Bu murojaatnomalarda Musulmonqulning nomashru' ishlari, Qo'qon odamlariga qilg'an jabru zulmlari sanalgan, keyingi vaqtlarda xonning o'zi ham bu zulmlar qarshisida chidab tura olmasliq holg'a kelganligi so'zlanilg'an, agarda boshqa shahar ulamo va ashrofidan ko'mak bo'lg'an taqdirda bilfe'l Musulmonqulg'a qarshi ko'tarilishka hozir turilg'anlig'i aytilgan edi. Ikkinchi galda Qo'qon sipohlarining qipchoqdan boshqa qismig'a yashirin ravishda, umuman anovilarg'a qarshi tashviqot yurgizilib boshlang'an edi.

Andijon, Marg'ilon, Namangan kabi shaharlardan «xon bu ishni maslahat ko'rsalar, biz yordamga hozirmiz» degan quruq va'dalar kelib, ammo Toshkanddagi Yusufbek hoji to'dasidan amaliy choralarini ham ko'rsatilib yozilg'an javob maktubi oling'an edi.

Maktubda aytilar edi:

«Siz Xo'qand ulamoyi kiromlarining Musulmonqul xunxo'rlik'idan faryodga kelib va shari'ati mustafoni orag'a vosita qilib yozg'an maxfiy xatlarini oldiq. Biz

¹ N i m c h a — ilmi chala.

² M u t o b i q — muvofiq, uyg'un.

Toshkand ulamo va ashrofidin domla Solihbek oxund, mulla Yusufbek hoji, sarkardalardin Qosim va Niyoz qushbegilar, Karimqul va Muhammadrajab qo'rboshi ham Qambar sharbatdorlar bir orag'a o'turishib voqi'an Musulmonqulning zulm va taaddasi Xo'qand fuqarosi va ayni zamonda bo'lak shahar va qishloq, kent aholisi ustiga ham bag'oyat oshib borg'anlig'ini muzokara va mukolama' qilishdiq. Biz faqirlari ham Musulmonqul harakati behudasini shari'atga xilof, yurt va el uchun muzir,² xaloyiqning osoyish va umr guzaronlig'i³ vajhiga xalaldir deb bildik. Bul ma'niga ul tojdor amiralmo'aminin muvofaqat⁴ ko'rsatsalar ul beparhez⁵ g'osibi⁶ taxtu saltanatning haydalmog'i behroqdir⁷ va yana Toshkand mardumlari bul to'g'rida haqiqat tomonida sobit qadam bo'lmoqqa til berishurmiz. Basharti siz kiromlar ul beparhez zolimning mingboshiliq vazifasidin tard⁸ etishka azdilu jon bel bog'lag'an bo'lsalaringiz, biz faqirlarning aqli qosirimizg'a⁹ bir andisha keladir. Andog'ki, Toshkand Xo'qand hukumatidin yuz o'g'irgan bo'lib xudnafsiga¹⁰ mustaqillik e'lon qilsin. Bu taqdirda itoatdin bosh to'lg'ag'an Toshkand ustiga albatta Musulmonqul zolim qo'shin tortar. Ushbu qo'shin orasig'a siz kiromlar o'z odamlaringizni ko'broq kirguzishka ko'shish qilib va yana janobi tojdor ham birga kelsinlar. Qo'shin Toshkandga yetkan ba'dida bizlar tashqaridin va sizlar ichkaridin bo'lib Musulmonqulni oradin ko'targaymiz. Bul maslahat faqirlarning aqli qosirlarimizg'a ko'b tafakkurlar ba'dida kelib, yana ra'yi savob o'zlarida bo'lg'ay. Ammo bul taqdirda qon to'kilmasdin muddao husul¹¹ kelurmu deb o'ylaymiz. Boz maxfiy qolmag'aykim, Toshkand begi bo'lg'an zot borasida andisha lozim ermas, zero ul odam fuqaroning osoyishi yo'lida jonbozliq qilg'uchi kishidir. Bizlar limaslahatan¹² nima desak, ul bo'yin to'lg'amas. Inshoolloh, bu andishamiz kiromlarga

¹ Mukolama — suhbat.

² Muzir — zararli.

³ Guzaronlik — yashash, hayot kechirish.

⁴ Muvofaqat — hamfikrlilik.

⁵ Be parhez — andishasiz, yuzsiz.

⁶ G'osib — bosqinchi.

⁷ Beh — yaxshi, ma'qul.

⁸ Tard — olib tashlamoq, haydamoq.

⁹ Qosir — qisqa.

¹⁰ Xudnafsiga — o'ziga.

¹¹ Husul — hosil bo'lish, qo'lga kirish.

¹² Limaslahatan — maslahat yuzasidan.

ma'qul tushkan taqdirda janobi tojdorning hamray'larini olmoq va imkoni bo'lsa ul janobning ismi shariflaridin bizlarga pisandnoma yozmoq marjudir.¹ Toki bizlar ishonch birlan muddaog'a shuru'² qilayliq».

Bu xat Xudoyorning qo'lig'a tekkandan keyin xatda ko'rsatilgan tadbirni juda ma'qul topdi va tezlikda o'z ismidan tashakkur va pisandnoma yo'lladi. Ijobatni olg'andan so'ng yuqorida mazkur Toshkand ashroflari bir majlis qurib o'lturishka Normuhammad qushbegi (Toshkand hokimi)ni ham chaqirdilar. Majlisdan xondan va ulamodan oling'an murojaatnomani o'qub Normuhammad qushbegiga eshitdirdilar. Majliska yig'ilg'anlardan Yusufbek hoji va domla Solihbek oxundlar qushbegining pir, deb inobat qilg'an odamlari bo'lg'anlari uchun elning osoyishi va mamlakatning obodlig'i nomiga bu taklifni, ya'ni Qo'qong'a qarshi isyon etkan bo'lib turishni ul o'z bo'ynig'a oldi. Bundan onglashiladirkim, Normuhammad qushbegi ham o'zining valine'mati bo'lg'an Musulmonqulning tutkan siyosatini yurt manfaatiga xilof deb bilibdir.

Uzoqlamay Normuhammad qushbegi Qo'qondan bosh toblab o'z oldig'a mustaqil hukumat e'lon qilg'an bo'ldi va Yusufbek hojilarning o'ylag'an tadbirlari ayni kutkan natijalarni bera boshladi. Itoatdan bosh tortqan Toshkandga qarshi Musulmonqulning tepa sochi tik turib, adab berish niyatida safar jabdug'ini tuzdi. Toshkandga qarshi ayniqsa g'azablangan bo'lib ko'ringuchi Xudoyor ham bu safarning tadorikini barobar ko'rishdi va Musulmonqul bilan birlikda Toshkand ustiga chiqdilar. Yo'l ustida ham Toshkand bilan yashirincha so'z olishib, xatti-harakat chizishib turishdilar.

Musulmonqul ilg'ori³ Chirchiq bo'yiga kelib yetkanda, qushbegi boshluq Toshkand yigitlari ham suvning berigi yuzida yov kutib turg'an edilar. Tush chog'ida ikki yov bir-birlarig'a qarshi kelishdilar. Qo'qonliqlar dam bermayino Toshkand qo'shuni miltiqlarg'a o't berdi. Musulmonqul kutmagan joyda qo'shunidandan bir durkumi o'z ustiga hujum boshlab va bir firqasi Toshkand yigitlari tomoniga qochib o'tdi. Musulmonqulning o'z yigitlari

¹ M a r j u — umid qilmoq.

² S h u r u ' — boshlash, ishga kirishish.

³ I l g ' o r — qo'shinning old qismi, avangard.

(qipchoqlar) sarosimalikda qolib, Musulmonqulning mudofaasini-da va qochishni-da bilmay qoldilar. O'z ustiga chug'irchiqdek yopirilib kelmakda bo'lg'an qo'qonliq va toshkandliklarga qarshi o'zida kuch yo'qlig'ini bilgan Musulmonqul bir ot va bir qamchi arang qo'shundan chiqib qochdi va bir qancha yo'lg'acha quvlandi. Boshluq orqasidan qochmoqchi bo'lg'an qipchoq yigitlariga munodi¹ nido qildi:

— Qipchoq og'aynilar! Bizning hamma adovatimiz Musulmonqulg'a edi! Siz og'aynilar ilgari xon yonida qandog' xizmatda bo'lg'an bo'lsalaringiz, endi ham o'sha vazifada qolaberasizlar va lekin Musulmonqulg'a tarafdorlaringiz bo'lsa, tinchlikcha qo'shundan chiqib ketsin!

Qipchoq yigitlari ham bir yerga uyushib, o'z taraflaridan munodi qo'ydilar.

— Biz Musulmonqulni tanimaymiz! Bizning boshlug'imiz Xudoyorxondir!

Shundan so'ng qipchoq va o'zbek birga aralashib ketdi, go'yo hamma adovat Musulmonqul bilan birga ketkandek bo'lib, ikki xalq bir-biri bilan ko'rishdi. O'n minglab xalq yangidan Xudoyorg'a itoat izhor etib, chin xonlik bilan uni muborakbod qilishdilar. Toshkand xalqi izzat-ikrom ostida xonni va Qo'qon sipohini shaharga tushurib, o'rdada uch kun ziyofat berdilar. Ziyofat asnosida ittifoqning foydalari, tarqoqliqning zararlari so'zlanildi. Qushbegi va Yusufbek hojilarning taklifi bilan Musulmonqul o'rniga O'ttaboy qushbegi (Marg'ilon hokimi) mingboshi belgulanib, to'rtinchi kun Xudoyorxon qo'shuni bilan Qo'qong'a qaytdi.

* * *

Qish chiqar oldi. Musulmonqul voqi'asidan yigirma kunlar chamasi keyin edi. Muhammad Rajab qo'rboshining uyidan ikki-uch qaytalab kishi kelabergandan keyin, Yusufbek hoji ilojsiz qolib borishg'a majbur bo'ldi.

Yig'inda Muhammadniyoz qushbegi, Qosim mingboshi, Qambar sharbatdor, Karimqul ponsadlardan tortib Toshkandning yetuklik ashrof va a'yonidan o'n beshlab odam bor edi. Mehmonlar uchun meva-cheva,

¹ M u n o d i — jarchi.

quyuq-suyuq tortildi. Ziyofat to'kun edi. Yemak asnosida Niyoz qushbegi so'zlab yig'inning maqsadi bilan ahli majlisni tanishdira bordi:

— Og'alar, inilar! Bilindiki, og'aynilar bir tan, bir jon bo'lsalar qipchoq kasofatidan qutilish uncha qiyin tushmas ekan. Mundan bir oy ilgari biz qanday holda edik? Musulmonqulning omonsiz qilichi og'aynining bo'g'zida edi. Xudo hoji akamizning umrini uzun qilib, bola-chaqasining egaligini ko'rsatsinki, avvalo uning aqlik tadbiri, undan keyin og'aynining bir yoqadan bosh chiqarishi soyasida Musulmonqul balosidan yengilgina qutildik. Ammo bu qutilishni chin qutilish deb bo'lmaydi. Nega desalaringiz, oq it bo'lmasa, qora it tovoq-qoshiqqa tegmakda. Hali biz sahroyi qipchoq elidan uzil-kesil qutilg'animiz yo'q. Anovi Musulmonqul bo'lmasa, boshqa Alimqulning bosh ko'tarishi aniq, — dedi qushbegi va dasturxondan cho'qinib davom etdi. — Normuhammadning ra'yini deb, hamma ixtiyor o'z qo'limizda bo'lgani holda, O'tabboyni mingboshi belgulab yuborduq... Bu ham o'zimizning eng katta xatolarimizdin. Men o'sha kundan beri o'z-o'zimdanda bo'g'ilib yuriyman: Musulmonqulning iti bo'lmasa, o'zimizdan mingboshi bo'larliq odam qurib qoluvdimi, deyman. Yo'q, og'alar, temirni qizig'ida suqib qolish kerak! Qachong'acha biz bu sahroyi itlar bilan sanu manga borishib yuramiz? Yaxshisi shulki, bu bosh og'rig'larni bir varakay oradan ko'tarib tinchishaylik. Biz shu yerdagi og'aynilar bilan kengashib bir gapka to'xtab qo'ydiq. Ammo bu maslahatning hoji akamizga ham ma'qul tushmog'ida shubha qilmaymiz. Bu o'yimizga xon ham bir narsa demasa kerak. Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, O'sh va boshqa yerlarning og'aynilari ham bu gapdan bosh to'lg'amaslar. Nega desangiz, qipchoq degan iflos barchani ham jonidan to'ydiradi, — dedi va nosqovog'ini qoqa-qoqa bir otimini tilining tegiga tashladi.

Yusufbek hoji haligi gap so'zlang'anda qo'lidag'i piyolasini chayqatib og'ir bir holat kechirgan va chuqur bir sukutka ketkan edi. Boshqalar bo'lsa Niyoz qushbegining so'zidan keyin bir ko'zdan deyarlik hojining yuziga tikilgan edilar. Hoji miq etmay o'ltura bergach, Qambar

¹ Alimqul (1833—1865) Andijon atrofidagi qing'iz-qipchoq qabilalaridan birida tug'ilgan. Qo'qon xoni Muhammad Sulton Saidning otaligi (murabbiysi va maslahatchisi). Ruslarga qarshi kurashgan lashkarboshilardan biri. Toshkentning Sho'rtepa mavzi'ida bo'lgan jangda halok bo'lib. Shayxantohur qabristoniga dafn qilingan.

sharbatdor o'zining xipcha tovshi bilan qushbegining gapini kuchlab tushdi:

— So'zingiz juda to'g'ri, qushbegi, — dedi, — siz aytkandek, bizga ikki yo'l bor: qipchoqni qirib yo'yish va yoki butunlay qipchoq qo'lida qolib ketish.

Yusufbek hoji ko'tarilib Qambar sharbatdorga qaradi va majlisni yer ostidan kuzatib chiqib, yana jim qoldi.

Karimqulponsad hojini turtmak maqsadida:

— Kengashlik ish tarqamas, deganlar. Hoji akamiz o'ylashib javob bersinlar-chi, axir, — deb qo'ydi.

— Bilmadim... — dedi nihoyat hoji, — sizlarning muddaonglarga tushunmadimmi yoki tushunsam ham o'zimga yotishib kelmadimi, hayronman.

Niyoz qushbegi boshini qashib oldi:

— Nimasiga hayronsiz, hoji!

— Maqsadlaringiz Qambarbekning aytkanidek qipchoqni kesishmi?

Qushbegi ikkilanmay javob berdi:

— Kesish!

— Sizlarni, — deb istehzolanib kuldi hoji, — bu ishka nima va kim majbur qiladur?

Qushbegi yoronlarig'a qarab oldi:

— Savolingiz qiziq, — dedi, — sababi bizlardan ham ko'ra sizga ma'lum bo'lsa kerak-ku.

— Durust aytasiz, — dedi hoji boshidagi sallasini olib, — Musulmonqulni haydamoqqa majbur bo'lg'an edik — haydadiq. Barcha yomonliq o'shaning boshi bilan birga ketkandek qipchoq og'aynilar ila totuklashdik, qipchoqlarning eski adovatlarini bitdi... Bas, bizga tag'in nima kerak?

Hojining bu gapi majlisni bir-birisiga alanglatib qo'ydi. Ammo qushbegi sirni boy bermas uchun tirishkandek qilib kuldi:

— Musulmonqul endi tinch yotar, deb o'ylaysizmi?

— Albatta, o'ylamayman, lekin Musulmonqulni tinchimaydir deb ho'lu quruq qipchoqqa tig' tortish hech bir aqlg'a sig'adirg'an gap emas. O'zingiz qushbegi aytg'chi, biz bu kungacha yomonliqni kimdan ko'rdik? Qipchoq otlig' xalqdanmi yoki uning sanog'liq bo'lg'an bir necha kishilaridanmi?

— Nafsilammi aytkanda, biz qipchoq deganning har birisidan ham dakki yeb kelamiz.

— So'ngizda yanglishliq bor, qushbegi! Agar siz naf-

silamrga qarasangiz ikki xalqni bir-birisiga sovuq ko'rsatib, adovat tuxumini sohib kelguchi bir nechagina odam bor... Menga qolsa mamlakatni tinchitish uchun shular to'g'risida o'ylash kerak. Nainki, to'rtta muttahamni deb butun bir xalqqa hujum qilish!

— Siz aytkandek, yomon to'rttagina emas, hoji! Sahrodan kelgan har bir qipchoq bizning yelkamizga minmakchi. Bizning tovog'imizga tumshug'ini tiqmoqchi— bunga qolganda ishni bir oz yengil o'ylab turibsiz, hoji aka!

Qosim mingboshi:

— Hoji akamning hamma gaplari faqat rahmdillikdan aytiladir, — dedi, — ammo o'ylash kerakki, qipchoq bu kungacha ozg'ina og'aynining qonini to'kdimi? Anovi kun Marajabbek bilan hisoblashib ko'rsak, Qo'qonning o'zidan ikki yilning ichida yetmish sakkiz bek o'ldirilbdir. Hali bu hisobka fuqarodan o'ldirilgan bechoralar kirmaydir.

— Men bu haqiqatlardan tonib turg'anim yo'q, mingboshi. Ammo biz senga sen, deb javob bermasak, bizniki aql va insof doirasidan chiqmasa deyman...

Oradan birav hojining so'zini bo'ldi:

— Aql, insof bilan ish qila-qila endi juda to'ydik.

Hoji sukut qildi, o'zining shunchalik gaplarini havog'a ketib turg'anini, majlisning Niyoz qushbegi ruhida borganlig'ini yaxshi sezdi. Mundan boshqa Niyoz qushbegining bunday bir fikrga kelishi uchun uni nima majbur qilg'an — buni ham ochiq ongladi. Niyoz qushbegining barcha kinasi O'tabboyning mingboshi belgulangan kunidan boshlang'anini, «men turg'an yerda, qipchoq mingboshi bo'lsinmi!» degan kek orasida bu fikr faqat uning tomonidan maydonga chiqarilg'anlig'i Yusufbek hojining mulohazasidan o'tdi. Majlisning boshqa a'zolarig'a bo'lsa, ish yo'g'idan yumish chiqarishqa talabgor bekorchilar, deb qaradi.

Albatta, el foydasidan ko'ra o'z manfaatini olding'a surg'uchi bu cho'talchi beklarga qarshi hojining sovuqqonliq saqlay olishi va asabiylashmasligi mumkin emasdi.

— Beklar, — dedi, — manim hamma mulohazam yurt, el manfaati nuqtasidan turib aytiladir. Men hech bir vaqt inkor qila olmaymankim, yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qilg'uchi palid kishilar qipchoqlar orasida bor

bo'lg'anidek, bizda ham yo'q emas... Balki anovillarda o'nlab bo'lsa, bizda yuzlab bor. O'zi bizning ko'zimizga itdek sovuq ko'ringan qipchoq bachcha Normuhammadning el uchun qilib turg'an to'g'ri xizmatini men o'z umrimdagi Toshkand beklari orasida birinchi martaba ko'raman. Buni siz, yaxshilar ham inkor qila olmassiz. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yo'lida ish ko'rguchi boshliqlarida va qipchoqlar o'ylag'andek gunoh qora choponlilarda bo'lmay, balki uning uch-to'rt ma'nisiz beklarida!.. Burodarlar! O'rus o'z ichimizdan chiqadiring'an fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida' qo'r to'kib yotibdir. Shunday mashhar kabi bir kunda biz chin yovg'a beradiringan kuchimizni o'z qo'limiz bilan o'ldirsak, sen falon deb qirilishsaq holimiz nima bo'ladir. Bu to'g'rida ham fikr qilg'uchimiz bormi? Kunimizning kofir qo'lig'a qolishi to'g'risida ham o'ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirlik ko'rib qo'yg'anmizmi?!

Hoji o'zini tutolmay ko'z yoshisini oq soqolig'a quyib davom etti:

— Mana, burodarlar! Siz o'z qipchog'ingiz uchun qabr qazig'an fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko'targanda, o'rus bizga to'p o'qlaydir. Siz dunyoda o'zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko'rsangiz, men boshqa yovni har zamon o'z yaqinimg'a yetkan ko'raman! — dedi va ro'ymoli bilan ko'z yoshisini artib o'rnidan turdi. — Agarda dunyodan o'tayozg'an bir keksangizning maslahatiga quloq bersalaringiz bu fikringizdan qayting, burodarlar! Illo Yusufbekni o'ldig'a chiqarib, bu shum ishingizdan meni tashqarida hisoblangiz! — dedi va majlisning o'lturing, to'xtang so'ziga quloq solmay, o'lturishni tashlab chiqdi.

Hoji darbozadan chiqmag'an ham edi, Niyoz qushbegi xaxolab kulib yubordi:

— Voy vahmang qurg'ir, hoji! Bu kun ko'knori ichkan ekan, shekillik! — dedi.

Boshliqdan kulgiga ruxsat berilgach, boshqalar ham kulishib, orada ola-g'ovir boshlandi.

— Yo'q, — dedi Qambar sharbatdor, — hoji akaning yoshi qaytib, ko'ngli juda ham bo'shshib ketibdir!

¹ Oqmasjid yoki Olmota yonida demakchi (*mual.*).

— Voy xo'vari hoji, — dedi Niyoz qushbegi, — oldidag'i ovni ko'rmay, uzoqdagi yovni ko'radir!

— Xudda-xudda!

Muhammad Rajab qo'rboshi boshini chayqab Niyoz qushbegiga qaradi:

— Men sizga aytib edim-a, qushbegi, — dedi, — hojini har narsaga ko'ndirsangiz ham bu gapka ko'ndirolmassiz, deb.

— Men uni kela bermay ovora qilg'anidan ham payqag'an edim.

— Kecha bir oz xomsigan¹ edi, — dedi Karimqul ponsad.

— Ish buzildi-da, — deb qo'ydi Muhammad Rajab qo'rboshi.

— Nega buziladi? — deb so'radi qushbegi.

— Sirrimiz ochildi, albatta hoji tinch yotmaydir.

— Sirrimiz hali ochilg'an emas, — dedi ishonch bilan qushbegi, — agar biz shu o'lturgan og'aynilar boyag'i gapda sobit qolsaq, sirrimizni yana yashirib ketish mumkin.

— Masalan? — deb so'radi Qambar sharbatdor.

— O'sha so'zimiz — so'z, ittifoqimiz — ittifoqmi?

Majlis tasdiq ishorasini berib:

— Albatta-albatta! — deyishdi.

— So'z bitta bo'ladirgan bo'lsa, — dedi qushbegi, — hojining ishi juda oson, biz hozir so'zni bir joyga yetkuzamiz-da, birimiz hojining oldig'a borib, maslahatingizni muvofiq ko'rdik, biz yanglishqan ekanmiz, deymiz. Albatta, hoji ishonadir-da, hech kimga so'zlamay qo'yadir. Biz bo'lsak, yeng ichida hozirlik ko'ra beramiz, ana xolos.

— Ma'qul gap, to'g'ri maslahat!

— Ma'qullikka ma'qul, — dedi qushbegi, — ammo gap bu yerdaki, biz aniq ishka bel bog'laymizmi?

— Bog'laymiz, bog'laymiz!

— Barakalla, — dedi qushbegi, — ma'lum bo'ladirki, hammamiz ham yakdil ekanmiz, endi boshqa gapka o'tsaq ham bo'ladir.

— Xonni ko'ndirib bo'larmikin? — deb so'radi Qosim mingboshi.

Qushbegi kuldi:

¹ X o m s i m o q — shubhalanmoq.

— Xon ko'ngan hisob, — dedi.

Bu gap majliska uncha onglashilmadi shekillik, ajablanib bir-birlariga qarashdilar.

— Izoh, qushbegi, izoh!

Qushbegi izoh berdi:

— Men xonni Toshkandan jo'natish oldida uning xoli vaqtini topib, bu fikrimni bir daraja arz qilib o'tkan edim, — dedi, — bu fikrim xonga juda ma'qul tushkan bo'lsa kerak, so'zimni e'tibor bilan tinglab turdi va javobida: «Yaxshi. O'ylashib, tadbirlari bilan menga fikringizni yozing, men ham o'ylab ko'rarman», dedi. Menga qolsa bu to'g'rida bizdan xabar kutib xonning uyqusi ham kelmay yotqandir: bizga faqat ishning o'naqayini topib xondan tasdiq etdirishgina qolgan.

— Xon tayyor ekan bo'lmasa, — dedi kulimsirab Qambar sharbatdor.

— Tayyor ekan, tayyor ekan!

Shundan keyin ishning o'naqayi to'g'risida muzokara va mubohasa boshlandi. Har kim bir turlik fikr bayon qilib, uzoq bosh og'ritdilar va natijada xonga quyidagi noma yozildi:

«Tojdori musulmonon, xoqon ibni xoqon shahan-shohi navjuvon, toji sari xushbaxton huzuri humoyun oliylariga arzi ubudiyat¹ adosidan so'ngra biz faqirul-haqir sadoqatpeshai benazir qullaridin arzi bandalik shuldurkim, navkarlari doimulavqot² ul janobga qipchoq xaloyiqi beparxezidin birar osibi³ yetarmu deb harosidadirmiz.⁴ Va yana ul haromzoda sahroyilarning ro'yi zamindin⁵ taroshlamay⁶ turib, ul janobi oliyning ta'mini amniyatlar⁷ ham biz qullaricha ko'b xavfu xatar ostida bo'lg'andek taxmin qilinadir. Shul mulohaza va andishalar ba'dida biz Toshkand qullaridin bir nechalarimiz bir yerga jam' bo'lishib, duru-daroz⁸ tafakkur va tahayyurlar⁹ so'ngg'ida azbaroyi ul shahan-shohning ko'b zamonlar boshimiz soyabon bo'lmoqlari umidida bar taqdir ul tojdorning xotiri otir daryo

¹ U b u d i y a t — bandalik, qullik.

² D o i m u l a v q o t — hamma vaqt.

³ O s i b — ziyon, zarar, kulfat.

⁴ H a r o s — qo'rquv.

⁵ R o ' y i z a m i n — yer yuzi.

⁶ T a r o s h l a m o q — tozalamoq.

⁷ A m n i y a t — tinchlik, omonlik.

⁸ D u r u - d a r o z — uzundan-uzoq.

⁹ T a h a y y u r — hayratlanish.

muqotirlariga¹ pisand tushib ijobat og'oz² qilsalar, bir ma'nini xo'b va sadoqat maqosidig'a³ mahbub⁴ deb bildik. Andog'ki, ul xaloyiqi g'assoblarni⁵ o'n besh sinni solidin bolig'⁶ va yetmish yoshidin quyi har bir erkak zotini bilotarahhum⁷ qatli om⁸ qullaricha sazovordir va illo ul murtaddin⁹ badtar jobir¹⁰ va bexiradlardin¹¹ janobi tojdorg'a xarro'z balki har soat xavf bordir. Ammo bul taqrimi¹² o'shal muayyan qatli om soati yetmag'uncha har bir bexirat va bog'iy bo'lmog'i yaqin majhul odamlardin po'shida¹³ tutilmog'i marjudir. Va lekin ul tojdor bir soati sa'idi muzaffarni muayyan aylab qalamravlaridagi¹⁴ barcha shahar va ko'ylar, qishloq va kentlarning sadoqati zohir va qalbi tohir¹⁵ qullarig'a maxfiy nomalar ko'ndirib, sakbachchalarning qatli omig'a amri oliylarini darig' tutmag'aylar¹⁶. Ammo Xo'qandi firdavs monandning¹⁷ o'zida ul shaqovatpeshalar¹⁸ behad va behisob nufuska molik bo'lg'anlari vajhidin biz Toshkand navkarlarining i'onati¹⁹ beshakku shubha vojibdur. Siz shahanshoi, o'shal soati muzaffarni ta'yin aylab, biz qullarig'a xabar yuborsalar, bunda lozim bo'lg'an odamimizni qoldirib va yana har qayusimizg'a tegishlik bir yuz, ikki yuz va besh yuz yigitimizni olib, xaloyiq ko'zida go'yo janobi tojdorning Musulmonqul falokatidin ozodliqg'a chiqib mustaqil sohibi toj bo'lg'anlarini muborakbod qilmoq uchun yurgan bo'lib, i'onatlariga yetarmiz va darbozadin kirishimiz on faj'atan ul galai saklarga²⁰ hujum boshlab, qatli omga qilich tortarmiz. Va yana maxfiy qolmag'aykim,

¹ Muqotir — qatra, tomchi.

² Og'oz — boshlanish, kirishish, ibtido.

³ Maqosid — maqsadlar, muddaolar.

⁴ Mahbub — do'st.

⁵ G'assob — zulmkor, bosqinchi.

⁶ O'n besh sinni solidin bolig' — o'n besh yoshdan yuqori.

⁷ Bilotarahhum — herahm, shafqsiz.

⁸ Qatli om — qirg'in.

⁹ Murtad — dindan qaytgan.

¹⁰ Jobir — jabr qiluvchi, zolim.

¹¹ Bexirad — aqlsiz, idroksiz.

¹² Taqrir — qaror.

¹³ Po'shida — yashirin, maxfiy.

¹⁴ Qalamrav — mulk, qo'l ostidagi yerlar.

¹⁵ Tohir — pokiza, pok.

¹⁶ Darig' tutmoq — ayamoq.

¹⁷ Firdavs monand — jannat sifat.

¹⁸ Shaqovatpeshalar — kulfat keltiruvchi.

¹⁹ I'onat — yordam, ko'mak.

²⁰ Sak — it.

Toshkandning alhol beklik mansabida o'lturg'uchi qipchoq Normuhammad borasida qandog' farmon berg'aylar, bul ma'nida ham ishoratini darig' tutmasalar qullarini andishadan ozod qilg'an bo'lg'aylar. Ushbu boloda¹ mazkur mahzi² samarayi sadoqat aqli qosirlarimiz xusuli natijasini biz qullarig'a ushbu nomani qosidi³ qo'lidin savob va xato, rad va ijobat, pisand va nopisand javobini irso⁴ qilsalar va yana o'z fikri bosavoblarini izofa⁵ qilib, qusur va xatolarimizni tanbeh etsalar, biz navkari bejavhar⁶ va bosadoqati befarosatlarni dunyodunyo shodu xurram qilib, ul soyaboni marhamat va mehriboni boshafqatning xizmatlariga kamari xizmatni berk⁷ bog'latqan bo'lur edilar, huval-lohul-musta'in.⁸

Sadoqatingiz majlisiga jam' bo'lg'uchi navkarlaringiz (imzolar)".

Bu noma ertasi kun xonga yuboriladig'an bo'lib, bunga maxsus kishi belgulandi. Majlisning qo'rqunchi Yusufbek hojidan bo'lg'an uchun unga soxta qarorni eshildirmak to'g'risig'a Muhammad Niyoz qushbening o'zi bevosita majlisdan chiqib ketdi. Shuning ila bu majlis tarqaldi.

2. QORONG'I KUNLAR

Otabek Marg'ilondan qaytib kelgandan keyin o'n kunlar o'tkazib usta Alimdan bir xat olg'an edi. Usta Alim xatida qutidorg'a uchrashqanini hamma maydachuydalarigacha yozib kelib aytar edi: «*Siz xiyonatni payqag'uncha qayin otangizg'a qandog' kina saqlab kelgan bo'lsangiz, ul ham sizga o'shandog' kinalik ekan. Meni va oilamni tahqir etdi deb, bu haqoratni umr bo'yi unuta olmasligini tushunib, o't ichida yurar ekan. Mendan haqiqati holni onglab juda shoshib qoldi, hatto hushi boshidan uchdi. Ichkaridan aniq ma'lumot bera olmasam ham, ammo ularning ham qayin otangiz holig'a tushkan-*

¹ B o l o — yuqori.

² M a h z — xolis, sof, toza; faqat.

³ Q o s i d — elchi, xabarchi.

⁴ I r s o l — yuborish, yerkazish.

⁵ I z o f a — qo'shimcha.

⁶ B e j a v h a r — zoti past, nasabsiz.

⁷ B e r k — mahkam, qattiq.

⁸ H u v a l - l o h u l - m u s t a ' i n — Olloh ko'mak beruvchidir.

larini mulohaza qildim. Qayin otangiz sizning o'tkan holingizning og'irligini tasavvur qilolmag'anidek, dushmanlaringizga bergan javobingizni taqdir etish uchun ham so'z topolmas edi. Har holda orangizdag'i kinaning dushmaningiz bilan birga supirilg'aniga shubha yo'q".

Maktubning yana bir o'rnida: «Sizning qayerda bo'lg'anlig'ingizni so'rag'an edi, men bilganimni aytdim. Kelarmikin degan edi, bunga ham o'zingizning o'shal muhmal javobingizni berdim. Fikrimcha, qishda bo'lmag'anda ham, ko'klamga chiqib o'zlari Toshkand tusharlar, deb o'ylayman".

Xatning oxirida: «Sizdan bir kun so'ng Homid o'ldi. Haytovur bir og'iz so'zsiz to'ng'iz qo'pibdi. Men o'lar chog'ida ham sizga bir tuhmat to'qirmi, deb qo'rqan edim. Qutidorg'a hech bir jarima ortmabdirlar. Maqtullarning egalari hech kimni tutib ko'rsatolmag'anlari uchun mahkamalar ham ishni tekshirmay qo'ydilar. O'ylashimcha, hech kim bilmaganda ham, sirni o'lgan Sodiqning onasi bilsa kerak edi. Ammo uning ham dami ichida, so'rag'anlarga xudodan ko'rdim, deb javob berar emish. Bul xotinning qo'lidan har bir ish keladir deb o'ylab, o'tkan kun qayin otangizg'a aytdim: begona xotinni uyinigizga yo'latmasinlar va chetdan kelgan taomni yemasinlar deb. Har holda yomondan xazar lozimdir", deb yozar edi.

Bu xatdan keyin Marg'ilondan tiq etkan xabar bo'lmadi va oradan ikki oylab fursat o'tib ketdi. Shuning uchun Otabekning kunlari quyosh botib chiqq'an sayin bir onglashilmovchiliqq'a, qorong'uliqq'a kira borib, har soat achchig' va yo chuchuklig'i noma'lum bir hol kechirib boshladi. Ba'zi kezlarda ul umid quchog'ida shoshib qolar edi va ikkinchi vaqtda yaramas — qora xayollar bilan entikar edi.

Umidlangan kezlarda:

— Oy tuynukdan tubanroqda, bu kun bo'lmasa erta — chimmati qo'lida, paranjisi ustida, sarig'mi, qorami atlas ko'ynagi egnida darbozadan kirib kelgandek va o'pkalangandek...

Ikkinchi bir vaqtda kimningdir quyidagi gapini eshitar edi:

— Ul o'zining dushmanlarini o'ldirish uchungina Marg'ilong'a qatnab yurg'an ekan, hisobini tugatdi-da, bedarak ketdi, qoldi. Tuzukroq joyi chiqsa berib qolayliq Kumushni... umri ham o'tib boradir.

Ana shu qora xayol uni chindan yonib turg'an bir o't ichiga tashlar va shu choq o'zini muvoxazaga¹ boshlar edi: «Men nega ikki yil sarson bo'lib yurdim-da, bu sarsonlig'ning natijasiga borib chiqq'anda shunday ahmoqliqqa tushdim?» der va Marg'ilon yo'lini ko'zlar edi. Ammo endi unga Marg'ilon borish o'naqayi sira kelmas: «Men nega keldim-da, endi nega boraman va nima deb boraman? Qizingizni Toshkand olib tusharsiz deb ketkan edim... Siz olib tusha bermaganigizdan keyin o'zim qaytib keldim deyaymi?» Otabek mana shunday chuchmal azoblar ichida keyingi kunlarini kechira boshladi.

Oy to'lmasdan Marg'ilon qatnab turg'uchi o'g'lini endi uch oylab qo'zg'almay qolishi uchun O'zbek oyim eskicha yana quvonib ketdi. «Keyingi qildirg'an issig'-sovug'im kor qildi shekillik, birato'lasig'a Marg'ilonni tiliga olmayoq qo'ydi. Endi xotinig'a isib, mehmonxonada yotishni ham barham bersa... har nuchukda duodan qolmayliq», deb Zaynabni domlanikiga qistar edi.

Otabek keyingi vaqtlarda savdoga yurishni tark qilib qo'yg'ani uchun Hasanali ihsiz qolg'an, uzun kun uyda bekor zerikkanlikdan hojiga aytib bir muncha dastmoya bilan guzardan baqqolliq do'kon ochgan edi. Otabek ko'pincha mehmonxonasidagi kutubxonadan uni-buni o'qub o'lturar, o'qushdan zerikkan kezlarida Hasanaling do'koniga chiqar va guzardan ham zerikkandan keyin boshi og'qan yoqlarg'a, Salor bo'ylarig'acha ketar va gohi Chuqur qishloq tomonlarig'a ham tushar edi. Ammo tushkani bilan burung'icha ichmas, ikki-uch, ortib ketkanda to'rt oyoq² ila kifoyalana, ko'z o'nglari oz-oz jimirlashkan, turlik xayollari bir muncha tarqalg'an holda qaytar va lekin Hasanali ham uning bu kayfini juda siyrak seza olur edi.

O'tkan kun Chuqur qishloqqa tushkan edi. Asr vaqtlarida qaytib guzarga keldi-da, xayolat bilan Hasanali do'koniga o'lturdi. Otliq, yayov o'tkinchilar to'rt tomong'a qatnab turardilar, uning bu kungi kayfi o'tacharoq ketkan bo'lsa kerak, ularni g'ira-shira ko'zga ilgandek qaraydir.

Hasanali bir-ikki uni kuzatkandan keyin so'radi:

— Marg'ilong'a nega ketmay yuribsiz?

¹ M u v o x a z a — koyish.

² O y o q — katta piyola.

Bu savoldan uning kayfi tarqalg'andek bo'lib, ko'zlari moshdek ochildi.

— Havsala yo'q...

— Qayin otangiz ko'nsa, ko'chingizni olib kelsangiz ham ma'qul edi qatnab yurg'andan...

— Qaydam...

Ilgari shunday savol chog'larida o'zining yolg'on javoblaridan juda xafalanar, Hasanaliga o'tkan gaplarni birin-birin aytib bergusi va «manim uylanishimga sen sabab bo'lg'an eding, endi uni mendan ajratdilar», deb undan o'z dardiga davo istagusi kelar edi. Hozir o'zidan xafalik, o'ng'aysizlik sezmagani bo'lsa ham boshig'a «o'zim borolmasam-da, Hasanalini yuborishim va kezi-ni topib o'tkan gaplarni otag'a hikoya qilishim kerak edi», degan fikr keldi. Bora-bora bu fikr uning boshig'a jiddiy o'rinlashib oldi, shu to'g'rida chinlab o'ylab ketib kayfi ham tarqalayozdi. Do'konni yopib, Hasanali bilan birga ketdi — yo'lda, mehmonxonada birga o'lturib osh yedi, dasturxon ustida uning o'ylag'ani faqat shu bo'lib qoldi. Biroq bu fikr qaror tusiga kirib keta olmadi, daqiqa sayin tarqalib borg'an kayfidek turlik mone'larg'a uchray boshladi:

— Hali Marg'ilonda ishlar qalayikin? Ular yana aynab qolmag'anmikinlar? Marg'ilondan bir narsa payqamay turib, kishini ovora qilishg'a arzirmikin?..

Bu kun quyosh ochiq havoda kezishi uchun jim-jim tovlanib, yer yuziga kulib qaradi. Ikki kundan beri quyosh betini qoplab, turlik yerlarga jon suvi sepish ila charchag'an bahor bulutlari burchak-burchakka tarqalib borar edilar. Uyalaridan chiqish bilanoq chumchuqlar chirqillashib, musichalar kukulashdilar. Anovi ar-ar terakka uya qo'yishg'a o'ylag'an bir juft karruklar ham vijir-vijir qilishib kengash ochdilar. Podachining tovshini eshitib, dalaga oshiqg'an onasig'a ergashib qashqa buzoq ham mag'rab yubordi. Modasiga tegishkani uchun tomdagi kaptar ham bo'qog'ini chiqarib raqibining tevaragida yag'rin bera boshladi... Qisqasi bu kun uyg'onishdanoq butun koinotning yaxshi tush ko'rib turg'anlig'i sezilar edi.

Bahorning bu kungi sihirlik kuni Otabekni ham qitiqladi. Choyini naridan-beri tugatib, Hasanali ketidan guzarga chiqdi. Ul guzarga chiqq'anda Hasanalining qo'shnisi bo'lg'an Ali erinibkina do'kon taxtasini tushir-

makda edi. Otabekni ko'rish bilan do'kon ochishni to'xtatdi:

— Bu kun bo'shmisiz, bek aka?

— Bo'shman.

— Bo'sh bo'lsangiz, Ming o'rukka¹ — qimizga borar edik, — dedi Ali. — To'la qozoq biyalarini yayloqqa solibdir.

— Do'koningiz-chi?

Ali tushirgan taxtasini qaytadan joyig'a qo'yabardi:

— Dunyoning ishi bitar emishmi, bek aka. Xo'b desangiz, do'konni yopaman.

Otabek yarqirab chiqib kelgan quyoshg'a qaradi:

— Yoping bo'lmasa, — dedi.

Otabek Hasanalining do'koni vositasida Ali bilan yaqinda tanishqan edi. Ul ichi kirsiz, serkulki, ochiq-qina bir yigit bo'lub, bek bilan go'yo ko'b yillardan beri bo'lg'an tanishlarcha muomala qilar edi.

Bekga bu tasodif juda qulay keldi. Chunki uydan chiqishdanoq uning qasdi bu kunni dalada o'tkizmak edi. Et oldilar-da, yayovlashib Ming o'rukka ketdilar.

«Ming o'ruk» mavzi'i otidan ham ma'lum, bunda ming chog'liq o'ruk daraxti o'sqan uchun bo'lib, Shiblning suvidan boshlab to Salor arig'ig'acha qator-qator o'ruklar edi. Salorning narigi yog'i biydek qir, endigina ko'm-ko'k o't gilami unib chiqq'an edi. Ming o'rukning etagi bo'lg'an Salor bo'yicha uch-to'rtta qozoq o'tovlari tikilgan edilar. Ikkisi Salor bo'yig'a yetib, To'la qozoqning kelinchagiga etni sho'rva qilish uchun berdilar.

Ali o'tovdan kiygiz olib, Salor bo'yiga yozdi. Kelinchak yosti, ko'rpacha tashlab berdi, Otabek hordiq chiqarib yaslandi.

Quyosh ozorsizg'ina qizdirar edi. Yengilgina eskan shamol dimog'qa turlik o'lan islarini kelturib urar edi. Bir necha qaldirg'och Salorning oqishi bo'ylab uchar va uchkan ko'yi «valfajri» o'qur edilar². Poyonsiz qirning yuqori-quyi o'rinlari yakrang ko'kat va ko'z ilg'amaydirg'an uzoqliqlari tumanlangansumon ko'rinish berar

¹ Ming o'ruk — Yangi shaharning bu kungi taxa bozor va qo'y bozor o'rinlaridir (*muat.*) Hozirgi Oloy bozoridan Yunusobodgacha bo'lgan mavze.

² Avom e'tiqodicha (*muat.*) Qur'onda «Fajr» surasi (fajr — subh, tong yorug'ligi) tong bilan qasamyod etaman so'zi bilan boshlanib fjr-r-r so'zi bilan tugagani uchun xalqda qaldirg'ochning sayrog'ini shunga o'xshatib «valfajri»ni o'qiydi, deydilar.

edilar. Qushlar, qurtlar sayrashi tabiiy bir soz xizmatini o'tab kishiga ifodasi qiyin bo'lg'an bir sezgi solar edilar.

Otabek tabi'atning shu ko'rkam va latif ko'rinishiga maftun bo'lib, bir oz yotqandan keyin «ul ham bo'lsa edi», deb o'yladi va uzoq tin olib qo'ydi.

Bu kunning ko'rkamligidan olg'an taassurotini Ali ichiga sig'dirolmadi:

— Zap yaxshi kunmi! — dedi.

Otabek ham shu go'zallikni o'ziga tatitmay turg'an dardidan shikoyatlandi:

— Shunday kunlarda kam-ko'sting bo'lmasa...

— Sizning ham kam-ko'stingiz bormi? — deb Ali kulimsiradi.

— Yo'q, deb o'ylaysizmi?

— Hammada bo'lg'anda ham, sizda yo'q deb bilaman.

— Masalan?

— Masalanmi, — dedi kulib Ali, — sizning bilan otangizning obro'si qushbegida ham yo'q, davlat to'g'ri-sida bo'lsa, ochiqarlik yerda emassiz... Ikkita to'tidek xotiningiz bek akam uchun sochini tarab o'lturadir... tag'in qanaqa kamu ko'st?

Kishining baxtini yuzakigina ko'rib hukm qilg'uchi Ali unga qiziq ko'rindi va kulib:

— To'g'ri aytdingiz! — dedi.

— Shukur qilish kerak, bek aka, — dedi Ali va o'zining baxtsizligidan, topqanini ro'zg'ordan ortdirolmay, shu kungacha uylanalmay kelishidan hasrat qilib ketdi. Otabek uning hasratini diqqat bilan eshitdi, hayotning zarbasi har kimning o'z darajasiga qarab va lekin istisnosiz' bo'lg'anlig'ini tushundi.

— Dunyoning ishi shunaqa ekan, mulla Ali, — deb uni yupatib qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt jim qoldilar.

— Marg'ilonliq xotiningizdan bolangiz bordir?

— Yo'q...

— Bo'lsa ham turmadimi, uylanganingizga ancha yil bo'lg'an shekillik?

— Turmadi.

Ali Otabekning kami ko'stini shu bolasizliqdan deb o'ylag'an edi:

¹ I s t i s n o — mustasno.

— Bolasizliq uchun xafa bo'lish kerak emas, hali yoshsiz, bek aka!

Otabek javob bermadi. Korsonda¹ qimiz keldi. Bek bir-ikki zarangni² ichkandan keyin, yamlanib ko'kka qarab yotib oldi. Ali bor tovshini qo'yib ashula qildi:

*Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor,
Ushbu keng dunyo ko'zimga bo'ldi tor.
Qay qaroqchi oldi yorimning yo'lin,
Mundagi baxtsiz yigit yo'l uzra zor...*

— Qo'shilishmaysizmi, bek aka?

— O'zingiz yaxshi aytasiz, to'xtamang!

Ali borliq ovozi ila hamma hunarini ishlatib, g'azal tugalguncha ashulani aytib bordi.

— Tuzikmi, bek aka?

— Yaxshi ashulachi ekansiz!

— Undog' bo'lsa ustidan buni ichib yuboring, — dedi kulib, bir zarang qimiz uzatdi. Bek qimizni bir simirish-da bo'shatdi-da, entikib uzoq qirg'a qaradi, uzoq qarab turdi-da, yuqoridag'i baytni o'qub og'iz ichidan ming'illadi.

*Ko'zlarim yo'l ustida, kelmadi yor,
Qay qaroqchi to'sdi yorimning yo'lin...*

— Qo'qong'a ketkan sipohlardan darak eshitdingizmi, bek aka?

Otabekning xayoli bo'linib, Aliga qaradi:

— Eshitmadim.

— Manim akam ham ketkan edi... Oy borib, omon kelishsunlar-da!

— Akangiz yigitmidi?

— Yo'q, mergan edi. Qo'qon ketayotgan o'rtoqlarig'a qiziqib, borma deganga ko'nmedi. Urush ehtimoli yo'qmi, shunchaki fotiha uchun ketishkandirlar-a?

— Kim bilsin, — dedi bek va bir oz o'ylab qolg'andan keyin, — bo'lmas, — deb qo'ydi.

Korsondagi qimiz tugab, sho'rva ham ichildi. Dasturxonni yig'quvchi kelinchakka o'g'ul tilab duo qiling'andan keyin, qo'lig'a o'ttuz chaqa surma puli berdilar va qirni aylanish, binafsha terish uchun turib ketdilar.

¹ K o r s o n — yog'ochdan ishlangan katta tovoq.

² Z a r a n g — zarang yog'ochidan o'yib ishlangan kosa.

3. QIPCHOQA QIRG'IN

Kechki soat to'rtlarda Qoymas darbozasidan qaytib shaharga kirdilar-da, darbozadan o'n adim narida boshi tanidan oling'an uch kishining gavdasiga yo'liqdilar. Otabek bu holga tushunmadi, chunki ahyonda osiladirg'on gunohkor Eski namozgoh doriga elitilar edi. Shunga ko'ra darbozabonni hujrasidan chaqirib so'radi:

— Bular qanday gunohkorlar ekan?

Darbozabon bekni tanib qo'l qovishtirdi:

— Taqsir, qipchoqlar.

— Gunohlari nima ekan?

Darbozabon yotgan gavalarga qarab oldi va bekning yaqiniga keldi:

— O'zlari bilarlarku, taqsirimning... begimga aytkulugi yo'q...

— Gunohlari nima, axir?

— Axir qipchoqlar-da, to'ram.

Otabek diqqatlandi:

— Qipchoqlar ekanini bildim, ammo gunohlari nima deb sizdan so'rayapman!

Darbozabon qo'l qovishtirg'ancha Otabekka ajablanib qaradi:

— Aniq xabarlari yo'qmi taqsirimning? — deb yana so'radi.

— Yo'q!

— Voy-boyov taqsir, bu kun ertalabdan beri ko'ringan qipchoqni so'yib yurdilar-ku. Gunohlari surishtirilmadi, taqsir, — dedi va o'luklarning yoniga yurib kelib izoh berdi, — manovisini uyidan olib chiqib so'ydilar, manovisi manim yonimda turg'an darbozabon edi — rahmatlik. Manovisini tanimayman va lekin o'zi qipchoq bo'lsa kerak. Otabek dahshatlanib yonidagi Aliga qaradi, Ali esa yotgan jonsiz gavalarga qarab labini tishlab turar edi.

— Kimlar o'ldirdi? — deb Otabek dahshat ichida darbozabondan so'radi.

— Bu yerga kelguchilar yigirma chog'liq edilar, o'zimizning Toshkand yigitlaridan ham bor, qo'qonliqlar ham ko'rinadilar. O'zlari ham qipchoqni qidiraberib hamma yoqni tozayam g'alvir qilib yubordilar-da, taqsir... Qo'qonga ketkan beklardanmi, xondanmi, ishqilib,

shunaqa buyruq kepti-da, taqsir... Bizlar xizmatkor odam — nimani bilaylik, to'ram!

Otabek masalaga tushungandek bo'ldi va dahshat ichida Ali bilan yo'lg'a tushdi. O'ttiz qadam bosmay tag'in ikki o'lukka uchradilar. O'n adimda bir jonsiz gavda...

Endi Ali so'ramay chidamadi:

— Nauzanbilloh¹, bu nima degan gap, bek aka?!

— So'ramang!

— Yo'g'-a, — dedi Ali, — axir hammasi ham gunoh-kormikin?

— Gunohkor!.. — deb zaharxanda qildi bek, — Musulmonqulni bilarsiz, albatta?

— Nega bilmay, ikki oy ilgari qochig'ini ham ko'rdim...

— Bilsangiz, — dedi bek, — bularning hammasi o'shaning gunohiga o'ldirilg'an o'xshaydir!

— Shu ham gapmi, xudoyo tavba!

Adim sayin bir o'lukka uchrar edilar. Ali sanab kelar edi, guzarga yetkanda sanoq yetmishdan ortdi. Hali bu birgina to'g'ri ko'chani hisobi bo'lib, keng Toshkandning o'zga ko'chalarini ham hisobga olg'anda faji' bir adad tashkil etishi ma'lum. Guzarining ichiga kirganda qator chizilg'an qirq chog'liq o'luklarni ko'rdilar...

Kun asrdan og'ib shomga yaqin, shuning uchun guzardagi do'konlardan ochug'i uch-to'rtta, jumladan, Hasanali ham yarim ochiq do'konni oldida o'lturar edi.

— Sog' keldingizmi, bek! Biz bu yerda yuz xil vasvasaga tushib tashvish tortdiq, — dedi Hasanali.

Otabek boshqa xayolda edi. Hasanalining so'zini go'yo eshitmagandek so'radi:

— Bu kun dadam qayerda edi?

— Sizdan keyin o'rdaga ketkan edilar. Bir soatdan keyin shoshqannamo qaytib keldilar-da, sizni so'radilar, shundan so'ng qayoqqa ketkanlarini bilolmadim.

— Qachondan boshlab qipchoqni so'ydilar?

— Otangizni kelishi bilanoq, — dedi Hasanali va entikib foji'ani hikoya qildi. — Ey... bek, rahmsizlik bunaqa bo'lar ekan... Xudda qiyomat bo'ldi! Bechoralar nima gunoh qildilarkin? Uyida halol kasbini qilib o'turg'anlarg'acha tutib so'ydilar... Ey bechoralar, qan-

¹ Nauzanbilloh — xudo saqlasin.

day gunohlari bor ekan?! Yigitlar tutib kelturib turadilar, jallod bosh kesib boradir. Bu nogahoniy qazodan eslari chiqib ketkan bechoralar yig'lashadilar... Ayniqsa bir bo'yoqchi... xudda xum yonidan tutib kelganlar — qo'li bo'yoq... Ey xudo, men nima gunoh qildim, deb yig'laydir... Chidab bo'lmadi, do'konini yopib qochdim, ko'plar ham qochdilar... tag'in bir...

— Bas, — dedi Otabek. Hasanali hikoyadan to'xtadi, chunki bekning yuragi ezilib oqish darajasiga yetib, Ali Ota bilan xayrlashmasdanoq qochqan edi...

Uyga borib kechki oshni ham yemadi va otasig'a ham uchrashmadi, go'yo shu yirtqichlar dunyosidan yashiring'andek oq kundayoq to'shagiga yotib, ko'rpasiga burkanib oldi. Uning bu holiga uy ichi tushunganlari uchun, nima qildi, deb so'ramadilar va yonig'a ham kelmadilar...

Yusufbek hoji ertalab choyni Otabek bilan birga ichish uchun mehmonxonag'a chiqdi. Otabek tersaygan cha kelib choyg'a o'lturdi, otasiga salom bermadi. Chunki ul o'z otasini qipchoq qirg'inining bosh omillaridan deb qaror qo'yg'an edi. Choy yarimlay yozdi. Oradan churq etkan so'z chiqmadi.

Nihoyat, o'g'lig'a yengillik berish niyatida hoji tilga keldi:

— Xafa bo'lma, o'g'lim.

— Sizlarga o'xshab, — dedi istehzolanib, — quvonaymi?

Hoji o'g'lining qandog' fikrda va nima uchun tersayganini bildi.

— Yanglishasan, o'g'lim.

— Rajabbeknikidagi majlisda, — dedi zaharxanda bilan, — bu yirtqichlarning rejachisi kim edi?

Hoji entikdi va:

— Rajabbeknikida bo'lg'an majlisni sen bilasanmi?.. — deb so'radi.

— Bilaman.

— Bilsang, — dedi hoji, — manim ustimga mundog' tuhmat orttirishdan uyal, bola!

— Rajabbeknikida bu kengash bo'lmag'anmidi?

— Bo'lg'an edi.

— Bo'lg'an bo'lsa, tag'in nega o'zingizni quruqqa olasiz?

Yusufbek hoji boladan kulgandek qilib iljaydi.

— Ba'zi yengil muhokamalarining onangnikidan qolishmaydir, Otabek! — dedi. — Majlisdan xabaring bo'lg'an bo'lsa, kim qaysi fikrda qolg'anini ham bilarsan?

— Yo'q.

— Majlisda nimadan bahs qiling'anini-chi?

— Majlisda nima muzokarasi bo'lg'anini ham bilmayman va lekin o'sha majlis faqat qipchoqlarga qatli om uchun yig'ilgan ekan, deb kecha ishondim. Majlisingiz a'zolarining sizdan boshqasi nega yigit to'plab, Qo'qong'a ketdilar va ular Qo'qong'a yetmaslaridanoq nega bu vahshat boshlandi?

— Bu muhokamang to'g'ri. Ammo otangni ham shu jonivorlar orasig'a qo'shib o'ltirishing qisqalig'ingdir, — dedi. Ko'ziga yosh oldi. — O'zing o'ylab ko'r o'g'lim, o'z qo'limiz bilan o'zimiznikini kesishimizdan mamlakat uchun qanday foyda bor? Basharti men bu vahshatka ishtirok qilg'an bo'lsam, qaysi aql va qanday manfaatni kuzatib qo'shilishqan bo'laman? Agarda manim yurt so'ramoqqa va shu vosita bilan boylik orttirmoqqa orzum bo'lsa, boshqalardan ham ko'ra o'z o'g'limg'a — senga ma'lum bo'lmasmidi? Nega har bir narsaga yetkan aqling shunga qolg'anda oqsaydir. Nega yong'an yurakinga yana sen ham zahar sochasan?!

Titralib va to'lqinlanib aytilgan bu so'zlar Otabekni o'kintirdi, o'lganning ustiga chiqib tepish qabilidan bo'lg'an o'z hujumining haqsiz ekaniga tushundi.

Yusufbek hoji bitta-bitta yotig'i bilan majlis haqida bayon qilib, o'zining qarshi tushkanini va ularga uqdira olmaganidan keyin, majlisni tashlab chiqib ketkanini so'zlab kelib dedi:

— Biror soatlar so'ng orqamdan Niyoz qushbegi kelib mendan afu so'radi va majlisning u fikrdan qaytqanini, o'zlarining xatog'a ketkanlarini aytdi. Men xursand bo'lib, bu ishning zararini yana isbot qilib chiqdim. Niyoz men bilan xayrlashar chog'ida: «Jon hoji aka, endi gap shu yerda qolsin, bitta-yarimta eshitgudek bo'lsa, biz yerga qararliq bo'lmayliq, o'lturishning katta iltimosi sizdan shul», dedi. Men bu iblisona aldovga uchib, bu to'g'rida na senga va na Normuhammad qushbegiga og'iz ochmadim va ularning Qo'qong'a fотиha uchun qo'zg'alishlaridan hech bir shubhalanmadim... Eh, shaytonlar!

Hoji bir oz to'xtab davom etdi:

— Kecha ertalab o'rdaga borg'an edim. Sahn yuzida uch-to'rt yuz musallah¹ yigitlarni biravini kutkan holda ko'rdim va iltifotsiz qushbegi mahkamasiga kirdim. Kirsam, Qo'qong'a ketkan Qayum ponsad uch-to'rtta yigiti bilan qushbегining qarshisida turibdir. Qushbegi qo'lida bir qog'oz ushlab, go'yo es-hushidan ayrilgan kabi qotib o'ltiribdir. Meni eshikdan ko'rib, so'zsiz-nesiz qo'lidag'i qog'ozni menga cho'zdi va boshini tebratib qo'ydi. Men bir narsaga ham tushunmagan holda borib qog'ozni oldim... O'qudim-o'qudimda, manim hushim boshimdan uchib, qushbegi holiga tushdim. Bu qog'oz xonning yorlig'i edi va bunda taxminan shunday gaplar bor edi:

«Biz Turkiston mamlakatining xoni o'z qalamravimiz va saltanatimiz uchun qipchoq toifasini muzir deb bildik. Bu yanglig' hukmimizni o'z qalamravimizda bo'lg'an barcha beklarimizga, hokim va qo'rboshi va dahboshilari-mizga bildirib buyuramizkim, ushbu farmonimizni olg'an on darhol o'n besh yoshdan to yetmish yoshg'acha bo'lg'an qipchoq er zotini qilichdan kechirgaylar va hech bir silai rahmni vosita qilmag'aylar. Ushbu hukmimizni yeriga yetkuzishda sustlik qilg'an mansabdor bizg'a itoatdan bosh tortqan hisoblanib, eng qattig' jazoimizg'a mahkum qilinur. Bu hukmimizni ijro etkuchi Toshkand hokimi Nor-muhammad qushbegiga marhamati shohonamiz shul-durkim, garchi sizning qipchoq qavmig'a mansubiyatingiz bo'lsa ham, Musulmonqulni haydashda bizga unutilmasliq xayrixohliqlar va xizmatlar ko'rsatdingiz, binoan alayhi siz bu jazodan ma'fudirsiz² va sadoqatingizda boqiy qolib amrimizni ijro etishingizda shubha qilmaymiz!»

Qushbegiga qaradim, ul ham manim og'zimg'a qarab turar edi. «Buyruqni qachon oldingiz?» deb so'radim. Ul javob o'rniga Qayum ponsadga imladi.

«— Men olib keldim», — dedi Qayum ponsad.

«— Siz Qo'qondan olib keldingizmi?» — deb so'radim. Chunki sen aytkandek besh-olti kunda Qo'qong'a borib-kelish sira aqlg'a sig'mas edi.

«— Biz beklar bilan Qo'qon yo'lida edik, — dedi Qayum, — yo'l ustida xondan ushbu yorliq kelib qoldi. Niyoz qushbegi menga yigit qo'shib bu hukmnomani ijro qilishda yordam bermak uchun jo'natdi».

¹ Musallah — qurollangan.

² Ma'fu — avf etilgan, kechirilgan.

Bu soʻz menga hamma shaytanatni ochib berdi va oʻzimning iblislar tomonidan aldangʻanimni bildim:

«— Ertadan boshlab hukmni ijro qilsaq qalay boʻlarkan?» — deb qushbegiga qaradim.

«— Men ham shuni oʻylab turib edim...» — dedi qushbegi va Qayumga qaradi.

Qayumning ustodlari ishni keyinga siltashimizni ilgariidan koʻrib qoʻygʻan ekanlar:

«— Ertaga qoʻyib boʻlmas!» — dedi Qayum.

«— Nega?», — dedim.

«— Negaki ertagacha qipchoqlar qochib bitadirlar».

Men Qayumning soʻziga quloq solmadim-da, qushbegidan ertaning kengashini soʻragʻan boʻldim. Bu holdan achchigʻlangʻan Qayum yonimgʻa kelib oʻlturdi.

«— Ovora boʻlmangiz, hoji aka», — dedi.

Uning bu harakatidan achchigʻim qistadi:

«— Sizning bilan manim bu ishka aralashmoqqa haqqimiz yoʻq!» — dedim.

«— Sizniki boʻlmasa toʻgʻri, ammo meniki bor!» — dedi Qayum.

«— Buyruq kimning otigʻa?» — dedim.

«— Qushbегining!»

«— Bas, siz bilan men faqat u yordam soʻragʻandagʻina ketman koʻtaramiz, boshqa daxlimiz yoʻq!» — dedim.

Qayum zaharxanda bilan yonini kavlab ikkinchi bir buyruq chiqardi va menga berib: «Oʻqungiz!» — dedi. Oʻqudim.

«— Bas, birinchi buyruqni siz olgʻan ekansiz, nega yana qushbegidan fotiha kutib oʻlturibsiz?!» — dedim oʻt ichida.

«— Har narsa boʻlgʻanda ham ulugʻimiz, deb siylab turgʻan edim...» — dedi Qayum.

«— Egasini siylagan itiga suyak tashlar, qilmoqchisiz-da, barakalla!» — dedim. «— Boringiz, ustodlaringizning vasiyatini bajaringiz!»

«— Xafa boʻlmangiz, hoji aka!» — dedi Qayum va qoʻlimdan qogʻozni olib qushbegidan soʻradi: «— Nima deysiz endi, bek?»

«— Manim kengashimga kirsangiz, ertadan boshlayliq!» — dedi qushbegi,

«— Sira iloj yoʻq, qushbegi! Chunki barcha shahar va

kuylarga ham faqat shu — bu kunga, deb buyurg'an ekan!»— dedi Qayum.

Qushbegi bilan men go'yo tog' ostida bosiriq bo'lg'an edik. Boshimizg'a hech bir gap kelmas edi. Qayum o'rnidan turg'an holda qushbegidan javob kutar edi. Qushbegi ko'b fursat qotib o'lturg'andan keyin, Qayumga qo'li bilan chiqishg'a ishorat qilib: «— Bilganingizni qilaberingiz», — dedi. Qayum yonidag'i yigitlari bilan mahkamadan chiqdi. Uning chiqishi bilan qushbegiga dedim:

«— Endi nima qilamiz?»

«— Nima qilar edik?»

«— Axir qarab qolaberamizmi, vaqt tang! Qarshig'a biz ham yigit chiqarayliq!»

«— Qo'yaberingiz, hoji!»

«— Bechora gunohsizlar kesilabersinlarmi?!»

«— Kesilabersinlar!» — dedi qushbegi. Men iztirob ichida unga tushunolmay qolg'an edim. Ul yig'i ichida tilga keldi:

«— Mamlakatning tinchlig'i qipchoqlarni kesish bilan hosil bo'lsa, mayli, kessinlar! Yurtning obodlig'i gunohsiz qipchoqning qizil qonig'a qolg'an bo'lsa mayli, o'ldirsinlar!

Agarda najotimiz qipchoq tuxumini quritishda bo'lsa — meni ham ossinlar!

Bu palidlarning marhamatiga men ham muhtoj emasman!»

Hozir inodning¹ o'rni emasligini harchand uqdirmoqchi bo'ldim, ko'nmadi. Noiloj, yolg'iz o'zim chiqib qo'limdan kelgancha qipchoqlarni qochirishga harakat qildim, tevarakka kishilar yo'lladim. Ammo to'rt yuz jallodning qarshisig'a chiqq'an bir kishining uhdasi albatta bir kishicha edi. Muttahamlar ko'b bechoraning yostig'ini quritishg'a muvaffaq bo'ldilar, — dedi hoji.— Mana, Otabek, haqiqat shul, kishi tushunmasdan turib biravga tuhmat to'qimaydir.

Otabek o'zining o'rinsiz gapidan uyalg'annamo yerga qaradi va bir muncha vaqt fikrga ketib o'lturg'andan so'ng so'radi:

— Yirtqichlarning bu qirg'indan qanday muddaolari hosil bo'larkin?

¹ I n o d — o'jarlik, qiyiqlik.

— Maqsadlari juda ochiq, — dedi hoji, — bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammad o'rnig'a minmakchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Xon ersa Musulmonqulg'a bo'lg'an adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi. Menga qolsa o'rtada shundan boshqa hech gap yo'q, o'g'lim. — dedi va bir oz to'xtab davom etdi: — Men ko'b umrimni shu yurtning tinchlig'i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Ittifoqni ne el ekanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyasi yo'lida bir-birini yeb, ichkan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizg'a aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirg'an bo'lsaq yaqindirki, o'rus istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsaq o'z qo'limiz bilan kelgusi naslimizning bo'ynig'a o'rus bo'yindirig'ini kiydirgan bo'larmiz. O'z naslini o'z qo'li bilan kofir qo'lig'a tutqin qilib topshirquchi — biz ko'r va aqlsiz otalarg'a xudoning la'nati albatta tushar, o'g'lim! Bobolarning muqaddas gavdasi madfun Turkistonimizni to'ng'uzxona qilishig'a hozirlang'an biz itlar yaratguchining qahriga albatta yo'liqarmiz! Temur Ko'ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug'bek va Ali Sino kabi olimlarning o'sib-ungan va nash'u namo qilg'anlari bir o'lkani halokat chuqurig'a qarab sudrag'uchi albatta tangrining qahrig'a sazovordir, o'g'lim! Gunohsiz bechoralarni bo'g'izlab, bolalar yatimxonalarini vayron qilg'uchi zolimlar — qurtlar va qushlar, yerdan o'sib chiqq'an giyohlar qarg'ishig'a nishonadir, o'g'lim!..

4. OY ETAK BILAN YOPILMAS

Choy tugalgan edi. Otabek fotiha o'qub, o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'ldi.

— Turma!

Yusufbek hoji tarafidan berilgan amirona buyrug' Otabekni qaytadan o'lturib qolishga majbur etdi va

Madfun — dafn qilingan.

otasig'a «nima xizmatingiz bor?» degandek qilib qaradi. Yusufbek hoji bir so'z demasdan sallasini olib tizzasiga qo'ydi, bosh qashinishib yana sallasini kiydi. Dadasining salla olib bosh qashinishi keyinidan ko'pincha o'zini bir tergov ostida ko'rar edi. Shuning uchun yana bir marta-ba dadasiga qarab qo'ydi.

Chini bilan ham hojining tusidagi boyag'i hasrat va qayg'u alomatlari yo'qolib, ularning joyini sharq otalig'i vaziyati oldi.

— Marg'ilonda nima ishlar qilding?

Kutilmagan bu savolga Otabek nima deb aytishini bilmay qoldi. Javob o'rnig'a xavfli tomong'a qaradi.

— Sendan so'rayapman, Otabek.

— Sizga xabar berguvchi nima ishlar qilg'animni ham aytkandir...

— Jo'n odamlar qatorida odam o'ldirib yurdim, degin? Otabekning yuzida kulimsirash bilindi.

— Jo'n odamlar qatorida emas, — dedi, — majburlar qatorida, zo'rlanganlar qatorida...

Hoji o'g'lining kinoyasiga tushunmadi:

— Odam o'ldirish uchun seni kim zo'rlab majbur qildi?

— Hali bilmaysizmi?

— Bilmayman, — dedi hoji, — aytishlariga qarag'anda seni hech kim majbur qilmag'an.

— Meni zo'rlag'an va majbur qilg'an edilar, dada, — dedi zaharxanda bilan. — Yo'qsa, sizning o'g'lingiz bo'lg'an bir yigitning sha'niga albatta odam o'ldirish uyat va nomusdir.

— Kim seni majbur qildi, axir?

— Siz, onam!

— Esing o'zingdami, yigit?

— O'zimdami, — dedi o'g'ul, — siz o'zingizning orzu-havasingiz yo'lida meni majbur qildingiz va dushmanlarimga yo'lni katta qilib ochib berdingiz, men bu jonivorliqni xoh-noxoh ishlashka majbur qoldim.

— Shundog'mi, — dedi hoji o'z gunohi o'kuliga tushkan holda, — undog' bo'lsa, bizni kechir, o'g'lim.

— Sizni gunohkor qilishga va gunohingizni kechishka manim haqqim yo'q, dada. Lekin gunohsiz bo'laturib, ham yana muvahaza ostig'a tushkanim uchun o'zimni mudofaa qilishga majburman...

Hoji labini tishlab, boshini chayqadi.

— Xom sut emgan bandamiz, — dedi, — xayr, bu aybniku bizning bo'ynimizg'a qo'yasan, darhaqiqat qo'yishga haqqing ham bordir... Ammo oralaringg'a yomonlar oralag'an ekan, shuncha muddatdan beri nega meni xabardor qilmading? Yoki bunda ham birav seni indamaslikka majbur qildimi?

— Hech kim majbur qilmadi, — dedi, — ammo meni shu vartaga tashlag'an do'stlarimdan... ko'mak so'rash ham ma'qul ko'rinmadi...

Hoji boshini quyi soldi. O'g'lining keyingi so'zi unga juda ta'sir qilg'an edi... Nima qilsinki, Otabek to'g'ri gapni aytar edi... — Biz seni Toshkanddan o'ylantirsakda, — dedi nihoyat hoji, — katta xotiningdan ajratish fikrida emas edik. Agar sen shu xayol bilan bizdan siringni yashirib kelgan bo'lsang, katta ahmoqliq qilibsan, bolam.

Otabek dadasining bu keyingi so'ziga qarshi hech narsa demadi, go'yo hamma alamini yuqoridag'i ikki jumla bilan chiqarib yuborgandek jimgina somi'lik¹ darajasiga tushdi. Ammo natijani tezroq eshitib olish uchun uning yuragi qaynag'an oshdek shopirilardi.

Hoji davom etdi:

— Kishining boshig'a bir ish tushkanda, darrov biravdan kengash va yordam so'raydir. Hatto ota-onasidan ham sir saqlag'an bir yigitni o'z o'g'lum bo'lib chiqq'ani menga qiziq ko'rinadir. Qayin otang menga bir xat yozibdir, o'qub-o'qub mazmuniga tushunolmay hayron bo'laman. Oy sayin Marg'ilon borib turar edi-ku, deb o'ylayman. Xatni ikki-uch qayta o'qib chiqq'andan keyin, bilsam haqiqat shu emish... Mirzakarimning yozg'anig'a qarag'anda bir muncha yanglishiq undan ham o'tkan ko'rinadir va lekin sening bolalig'ing oldida uniki holvadir... Yaxshiki, bu aqlsizlig'ing boshqalarning boshiga ko'ringan... O'zing ayt, agar menga shu kasalingni bir og'iz bildirsang, men qayin otangg'a xat yozmasmi edim, Hasanalini yuborib haqiqatni ochmasmidim va bu taqdirda odam o'ldirib yurishlarga qanday hojat qolar edi?

Otabekning boshig'a bu gaplarning bir harfi bo'lsin o'rnashmas va o'zi kutkan natijaga borib yetish uchun-gina qiynalar edi.

¹ S o m i' — eshituvchi, tinglovchi.

— Shunchalik ishlarni qilib, nega oxirda qayin otangg'a yo'liqmay kelding?

— Shunga majbur edim.

— Marg'ilong'a endi qachon borasan?

Otabek o'ylanib qoldi. Chunki bu «qachon borish» masalasini yaxshilab yeshmak kerak edi va uni yeshmak ham qiyin edi, uzoq o'ylang'andan keyin:

— Ma'lum emas, — dedi.

Garchi bekning yuragi hozir bo'lsa ham Marg'ilong'a qarab uchishka tayyor edi. Biroq uning yuragidan ham kuchlik bo'lg'an yana bir narsa bu «borish» masalasini chuvaltirib «ma'lum emas» bir holga qo'yg'an edi.

— Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ichi yo'lg'a chiqmoqchi ekan, — dedi hoji, — tarixiga qarag'anda xatning yozilg'anig'a o'n kunlab bor, ehtimolki, erta-indin kelib qolsalar, to'rdagi uyni bo'shatdirib, polos yozish kerak edi...

U bu gapni eshitar ekan borliq, yo'qliq — ish qilib allaqandog' qiziq bir holat kechirdi. Issig' bir narsa badaniga tegib ketgandek hurkinib qo'ydi va «nihoyat, endimi?» degandek qilib entikdi. Ko'z o'ngidan biravning surati o'tib sarxushlandi va til bilan onglatib bo'lmasliq bir sog'inish chidamsizligi ichida bu ivir-jivir holatdan gangib ko'z ochdi. Ko'z ochdi, biroq o'ziga «nima deysan?» deb qarab turg'uchi otasig'a muvofiq javob berishni bilmadi. Yusufbek hoji esa o'g'lining bu sustlikka o'xshab ko'ringan holini yomong'a yo'ydi. Marg'ilon degan shahardagi katta o'zini kichik olib qizi ila kelayotgan Mirzakarim akaga o'g'lining xo'rliq keltirishidan cho'chidi. Shunga binoan Otabekni epaqag'a olish uchun unga kulki tuyulgan bir qancha nasihatlarini chizdi:

— O'g'lim, — dedi, — siylag'anni siylash kerak, endi senga qadrsizlang'an bo'lsalar, ammo bizning qoshimizda ularning qadr-qiymatlari yuqori, qutidor bo'lsa ko'z ochib ko'rgan qudamiz, xotining bo'lsa bosh kelinimiz. Agar sen meni otam deydirgan bo'lsang, shularning ko'nglini olmoqqa tirish. Qayin otangdan meni quvladi, deb ko'ngling olinmasin, chunki u bechora ham bir shaytonning vasvasasi bilan bu xatoga tushkan. Har holda hurmatlarini bajo keltir, Marg'ilon degan shahardan sening yuzingni, deb keladirlar.

Otasining bu so'zlari go'yo uning istiqboli uchun

yaxshi ta'minotlar berar, go'yo majburiyat ostida ota nasihatini quloqqa oladirg'andek bo'yin egib o'lturar edi.

— Agar ularning kelish kunlarini aniq bilsak, — dedi hoji, — sen yo'ldan qarshilab kirar eding.

Otabek javob bermadi.

— Har holda o'ttasi kun mo'ljal, sen chiqmasang ham Hasanali chiqsin yo'lg'a.

— Mayli chiqsin, — dedi Otabek.

5. MAKTUB

Hoji shundan keyin o'g'lidan bir daraja qanoatlandi va choyga fотиha o'qub, o'rnidan turar chog'ida yonidan bir xat chiqarib uzatdi:

— Xatning ichidan chiqdi. Kelindan — senga bo'lsa kerak, — dedi.

Otabek maktubni olib otasining ketishini kutib qoldi. Xat sakkiz buklanib, qizil ipak bilan bir-ikki yeridan chatilg'an va Otabekka atalg'an edi. Otasining uzoqlashishini kutar ekan, yuragi yomonlag'an otdek tipirchilar edi. Tikilgan ipaklarni so'kdi va maktubni ochib och ko'zini ishka qo'ydi:

«Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig'lag'an Layli otidan — sizga boshimdag'i sochlarimning tuklaricha behad salom. — Mendan — haddu-hisobsiz gunoh, sizdan — kechirish. O'tkan ishga salavot. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni eska olish manim uchun o'sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so'zimni o'zimni oxirg'i, ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman.

Siz — qochoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozg'andek bo'lib qochqansiz, ikki yil bo'ldi Marg'ilon kelib yurishlaringizni men o'zimcha yeshdim, lekin topib yeshdim: sizning barcha mashaqqatlaringiz — dushmanlaringizdan o'ch olish uchun bo'lg'anini ongladim. Yo'qsa, meni ko'rар edingiz, ko'rgingiz kelmaganda ham boshqalar sizni ko'rар edilar, to'yar edilar... Men kabi baxtsiz, men kabi g'ovg'asi ko'b sizni zeriktirib, jondan to'ydirg'an bo'lsa ajab emaski, qocha boshlag'ansiz... Qochsangiz qochib ko'ringiz, ammo men bu kundan boshlab

biravlarni quvishqa bel bog'ladim: otam bilan onam rafoqatlarida' xizmatingizg'a — cho'riliqingizg'a erta-indin yuraman, suyganingiz kundoshim oldida qadru-qiyमतinning nima bo'lishini ham bilaman... Siz olijanobsiz: eski qadrdonliq hurmatiga ko'ngil uchun kulib boqarsiz... Loaqal shugina bilan ham baxtsizni mas'uda qilarsiz. Ammo... suyganingiz — kenjangizning jerkishlaridan, qarg'inishlaridan behad qo'rqaman, o'zimda yo'q qo'rqaman. Shu yaqin oradag'i uning bilan bo'ladirg'an mas'ud daqiqalaringizda xudo yo'lig'a va'da olingiz — meni og'ritmasin, raqibam keldi deb o'ylamasin. Nihoyati maqsadim ikki do'stka bir cho'rilik va shu munosabat bilan biravlarini ko'rib yurish...

Xatim oxirinda shuni ham aytib qo'yay: o'ch qaytib, men ham ko'chadan haydalmasam edi, degan xavf hamisha ko'nglimda. Agar xudo yarlaqab eshikingizda o'rinlashib olsam, uyog'ini o'zim bilar edim...

Erta-indin ko'zimga yo'l ko'rinur,
Yo'l bosishliq ko'ngilga bir umr ko'rinur...

3-inchi hamal, Marg'ilon, Kumushingiz yozdi».

Otabekning suyunchi ichiga sig'masliq, o'zini yo'qotib qo'yg'an holda iljayar edi. Xatni ikkinchi qayta o'qub chiqib yana so'yina boshlag'an edi, kechagi manzaralar unga ko'rinish bergandek bo'ldilar. Ul seskandi, ko'z o'ngidan kechagi mazlum gavdalar birma-bir o'tib, ul oshig'ich ravishda xatni bukladi va ulardan yashirg'andek cho'nchagiga tiqdi, irg'ib o'rnidan turib ketdi...

Ko'chani bir aylanib kelgandan so'ng, boyag'i manzaralardan bir oz qutilg'andek bo'lib yana maktub esiga tushdi. Mehmonxonaning darichasiga qiya turg'an holda xatni yana o'qub chiqdi. Lekin bu gal ham xat boyag'idek so'yinch emas, kechagi mazlumlarga ta'ziya tutqandek og'ir ma'no berdi: «*Ammo... suyganingiz — jekirishlaridan, qarg'inishlaridan behad qo'rqaman...*» Boya nima uchun so'yinganiga o'z-o'zidan hayron bo'la boshladi. Chindan ham maktubning muncha ko'chirilgan jumlasini, o'ylab qarag'anda, hech qanday quvonchg'a yo'l qo'yimasliq darajada qora ma'nolik edi. Bu jumla kelasidagi onglashilib bitmagan, lekin bo'lishi aniqg'a

¹ R a f o q a t — hamrohlik, yo'ldoshlik, eshlik.

o'xshag'an yaramas va tinchsiz bir hayotning go'yo muqaddimasi edi...

Otabek Kumush aytkandek kundash, ya'ni Zaynabdan uncha qo'rqmasa ham, ammo dardning eng davosizi bo'lg'an onasi to'g'risida yuragi titradi. Umrining eng qiymatlik kunlarini og'ulag'an, ikki yil bo'yi davosiz dardga muhtalo qilg'an, yaramas va ishonchsiz yo'llarda sanqishig'a sabab bo'lg'an o'z onasi emasmidi? Va raqiblarga, dushmanlarga yo'l ochib bergan shu onaning orzusi emasmidi?

Butun shaharni alg'oq-dalg'oq qilib ko'hliq qiz qidirg'an, nihoyat chiroylilikda tanho, aqllilikda yakto topib, to'ylar, tomoshalar, orzu va havaslar bilan o'g'lig'a «xotin bu bo'libdir!» degan iftixor va mag'ru-riyat ila taqdim qilg'an suyuqli kelini ustiga go'yo o'chakishkandek bo'lib keladigan Marg'ilon parisiga nima va qanday muomala qilar edi.

Kumush kundashning jekirishidangina cho'chig'an bo'lsa, Otabek bu cho'chishni o'zining ko'lagasida qoldiraturg'on onasi to'g'risida tamom aqlini yo'qotib qo'ydi.

6. O'ZBEK OYIM — OG'MA, ZAYNABNING DARDI

Yusufbek hoji chala-dumbul tabiatlik xotining fe'li xo'yini yaxshi bilgani uchun o'tkan voqi'larni, ya'ni Otabek sirlarini unga ochmasliqqa qaror bergan bo'lsa ham, ammo marg'ilonliq kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishni lozim deb topdi. Chunki xotining marg'ilonliq kelinga bo'lg'an adovatini Otabekdan ham yaxshiroq bilar va uning «O'g'lingiz Marg'ilondan uylanmadi, bir balodan uylandi!» deb qiladirg'an shikoyatlarini hamma vaqt eshitar, doimo issig'-sovuqchi domla, xo'jalarnikida bosh og'ritib yurishini ham bilar edi. Shuning uchun o'z tarafidan O'zbek oyim tushkurni yaxshilab ebka olmoq, yuz qizaradirg'an ishlarga qarshi choralarni ko'rmak fikriga tushdi.

Cholu kampirning har bir o'lturishlarida so'z O'zbek oyim tomonidan boshlandimi, albatta noqobil o'g'ul bilan marg'ilonliq «andi» kelin ustida bo'lar va uning uchun eng ahamiyatlik masala faqatgina shugina bo'lib ko'rinar edi.

Boshqa kezlarda kampirning bu to'g'ridag'i dod-hasaratini kulgulik bilan va kam havsalalilik bilan eshitsa ham, ammo bu gal O'zbek oyimning o'sha eski ashulasini ortiqcha bir to'zimsizlik orasida kutar edi. Kampirning dardi g'o'zada, sichqonning ko'zi donlik ko'zada, deganlaridek, bizning O'zbek oyimizning ham dardi bo'zada edi. So'z urindi, so'zdan — so'z chiqdi, nihoyat hojining kutkanidek o'g'ul hasrati ham boshlandi:

— Ahmoqingiz bir oz esini yig'qan ko'rinadir, — dedi O'zbek oyim, — haytovur uch oydan beri Marg'ilonni esidan chiqarib qo'ydi.

Hoji kuldi:

— Issiq-sovug'ing kor qilg'andir...

— Bilmadim... Har nechuk suv quyg'andek bo'ldi, qoldi. Ilohim em tushkan bo'lsin...

— Ilohi em tushsin, — deb kuldi hoji.

O'zbek oyim erining istehzosiga tushunib qoldi va labi-labiga tegmay bobillay ketdi:

— Nega kulasiz? — deb depsindi, — bu kungacha kulib-ku, o'g'lingizdan ajrala yozdingiz. Endi nega siz ham... xudoyo tavba qildim...

— Zo'ri behuda miyon shikanad.

— Ilohi tojikingiz qursin! — dedi O'zbek oyim, — men to'g'risini aytsam, bu gaplarning hammasiga siz sabab bo'lmoqdasiz, er. Yakkash kulish, yakkash kulgi! Undan ko'ra o'g'ul-qiz o'sdirishg'a uquvim yo'q, deb ayting!

Hoji tag'in kuldi:

— Ha, uquvim yo'q, oyimcha!

— Kuling-e, kuling! Xudo o'lim bersin kulguga! — dedi O'zbek oyim va achchig'i bilan yuzini chetka o'girdi.

— Menga qara, xotin, — dedi hoji jiddiy tusda. O'zbek oyim qaradi. — O'rinsiz chiransang, beling sinadir, deydi tojiklar. Shunga o'xshash o'zing joysiz chiranganingdek, meni ham o'z yoningg'a tortmoqchi bo'lasan.

— Bo'lmasa manim barcha harakatlarim o'rinsiz ekan-da?

— O'rinsiz.

— Nega o'rinsiz bo'lar ekan?

— Sening muddaong, — dedi hoji, — marg'ilonliq

kelinni o'g'lingdan ajratib yuborish va bu kelining bilan qoldirish — shundog'mi?

— Albatta shundog'!

— Mana bu harakatingni o'rinsiz chiranish, deydilar. Nega desang, bilfarz¹ o'g'lingni oldingg'a olsangda, undan so'rasang «qaysi xotining bilan bo'lishni xohlaysan? Xohlamag'aningni qo'y», deb. Ana shu vaqtda o'g'ling nima der edi? Nima deyishini o'zing ham yaxshi bilsang kerak, xotin!

— Bilaman, — dedi O'zbek oyim, — marg'ilonliqning domlasi kuchlik. O'g'lim bechoraning boshini aylantirib, ko'nglini xippa o'ziga bog'lag'an.

Yusufbek hoji o'zini kulgidan yana to'xtata olmadi:

— Yaxshi, — dedi, — sen ham-ku uch yildan beri Toshkanddagi hamma domlaxo'jalarning eshigiga birma-bir kirib-chiqding. Bas, sen ham nega o'g'lingning ko'nglini Zaynabka xippa qilib bog'lay olmading?

O'zbek oyim erining bu savolidan hayron bo'lib turmadi:

— Marg'ilonlikning domlasi sibirchi hindi edi. Men bo'lsam, bu yerdan hindi domla topa olmadim.

Hoji endi kulmadi. Chunki xotining holiga achina boshlag'an edi.

— Bundog' aqlsiz ishlarni qo'yayliq, xotin, — deb muloyimona so'zlab ketdi, — bir oz aqlg'a yon berib ish qilg'an kishi hech bir vaqt dard qilmaydir. Modomiki, ikkimizning yolg'iz ishonchimiz shu o'g'limiz ekan va uning sog'liq, shodlig'i bizning tirikligimizning tiragi ekan, bas, bizga lozimi uning xursandlig'i nima bilan bo'lsa, shuni axtarishdir. Men yaxshi bilamanki, sen bu ishlarni faqat o'g'lingni ayag'aningdan qilasan va senda shundan boshqa hech bir maqsad yo'q, bu tarafdan qarag'anda seni ham ayblab o'lturish oson emas... Shuni yaxshi bilg'ilkim, o'g'lingning oy sayin Marg'ilong'a qatnab turishi seni xafa qilsa, meni ham sendan battar achchig'imni qistatar, hatto ba'zi kezlarda so'kib yuborish darajalarigacha borib qaytar edim. Ammo sening jahlingni chiqarib kulishim bo'lsa, faqat «o'lganimdan kulaman, yuzimni yerga suraman» qabilidan bo'lib, bunga sen tushunmas eding. Nihoyat sen aytkandek jonim hiqildog'img'a yetdi-da, o'g'lingni bu gal Marg'i-

¹ Bilfarz — farazan, aytaylik.

long'a borma, deb yo'ldan qaytarib qolg'uchi ham men — o'zim bo'ldim...

O'zbek oyim boshini tertatib so'zni eshitib kelar edi. Bu keyingi so'zni eshitkandan keyin boshini ko'ksigacha yetkuzib, «barakalla, rahmat» degandek qilib qo'ydi.

Hoji davom etdi:

— Manim bu to'xtatib yubormay qo'yg'animgan xabarsizlig'ing uchun bo'lsa kerak, ko'ngling dom-laxo'janing duosiga ketib qoldi va men sening so'zingdan kuldim. Chunki haqiqatda buning sababchisi o'zim edim...

O'zbek oyim eridan o'pkaladi:

— Nega axir meni xabardor qilmaysiz?

— Bu to'g'rida menda ham ayb bor, — dedi hoji, — sen bilan o'zimning muddaolarimiz bir, deb o'ylag'animgan uchun Otabekni koyib to'xtatqanimgan so'ng seng'a kengash olmasdanoq qudalaringga bir xat yozg'an va kelin bolani Toshkandga olib kelishlarini so'rag'an edim. Haytovur so'zimni yerda qoldirmag'an o'xshaylar, bu kun qudadan bitta javob xati oldim. Aqlli kishilarning sadag'asi ketsang ham arziydir: «Shu choqqacha sizlarga aytirmasdanoq ziyoratlaringizga borishimiz kerak edi. Xatingizni o'qub nihoyatda xijolat chekdik, ayniqsa kelin bolangiz bek oyimg'a qaysi yuz bilan qarayman, deb yuzini yuldi. Bu adabsizligini borg'andan so'ng albat-ta yuziga solmaslar, deb ishonamiz», deydir...

O'zbek oyim eriga anqayg'ancha qarab turar edi. Haqiqatan ham hojining ustalig'i O'zbek oyimdek dum-bul tabi'atlik xotinlarni gangitarlik edi.

Ul xotining javobini kutib o'tirmasdanoq, tom ustiga tom yopa bordi:

— Qaysi uyni bo'shatdirding ekan? — deb so'radi va javob kutmasdan, — qudalaringni nima bilan kutishni bo'lsa o'zing bilasan: tuya so'yib chorlag'aningda ham kelmaydirgan kishilar, — dedi.

O'zbek oyimning miyasi aynadimi yoki o'zi aytgan sihirci hindining duosi asar qildimi, har nuchuk uch yillik adovatlar va kina-kuduratlar barchasi ham allaqayoqg'a qarab uchib ketdilar va ularning o'rnini «ikki kelinlik bo'lish» masalasi kelib oldi. Uzoq-yaqin xotinlarning «Hoy, O'zbek oyimning marg'ilonliq kelini ham kelibdur, xuddi to'tining bolasi emish. Yuringlar, bir ko'raylik», degan so'zlari eshitilgandek bo'ldi. Shu

chog'qacha Zaynabka yalinib, yalpog'lanib kun ko'rib kelgan bo'lsa, mundan so'ng bir qo'sha kelinni o'zining oyog'lari ostida yalinib yurgan holda ko'rdi.

— Har nima bo'lganda ham tegi nozik,— dedi oyim,— izzati uchun shu uyimizni bo'shatib beramizmi?

— O'zing bilasan.

— Biz to'rdagi uyga ko'chib o'tsak ham bo'ladir. Axir tegi nozik..

Uch yillik kina va adovat o'rnida nihoyatda oliy marhamat va mehribonchilik kelib o'lturgan edi. Uch yillik emas, uch daqiqalik o'zgarishdan O'zbek oyimning yuzi qizarmas va qizarishni ham bilmas, hatto o'g'ul-qiz o'sdirishni bilmaguchi Yusufbek hojidan allaqancha yuqorilarda yurar edi. Yusufbek hoji esa xotinidagi bu kulgulik o'zgarish uchun ajablanmadi va kulmadi, chunki bu kulki tabi'atka molik bo'lgan xotin bilan endi o'ttuz besh yillab birga yashar edi.

O'zbek oyimni shu holga keltirgandan keyin undan so'rab qo'ydi:

— Zaynabka ham bu xabarni yotig'i bilan aytib qo'yamizmi?

— Siz bilan men bir ishni muvofiq ko'rganimizdan keyin Zaynabka chikora¹, — dedi O'zbek oyim. Mundan uch daqiqa ilgari saodati uchun tirishilgan orzuliq Zaynabning oqibati ham shu bo'lib qolg'an edi.

— Gap unda emas, — dedi hoji, — umr, murosa degan gaplar bor, ayniqsa kundashlik ishi qiyin, kosa kosaga tekkanda g'idi-g'idi gaplar ko'paysa, bizga emas, o'g'lingga ham tatimay qoladir.

— Chaqir deysizmi?

— Chaqir.

O'zbek oyim Zaynab bilan Otabekning kutilmagan ravishda ochilib so'zlashib o'lturganlari ustidan chiqdi.

— O'g'ul-qizning kengashimi?

Otabek kulimsirab Zaynabka qaradi, Zaynab esa tuzatinib o'rnidan turdi va qayin onasiga joy ko'rsatib:

— Shunaqag'a o'xshaydir, oyi. O'g'ul-qizning kengashi xudda shu kunga yig'ilib qolg'an ekan, — dedi va kulimsirab eriga qaradi.

O'zbek oyim o'lturmadi va uni-buni surishtirib, o'ylab turmadi:

— Ikkalasiga bir pardan ko'ylaklik ol! Birini past,

¹ Ch i k o r a — yo'l bo'lsin.

birini baland qilma, bu xotining bo'lg'anda ul ham ko'z ochib ko'rganing... Zaynab, sen men bilan jurchi, hoji otang chaqiryaptilar, — dedi.

Tomdan tarasha tushkandek qilib so'zlangan yuqoridag'i gaplarga boshda ularning ikkavi ham tushunmadi. Ammo bir ozdan so'ng Otabek aytilgan telva-teskari so'zlarning ma'nosini onglab oldi, onasining nima bo'lsa ham Marg'ilon tarafka og'ishqanini va o'zining kuchlik bir dushmandan qutilayozganini bilib Zaynabni nima uchun chaqirilganini ham payqadi. Zaynab esa bir narsa tushunmagan holda qayin onasi bilan chiqdi.

Qayin ona, kelin qarshisig'a kelib o'turishkandan keyin, hoji Zaynabka qarab oldi.

— Bolam, Zaynab, — dedi, — biz Marg'ilondagi opang ko'chini olib kelmakchi bo'ldiq... Sen shunga nima deysan?

Zaynab yalt etib qayin onasig'a qaradi, chunki O'zbek oyimning boyagi gapi endi unga onglashilgan edi. Do'stni dushman yonida ko'rib bilinar-bilinmas qilib entikdi.

— Men nima der edim...

— Gap nima deyish va nima demasingda emas, oyim! — dedi hoji, — gap shundaki, ul kelgan chog'da egachisingildek bo'lib keta olasanmi, deb so'ramoqchiman.

— Bo'lib ketarmiz...

— Egachi-singil bo'lib ketarsiz-a? — deb takror so'radi qayin ota.

— Bilmadim...

— Nega tag'in bilmay qolding?

Zaynab bir muncha vaqt o'ylanib qoldi.

— Qars ikki qo'ldan chiqadir, — dedi Zaynab, — men yaxshi bo'lg'anim bilan opam yomon bo'lsa, hozirgi bergan va'damdan nima foyda bo'lsin.

— Juda to'g'ri gapirding, bolam, sendan olg'an va'dani undan ham olamiz.

Zaynab sukut qildi.

— Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, — dedi O'zbek oyim, — xudog'a shukur, aql-hushi boshida.

— Boshqa gaplarni ko'nglingga kelturma, qizim. Marg'ilonliq kelin bilan sening bizga hech bir farqlaring yo'q, ikkavlarining ham bolamizning qo'shog'i — bolamizsiz!

Zaynab boshini irg'atib qo'ydi. Yusufbek hojining duosidan so'ng, Zaynab Otabekning oldig'a kirdi.

Otabek Zaynabning yuzidagi ma'yuslikni birinchi ko'rishdayoq sezdi. Bir oz jimgina qarshima-qarshi o'tturishdilar, ikkisiga ham so'z aytish o'ng'aysiz va al-lanarsa mone'dek edi.

— Nega chaqirg'an ekanlar? — deb nihoyat Otabek so'rab yubordi.

— Bilib turib so'raysizmi? — dedi Zaynab kuchlanib kulgan holda.

— Nimani bilib turib?

— Marg'ilondan keladigan kishingizni.

Otabek qiyin holatda qoldi va og'zig'a shu gap keldi:

— Munda manim ixtiyorim yo'q... hamma ishni otam qilayotibdir.

— Otangiz qilsalar ham sizning ko'nglingizdagicha.

— Nima ko'nglimdagicha?

— Suyganingiz bilan birato'lasiga qo'shilib olish, albatta, sizning ko'nglingizdagicha...

— Men uni suyamanmi?..

— Albatta suyasiz...

Otabek o'zini tinch ushlagan holda:

— Yanglishasiz! — dedi.

— Hech yanglishmayman, — dedi Zaynab, — siz uylanishdayoq uni suyub olg'ansiz, meni bo'lsa... men: otanangizning orzularicha, — dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

Otabek og'ir holga tushdi, bu to'g'ri so'z uni tamom esankiratdi va bu haqiqatka qarshi borish, ya'ni yolg'onlash yana og'ir edi. Shunday bo'lsa ham yolg'onlamay chorasi bo'lmadi:

— Boshda... suyub uylanganim siz aytkancha to'g'ri, ammo hozir undog' emas, — dedi.

— Ishonmayman.

— Nega ishonmaysiz, ishoning...

Zaynab bir oz unga qarab turg'andan keyin:

— Ishonmag'animmnig sababi bor, — dedi.

Otabek tinchsizlandi:

— Sababini... so'zlang...

— Menga uylanganingizga qancha bo'ldi?

— Ikki...

— Shu ikki yildan menga bo'lg'an aloqangiz bir zarra ham o'zgartgan emas, — dedi Zaynab, — meni xotin o'rnida ko'rmaysiz!

— Bekor gap...

— Bekor gap emas, jonim, — dedi Zaynab qizishqan

holda. — Marg'ilondan qaytkandan keyingi kunlaringizni mehmonxonada kechirib kelishingizdan albat-ta tona olmassiz. Shu ham umid bilan bir yostiqa bosh qo'yg'an edi, deb manim to'g'rimda o'ylab qaramaslig'ingizning sababi ham o'zingizga...

Zaynab so'zini bitira olmadi, chetka qarab ko'z yoshisini to'kdi. Otabek go'yo tog' ostida qolg'an edi.

— Siz tamom boshqacha tushunibsiz...

— Bo'lmasa, bu gaplarning sababi nima?

— Sababi juda ochiq, — dedi Otabek. Lekin nimani sabab qilib ko'rsatishni o'zi ham bilmas edi.

— Aytingiz axir?

— O'zingiz ham bilarsiz, deb o'ylayman.

— Men hech narsa bilmayman.

— Bilasiz!

— Xudo haqqi bilmayman.

— Bilmasangiz... — dedi bek, — bilmaganingiz yaxshi. Sizga o'z og'zim bilan iqror qilishg'a uyalaman...

— Mendan-a, xotiningizdan uyalasizmi?

— Uyalmayinmi?

— Uyalmang.

— Uyalmasam... mizojim zaif...

Zaynab ishonar-ishonmas unga qaradi.

— To'g'ri so'zlamadingiz...

— Ishonmasangiz o'zingiz biling, lekin haqiqat gap shu, sizdan uzoqda yurishimning sababi ham shunda.

— Ishong'animda ham bu hol tashqarida yotib yurishingiz uchun katta sabab bo'la olmaydir. Chunki men faqat shuning uchun sizdan o'pkalamayman, — dedi va ko'zini to'ldirib Otabekka qaradi. — Menga sizning mizojingiz kerak emas... O'zingiz!.. — dedi va yig'lab yolg'ab holda Otabekning quchog'ig'a o'zini tashladi. Otabek Zaynabning shu qadar yurak dardi borlig'ini birinchi martaba bilar edi. Bechora Zaynab jonsiz haykalni o'pib quchoqlar va yolborar edi.

7. QUDALARNI KUTIB OLISH

Kechagi kirgan savdogarlardan qudalarning bu kun aniq kirish xabarlarini bilgan edilar. Nariroqdan kuzatib kirish uchun Hasanali yo'l ustiga ketkan, Yusufbek hojining o'zi ish boshida turib, Oybodoqqa tashqari havlini

tozalatar edi. Ichkarida bo'lsa, O'zbek oyim qo'shni xotirlardan bir nechasini hasharga aytib, hammani joy-joyig'a qo'ydirgan, havli yuzini ham yog' tushsa yalag'undek holga kelturgan edi. Ammo o'z uyini bo'shatdirib, gilam solib qo'yg'anig'a endi uch kunlab bor, qudalarning ziyofati uchun kerak bo'lg'an hamma narsalarni ham hozirlatqan, ular kelib tushdi deguncha, bo'g'izlatish uchun, deb bir g'o'non qo'yni og'ilning ustuniga qantattirib qo'yg'an edi. Kumush bilan Zaynabka atalib oling'an xon atlaslarga ko'ngli to'lmay «har nuchukda tegi nozik, bu bo'lsa endi ko'p kiydi, atlasning yonig'a yana bir xitoyi latta olingiz», deb marg'ilonliqning ko'ynagini bir qo'sha qildirgan, bitta xitoy jujim mursakni kam ko'rib, yonig'a o'zining qiymat baho zarrin mursagini va ikkita ro'ymolga ham qoniqmay, o'zining kelinligidan o'rolmay qolg'an qalmoqi sallachasini qo'shqan edi.

Zaynab ham uncha xafa ko'rinmas, qayin onasining buyruqlarini eski holicha bajarib yurar va hozirda uyga kirib olib mehmonlar kelib tushdi deguncha, oldilarig'a yozish uchun dasturxon yasatar edi.

O'zbek oyim hasharchi xotindan biriga tandirga o't qo'yishni buyurdi-da, o'zi Zaynabning oldig'a keldi:

— Dasturxonning bitdimi, bolam? — deb so'radi.

— Bitdi. Tashqarining asali kamga o'xshaydir.

— Kam bo'lsa, darrav ombordan keragicha olib chiq, undan keyin xamiringga o'zing qara, Oybodoqning qo'li tegmas, xamir gup berib ketibdi, — dedi va darichadan ko'tarilib dasturxonlarni kuzatdi, — dasturxonning tuzik, varaqini esingdan chiqarma, — dedi va o'rta yo'lakda ko'ringan Yusufbek hojini o'ziga imladi. — Beri keling.

Yusufbek hoji boshida oq to'ppisi va egnida oq olacha to'ni bilan ustidan belini bog'lag'an edi. O'zbek oyim yonig'a sekin-sekin yurib keldi:

— Nima gap?

— Dasturxonlarimizga bir qarab qo'ying-chi?

Hoji parvosizg'ina qilib qarag'an bo'ldi:

— O'zingga yoqsa bo'пти, — dedi.

— Qassob aytkanmisiz, tag'in ular kelgandan so'ng shoshib qolmayliq.

— Qassob tayyor, hozir bo'g'izlatsaq bo'lmaydimi?

— Yo'q, — dedi O'zbek oyim, — osh egasi bilan shirin. Ha, aytkandek, qudangiznikiga yuborg'an kishingiz keldimi?

Asal uchun shoshib borg'an Zaynab to'xtab qayin otasining og'zig'a qaradi.

— Borib keldi, — dedi hoji, — Alimbek dalasiga ketkan ekan, xotin qudalar kelishmakchi bo'lishibdir.

Zaynab asalga ketdi. Hoji O'zbek oyimning yonig'a yurib keldi va sekin so'radi:

— Zaynab xafa emasmi?

— Nimaga xafa bo'lar edi.

— Axir, so'rayman-da.

— Tuppa-tuzik, — dedi O'zbek oyim, — tashqarin-gizdan Oybodoq qutilayozdimi?

— Qutilib qoldi. Mahalladan ham uch-to'rtta kishi aytdim, oshni ko'proq qilish kerak.

— Xo'b.

Hoji uyon-buyong'a alang'lab olg'andan keyin so'radi:

— O'g'ling qayog'da, ko'rinmaydimi?

— Tashqarida edi-ku.

— Boya shuyoqqa kirgandek bo'lg'an edi.

— Guzar-puzarga chiqg'andir, — dedi O'zbek oyim.

Oybodoq tashqarini yig'ishtirib kirdi. Hoji meh-monxonaga chiqib ketdi. O'zbek oyimning amricha Oybodoq, Zaynab va hasharchi xotinlar kulcha yasashg'a o'lturdilar.

Kun tushdan og'qanda hamma saranjom oling'an edi. O'zbek oyim to'yga boradig'an xotinlardek yasan-gan, egnida odimi xon atlas ko'ynak, boshida oq shohi dakana, ko'zida surma edi. O'zbek oyimning: «Kelinni xor tutar ekan demasinlar, sen ham o'zingni tuzat», deb aytгани uchun Zaynab ham tamom ipaklarga ko'milib yasang'an, kecha erga tekkan yangi kelinlar suratiga kir-gan edi.

Zaynabning onasi — Mohira oyim, opasi — Xush-ro'ybibi va yangasi Hanifanisolar ham kelishdilar. O'zbek oyimning ko'ngil tortar qo'shnilaridan Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular ham yasanib-tusanib chiqdilar. O'n chog'liq xotin bo'lishib sovutma-choq dasturxonga¹ o'lturishdilar. O'zbek oyim majliska— marg'ilonliq qudaning odamgarchilikni bilishidan, Ota-bekni Toshkanddan uylantirishga qarshi lom-mim demay, qaytag'a o'zi kuyavi bilan birga kelib, to'yni

¹ Sovutmachoq dasturxon — naridan-beri tayyorlangan, supta dasturxon.

o'tkazib ketkanidan, marg'ilondag'i obro'sidan va davlatidan bahs qilib aytar edi:

— Bechoraning bori-yo'g'i peshonasidagi bolasi shu bizning kelinimiz. Otabekni o'z bolasidan ham yaxshi ko'rib, «O'g'lim bo'lsa shundog' bo'lar edi-da, mendan keyin hamma davlatim shuniki, ilohi omon bo'lsin», der ekan.

Mohira oyim allanuchkalangani holatda javob berar edi:

— Ha, aylanay quda, qars ikki qo'ldan chiqadir, deganlar... Buzoq yaxshi bo'lsa, ikki onani ham emar ekan...

Quyoshning qizdirishidan changi chiqib ketkan havlig'a suv sepib turgan Oybodoq tashqaridag'i guldirguldirni eshitdi va chopib mehmonlar o'lturg'an uyning darichasi yonig'a keldi: «Kelishkanga o'xshaydirlar», dedi. O'zbek oyim gapirib turgan so'zini yarim yo'lda qoldirib, o'rnidan turdi va mehmonlar ham unga ergashdilar. Zaynab bo'zarg'an holatda uyiga yugurib ketdi. O'zbek oyim boshliq xotinlar havli yuzasiga tushdilar. Mohira oyim qizi Xushro'yning qulog'ig'a nimadir shivirlab kulib qo'ydi. O'zbek oyim o'rta eshikka borib yetmagan ham edi, narigi yoqdan qo'shning bolasi yugirib kirib qoldi.

— So'yinchi bering, bek buvi, kennoyim keldila!

O'zbek oyim cho'nchagiga qo'lini solib besh-o'n pul olib berdi. Bola orqasidan Xasanali ko'rindi:

— Qani oyi, ko'rmanani bering-chi, men sizning qochqoq kelingizni tutib keldim! — dedi va yo'lakka qarab: — To'xtang, to'xtang, ilgari men so'yinchimni undirib olay.

Yo'lakdan Oftob oyim ko'rindi. Paranjisi boshida, chashmandi qo'lida edi. Hasanali O'zbek oyim bilan tanishdirdi:

— Bu kishi qudachangiz — Oftob oyim bo'ladirlar.

O'zbek oyim Oftob oyim bilan salomlashib quchoqlasha ketdilar. O'zbek oyimdan keyin boshqa xotinlar uning bilan ko'rishib chiqdilar. Hammaning ko'zi along-jalong' keldi. Kumushni axtarishar edilar. Kumush hali ichkariga kirgan emas. O'zbek oyimning ikki ko'zi yo'lakda, Hasanali bir yo'lakka va bir O'zbek oyimg'a qarab nima uchundir ko'zini qisib qo'yar edi. Xotinlar bilan ko'rishib chetda turgan Oftob oyim qudasi yonig'a

keldi: «Uyalib turg'andir» deb kuldi. O'zbek oyim kulimsirab yo'lak tomong'a:

— Hoy, posha kelin! — dedi, — bizlar kutib qoldiq-a, uyalmang bolam! Hasanalining ko'rmanasi bo'lsa tayyor!

Hasanali yo'lakka qarab imladi. Qip-qizarg'an holda Kumush ko'rindi: paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ynak egnida, zangor latta mursak ustida, oq shohi ro'ymol boshida edi. Shahlo ko'zlari kulimsirashka yaqin holda uyatlik edilar.

Hasanali tanitdi:

— Mana bu kishi qayin onangiz — bek oyim bo'ladirlar.

Kumush salom berdi va qo'lidag'i paranjisini yerga tashladi, yugirib kelib o'zini O'zbek oyimning qucho-g'ig'a oldi. O'zbek oyim ham uni mahkam siqib quchoqlab olg'an, yuzidan shap-shap o'pib aylanib, o'rgular va tikilib-tikilib nima uchundir yig'lar edi... Kutib turgan xotinlar, Mohira oyim, Xushro'y va Hanifalar Kumushni ko'rgan on bir-birlariga qarashib lablarini tishlashdilar...

Qayin ona-kelin bir daqiqa chamasi ko'rishib qoldilar. So'ngra Kumush boshqalar bilan bir-bir ko'ri-shib chiqdi. O'zbek oyim har bir xotinni kim bo'lganini unga tanitib bordi. Eng keyin orqadan Zaynab ko'rindi. Chunki ul uydan endi chiqib kelgan edi. O'zbek oyim kulib Kumushka qaradi.

— Qani, o'zing tani-chi, kim ekan bu?

Kumush hayron bo'lib qolmadi... Ipaklar ichiga g'arq bo'lg'an Zaynabka qarab olib, unga tomon adim tashladi:

— Zaynab opam! — dedi. Zaynab ham kulimsiragan holda Kumushka yaqinlashib keldi... Ikki kundash «esonmisiz, omonmisiz, eson-omon yuribsizmi...» so'z-lari bilan ozorsiz qilib bir-birining yelkasiga va qo'ltiq ostig'a qo'l yuborishdilar. Ular ko'rishib turg'anda yo'lakdan Yusufbek hoji ko'rinib, qochadig'an xotinlar o'zlarini chetka oldilar. Hoji ularning oldig'a — yuzaga chiqq'ach, Oftob oyim salom berib ro'ymoli bilan tomog' ostlarini o'rab oldi. Hoji qudachasi bilan so'rashib:

— Barakalla, singlim! Haytovur charchamay kelding-larmi, men sizlarni ovora qildimov, — deb uzr aytib kul-gan va uyalib borg'an qudachasig'a yengillik bergan bo'ldi.

— Qani, bek otasi, ko'rmanani bering-chi! — dedi O'zbek oyim Kumushni imlab.

Kumush uyalib zo'rg'ag'ina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinig'a kelib bo'yin egdi. Hoji qo'li bilan Kumushning yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayig'a tegizib olg'an o'z qo'lini o'pdi:

— Bizning Marg'ilonda ham shunday kelinimiz bor ekan-ku, biz bilmay yurg'an ekanmiz-da, — deb tevaragiga qarab kulindi va qo'lini duog'a ochdi. — Bizni shunchalik siylab kelibsizlar, bu yaxshiliqlaringiz bizdan qaytmasa, xudodan qaytsin. Olloh taolo yoshlarga tinch va barakatlik umr bersin. Ilohim, taqabbul duo'...

Hamma duog'a yuz siypashdilar. So'ngra Yusufbek hoji Kumush bilan Zaynabka qaradi:

— Men sizlarning ko'rishib turg'anlaringizni ko'rib juda quvondim, — dedi. — Mundan so'ng ham shu yo'sunda bir-birlaringizga egachi-singildek bo'lmoqlaringizni tilayman, — dedi va O'zbek oyimg'a:

— Qani, mehmonlarni ichkariga olinglar, — deb o'zi tashqarig'a burildi.

8. ZIMNAN ADOVAT

Shundan keyin O'zbek oyim olding'a tushib, qudasi bilan Kumushni uyga boshladi. Ularning ketidan boshqa mehmonlar yurdilar. O'zbek oyim yo'l ustidan Oybo-doqqa:

— Tezroq choyingga qara, bechoralarning aravada ichagi uzulg'andir, — dedi va Oftob oyim bilan Kumushka, — men sizlardan juda xafaman, — deb qo'ydi.

Oftob oyim Kumushka qaranib javob berdi:

— Aytasangiz, aytmasangiz biz juda uyatlik bo'lg'anmiz.

Uyning dahliziga kirdilar. O'zbek oyim ularni to'rga taklif qildi:

— Qani, yuqorig'a! — dedi.

Oftob oyim to'rga harakat qilsa ham, Kumush boshqa mehmonlardan uyalib to'xtadi, O'zbek oyim uni qistab tushdi:

— Iymanma, Kumush otin, bu kun-erta bizga yangi

* I l o h i m , t a q a b b u l d u o — ey xudoyim, duolarimizni qabul et.

kelinsan, uchunchi kundan boshlab sen mug'ombirning boshingda tegirmon yurgizishni o'zim yaxshi bilaman! — dedi. Oftob oyim va keyindagilar kulishdilar. — Yana hali sen manim sobuningga kir yuvib ko'rganing yo'q! — deb qo'ydi. Bu gal Kumush ham kulimsirab oldi. To'rga Oftob oyim va Mohira qudachalar o'lturdilar. Oftob oyimning so'liga Kumush, Kumushning yonig'a Xushro'y, Mohira oyimning o'ngiga Hanifa, undan keyin Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular qator chizilishdilar. Eng oyog'da O'zbek oyimning o'zi o'lturdi. Karima otin qo'l ochib duo qilg'andan keyin, O'zbek oyim «Xush kelibsiz» qildi. Mundan so'ng hammaning ko'zi ittifoq qilg'andek Kumushka tushdi. Kumush uyalib yerga qaradi. Bir necha vaqt jim qolishib Mohira oyim Oftob oyimdan so'radi:

— Marg'ilondan yetib kelguncha ham juda bir yerga yetkandirsizlar?

— Uncha charchag'animiz yo'q, — dedi Oftob oyim, — o'zi Marg'ilondan Toshkandgacha arava yo'li o'n kunlik ekan, biz charchamayliq, deb sekin-sekin o'n ikki kunda keldik.

— Yo'l loydir? — deb so'radi Mahinabonu.

— Loy emas, — dedi Oftob oyim, — yo'l juda yaxshi ekan — ikki yoqda ko'm-ko'k maysa, qirlarda lolalar, yo'lning juda ham tomosha vaqti ekan.

So'z navbati O'zbek oyimg'a keldi:

— Kelmaganlaringizda Otabekni endi sira ham yubormasliqqa qaror qo'yg'an edim, — dedi, — booo xudo, o'g'lim, uch yildan beri oy sayin Marg'ilong'a qatnab zerikmadingmi, endi ular ham kelsin axir, deb yo'ldan to'xtatqan edim.

Kumush Otabek ismini eshitkach, sekingina ko'tarilib qo'ydi. Oftob oyim Hasanalidan hamma sirni o'rganib olg'an, shuning uchun O'zbek oyimning dovdi-rashiga tushundi:

— Yuzimizga solmasangiz ham juda uyatlik bo'lg'anmiz, — dedi.

Zaynab dasturxon ko'tarib kirdi va mehmonlarga «Xush kelibsiz» aytkandan so'ng dasturxonni yozdi. Dahlizdan — Oybodoq qo'lidan yasalg'an barkashlarni olar ekan, bir-ikki qayta yer ostidan Kumushka ko'z yubordi va Kumushning ko'zi ham uning keyingi qarashida to'qnashib oldi. Barkashlar qo'yilib bo'ldi.

Oybodoq to'rt choydish choyni mis tekligi bilan kirguzib berdi. Zaynab choydishlar yoniga mehmonlarga choy quyish uchun o'ltirdi. O'zbek oyim chiqib borg'an Oybodoqni to'xtatib so'radi:

— Qassob kelganmikin?

— Boya kelgan edi. Oyimlardan fotiha olib bersangiz, qo'yni chiqarib berar edim.

O'zbek oyim qudachasig'a qaradi:

— Fotiha berasizmi, quda!

Oftob oyim Mohira oyimg'a qaradi.

— Fotiha beringiz, oyi!

— Qo'y sizga atalg'an, — dedi Mohira oyim. — Fotiha berish sizning haqqingiz, biz bo'lsa q fотиhani ko'b berganmiz...

O'zbek oyim ham «siz bering» degandek qilib Oftob oyimg'a imladi. Oftob oyim uyalinqirab fotiha berdi. Oybodoq chiqq'andan keyin dasturxonga qaradilar va «oling-oling» bilan bir-birlarini qistasha boshladilar. Boyag'idek ko'bchilikning ko'zi Kumushda edi. Ayniqsa O'zbek oyim suqlanib unga qarar va tomoqqa qistar edi:

— Ol bolam, ol! Men tomoqdan uyalaturg'an kishini yomon ko'raman. Yoki eshikdan kirishingdanoq sansiray boshlag'anim uchun xafa bo'ldingmi?

— Xafa bo'lish emas, so'yindim, — dedi Kumush va dasturxondan cho'qindi.

Oftob oyim:

— Sansirashingiz uch yildan beri Kumushni bolam, deb yurganingizni bizga ochiq onglatdi. Ayniqsa men buning uchun sizdan minnatdorman.

Karima otin:

— Kishi o'z bolasini sansiraydir, begonani ham sansirasin-chi.

Zaynab:

— Meni ham chimildiqdan chiqishim bilanoq sansiragan edilar...

O'zbek oyim:

— Men yaqin ko'rgan kishimni sirsiray olmayman. — deb maxtang'an sumol bo'lib oldi, — hoy Kumush, ol, jilla qurisa anuv varaqidan bir-ikkita ye, yuraging uzilg'andir.

Kumush uzr aytdi:

— Charchadim shekillik, — dedi, — ishtihom bo'g'ilg'ang'a o'xshaydir...

O'zbek oyim kuldi:

— Ishtihong bo'g'ilg'an bo'lsa charchag'aningniki emas eringni sog'inganingniki, — dedi. Birdan hamma kulib yubordilar. Zaynab ham kulguga ishtirok qildi... Ammo Kumush yuzini chetka o'g'irgan edi. Ehtimolki, qayin onasining zakovatiga ichidan tahsin o'qur edi.

O'zbek oyim Oftob va Mohira qudalarni dastur-xong'a qistadi:

— Oling quda, siz yoshlarni qo'yabering, bularni yigit asrasa, siz bilan meni tomoq asraydir.

Yana kulgi boshlandi. Oftob oyim o'zini tutolmay kular edi. Kumush ham ochiq kulib, kulgi orasida Zaynabka qarab oldi — Zaynab ham kular edi...

Kulgi bosilib tushkandan keyin, Zaynabning yangasi Kumushdan so'radi:

— Begingiz bilan ko'rishmaganingizga qancha bo'ldi?

Kumush dahshatlanib onasig'a qaradi. Oftob oyim javob berdi:

— Uch oy shekillik.

Xushro'y o'zining zolim ko'zini o'ynatdi:

— Ha, bo'lmasa xolam aytkanlaridek ishtihongiz bo'g'ilg'ani o'shaniki.

— To'g'ri, to'g'ri! — deyishdi xotinlar.

— Men o'zim bilaman, — dedi O'zbek oyim, — jo'rttaga Otabekni uch oy to'xtatib qo'ydim-ku, axir!

Kumushning ko'nglidan kechdi: «Aniq bilasiz, jo'rttaga to'xtatdingiz!»

Oftob oyim kulib javob berdi:

— Jilla uniki bo'lmasa kerak. Manim ham ishtihom bo'g'ilg'andek...

O'zbek oyimning esiga Otabek tushkan edi.

— Hoy, aytkandek, Otabekni ko'rdingizmi? — deb Oftob oyimdan so'radi:

— Yo'q.

O'zbek oyim Zaynabka qaradi:

— Tashqaridamikin?

— Yo'q emishlar... — dedi Zaynab.

O'zbek oyim ajablandi:

— Boya otang ham so'rag'an edilar... — dedi, — qayoqqa ketkan ekan, aqlsiz... Ertalab senga hech narsa demabmidi?

Kumush Zaynabning og'ziga tikildi, Zaynab ham unga qarab oldi:

— Ertalab mendan ust to'nlarini so'rag'an edilar,— dedi, — men to'nni berib qayoqqa borishlarini so'rag'animga, bir joyda ishim bor, degan edilar...

Zaynab zimnan Kumushni chaqib oldi. Kumush loy kabi bo'shshib, Oftob oyim ham og'ir tortdi. Zaynabning qarindoshlari kulgan sumol bir-birlariga qarashib oldilar. O'zbek oyim oradan o'tkan sirni payqadi: «Birarta zarur ishi chiqq'andir», dedi. Shu vaqt darichadan Hasanali ko'rindi, qo'lida bir mesh qimiz ko'targan edi, darichadan turib mehmonlarni «Xush kelibsiz» qildi¹ va qimizni uza-tib Oftob oyimg'a qarab kuldi:

— Qimizni kuyavingiz sizga kirgizdi.

Oftob oyimning hushi o'ziga kelib, Kumushning yuziga qon yugirdi. Anovilar bo'lsa, endi bularning holi-ga tushib bo'zrayishdilar.

Qimiz bilan yengillashkan O'zbek oyim Hasanalidan so'radi:

— Qachon keldi?

— Hozir.

— Qayoqqa yo'qolg'an ekan, ahmoq?

Hasanali izoh berdi:

— Kecha hoji unga ish buyurg'an ekanlar. Bilmadim, kecha nima bilan ovora bo'lib xizmatni unutkan va bu kun ertalab esiga tushib mehmonlar kelguncha borib kelarman, deb shunga ketkan ekan. Boradig'an joyi uzog'roqda bo'lib, kechikkan va yo'ldan kelaturib bu gunohiga ikki mesh qimiz olg'an... Hali qimizni menga berib: «Kirib ayting, juda uyatlik bo'ldim kechirsinlar», deydir, — dedi va kuldi.

Karima otin:

— Kechirilmaydir, qimiz o'zi nima degan gap, — dedi.

Oftob oyim mehmonlarga qarab chiqq'andan keyin Hasanaliga kulib javob berdi.

— O'zimiz juda cho'llab kelgan edik, shuning uchun kechirdik.

— Balli-balli! — dedi Hasanali, — men kechir-ganingizni chiqib aytaman.

— Chiqib ayting, — dedi Oftob oyim.

— Siz-chi? — deb so'radi Hasanali Kumushdan.

¹ Xotinlar orasida quldan qochish yo'q edi (*muall.*).

Kumush baqadek qotib o'lturgan Zaynabka qaradi va uyalinqirab javob berdi:

— Men ham kechirdim...

— Sizning ikki boshdan kechirishingizni o'zim ham bilar edim, — dedi Hasanali. Bo'g'oz-qisir uy ichini kulgi bosdi.

Kulgidan so'ng O'zbek oyim:

— Nega o'zi kirmadi? — deb so'radi.

— Qayin otasi bilan so'zlashib o'lturibdir...

Hasanali ketkandan keyin O'zbek oyim Oybodoqqa, qimizni mis tog'orag'a bo'shatishka buyurdi. Qo'y so'yilib tayyor bo'lg'an edi. O'zbek oyim qudashining ra'yini so'radi:

— Nima buyurasiz?

— Mendan so'rab o'lturmang, mehmonlar nimani xohlasalar biz ham o'shanga yormiz.

O'zbek oyim tomoq buyurish uchun havliga tushdi. Zaynab mis tog'orag'a ag'darilg'an qimizni cho'michlab kosalarga quyib mehmonlarga tutdi.

9. HOJI ETAK SILKKAN

To'rda qutidor, uning yonida mahallaning imomi Yunus Muhammad oxund, yurt og'asi Pirnazar jallod¹ va Sotiboldi otalig' yana bir kekxa o'lturar edilar. Pirnazar jallodning yonida Otabek va Sotiboldi akaning qatorida Yusufbek hoji edilar. Oyog'da Hasanali meshdan qimiz quyur edi.

So'z to'rtinchi kuni bo'lib o'tkan qipchoq qirg'ini ustida ketib, Yusufbek hoji bu to'g'rida so'zlar edi.

— Men biz xalqning odam bo'lishimizdan tamom umidimni kesib qo'ydim... Esimni tanig'animgan beri amal demay, mansab demay faqat shu musulmonlar manfaatini ko'zlab kelib, oyog'ida o'zini qushbegi, mingboshi olg'an uch-to'rtta manfaatparastlardan go'yo yosh bola kabi aldandim... Ululamir bo'lg'an kishi ham shu manfaatparastlarning xarob fikrlariga quloq berib, bizdek odamlardan bu to'g'rida bir og'iz kengash so'rashni unutdi. Holbuki, Musulmonqul balosidan uni najotka chiqarg'uchilarning bittasi biz edik. Natijada ersa

¹ Ilgarilardan jallodlik qilib, hozirda bu kasbni tashlag'an. Ammo jallod laqabi qolg'on (*muat.*).

so'zi — so'z, kengashi — kengash bo'lg'anlar shu uch-to'rtta kalla buzalar bo'lib, bizga o'xshag'anlarning darajamiz yosh boladek aldanish ekan...

Yunus Muhammad oxund uning so'zini bo'ldi:

— Ey hoji, — dedi, — hamma fasod ululamirda, agar ululamir durust odam bo'lsa, uch-to'rtta muttahaarning yomonlig'i hech qayerg'a bormas va buncha gunohsiz bechoraning qoni o'rinsiz to'kilmas edi. Janobi payg'ambari xudo hadisi shariflarida aytadirlarkim, «Bismillahir-rohmanir-rohim qola an-nabiyu alay-hissalom: Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata, ya'ni ul sarvari koinot marhamat qilurlarkim, agar bir qavmning ishi noahl odamg'a topshirilg'an bo'lsa, bas, o'shal qavmning qiyomatini yaqin bil, ya'ni halokatiga muntazir bo'l». Bas, bizning korlarimiz ham ko'b fursatlardan beri noahl odamlarning qo'lig'a qolib va har zamon ul nobakorlar bizlarning boshimizg'a anvo'i kulfatlarni soladirlar. Ilohi kori badlari o'z boshlari birlan daf' bo'lg'ay.

— Saddaqa yo rasulilloh¹, — dedi hoji va hadisni takrorladi: — «Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata» — voy bo'lsin biz badbaxtlarning holi-ga, — dedi. Bir oz ma'yuslanib to'xtadi va domla tarafidan bo'lingan so'zini shu gaplar bilan tamomladi:

— Shu kungacha bo'lmag'anlarga bo'lishmoqchi bo'lib umrimning nihoyatiga yetib qoldim, — dedi. Soqolini tutamladi. — Bu soqol shu el qayg'usida oqardi. Bu ko'ngil shu manfaatparastlar ta'sirida qoraydi. Yoshim oltmish beshka yetib bir vaqt bo'lsin ibodatimni janobi haqqa bevosita yo'naltirg'animni va ko'ngil ko'zim ochilib qilg'an sajdamni xotirlay olmayman. Bu aldanishim ersa, haq tarafidan bir tanbeh, bo'lmag'anlarga bo'lishmoqchi bo'lg'anim uchun bir kinoyadir. Endi mundan keyingi besh kunlik umrim dunyo mojarolaridan etak silkib to'sha'i oxirat tadorikini qilmog'im uchun g'animat ko'rinadir.

Bu so'z majliska bir ma'yusiyat berdi. Ko'b vaqt hammalari sukutda qoldilar. Hojining gapi ayniqsa Pirnazar akaga ta'sir qilg'an edi. Ul o'z hunari ruhida mulohazasini so'zldi:

— Yomonlarni bitta-bitta, terib-terib bosh kesmasdan elni tinchitish qiyin, — dedi.

¹ Saddaqa yo rasulilloh — to'g'ri aytdingiz, yo payg'ambar.

Bu soʻzdan keyin majlis ahli hojining ogʻzigʻa qaradilar. Hoji kulib qoʻydi, bir ozdan keyin:

— Toʻgʻri aytdingiz, jallod, — dedi, — bu taqdirda yoningizda oʻlturgʻan bizning oʻgʻulni ham koʻmakingizga chaqira olasiz...

Hamma kulib yubordi. Qutidor yer ostidan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek dadasining kinoyasiga tushunib qip-qizil lavlagidek boʻldi. Yaxshiki qutidor va Hasanalidan boshqa hech kim bu kinoyaga tushunmas edi.

Pirnazar aka jiddiycha Otabekka qaradi.

— Otabek menga oʻxshagʻan jallodkina emas, amiri lashkar boʻla oladir. Siz fotiha bersangiz va Otabek amr bersa men xudo haqqi yomonning boshini olishdan qaytsam, — dedi.

— Bizning kattadan-kichigimizning, — dedi hoji, — topqan-tutqanimiz faqat bosh olish... Biz oʻylaymizki, goʻyo bosh olish bilan olam tinchiydir va biz oʻz xohlagʻanimizni qila olamiz. Tuzik, jallod aytkanidek, yomonning boshini olmoqqa men ham qarshi emasman va lekin buning nozik shartlari bor: avvalo manfaati shaxsiyasidan kechib, faqat el baxti uchun bosh tikkanlar jamoasi kerak va bu jamoaning oʻz maslaki yoʻlida kuzatgan maʼlum bir nishonasi boʻlmogʻi zarur. Ana shundan keyin haligi nishonaga qarab intilishda oyogʻ ostigʻa elashkan choʻp-xaslarni supira borish lozim. Mana shundagina toʻkilgan qonlar oʻrinlik va mashruʻ, berilgan boshlar chin qurbon hisoblanadirlar. Yoʻqsa, sizning bosh olishingiz ham anovilarning qirgʻinidan farqlik boʻlolmas, — dedi va bir oz toʻxtab olgʻandan keyin afsuslandi, — shu yoshgʻa yetib bu xalq orasida haligi jamoani uch-toʻrt nafardan ortiq uchratolmadim, afsus.

Yana bir muncha gaplar oʻtkandan keyin hammalari masjidga chiqib peshinni oʻqub kirish uchun qoʻzgʻaldilar. Otabek ham koʻbchilik bilan birga qoʻzgʻalgʻan edi, Hasanali uni toʻxtatdi:

— Siz toʻxtangiz, Otabek, — dedi. Kishilar havli yuziga tushkandan keyin, — ichkariga bir kirib chiqmasangiz ayb boʻladir... Boyagʻi ishingizni boʻlsa zoʻrgʻa yolgʻon-yashiq bilan ularning koʻnglidan chiqardim.

Otabek nihoyatda boʻshashqan holda qaytib oʻrniga oʻlturdi:

— Mayli, boʻlmasa... — dedi.

10. HASANALINING HIYLASI

Kishi ortiqcha qo'rqqanda gangib a'zosi harakatsiz va og'riq holga tushadirkim, albatta buni biz qattig' qo'rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizg'a yo'lbars chiqsa, biz qattig' qo'rqamiz, chunki bizni o'lum kutadir, inson uchun dunyoda o'lumdan qo'rqunch narsa yo'q. Binoan alayhi biz bundagi qo'rquvni tabiiy hisoblaymiz. Ammo qizig'i shundakim, bizni dunyo baxti kutkanda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o'lum kutkandagi holga tushamiz va uzviy tashkilotimiz (o'rganizmamiz) birinchidagi holatni kechiradir?

Otabek ham hozir shu keyingi holatka tushkan edi. Erta bilandan boshlang'an bu holat Hasanalining keyingi so'zi bilan tamom bir dahshat kasb etdi va hushsizlarcha o'lturib qoldi.

Hasanali kirgandan so'ng qilinadig'an muomalani ta'lim berdi:

— Onangiz bilan Zaynab anovi mojarolaringizdan xabarsizdirlar, buni qayin onangiz bilan kelinga ham uqdirib qo'yg'anman. Ular bilan so'rashib, so'zlashqaningizda, go'yo uch oydan berigina ko'rishmaganlardek bo'lingiz.

Otabek bo'zarib entikdi:

— Ul-ku oson... — dedi.

— Qiyini qaysi?

— Shu choqg'acha tushunmadingizmi?

Hasanali Otabekning yuziga uzoq tikilib qoldi...

— Yigit emasmisiz, ey barakalla.

— Yigitlik bilan yurakni to'xtatish...

Hasanali ham o'ylab qoldi. Darhaqiqat, Otabekning hozirgi holi nozik edi. Hasanali bir necha qayta bosh qashinib va soqol tutamlab o'ylandi. Nihoyat, o'zicha kulindi:

— To'xtang bo'lmasa,— dedi,— men bir ish qilayki...

— Nima ish qilmoqchisiz?

— Siz hozir so'ramang, ammo shu daqiqadan boshlab ixtiyoringizni menga topishtiring.

Otabek kuchlanib kuldi:

— Nima, axir? — deb yana so'radi.

— So'ramang, — dedi Hasanali, — siz tinchkina tahoringizni olib, namozingizni o'quy bering.

Hasanali shu soʻzni aytib mehmonxonadan chiqdi. Otabek Hasanali tarafidan tashir¹ etilgandek, turib tahorat oldi va mehmonxonaga kirib «tarobih» boshladi... Oradan yarim soat chamasi vaqt oʻtkan edi, Hasanali ichkaridan chiqib keldi.

Otabek esa hanuz ruku²da², sujud³ edi.

— Oʻqub boʻlmadingizmi? — deb soʻradi darichadan.

Otabek yonigʻa salom bermasdan unga qaradi. Bu holga Hasanalining kulgusi qistab kelsa ham, oʻzini zoʻrgʻa toʻxtatti:

— Qani, men bilan yuring.

— Qayoqqa yuraman.

— Ichkariga.

— Tagʻinmi?

Hasanali kuldi:

— Endi kirsangiz bir martaba boʻladir, — dedi. —

Siz... hozir oʻrta yoʻlakdan sekingina manim uyimga kirasiz... Xotinlar namoz oʻqub yotibdirlar, sizni hech kim koʻrmaydir. Siz kirgandan keyin men eshikni ustingizdan yopib olaman-da, bir ozdan soʻng oldingizgʻa kelinning yolgʻiz oʻzini kirguzaman... tuzikmi?

— Tuzik...

— Qani, turing tezroq!

Otabek turdi. Uchrashishka hali anchagina vaqt bor, shuning uchun uning yuragi tinch sumol edi. Oʻrta yoʻlakka kirdilar. Oldinda borgʻan Hasanali toʻxtadi va uyning eshigini koʻrsatib «oʻting!» dedi. Otabek uning aytkanicha qilib oʻzini uyga oldi. Hasanali Otabekni uyga kirguzgandan soʻng kelib eshikni qiyaroq ravishda yopdi va darichani narigi uydan qaragʻanda kishi koʻrinmaslik qilib qiygʻoch ochdi. Shundan keyin ul oʻzicha nimagadir kulimsirab xotinlar oldiga ketdi.

Otabek kirguzilgan Hasanalining uyi Oybodoq ona tarafidan tozagʻina yigʻishtirilib, oʻrta hollik kishilarning uyidek asbob, jihozlar bilan ziynatlangan edi. Devorlar ganchlangan, shiplar sirlangan, oyogʻ osti alvon gullik kiyiz bilan toʻshalgan va taxmongʻa kirpoʻsh koʻrpalar osilgʻan edi. Otabek kafshini dahlizga yeshdi-da, uy boʻyicha bir-ikki qayta yurindi va entikib nafas oldi. Shu vaqt taxmongʻa osilgʻan kirpoʻsh oʻz-oʻzidan

¹ Tashir — sehlangan.

² Ruku — namozda ikki bukilib turish.

³ Sujud — boshni yerga qoʻyish.

qimirlag'andek bo'ldi. Bu qimirlashni Otabek payqamadi. Haligi qimirlag'an kirpo'sh birdan ochilib ketib Otabek cho'chidi... Birav taxmondan unga qarab kulimsirar edi. Otabek titrar edi... Bir ozdan so'ng ikkisi ham o'zlarini bir muncha to'xtatdilar-da, bir-birlariga tomon yurishib keldilar va so'zsizg'ina quchoqlashdilar... Otabek sunbul islik sochlardan ruh olar, Kumush go'yo uning bag'rig'a singib ketkan edi. Bu hol bir daqiqa chamasi davom etkandan keyin bir oz ajralishqan ko'yi uyning oyog'ig'a yurib bordilar va tiza-batiza o'lturdilar... Birisi ham so'zlay olmas, faqat termulishar edilar. Necha daqiqag'acha shu holatda bo'ldilar. Nihoyat, Kumush kulgi aralash ko'ziga yosh oldi.

— Siz... qochqoqsiz, — dedi.

— Siz...

— Men?

— Siz quvloqsiz.

— Ajab qilaman, — dedi Kumush va shapalog'i bilan erining yuziga sekingina urib qo'ydi.

— Bu yoqqa ham...

— U yoqqa Zaynab ursin.

— Zaynabning... urishka haqqi yo'q.

Kumushning ko'zida haligacha ko'rilmagan bir shodliq o'ynadi:

— To'g'ri aytasizmi?

— To'g'ri aytaman!

— Mana bo'lmasa, — dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini ham silagandek qilib qo'ydi. Yana kulimsirashib, termulishib qoldilar...

— Biravning g'amida kuyib qaridim, — dedi Kumush.

— Bekor aytasiz... Meni aytsangiz to'g'ri.

— Siznimi? — dedi Kumush. — Siz endi qirchillab-siz!¹

— To'g'ri gapirmadingiz.

— To'g'ri gapirdim.

— Ammo siz...

— Men?

— Keyin aytaman...

Kumush o'pkaladi:

¹ Qirchillash — odatda qorg'a aytiladi. Masalan, qattig' sovuqda yoqg'an qor qirchillaydir. Shundan olib, ayni yetilgan yigitlarni qirchillama yigit, deyдилar (muall.).

— Ayting hozir, — dedi va jodu ko'zini allaqanday holatka qo'ydi. Otabek javob o'rnida Kumushning yuzidan o'pdi... Kumush o'zini qutqazib o'rnidan turdi.

— Yaxshi qoling endi.

Otabek tushunolmay unga qaradi:

— Nima bo'ldi sizga, qayoqqa borasiz?

— Marg'ilong'a...

— Bu kun kech bo'lib qoldi, ertaga ketarsiz.

Kumush kulib Otabekning yuziga urdi:

— Bizning ovloqda ko'rishkanimizni, — dedi, — oyim va Hasanali otamdan boshqa hech kim bilmaydir, ayniqsa Zaynabingiz bilsa yaxshi emas.

— Bilsa nima qiladir?

— Hech narsa qilmaydir... Yaxshi emas-da, — dedi, — bir ozdan keyin chiqib oyim bilan so'rashing, kirmaganingiz uchun qayin onalaringiz so'yinishib o'layotiptilar.

Kumush yana bir kulib qarag'andan keyin uydan chiqdi. Otabek endi tamom o'zini bosib olgan, endigi yurak urishi faqat haligi farishta tomong'a oshiqibqina edi. O'zi yolg'iz qolg'andan so'ng nimaga bo'lsa iljaydi va Hasanaliga ilgarigidan ham quyuqroq o'zida muhabbat sezdi. Shu daqiqadan boshlab kechiradigan mas'ud kunlarini tasavvurdan ojiz va Zaynab to'g'risida o'ylab ham qaramas, boshqa gap esiga-da kelmas edi. Oradan Kumushning uyga kirib olishi fursat o'tkandan keyin, uydan chiqdi va parvosizcha mehmonlar o'lturgan uyga bordi. Uning kelishini o'z uyidan ko'rgan Zaynab yugirganicha Otabek orqasidan mehmonlar oldig'a kirdi. Uydagilar Otabek-ni ko'rish ila o'rinlaridan turganlar, faqat O'zbek oyim «hap» etkancha o'lturar edi. Otabek Oftob oyim bilan ko'rishdi... Oftob oyim uni quchoqlab yuzidan o'pdi va ko'ziga yosh oldi... So'ngra kichkina qayin onasi bilan, Zaynabning opasi va boshqalar bilan so'rashib chiqdi va kulimsiragan holda Kumushka «esonmisiz...» deb qo'ydi. Kumush ham «shukur» deb kulindi. So'rashish tamom bo'lg'andan keyin o'lturishdilar. Otabek onasining yonig'a, Zaynab uning yonig'a o'lturdilar. Kumush Zaynabning bu qilig'ig'a g'ijini bir-ikki qayta yer ostidan unga ko'z yubordi.

Fotiha o'qulib kuyav qayin onag'a uzr aytdi:

— Avvalo sizlar kelguncha qaytarman, deb ertalab bir gunoh qildim. Undan keyin mehmonxonadan qo'zg'alolmay ikkinchi uyatka qoldim...

Oftob oyim:

— Bolamiznikini aybi yo‘q.

O‘zbek oyim:

— Qimiz kirguzib qayin onangning og‘zini ho‘l-lamag‘aningda nax balog‘a qolib eding, bolam.

Kulishdilar. Karima otin:

— Kumushoy bo‘lsa, sen erimni yashirg‘ansan, deb Zaynabning engka-tengkasini chiqardi.

Yana kulgu bir-biriga elashdi. Zaynabning boyag‘i ishiga Kumushning g‘ashi kelganini aytilmasa, hozir ul ham juda ochilg‘an, kular va yer ostidan Otabekka ko‘z qirini tashlar, Zaynab bo‘lsa Kumushni ta‘qib etar edi. Majliska bir oz jimjitlik kirgandan so‘ng Otabek ham o‘z tomonidan bir kulgu to‘qumoqchi bo‘lib, Zaynab bilan Kumushka qarab oldi:

— Men bir ishka hayronman, — dedi.

— Nimaga? — deb so‘radi Mohira oyim.

— Nega Zaynab semizu Kumush ozg‘in?!

O‘zbek oyim javoblandi:

— Buning hikmatini mendan so‘ra, bolam, — dedi, — Kumushing o‘zingga o‘xshash serfikir ko‘rinadir, Zaynab bo‘lsa menga o‘xshash quvnoq.

Otabekni o‘ziga o‘xshatqani uchun Kumush qayin onasidan rozi bo‘ldi. Ammo Zaynab o‘zini Otabekdan chetka qoqqani uchun O‘zbek oyimga g‘ijindi.

O‘zbek oyimning bu fikriga Karima otin qarshi tushdi:

— Yanglishdingiz, oyi, — dedi, — bundagi farqni Yusuf-Zulayho qissalarini o‘qug‘an kishi biladir... Uch oy degan fursat ozg‘ina vaqt emas, Kumush xonimning ozg‘ani sog‘inishniki!

Karima otin qosh qo‘yaman, deb ko‘z chiqarayozdi. Ya‘ni Otabek bilan Kumushni Yusuf-Zulayxoga o‘xshatib, Zaynab va qarindoshlarini o‘t ichiga tashlag‘an edi.

— O‘zbek oyimniki to‘g‘ri, — dedi Mohira oyim, — Zaynab quvnoq, Kumushnisa manim ko‘zimga ham serfikriga o‘xshab ko‘rinadirlar...

— To‘g‘ri-to‘g‘ri, — dedi Xushro‘y.

Kumush bilan Oftob oyim oradan kechkan sirga tushunib jim o‘lturar edilar. Kumush yer ostidan Otabekka rizosizcha ko‘z tashladi.

— To‘xtanglar-chi, — dedi Otabek, hamma unga qaradilar, — hech qaysilaringiz ham topolmadingiz.

— Topolmag'an bo'lsa o'zingiz ayting! — dedi Sharofat chevar.

— O'zlaringiz topolmag'andan keyin men aytib nima qilay?

— Men topdim, xax shayton! — dedi Karima otin, — qizil gulning ham o'z oldig'a, oq gulning ham o'z oldig'a isi bor, demakchi!

Hamma birdan kulishib:

— Xudda-xudda! — deyishdilar.

Otabek kulib o'rnidan turdi va «topolmadingiz, topolmadingiz» deganicha uydan chiqdi. Kumush bilan Oftob oyimning ko'ngillari birdek bo'lsa ham bu kashfdan keyin Zaynab bilan Mohira oyim ancha yengillashdilar. Bu qiy-chuv orqasidan mehmonlarga quyuc-suyuq berildi.

11. KUMUSHNING SO'Z O'YUNI

Shomga yaqin mehmonlar tarqalishdilar. Mehmonxonada hoji, qutidor, Hasanali va Otabek qolg'an edilar.

Ichkarida O'zbek oyim mehmonlarni kuzatib bo'lib, Kumush bilan onasidan ho'ppak¹ olar edi.

— Men sizlardan juda xafa bo'lg'an edim. Sizlarni churuk lattaga tugib, tokchag'a tashlash darajasiga yetgan edim. Nahotki uch yil bo'lsayu — bir yo'li o'z bilgularingizcha kelmasalaringiz. O'g'lim bechora oy o'tmasdan bo'zchining mokisidek qatnab tursa... Axir manim ham o'zimga yarasha obro'm bor. Toshkandda kimsan, Yusufbek hoji deganing ko'chiman². Xudoyorxon ham bir kun kechasi kelib bizga mehmon bo'ldilar... Qushbening uy ichlari bo'lsa, bir ishni manim kengashimsiz qilmaydirlar... Shuncha obro' ko'rgan bir kishi kelib-kelib nahotki o'z qudasidan va kelinidan munchalik obro'sizlik ko'rsa... Shahardagi kattadan kichik ertayu kech quloq-miyamni yeydirki, hoy, marg'ilonliq kelingiz keldilarmi, nega shundog' kelingiz bo'laturib Marg'ilong'a tashlab qo'yibsiz? Men bo'lsam hech so'z topolmag'animgan aytaman: — Kelinimning onasi kasal emish... Ikkinchi vaqtda: —

¹ H o' p p a k — gina, o'pka.

² K o' c h — yuk, xotin (ko'chma ma'noda).

Kelinim bechora munglug¹... deyman. Endi ko'rsam miltiqning o'qidek, pushti gulning to'qidek kelinim bor ekan... Men bu adabsizga tag'in o'zim o'lturgan uyimni bo'shatib beribman-a, — der edi.

O'zbek oyimning dali-g'ulilig'idan Oftob oyim va Kumush unga juda o'zlashib olg'anlar, uning so'ziga goh kulib, goh uzr aytar edilar. Hozir uyda Otabek bo'lmag'ani uchunmi, nimadan bo'lsa ham har nuchuk Zaynab o'z uyida kuymalanishib yotar va mehmonlarni O'zbek oyimning tanho o'ziga tashlag'an edi.

Tokchalarga sham'lar yoqilib, vaqt xuftanga yaqinlashib qolg'andan so'ng uyga Otabek kirdi. Ul kirgandan keyin Oftob oyim bilan O'zbek oyim ular oldida o'ltirishni eb bilmadilar-da, sirlashish uchun boshqa uyga chiqib ketdilar. Ularning chiqib ketishini kutib turg'andek, qo'lig'a bir choydish choy ko'targani holda Zaynab kirdi va Otabekdan choy ichib, ichmasini so'radi. Otabek ichmayman, deb javob bergan edi, Kumush orag'a tushdi.

— Men ichaman, o'zingiz ham o'lturing.

Zaynab uncha qistatmadi, o'lturib Kumushka choy quyib bera boshladi. Kumush uni so'zga solib so'radi:

— Manim balo-qazodek yetib kelishim uchun xafa bo'lgandirsiz?

Zaynab Otabekka qarab oldi:

— Nega xafa bo'lay, — dedi, — siz kelmaganingizda ham o'zlari borar edilar...

— Bormas edilar! — dedi Kumush, — men bilan urishib kelgan edilar...

Otabek Kumushka yer ostidan kulib qaradi, Kumush ham kulib javob berdi.

— Shu kishi birav bilan urishadirlarmi? — dedi Zaynab, — ikki yildan beri menga bir og'iz qattig' so'z aytkanlarini bilmayman...

— To'g'ri aytasiz, — dedi Kumush, — bu kishi emas, men urishkan edim... Bu kishida sira gunoh yo'q va arazimizga bir to'ng'uz sababchi bo'lg'an edi.

— Kim balo ekan ul? — dedi Zaynab.

— Bizning shaharning eng yaramasi, — dedi Kumush va Otabekdan so'radi, — siz eshitdingizmi, yaqinda o'shani bir bek o'ldiribdir?

¹ M u n g l u g' — ojiz, mushtipar.

Otabek kulimsiradi:

— Eshitdim...

— O'sha bekning haqiga eshitkan kunimdan beri duo qilib kelaman...

Zaynab so'radi:

— Sizlarda qanday dushmanlig'i bor ekan?

Otabek «endi nima deysan» degandek qilib Kumushka qaradi. Kumush bo'lsa parvosiz javob berdi:

— O'sha to'ng'iz uylanmakchi bo'lib manim bir o'rtog'img'a sovchi qo'yib yurar edi... Men ersa o'rtog'imni unga tegishdan aynatkan edim. Aynatishim halig'i to'ng'uzning qulog'ig'a yetib meni bu kishiga chaqibdir. Bu kishi bo'lsa, nega biravni o'rtasig'a tushasan, deb mendan xafa bo'ldilar...

«Bu kishi» Kumushning yolg'on uyushdirishidan kuldi, Zaynab ersa erini oqlab tushdi:

— Ayb sizda ekan, — dedi, — siz ham nega biravning o'rtasig'a tushasiz?

— Ayb mendalikka menda, — dedi Kumush va Otabekka qaradi. — Nafsilamrga qarag'anda ayb bizning oramizg'a cho'p bo'lib tushkan xolamning qizi Zaynabda, shundog' emasmi? — deb so'radi.

Otabek sachrab Kumushka yuz o'girdi:

— Bu o'rtag'a Zaynabni nimaga kelturib tiqasiz, endi?

Kumush kuldi va eski holini buzmadi:

— Siz hovliqmang, bek, — dedi, — tunovi kun xolamnikiga borg'an edim, xolam qizi Zaynabdan shikoyat qilib hamma gapni Homid cho'chqaning qulog'ig'a yetkizguchi o'z qizi Zaynab gumbaz bo'lg'anini birma-bir aytib berdi, bildingizmi?

Otabek zo'rg'a-zo'rg'a xaxolashdan o'zini tutib qoldi:

— Nima bo'lg'anda ham ayb sizda, nega boshda o'zingiz bu ishka aralashdingiz, axir? — dedi.

Zaynab:

— O'zingizning aralashishingiz chakki-da, — deb qo'ydi.

Kumush jiddiy tus oldi:

— Siz aytkandek Zaynab gumbazda ham ayb yo'q, menga qolsa hamma gunoh bek otam bilan xon oyimda, — dedi. — Orzu-havaslik joyni qidirmasdan qizlarini bir kishiga berib qo'ya qolsalar — albatta bu savdolar

yo‘q edi... Nahotki ikki yildan beri necha bechorani zir qatnatib ovora qilsalar, Toshkand qishlog‘i bilan Marg‘ilonning orasi ozg‘ina yo‘lmi, axir?

Otabek xaxolab yubordi:

— Hamon aybni o‘z bo‘yningizga olmaysiz, astag‘firulloh...

Zaynab Kumushdan:

— Bek otangiz bilan xon oyingiz kim?

— Haligi men aytgan o‘rtog‘imning ota-onalari... Orzu-havas qidirib bechora qizlarini qaritib qo‘ydilar.

— Nega siz tayyor kuyavdan o‘rtog‘ingizni aynatdingiz?

— Davlati bo‘lsa ham o‘zi teri namoyish edi... Kishi davlat uchun erga tekkandan yerga teksin...

— Albatta, — dedi Zaynab.

Otabek Kumushning so‘z o‘yuniga ajablanar va xoy shayton, degandek unga qarar edi.

Kumush yana tinchiy olmadi:

— Bizning urishib qolishimiz uchun Karim sandiqchining ham daxli bor, — dedi.

Otabek jo‘rttaga so‘radi:

— Qanday daxli bo‘lsin. Sizga qolsa, butun shahar daxldor ekan-da?

— Shoshmang jonim, — dedi Kumush, — nega o‘ylamay-netmay eshigiga bosh urib kelgan bir yigitni quvlab soladir?

— Astag‘firulloh... uning quvlanishig‘a ham Homid sabab bo‘lg‘an. Homidning yomonlig‘ig‘a ersa siz sabab bo‘lg‘ansiz...

Zaynab nimadir so‘ramoqchi bo‘lg‘an edi, Kumush unga yo‘l bermadi.

— U ham emas, bu ham emas, — dedi, — hammasi xudoning taqdiri.

Otabek:

— Ana endi to‘g‘ri aytdingiz.

Kumush:

— Ikki o‘rtada dum qidirib quloqdan ham ajralg‘an puchug‘ oyimning holi ham xudoning taqdiri!

Otabek kuldi. Zaynab keyingi so‘zlarga tushuna olmagan, shunga ko‘ra Kumushdan izohlar olmoqchi edi. Kumush unga izohlar uyushdirishni xohlamaganliqdan so‘zni chetka chalg‘itib yubordi:

— Necha yoshqa kirdingiz, Zaynab opa?

- O'n to'qquzg'a shekillik.
- Hali siz bola ekansiz, — dedi Kumush.
- Siz nechaga kirdingiz?
- Meni so'ramang, men endi qarib qoldim...

Zaynab unga hasadlanib qaradi va kuchlanib aytdi:

- Hali yoshqa o'xshaysiz-ku.
- Necha yoshqa kirgan deb o'ylaysiz?

Zaynab Kumushning to'lib yetmagan gavdasiga va o'n olti yoshlar chamaliq g'ubor tegmagan husniga hayron bo'lib, mulohazasini aytishdan qo'rqdi. Zaynabka qolsa ehtimolki Kumush o'zidan ham yosh chiqar edi.

- Men qayoqdan bilay...
- Yigirmaga kirdim.
- Mendan bir yosh katta ekansiz.
- Sizdan albatta kattaman, — dedi Kumush.

Kumushning «albatta kattaman» degan so'zini Otabek ichidan tasdiqladi, uning husndagina emas, aqlda va boshqada Zaynabdan necha barobar yuqorida ekanini o'yladi. Orag'a bir necha daqiqaliq so'zsizlik kirdi. Otabek yer ostidan Kumushka nigoh tashlar, Zaynab gilamning popugini chirmab nimaningdir xayolini surar, Kumush bo'lsa hech kimga ham qaramay mudrag'an sumol o'lturar edi. Kumushni bu holda ko'rib Otabekning yuragi achidi...

- Yo'lda charchag'an ko'rinasiz, Kumush.

Zaynab gilamdan ko'zini oldi, Kumush mudrashdan cho'chidi...

- Qaydam...
- Biz ketaylik, siz tinchib uxlang, — dedi Otabek.
- Mayli... Xuftanni ham o'quy olmaydirg'an o'xshayman.

— Zarari yo'q, — dedi, — yolg'iz qo'rqmaysizmi... Yoningizda Zaynab yotsinmi?

— Zaynabnisa siz bilan yotsin... Men yolg'izliqg'a o'rganganman...

- Onangizni chaqirib beraylik bo'lmasa.
- Rahmat.
- Yolg'iz yotib qolgangizni ayniqsa oyim eshitsa...
- Siz bilan Zaynabnisa yolg'iz yotib qolg'animni aytmasangiz, hech kim bilmaydir... O'rin o'shami?

Zaynab nimagadir juda ham quvonib ketdi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Kumushni o'rin yozishg'a qo'ymay o'zi par to'shakni olib yerga soldi.

Kumush mudrag'an ko'yi Zaynabka tashakkur aytib to'rdagi burchakka o'lturib oldi. Otabek berigi burchakdan turib uni qo'li bilan yanar va kulimsirab xo'mrayar edi. Kumush mudrag'an ko'yi, suzilgan ko'yi iljayib javob berar edi...

O'mini solib bitirgandan keyin, Zaynab qanoatlanib uydan chiqmoqchi bo'lg'an edi, uni Kumush to'xtatdi:

— Zaynabnisa, — dedi, Zaynab qaradi, — bu kishini tashqarig'a chiqib yotishg'a qo'ymang, tuzikmi?

— Nimaga?

— Nimagaki, dadamning ko'ngliga gap keladir.

— Xo'b, — dedi Zaynab va eshitdingmi degandek qilib eriga qarab olg'andan keyin uydan chiqdi. Uning keticha Kumush Otabekka qattig' qilib aytdi:

— Qani, siz ham uyingizga!..

Zaynab juda ishong'an holda o'z uyiga borib yetdi.

— Chindan aytib yotibman, eshitasizmi?

Otabek o'zini g'aflatka solib Kumushning yonig'a bordi:

— Siz...

— Men?

— Siz quvsiz...

— Men quv emasman, — dedi kulib Kumush, — men hali urushig'liq holdaman, yarashqanim yo'q.

— Boya nimalarni so'zladingsiz, sir ochiladimi, deb jonim bo'g'zimg'a keldi.

— Nega sir ochilsin? — dedi, — men siz bilan o'tkan ishlar haqida so'zlashmoqchi bo'lib turar edim — o'zi jo'rttaga kirib keldi. Men ham so'zimni to'xtatmay jo'rttaga boshqa yo'lda aytib chiqdim. Nima, bir narsa payqadimi?

— Payqamadi-ku... Shundog' bo'lsa ham men juda qo'rqdim.

— Hali shu yuragingiz bilan uch kishini o'ldirdingizmi, men ishonmayman, — dedi Kumush va Otabekning xanjar tekkan qo'lining chizig'ig'a ko'zi tushdi. — Pichoq yomon kesipti... Chumchuq so'ydingizmi? Qani chiqing, men yotaman.

— Yota beringiz.

— Sizning oldingizda yeshinaymi?

— Uyalsangiz men yuzimni o'girib turay, — dedi va yuzini chetka burdi.

— Qaramang bo'lmasa, — dedi Kumush yeshinar

ekan, — «bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q» degan so'zni besh-olti qayta takrorladi va o'ringa kirib olg'andan keyin ham «bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q» deb kular edi.

Otabek nihoyatsiz «bo'lg'ani yo'q» dan zerikib qaradi:

— Aldamchi.

— Bu aldashlar — aldash emas, siz hali qarab turing, qochqoq.

— Aniq qo'rqmaysizmi yolg'iz?

— Nega qo'rqay, ikki yil yolg'iz yotib, endi juda o'rgandim... Ehtimol siz yolg'izliqdan qo'rqarsiz.

— Kinoyangiz...

— Bu kinoya emas, to'g'ri so'zim, — dedi Kumush, — men bu holda yolg'iz ham emasman...

— Bu nima degan so'zingiz tag'in?

— Ya'ni hamrohing bor, deganim — mendan qo'rqmang, deganim...

Otabek yana tushunmadi...

— Hamrohingiz...

— Hamrohingizmi? — dedi Kumush, — hamrohing biravning xayoli, biravning fikri. Bas, bundan ham yaxshi rafiq bormi? Ba'zi vaqtlarda bu yo'ldosh uyqudan ham shirin.

Otabek «hamroh»ga tushundi va yotib Kumushning yuzidan o'pdi:

— Lekin men bu so'zingizga ishonmayman.

— Nega ishonmaysiz?

— Negaki, siz anovi... kechasi hamrohsiz edingiz...

Pish-pish uxlar edingiz...

Kumush Otabekning yelkasiga qo'lini tashladi:

— O'shal vaqtlarda hamrohsiz uxlag'anim to'g'ri, — dedi, — chunki biravlardan butunlay umidim kesilgan, hamrohing menga hamisha umidsizligina berar, dahshatimnigina ortdirar edi. Ammo o'sha kunlarda uyqu menga juda shirin bir narsa bo'lib qolg'an, men uyqudag'ina biravlarni ko'rar va kunduzlari ham uyqu qidirar edim. Endi bo'lsa yana yo'ldoshim xayol... Tag'in nima deysiz?

— Hech narsa demayman... Lekin siz ikki yil burung'i Kumush emassiz.

Kumush ko'rpaga burkanib oldi:

— Chiqing... uyqum keldi.

Otabek zo'rg'agina o'rnidan turdi... Ul uzog'lash-

qandan keyin Kumush sekingina yuzidan ko'rpani oldi va mudroq ko'zlari bilan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek havlidag'i oyog' tovshini eshitib, tokchadag'i sham'lardan uchtasini o'chirgan edi, darichadan Zaynab ko'rindi: «Hali ham shu yerda ekansiz, men sizni tashqarig'a chiqq'ansiz, deb o'ylabman...» dedi. Otabek javob bermay qolg'an sham'larni o'chirdi. Zaynabning «hali ham shu yerda...» so'zi bilan Kumushning ko'zi uyqudan ochilib ketkan edi... Otabek eshikni yopib chiqdi.

12. KUNDASH — KUNDASHDIR

Kumush qayin otasi bilan qayin onasiga uch-to'rt kunning ichidayoq o'zini ko'rsatib qo'ydi, shirin va aqllik muomalalari bilan ularni o'ziga maftun qildi. Yusufbek hoji «bu odam farzandi emas — farishta» der, orada Zaynab bo'lmasa «farishta», deb atamoqqa ham hozir edi. O'zbek oyim bo'lsa eski kina va adovatlarni qaytib kelmas dunyosiga jo'natdi. Tevarakdan marg'ilonliq, kelinni ko'rish uchun kelguchi xotinlarga muomalani yana ham yuqoriroqdan turib qila boshladi. Har bir «keliningiz ajabmi?» deb Kumushka suqlang'uchi xotinlarga, «Manim chin kelinim Marg'ilonda edi-da!» der edi. Goho O'zbek oyimning o'zi ham Kumushning husniga va muomalasiga ajablana boshlar, hojini ovlog'roqda uchratib qolsa, «alhazar, o'g'lingizdan — uylangan xotinini qarang», deb qo'yar, hoji bo'lsa, «o'zing bilgan sihrchi hindi sening ham boshingni aylantiribdir...» deb iljayganda, O'zbek oyim «rost, bu kelinning husnidan ham boshqa yana tag'in bir alohida xosiyati borg'a o'xshaydir!» deb kular edi. Kumush o'zini ko'rgan kelguchi xotintlardan ko'proq olqish olsa (albatta oshkora emas), xotinlarning jo'nashi bilanoq darrov O'zbek oyim Oybodoqdan isiriq tutatdirib avval Kumushka, undan keyin ko'ngli qolmasin, deb Zaynabka soldirar, agar Otabek ko'rinib qolsa, uni ham quruq qoldirmas edi.

Egasini siylag'an itiga suyak tashlar, qabilidan qizlari tufayli qutidor va Oftob oyimlar ham juda yaxshi izzat ko'rar edilar. Qutidor kelganidan beri bir soat ham uyda bekor qolmay, har kun Yusufbek hojining muxlislaridan birining uyida mehmon va hojining suhbatidan mamnun

edi. Oftob oyimni bo'lsa O'zbek oyim o'tqizg'ali joy topmas, quda so'zi o'rniga — singlim deb xitob qilar, oshni ham uning ra'yini so'ramasdan buyurmas edi.

Kelganlarining o'n beshinchi kunigacha shaharning kazo va kazo xotinlarini qabul qilib o'tkardilar. Ya'ni Oftob oyim Toshkandning yuz boshi oyimidan tortib, ponsadboshi, qo'rboshi to o'rda oyimlarig'acha tanishib oldi va ularning har birlaridan kutilmagan darajada izzat, hurmat ko'rdi. Bu oyimlarning har birlaridan — «albat-ta biznikiga mehmon bo'lmasdan ketmaysiz, egachi» degan takliflar ham hisobsiz edi. O'zbek oyimning lozim topishicha, bu takliflardan faqat o'n chog'lug'i ijobat etiladigan bo'lib va birinchi martaba Normuhammad qushbegining xotini Sorabek oyimnikiga, ya'ni o'rdaga borilmoqchi edi.

O'n oltinchi kun mehmon oyog'i tovsillanib, O'zbek oyim Sorabek oyimga o'zlarining borishlaridan xabar yubordi va Hasanaliga aravani qo'shmoqqa buyurdi. O'rda oyimlarining turmushlarini ko'rmagani uchun Kumushning ham ular bilan birga borg'usi keldi va ertalab choy ustida Zaynab tilga kelturib, «Zaynabingiz ham boradimi» deb so'rag'anida, O'zbek oyim: «Zaynab bir martaba borish bo'lsa borg'an», deb javob berdi.

— Men-chi?

— Sen ham bormaysan.

Kumushning ma'ysulanib qilg'an sukutidan keyin, O'zbek oyim mundog' izoh berib chiqdi:

— Sen Toshkanddagi Yusufbek hojining kelini bo'lasan, bolam! Chorlamag'an joyga borish uchun se-ning kafshing ko'chada qolg'an emas, — dedi.

Otabek qayoqqadir ot minib ketgan edi. Yusufbek hoji bilan qutidor Solihbek oxundning Ko'kaldosh hujrasiga mehmon bo'lib ketganlar. Faqat bu kun uyda qoladig'anlar — Kumush, Zaynab va Oybodoq edilar.

O'zbek oyim yo'lakkacha kuzatib chiqq'an Kumush bilan Zaynabka qarab arava yonidan kuldi:

— Ikki kundash uyni xoli topib tag'in yulishmanglar! Oybodoq, sen kundashlardan xabarsiz qolma!

Oftob oyim aravaga minar ekan:

— Xudoy saqlasin, oyi! Shukur, ikkalasining ham aql-hushi boshida! — dedi.

¹ Chorlashdan maqsad maxsus hozirlikdan so'ng chorlag'uchiga kiyimlar, sarpolar tikdirib mehmonga chaqirishdir (*mual.*).

— Bular kundash emas — egachi-singil-ku! — dedi otning jilovidan ushlab Hasanali.

— Meni tashlab ketkaningiz alamini Zaynabdan olmasam kimdan olay, — dedi kulib Kumush va darbozaning halqasi bilan o'ynar ekan: — a, yulishamizmi? — deb Zaynabdan so'radi. Zaynab javob bermadi.

O'zbek oyim Oybodoqqa ba'zi ta'limotlarni bergandan keyin kelinlariga:

— Tushda issig'siz qolmanglar! — dedi. Arava qo'zg'aldi.

Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga qaytib kirdilar. Kundashining so'zsiz, nesiz o'z uyiga kirib ketkani uchun o'ylanib, bir oz havli yuzida to'xtadi, so'ngra bu ham o'z uyiga burildi.

Kundan-kunga Zaynabning susayib, o'ziga begonalashib borg'anini ul yaxshi onglar edi. Bu kun bo'lsa o'ynab aytgan so'zi javobsiz ham qoldirilib, bu hol yana uning miyasini qotirdi. Ko'nglida bir xiralik bilan borib daricha yonig'a o'ltirdi. Zaynabning hasadini qo'zg'atmas uchun Otabek bilan muomalada qilg'an ehtiyotlari zarracha foyda bermaganiga hayron, endi qaysi yo'sunda mirosani sozlash yo'llarini o'ylar edi. O'n besh kun ichidayoq buncha keskinlashkan Zaynabning ichki adovatining bir oyda qaysi darajalarga borib yetishini o'ylar va mirosa bu holda ketgan taqdirda bu uyda uzoq qola olmasini fahmlar edi. Lekin bu uydan chiqib ketishni, bir-ikki oylab Otabekni Zaynab qo'lig'a topshirib qo'yishni yana muvofiq ko'rmas, ya'ni Kumushda ham bir qizg'anchiqlik hissi uyg'ong'an... Fikri shu yerga yetkanda qaysi kunidir Otabekning Zaynabka boshqacharoq qilib kulib qarag'ani va Zaynabning shu vaqtdag'i oydek jozibalik to'la yuzi ko'ringandek bo'ldi... Bu ko'rinishdan so'ng ul sakrab o'rnidan turdi-da, tokchadag'i oynani oldi va o'ziga qaradi...

Ma'lumki, kishi oynaga boqqanda nechog'liq aybsiz bo'lsa ham o'zini bir kamchiligi orqaliq ko'radir. Shunga o'xshash bir qarashda Kumush ham o'z-o'zidan rozi qolmadi. Shahlo ko'zlar, o'siq jinggila kopraklar, qunduz qosh va qora xollar va boshqa latofatlar o'ziga pisand bo'lmadilar... O'zini Zaynabka qarag'anda siqiq, yosh, bolasifat ko'rdi... Oynani tokchag'a qo'yib Zaynabka chinlab hasadlangan holda kelib boyag'i o'rniga o'lturdi. Anchagina o'ylab o'lturg'andan keyin ko'ngliga «u meni

suysa bo'ldi-da», degan gap keldi... O'zining bu hukmi-ga rozi bo'lmadi, go'yo o'zining suyilishi bir necha oyliqqag'ina o'xshar, Zaynabning to'lg'an oydek yuzi bu suyilishka shu besh-o'n kunning ichidayoq xotima beraturg'andek ko'rinar edi. Shu ko'rinish orasida Zaynabni yana o'z ko'zidan yaxshilab o'tkarmakka va uning husn kuchini sinamoqqa qaror berib o'rnidan turdi...

Kumush kirganda Zaynab daricha yonida to'ppi tikib o'lturar edi.

— Oyim aytkandek, — dedi kulib Kumush, — siz bilan yulishqali keldim.

Zaynab to'ppisini qo'yib o'rnidan turdi:

— Men ham oldingizg'a chiqaymi, deb turg'an edim...

Kumush istehzo bilan kuldi:

— To'ppi tikib o'lturibsiz-ku, manim oldimg'a chiqarmidingiz, barakalla sizga, — dedi. Zaynab bir sabab ko'rsatilmay o'ngg'aysiz holda qoldi. Darhaqiqat, uning bu ishi ochiqdan-ochiq bolalarcha ketgan edi. Kumush uni o'ngg'aysiz holdan chiqarish uchun tikilgan to'ppini yerdan olib ko'rgan bo'ldi.

— Chokni yaxshi tikar ekansiz, kimga?

— Biravga atag'anim yo'q, axir bittasi kiyar... O'lturing.

Ikki kundash qarshima-qarshi o'ltirishdilar. Kumush unga tikilib-tikilib qarar edi... Zaynab boyag'i o'ngg'aysizliqdan hali chiqib yetmagan, qizarinqirab yerga boqqan edi. Bir-ikki daqiqani so'zsiz kechirdilar.

— Chiqmag'animni ham ko'nglingizga olibsiz-da, — dedi nihoyat Zaynab.

— Nega ko'nglinga olay, men yosh bolamanmi, — dedi,— kelganimga o'n besh kun bo'lmasdan o'zingizni chetka tortib boshladingiz... Men siz bilan egachi-singil bo'larmiz, deb o'ylag'an edim...

— Hali nima bo'libmiz... Arzimagan gapni ham ko'nglingizga olabersangiz...

— Bu arzimagan gapmi? — dedi Kumush, — uyda hech kim yo'qlig'ini bilaturib o'zingizni chetka tortasiz... Bu esa yuzingni ko'rishga toqatim yo'q deganingiz bo'ladir.

— Qo'ying-chi... O'zingiz har bir narsani ham ko'nglingizga olaberar ekansiz... men unaqa emasman...

Boshlanishda anchayin hazilga o'xshab ko'ringan bu kinaxonliq kutilmagan joyda bir tus olib ketdi. Kumush o'n besh kunlardan beri yig'ilib kelgan achchig'ini bir varakay to'kib soldi:

— Men ko'nglimga olsam arziydirganini bilib olaman, — dedi.

— Oldingizg'a chiqmag'anim yuzingizni ko'rmaslik uchun bo'lg'anini siz qayoqdan bildingiz, manim ichimga kirib chiqmag'andirsiz-ku, axir?

Zaynab ham ancha qizishib oldi. Kumush undan ham oshib tushdi:

— Bilish uchun ichingizga kirib chiqishim shart emas... Ba'zi ishlaringiz ichingizdagini menga ochiq so'zlaydir.

— Qaysi ishlarim?

— So'ramang...

— Bilmagan bo'lsam bildirib qo'ying, axir.

— Aytsam yana achchig'ingiz qistaydir...

— To'g'ri gap bo'lsa achchig'im sira qistamaydir...

Yaqinroqda yumish qilib yurgan Oybodoq eshitmasin uchun sekinroq tovushda:

— Qistamasa aytay, — dedi Kumush, — eringiz manim olding'a kirsa, nega ishingiz bo'lsa-bo'lmasa kirib o'ltirib olasiz-da, yolg'iz qolg'animda kirmaysiz?

— Shundog' deyersiz, deb turg'an edim o'zim ham — dedi Zaynab, — kirishimni ham ko'nglingizga olg'an bo'lsangiz, endi mundan so'ng kirmaganim bo'lsin.

— Qani, to'g'ri gapka achchig'ingizning qistamag'ani?

— Axir, eringiz bilan yolg'iz o'ltirg'aningizda mundan so'ng kirmayin deyaрман-ku.

— Egrilikka olmang, Zaynab, — dedi Kumush, — men bu gapni yonimda erim bo'lg'anda kirma, deb aytmadim, balki boyag'i so'zimning isboti uchun aytdim...

Bu o'rinda ikkisi ham jim bo'ldilar. Oybodoq darichaga kelgan edi:

— Tushlik osh vaqti bo'ldimi, nima tomoq qil-samikin?

Kumush Zaynabka qaradi:

— Nima tomoq buyuramiz?

— Sizdan so'rayapti...

— Zaynabnisa yaxshi ko'rgan tomoqni qilingiz, — dedi Kumush.

— Lagʻmon qilaymi? — deb Oybodoq Zaynabka qaradi.

— Tomoqqa ishtihom yoʻq, oʻzingiz bilganingizcha qilabering.

Oybodoq ketdi. Uning keti bilan Zaynab «tavba» deb qoʻydi.

— Tavba demang, Zaynab... Bu gaplar ayniqsa siz bilan menga kelishmasa ham azbaroyi meni yolgʻiz tashlab qoʻygʻaningizdan aytdim... men sizning uyingizga butun umrga kelgan emasman... Atigi uch-toʻrt kun qayin ota, qayin onalarimni koʻrib ketish uchungina kelganman. Shunchalikka bir-biravimizdan chetlashib, mingʻayishib yurishimiz kishiga ogʻir kelar ekan.

Kumushning «uch-toʻrt kuni...» bilan Zaynab yorishib ketgandek boʻldi:

— Voy oʻlay, Kumush opa, — dedi Zaynab boʻshashqan ohangda, — chindan ham koʻnglingizga olibsiz deyman. Koʻnglimda tariqdek yomonligʻim boʻlsa, ertagacha yetmayin.

«Ketish» soʻzini eshitib ond ichib boshlagʻan Zaynabka Kumush ichdan kulib qoʻydi va «endi oʻlsam ham ketmay, sen qarab tur!» deb yandi.

Shundan keyin oradan gap-soʻz toʻxtagʻandek boʻldi. Kumush tizzasini quchoqlab nimanidir xayolida, Zaynab boʻlsa qatimini uzun tortib toʻppisini tikar edi. Anchagina shu holatda qatim tortqandan soʻng Zaynab sekingina qarshisidagʻi gʻayri rasmiy yovgʻa yovlarcha qaradi. Uzoqqina qarab turgʻandan keyin oʻziga ham sezdirmaslik qilib entikdi, yana uch-toʻrt qatim tortti...

— Siz munchalik qoʻrqmasangiz ham boʻlar edi...

Kumush bir oz javobsiz qoldi va surilib devorga suyaldi:

— Nimadan ham qoʻrqmasam boʻlar edi?

— Axir... jek koʻrmasangiz¹ ham... deyman-da...

— Men kimni jek koʻribman?

— Bilarsiz axir, kimni...

— Uyat, Zaynab!

— Sizniki ham uyat!

Yana ikki kundash hujumga hozirlanishqan xoʻrozlardek bir-birlarining ustlariga hurpayishdilar.

— Nimam uyat? — deb soʻradi Kumush.

¹ Jek koʻrmoq — gʻayirlik qilmoq, qizgʻanmoq.

— Men erim bilan o'lturganda ustimga kirma, de-
yishingiz albatta uyat.

— Avvalo men bu so'zni sizning haligi qilg'ingizga qarshi aytdim. Agar siz buni chinga hisoblag'an bo'lsangiz, men ham sizdan chinda so'rayin: siz eringiz bilan o'lturganda men ustingizga kirdimmi?

Zaynab bu savolning javobiga qolg'anda bir oz tutiliqdi. Chunki, Otabek Zaynab yonida bo'lg'anda Kumushning kirganini xotirlay olmadi.

— Siz kirsangiz albatta ko'kragingizdan itarmas edim, — dedi Zaynab. — O'zingiz jek ko'rganingiz uchun meni ham o'zingizdek fahmlab kirmaysiz.

— Kishini bo'g'asiz, Zaynab! Gapka temirchilik yaxshi emas!

— Gapka temirchilikdan xudoy saqlasin, ota-bobom temirchi o'tkan emas.

— Kim sizga — otang temirchi deyapti?

— Axir so'zingizning sirasi shunga keladi-da...

— Tavba, — deb kuldi Kumush, — jek ko'rasan, deb bir aytasiz, o'zingdek fahmlaysan, deb uzib ulaysiz, sen qo'rqmasang ham bo'ladi, deb tag'in nina tiqasiz... Mana shuni gapka temirchi, deb aytadilar.

— Rost-da axir, siz qo'rqmasangiz ham...

— So'zlay bering.

— Axir...

Zaynab o'zining xatosini ongli va gapuralmay g'o'ldiradi. Kumush esa buni sezib Zaynabning o'z og'zidan iqrор etdirish ko'yiga tushdi.

— Men tushundim, — dedi, — sen qo'rqmasang ham bo'ladi ering seni yaxshi ko'radi, demakchisiz.

Zaynab ishini to'xtatib bo'zrayg'ancha Kumushka qarab qoldi... Bu xatosini o'nglash uchun esiga hech gap kelmas edi:

— Axir... menga o'xshash sizni ham ishondirib qo'yg'andirlar.

— Sizni nimaga ishondirg'anlar?

— Axir... Men sensiz turolmayman, deb sizga ham aytandirlar...

— Hech.

— Sizga aytmagan bo'lsalar... menga yuz qaytalab aytadirlar... U kishini sizga ham shunaqalar, deb o'yabman...

O'zi aslo ishonmag'an shuncha yolg'on gaplarni boyag'i dovdırash holatida ilhom ravishda to'qib yubor-

di. Uning bu dovdir gaplari g'alaba qozonmoqchi bo'lg'an Kumushni dovdiratti, boyag'i oyna yonida tug'ilgan shubhasi chinga chiqq'andek bo'ldi va muhokama xususiyatini yo'qotdi. Zaynab to'g'ri aytadi, deb o'yladi, agar uni yaxshi ko'rmaganda Toshkandga kelishimni kutib o'lturarmidi?..

Zaynab bu yolg'onlash natijasidan qo'rqib, o'ngu ters ishiga yopishdi. Kumush moddiy hayotidan ayrilg'an jonivordek bo'shshadi. Oybodoq ona tarafidan ikki kundash o'rtasig'a qo'yilgan tushlik bir necha vaqt sovib yotdi. Zaynabning qo'rqa-pisa «oling, opa»sidan so'ng ikki taraf ham lagandan chimchigan bo'lishdilar-da, birin-sirin qo'lni dasturxon chetiga artishdilar...

Shundan birar soat keyin Otabek qaytib Zaynab tomondan qarshi olindi. Ust to'nini yeshib Zaynabka bergandan so'ng, qaysi uyga kirish to'g'risida havli yuzasida bir oz taradudlanib qoldi. Tevaragida g'ildirlab yurgan Zaynabning uyiga kiraberish uchun Kumushning mulohazasini qilar, Kumushning oldig'a kirmak uchun Zaynabni o'ylar edi. Kumush uyda ko'rinmadi, shunga ko'ra «uxlag'andir», deb o'ylab Zaynab bilan kirdi. Zaynab oyog'i olti, qo'li yetti bo'lg'an holda erini to'rt qavat ko'rpacha ustiga o'tquzib, yoniga uchta par yostiqni uydi. Erining mahsisini artishka ko'maklashib, yelpib qo'yimoq uchun izn so'radi. Otabek uzr aytib bunalik mehribonchilik ma'nosidan cho'chib qo'ydi. Otda kelgan bo'lsa ham kunning issig'lig'idan bir piyola choyga muhtoj edi. Choy so'zi og'zidan chiqmasdanoq Zaynab o'choq boshig'a yugurib ketdi. Uning keti bilan Kumushning uyiga qaradi. Eshik va darichalar ochiq bo'lsalar ham uyda birav ko'rinmadi.

Kumush kelgandan beri Otabek kun sayin o'zini siqiqroq bir doiraga kirib borg'anlig'ini sezar edi. Adimini sanab bosish, bir cho'qib sakkiz yoqqa qarash kabi ehtiyotlarga ta'limotsizoq o'rganib qolg'an, buning ustiga bir xil o'ngg'aysizlig'i ham yo'q emas edi... Uning o'tkan kunlari, ya'ni Kumushka Marg'ilonda qiladirg'an muomala va aloqasi Zaynabka qorong'i, shu qorong'iliqdan foydalanib Zaynab bilan muomalasi o'zi tilagancha. Ammo endi o'sha holatni davom etdirish mumkin emas edi. Kumushka kulib qarasa, Zaynabka ham shundog' qilmoqqa, unga qandog' muomala qilsa, bunga ham shundog' qilishg'a majbur edi. Biroq buning birinchisi

yurakdan, ikkinchisi... Birinchisini tavsif qilib ko'rsatish nuchukkim, biz shu o'ringacha ko'b qog'ozlarni qoralab kelamiz, o'qug'uchini ham zeriktirmay orqamizdan ergashdirgandek bo'lamiz, chunki Otabek va Kumush ishqlarida samimiyat, yana to'g'risi she'riyat bor edi. Ikkinchi masala ustiga o'tib tahlil qilmoqchi bo'lsa, Otabekda majburiyatdan boshqa hech gap topolmaymiz, topgan bilan o'qug'uchig'a qiziqarliq bir narsa chiqmaydir. Qahramonimizning hozirgi «majburiyati» sabablarini muhtaram o'qug'uchilar yaxshi his etsalar ham yana biz bir daraja o'z tomonimizdan ularni sanab ko'rsatamiz:

Din adolatka buyuradir va ota-onaning hurmatlari ko'ndalang, majburiyatning eng kuchligi ham nozigi — mundan bir necha hafta ilgari Zaynab avval martaba yurak dardini ko'z yoshlari ichida ochib berdi. Hammadan ham mana shu keyingisi Otabekni siqib tashlag'an edi. Bu dard ayniqsa Otabekka uch yildan beri sinashta, ul bu dardning achchig'-chuchugini uch yil bo'yi totib kelar va shuning uchun ham boyag'i og'irliqni o'z ustiga olmoqqa majbur edi...

Zaynab unga ikki piyola choyni ichirgandan so'ng so'radi:

— Sizni kech qaytarsiz, deb osh qoldirmag'an edik, sovug'roq bo'lsa ham ozroq olib qo'yg'an edim... yesangiz?

Otabek ochiqib kelgan edi, «mayli, bering», dedi. Boyagi gap bilan yeyilmagan lag'mon Otabekning oldig'a keldi. Ustidagi qiymasi bilan laganning buzilmag'anini ko'rib Otabek so'radi:

— O'zlaring yemadinglarmi?

— Yedik. Kumush opa ham shu yerda edilar... Lag'monni uncha xushlamas ekanlar, shekillik, yaxshi yemadilar... U kishi yemaganlaridan keyin men ham yeb o'lturg'ali iymandim...

— Yemagan bo'lsangiz, siz ham olishing, — dedi bek.

Zaynab eridan iymanmay birgalashdi.

Xo'rak orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushning uxlab yotqanini bildi. Tomoqdan keyin Otabek ham bir oz uxlab olish uchun yotdi. Ko'zi uyqug'a borg'ach, faqat shuni kutib o'lturgan Zaynab qo'lida yelpug'ichi bilan yostiq yoniga keldi. Eri juda uxlab ketkandan so'ng yelpiy boshladi... Yelpir ekan, Zaynabning ko'zi Kumushning uyida edi...

Zaynab o'zining bu tasodufiy muvaffaqiyatini kundash nazaridan o'tkuzib olmoqchi va boyag'i da'vosini bir daraja amalda ham ko'rsatmakchi edi.

Zaynab shu holda uzoq fursat erini yelpidi va natijada ma'lum ko'rukni odatdan tashqari bir muvaffaqiyat ichida kundash nazaridan o'tkazdi: nima yumish bilandir uydan chiqq'an Kumush Otabekning yostig'i yonida qo'lig'a yelpug'ich ushlagan Zaynabka ko'z qirini tashlab o'tdi.

Birar soatdan keyin Otabek uyg'ondi. Zaynab ham kundash yuragini un qilg'uchi yel tegirmonini to'xtatmoqqa majbur bo'ldi.

Otabek uyga kirganda yostiq betini tartibsiz soch o'rimlari bilan chulg'atib Kumush uxlar edi. Otabek bir necha daqiqa uning uyquqliq holatiga termulib qoldi va unga rohatsizlik bermas uchun sekingina orqasig'a qaytdi. Uy eshigidan chiqar chog'ida yana bir qarab oldi... Endi uyquqliq ko'z ochilg'an edi.

— Tinch uxlay bering, men ketaman.

Kumush ko'z yumish o'rniga yostiqdand boshini uzdi va yerga tushkan ro'ymolini o'rab, o'lturdi. Uning ko'zi uyqudan qolg'an kishilarning ko'zidek qizarg'an edi. Otabek qaytib kirdi.

— Nega qo'zg'aldingiz, uxlang, — dedi. Kumush javob bermadi, qovog'i solig' edi. — Ko'zingiz qizarib ketipti, uxlay olmadingizmi?

— Tobim yo'q...

— Xudoy saqlasin, — dedi bek va Kumush yonig'a o'ltirdi, — qayeringiz og'riydir?

— Bilmayman, — dedi. Ko'zi tokchadag'i allanarsalarda edi.

Otabek bu ters javobni hazil fahmlab kuldi va Kumushning manglayig'a qo'lini tegizdi:

— Nega bilmaysiz?

— Qo'lingizni oling.

— Nega olay?

— Mendan hazar lozim...

— Sizdan hazar qilmayman...

Kumushning ko'zida bir turlik g'iltillash bor edi:

— Zaynabdan-chi? — deb so'radi.

Otabek daf'atan javob beralmay havli tomong'a qarab qo'ydi:

— Buni... mendan ham siz yaxshi bilasiz.

Otabekning alang'lab javob berishi Zaynabning boyag'i da'vosini chingga chiqarg'andek bo'lib, Kumush juda ham to'nini teskari kiydi va yuzini chetka burdi:

— Yalhaqlikni¹ qo'ying.

Otabek bu holga tushunolmay, Kumushning ko'ziga jiq to'lg'an yosh yana uni shoshirib qo'ydi. Shundog' ham bo'lsa kulimsirab:

— Uyqudan so'l yoningiz bilan turibsiz, — dedi.

— Chunki manim o'ng yonim bilan turg'uzadigan kishim yo'q...

— Adivat shuning uchunmi hali? — dedi bek va kulib yubordi.

Kumush ko'z yoshisini artidi:

— Ha, shuning uchun.

— Shuning uchun bo'lsa arzimaydi...

Kumush ko'tarilib ketdi:

— Ikki yuzlamalig'ingiz va til tegida til saqlag'aningiz ham arzimaydimi?

— Tushunmay yotibman...

— Albatta tushunmaysiz va tushunishni ham tilamay-siz.

Ul Kumushdan munday ters gaplarni umrida birinchi martaba eshitar edi. Bir onda necha xil ehtimollarni o'ylab chiqdi:

— Zaynab sizga bir narsa dedimi?

— Dedi, «Sensiz turolmayman» deb aytkan so'zlar-ingizni ham dedi.

Unga nima bo'lsa ham ikki kundash o'rtasidan ancha gaplar o'tkani bir daraja ma'lum bo'lib, Zaynabning yolg'on-yashiq gaplar bilan Kumush yuragiga o't yoqqanini payqadi. Ammo boyag'i yarim jiddiy vaziyatini buzmay so'radi.

— Zaynabning so'ziga siz ishondingiz?

— Ishonmaydirg'an gapmi?

— Yaxshi, men unga shunday deb aytkan ham bo'layin, lekin shunda ham sizning xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir. Ayniqsa sizdan bu gap...

Kumush indamadi. Otabek uning orqa sochidan tutib sekingina yerga bosdi:

— Qani gapuring-chi menga, orangizdan bir gap o'tdimi, — deb so'radi.

¹ Y a l h a q l i k — ikki yuzlamalik.

— Ha o'tdi, — dedi Kumush va chetka qarab kulimsiradi.

— O'n besh kun bo'lmasdan?

— Mendan boshqa xotin bo'lsa Zaynabingiz bilan birinchi kundanoq arazlashar edi...

— Xudo xayringizni bersin...

— Kesatmang.

— Kesatmasam gapuring.

Kumushning raqobat o'ti bir oz o'cha tushkan edi, uch-to'rt kunlik mojarodan yaxshig'ina hasrat ochildi. Otabek hasratni yarim jiddiy tinglab bordi. Zaynabning keyingi so'zi va so'nggi yelpitish foji'alari ham hasrat qolipig'a birma-bir kirib chiqdi. Hasrat tugalgandan so'ng Otabekning yuzidagi boyag'i yarim jiddiylik ketib, uning o'rnini o'ychanliq oldi. Ul shu holatda anchagina so'zsiz qoldi va oxirda o'zini natija kutib o'lturg'uchi Kumushka qarab kulib qo'ydi.

— Nega kulasiz?

— Chunki yig'lamoqqa arzimaydir.

Kumushning qoshlari chimirildi:

— Zaynabingizning bu qilig'iga men chidalmayman.

— Chidash va chidamasni hozircha bir tarafka qo'yib turayliq, — dedi Otabek, — ammo hammadan ilgari sizdan so'rayman: menga ishonchingiz bormi?

— Bor, ham yo'q, — dedi Kumush va kulimsirab bir oz o'ylanib oldi, — Zaynabning haligidek gaplari kishini shubhaga solar ekan...

— Ammo sizni shubhadan chiqaraturg'an hujjat-laringiz albatta yo'q emas edi.

Kumush uyalg'annamo yuzini chetka burdi, Otabek tovshini sekinlatib davom etdi:

— O'tkan kun sizdan «Toshkandda qolasizmi, yo'q-mi?» deb so'rag'anim ham faqat shunga o'xshash gaplar bilan siz xafalanmang, deb aytilgan edi. Agarda siz siqilar ekansiz, hali ham Toshkandda qolmasligingiz menga ma'qul ko'rinadir. Chunki men sizni shuning singari o'rinsiz ozor chekishingizni xohlamayman.

— Siz quvlamasangiz, men Marg'ilong'a bormayman.

Otabek kuldi.

— Agar siz shunga o'xshash arzimagan gaplar uchun manim ustimga hujum qilabersangiz, albatta quvlayman.

Kumush bir xil o'pkalangan boqishda:

— Sizga ishonsam bo‘ladimi? — deb so‘radi.
— Yuragingizdan so‘rang.
— Yuragim... Yuragim ishonma, deydi.
— Bo‘lmasa bu yurak so‘zi emas.
— Albatta yurak so‘zi.
— Yuragingizning ishonma, deyishka birar vaji bor-
dir?

— Bor.

— Bo‘lsa ayting.

— Yuragim: quvlanishg‘a kim sazovor, deb sizdan so‘raydi... Siz o‘z yuragingizdan olib javob bering.

Otabek maqsadga tushundi, da‘atan javob berishka hayron bo‘lib qoldi. Darhaqiqat, Kumush eng nozik joydan ushlag‘an edi.

Kumush Otabekdan javob kutib o‘lturmay yana dedi:

— Boshqalar yuragini sinab ko‘rishka qudratim yetmasa ham manim yuragim ikki narsani o‘z ichiga sig‘dira olmaydir...

— Sening yuraging ikki narsani o‘z ichiga sig‘diradir, demakchisiz.

— Demakchi emasman, — dedi Kumush, — chunki hech vaqt bo‘ladirg‘an gap emas...

Kumush hamon yuqorida aytilgan bir ma‘nonigina ifoda qilmoqchi bo‘lar edi. Ammo Otabek Kumushning to‘sindan o‘zgarib ketkan xarakter qat‘iyatiga va bir kundayoq, bunchalik masofani o‘tkan keskinlikka juda taajjubda, qarshisidag‘ining suratida emas, siyratida¹ qiziq bir o‘zgarish ko‘rar edi.

— Maqsadingizga yaxshi tushunaman, — dedi oxirda, — har jihatdan qaralg‘anda ham siz bu to‘g‘rida haqlisiz. Ammo o‘shang‘acha... balki buni o‘zingiz his etarsiz, deb o‘ylayman...

Kumush indamay qo‘ydi. Ehtimolki, ul keyingi masala to‘g‘risida erining fikrini bilib qo‘ymoqchi edi...

13. ESON BO‘LSAQ KO‘RISHARMIZ

Toshkandga kelishning yigirmanchi kunidan qutidor Marg‘ilong‘a qaytish fikriga tushdi. Hoji va Otabeklar yana bir necha hafta qolishg‘a qistasalar ham, bo‘lmay uzr aytdi: «Uy yolg‘iz, faqat To‘ybeka bilan Oysha ona;

¹ Siyrat — ichki holat.

hollari nima kechti, nima qo'ydi ma'lum emas. Boshqa tarafdān o'zīmning savdo ishlarim ham o'lda-jo'lda, shunchalik mehmon bo'ldiq. Bas, qilg'an izzat va ikromlaringiz uchun rahmat», dedi. Hojining: «Endi kelin bolani yubormaymiz-da», deb kulishiga — «Manim bolam emas — sizniki, u yer ham bu yer ham o'zining uyi, janobingiz nimani muvofiq ko'rsalar, menga ham ma'quli o'sha», dedi. Hoji birmuncha gap aylantirib, «O'rtadan anovi gaplar o'tmagan bo'lsa edi, albatta bu yerda olib qolmas, zeroki, sizning bag'ringizni bo'sh qo'yish insofdan bo'lmas edi. Agar sizga og'ir tushmasa yurtdagi gap-so'z bosilg'uncha birar yil Toshkandda tursin, so'ngra Marg'ilon borsin, derdim», dedi. Qutidorg'a ham bu mulohaza juda ma'qul tushib «bu mulohazalari beandoza to'g'ri, albatta munda birar yil turishi lozim va lobid!» deb javob berdi.

Kumushning Toshkandda qolishig'a otasi shunday yovosh qaradi, bu to'g'rida Oftob oyimning fikr va rizolig'i bilan hisoblashish emas, hatto uni ko'ngliga ham kelturib ko'rmadi. Holbuki Marg'ilondan chiqishda Oftob oyimning «Kumushni Toshkandda qoldirmaysiz!» deb qo'yg'an birinchi shartiga qayta-qayta qo'l qo'yg'uchi shu qutidor edi. So'zni cho'zmoqqa hojat yo'q: erlarimizning Oftob oyimlarga qarashi hamisha shundan boshqa emas.

Qaytish xabari Oftob oyim qulog'ig'a yetishkandan keyin uning avvalgi uchrashishi qizi bilan edi. Chunki eriga qarag'anda ham ko'broq ixtiyorni qizida bo'lg'anini yaxshi bilar edi.

Shu xabarni Hasanalidan eshitishi ila to'g'ri Kumushning yonig'a kirdi:

— Kumush, — dedi kulimsirab, — qaytar emishmiz, dadang aytibtilar.

Kumush qo'lida nimadir tikib o'lturg'an edi. Ko'zini ishdan olmadi:

— Qaytsalaringiz, xayr-xo'sh.

Bechora ona qizining louboli' bu gapidan bo'shshib ketdi va ne zaylda o'lturib olg'anini bilmadi:

— Nima deysan?

Kumush iljayib onasig'a qarab qo'ydi, yana ishini tika berdi:

¹ L o u b o l i — beparvo, beg'am.

— Ketsalaringiz xayr-xo'sh.

— Sen-chi?

— Men qolaman.

Oftob oyim tushunolmay qizig'a bir necha vaqt tiki-lib turdi. Kumush unga qaramay nina sanchar edi.

— Hazilingni qo'y.

— Hazilim emas — chinim.

— Uyat emasmi?

Kumush kuldi:

— Nega uyat bo'lsin?

— Qo'y-chi!

— Qolsam o'z erimniki, — dedi Kumush, — begona emaski uyat bo'lsa...

Oftob oyim o't ichida qolg'andek toblandi:

— Birav qol, demasa ham qolaberasanmi?

Kumush ishini yonig'a qo'yib endi onasig'a qaradi:

— Avvalo bu yerda qolishing'a sizdan boshqa hech bir qarshi kishi yo'q. Zaynab sizning yoningizg'a o'tsa ham, biroq uning xohishini menga ahamiyati yo'q.

— Esing o'zingdami, bola?

— O'zimda, — dedi kulib, — man sizning qizingiz Kumush... Hozir Toshkandda o'z erimnikida o'turibman...

— Erim, deb tuqqan onangdan kechasanmi, yuzsiz?

— Yo'q, kechmayman, faqat bir necha vaqt sog'inibqina yuraman.

Oftob oyim qizining bu gapini eshitib yig'lab yubordi:

— Onangning o'sha sog'inishqa toqati yo'q, — dedi, — man sani kundashlik uyga ishonmayman...

— Kundashim bitta bo'lsa, do'stlarim sakkizta.

Oftob oyim ko'z yoshisini artdi:

— Kundash bilan hazil o'ynama, qizim.

Kumush go'yo Zaynab ustiga hujum yasayturg'andek hurpaydi:

— Ul kundash bo'lg'anda men kundash emasmi?

— Ming qilg'anda ham, — dedi onasi, — sen chin kundash bo'lolmaysan.

— Nimaga?

— Nimagaki ering sen tarafda, chin kundashlik va chin dushmanlik Zaynab tarafda.

Kumush kulimsirab onasining qulog'ig'a shivirladi:

— Bu to'g'rida xotirjam' bo'ling.
— Nima uchun xotirjam' bo'lay?
— Agar Zaynab manga kundashlik qilabersa, kuyavingiz uning javobini bermakchi... Shuning uchun ham manim bu yerda qolishim ma'qul.

— Javobini bersa, qaytib kelishlik qochmas...

— Man ketsam, — dedi Kumush, — hech qachon Zaynabka javob bermaydir.

— Nega bermaydir?

— Shuning uchunki qudachangiz kelinsiz qolaman deb orag'a tushadir, ammo men shu yerda bo'lsam, albatta tiliga kaltak keladir.

Oftob oyim hamon oyog' uzatmadi, qizig'a yalinib ko'rdi:

— Yosh joning bor, qizim, — dedi, — biravga yomonliq sog'inma, man bilan birga ket, nima qilishsa o'zluk-o'zi qilishsin... Zaynab ham umid bilan bir yostiqa bosh qo'yg'an.

— Siz tushunmay yotibsiz, — dedi Kumush va eshikdan oyog' tovshini sezib gapni shu yerda to'xtatdi. O'zbek oyim so'zlanib kirdi:

— Nega muncha shoshmoq, yov quvladimi, aqalli bir oy bo'lsin... Marg'ilon degan yurtdan ot-otlab, tuya qo'mlab' kel emish-da bir oyg'ina turmay ket emish! — Oftob oyim bilan Kumush uning hurmatiga o'rinlaridan turdilar. O'zbek oyim o'ltura-o'ltura so'radi. — Hali eshitdinglarmi?

Eshitdik, — dedi Oftob oyim biz ham shuning mojarosida edik.

— Axir shu ham gapmi, xudda allakimlarga o'xshab.

Oftob oyim uzr aytdi:

— Uyimiz yolg'iz, shunchalik sizlarni ozor chekdirdik... Begona kishinikida ham yigirma kun turayliq-chi... Xudda o'z uyimizdek yayrab-yashnadiq, sharofatlaringiz soyasida ko'b kishilar bilan tanishdiq, izzat-ikromlaringiz ta'rifidan ojizmiz... Endi navbat sizlarning ham bizning shaharlarga borishlaringizga keldi.

— Bekor gap, — dedi O'zbek oyim, — hali qudalarimizni muddaodagidek siylay olg'animiz yo'q, shu holda jo'natsaq bizning sha'nimizga yaxshi emas...

¹ Q o' m — tuyaning egari.

Men qudamning oldig'a chiqaman, bizga nomus keltir-makchi bo'lsa ertaga jo'naybersin.

Oftob oyim takror uzr aytdi:

— Bizni uyaltirmoqchi bo'lsangiz mayli, chiqing, agar xursandligimizga qarasangiz, qo'ying. Kumushingiz ham; shuncha turg'animiz bas, endi Zaynabni olib oyimning o'zlari biznikiga borsinlar, deydi...

Ketish orasig'a Kumush ham kelturilib siqilg'ach O'zbek oyimning haligi odamgarchiliklari keyingi nav-batka qoldi.

— Hali Kumush ham ketmakchimi?

Kumush kulimsirab onasig'a qaradi. Oftob oyim uzr aytdi:

— Shukur, sizning oldingizda Zaynabnisa bor. Manim bo'lsa qanot-quyrug'im shu Kumush. Ayniqsa, Kumushingizga javob bermasangiz bo'lmas, oyi.

O'zbek oyim Kumushka xo'mrayib oldi:

— Yo'q-yo'q Oftobbonu, — dedi, — sizlarga javob bersam-da, Kumushka yo'q.

— Shu galcha javob berasiz, men sizdan so'rayman.

— So'zingiz yerda qoladir, buv Oftob, bir oz andisha ham lozim, — dedi va Kumushka yuzini o'girdi, — uyat emasmi, kelin? Kecha kelding surilib, bu kun ketkin burilib.

— Menda ixtiyor yo'q, oyijon, — dedi Kumush, — sizlar nimani ma'qul ko'rsalaringiz menga baribir.

O'zbek oyim boshi bilan keliniga rizoliq bildirib «barakalla» deb qo'ydi. Oftob oyim qizig'a o'qrayinqirab yer tegidan qaradi:

— Albatta Kumush nima ham desin? — dedi, Kumushning ham haligidek qololmaslig'a faqat meni ko'zi qiymag'ani uchun... bo'lmasa albatta ketmas edi.

O'zbek oyim bir gapdan toymay: «Ketish uyat, Otabek, uch yil qatnag'anda qizingiz bir yilgina Toshkandda tursa nima qipti...» kabi so'zlarni o'zgarish-siz bir maqomda aytilib turg'andan keyin Oftob oyim boshqa yo'l tutmoqchi bo'lib, Kumushni uydan chiqib turishka buyurdi. Kumush chiqq'andan so'ng:

— Qizini menga qoldirishg'a ayadi demang, oyi, — deb qo'ydi, — munda boshqa mulohazalar ham yo'q emas...

— Aying.

— Aytsam shuki, — dedi bechora ona, —

Kumushingizning fe'li xo'yi o'zimga ma'lum: erka o'skan, lavzi tez, kundashlikka chidaydirgan siyoqi yo'q, har kun Zaynabingiz bilan g'idi-bidi qilaberib sizni qiynab qo'yarmikin deyman... Bir kuni kelganda onasi qurg'ur bir og'iz aytmagan edi, deb mendan ranjirmikinsiz deyman... Tana buzoqning turqi tuqg'anig'a tamg'a deganlaridek, albatta menga ravshan... arazchi desangiz ham shu, ichi qoraliq desangiz ham shunda...

Shuncha to'qumadan O'zbek oyimning yuzida hech bir o'zgarish sezilmadi:

— Albatta unaqa gap har kimda ham bo'ladi, — dedi, — shukur, men bilan hoji otangiz tirik bo'lsa, undog' gaplarga yo'l qo'ymaymiz. Zaynab bo'lsa xudoning yaratkan maxluqi; urish va araz degan gapni bilmaydir.

— Zaynabingizning fe'li albatta sizga ma'lum ekan, ammo men Kumushni sizga yaxshi, deb aytalmayman.

— O'z bolasini yomonlag'uchini, — dedi kulib O'zbek oyim, — men o'z umrimda birinchi martaba ko'rdim... Undan ko'ra bolamni senga ishonmayman, deb ayting.

— Nega ishonmayin, faqat qozonimdag'ini sizg'a suzib qo'ydim...

— Nima bo'lg'anda ham Kumushka javob yo'q.

— Xo'b qolsin, — dedi Oftob oyim, joni kuyib asabiylashkan edi, — Kumushdan har na yomonliq ko'rsangiz mendan o'pka qilmang.

— Qizingizg'a yomonliqni o'zingiz o'rgatib ketmasangiz sizdan o'pkam yo'q.

Ikki quda havli yuzasiga tushkanda Kumush sahn bo'ylab yurinish turar edi. Ular Zaynabning uyiga to'g'ri kirdilar. Zaynab ularni qarshilab o'tqazdi va achinish ohangida Oftob oyimg'a dedi:

— Qaytar emishsizlar, deb eshitdim. Birar oy ham turmas ekansizlar-da.

— Ancha turdik aylanay, buv Zaynab, — dedi Oftob oyim, — endi navbat sizlarning borishlaringizg'a qoldi.

Uchunchi so'zni O'zbek oyim oldi:

— Shuncha aytdim — bo'lmadi, yov quvlaptimi bilmadim. Oppoq oyingga qolsa, Kumush opangni ham birg'a olib ketmakchi.

Zaynab bir turluk holga tushdi. Kuchlangandek qilib:

— Ular nega ketsinlar! — dedi.

Oftob oyim qudasig'a qarab qo'ydi:

— Ketmasa bo'lmaydir, buv Zaynab. Bir chekkasi sizning es-hushingiz joyida, manim Kumush opangizdan boshqa hech kimim yo'q, qolsa-ku mayli, biroq meni Kumushsiz o'ldi, deng. Shunga qolg'anda qayin onangiz bir oz tushunmay turiptilar.

Zaynab yer ostidan qayin onasig'a ko'z yubordi. O'zbek oyim hanuz tirtishib yotqan qudasig'a qarshi qizishdi:

— Qo'ying-chi, — dedi, — besh-olti kun qizsiz turg'an kishi bir narsa bo'ptimi?!

— Siz tushunmayapsiz oyi... hali tag'in dadasi biladilar.

— Men senga aytay, Zaynab, — dedi O'zbek oyim va endi qudasining gapiga quloq solmay qo'ydi, — oppoq oyingning hamma mulohazasi sendanga o'xshaydi. Zaynab siqilmasmikin, ikki o'rtag'a sovuqchilik oralasmikin, deb qo'rqadi. Men: Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, tegu taxtlik, aslzoda, Kumushni siylamag'anda ham bizni siylaydi, — desam ham unamaydi...

— Meni xudo uriptimi, — dedi Zaynab.

Oftob oyim qudasining keyingi gapidan ancha siqildi. Go'yo o'zi Kumushni qoldirishg'a tarafdor bo'lsa ham, faqat Zaynabning kundashlik qilishidan qo'rqib turg'andek ko'rsatilgan edi.

— Yanglishyapsiz, oyi.

— Yanglishsam, yanglishmasam Kumush bu uydan siljimaydir.

Oftob oyim bo'g'ilib, foydasiz tortishib o'lturishni tark qildi. Endi bu to'g'rida eriga murojaat qilmoqchi edi...

Marg'ilong'acha aravani Hasanali minadigan bo'ldi. Chunki Marg'ilondan arava minib kelguchi yollanilg'an kishi bo'lib, Toshkandga kelishning ertasi kuni hisobini olg'an edi. Qudalarning qaytishi chinga aylangandan keyin, yo'l taraddudi boshlandi. O'zbek oyim bo'g'irsoq qovirtirish, talqon tuydirish, to'qoch yopdirish bilan mashg'ul bo'ldi.

Oftob oyim eridan ham qo'lini yuvib qo'ltug'ig'a urgan edi. «Hoji afandi birar yil tursin, deb aytdi. Endi bir yilni o'zimizcha ko'rmasak bo'lmas. Ikki oyog'imizni bir etukka tiqishimiz uyatka o'xshaydir» deyishi va so'zga quloq ham solmay — «mehmonxonada hoji bor,

sen bilan yo'lakda ezilishib o'lturolmayman, nomus!» deb burilib ketishi bechorani juda ham esankiratib tashladi. Oxirda Otabekka ham murojaat qilib ko'rdi. Undan ham asli maqsadni hosil qilolmay, faqat ularnikidan jo'yalikroq uzr eshitdi. Otabek qayin onasining fikriga qisman qo'shilib «Nima bo'lsa ham besh-o'n kun og'irliqni manim uchun o'z ustingizga olasiz. Agar men sizning talabingizni ma'qul qiladig'an bo'lsam, ayniqsa qizingizning ko'ngliga shubha keladir... Sizga aytkulugi yo'q, bu to'g'rig'a manim aralashmog'im yaxshi bo'lmas. Kundash adovati borasidagi fikrlaringiz to'g'ri va lekin ish u darajalarga yetmas, deb o'ylayman... Juda bo'lmaganda Kumushning o'zini oldingizg'a jo'natarman, xotirjam bo'ling!» dedi.

Oftob oyim shu yo'sun har tarafdin ham umidsizlanib, mengravsib qoldi. Kumushni ko'rgan sayin allanuchka yuragi achir, judoliq kunlarini aslo tasavvur qilolmas edi. Kumush bo'lsa, onasining hozirgi holiga aching'andek, unga yaqinlashmay, chetlab yurar va ikkinchi tarafdin Zaynabning bir yarim qarich osilib ketkan qovoq-dudog'ig'a istehzolanib tomosha qilar edi.

Yo'l hozirliklari bitib, O'zbek oyimning Oysha kampirga atab tikdirgan sarupolari ham bitdi. Bu kun mehmonlarning eng so'nggi kechalari edi. O'zbek oyim yarim kechalargacha qudachasi bilan so'zlashib o'lturdi.

So'ngra Oftob oyim bilan Kumushni yolg'iz qoldirib o'z uyiga yotqali chiqdi. Ona-bola bu kechani birga kechirmakchi edilar. Oftob oyim qudasining ketidan qizig'a hayfsinib¹ qo'ydi.

— Onangni firoq o'tida yondirishdan uyalmading, qizim.

— Nega yonar ekansiz...

— Nega yonmayin axir, dunyog'a kelib sendan boshqa ovinchog'im bo'lmasa... Agar qo'limdan kelsa achib va yonib turg'an yuragimni senga ochib ko'rsatar edim... Koshki edi bir shaharginada bo'lsang.

Kumush onasining yuragidagi o'tni hozir sinamasdan ham his etkan, chunki yigirma yil o'z quchog'ida o'sdirg'an onadan ajralish uning o'ziga ham og'ir tuyulib boshlag'an edi.

— Besh-olti oy... hech narsa bo'lmas, oyi. Eson bo'lsaq tag'in ko'risharmiz.

¹ H a y f s i n m o q — achinmoq, afsuslanmoq.

Oftob oyim ko'z yoshisini duv to'kib yubordi. Nachog'lik o'zini qattig' ushlagan Kumush ham sirrini yashirolmadi... Ona-bola bir necha vaqt yig'i ichida bo'g'ildilar.

— Qolishg'a-qolding, — dedi oxirda ona, — ammo qayin ota va qayin onalaringg'a xizmat qil, yaxshiligni qo'lingdan berma, ayniqsa, kundashingga yomonliq sog'inma, yaxshiligidir, yomonligidir har nimaiki o'zlari qilsinlar, zinhor sen aralashma.

— Manim nima ishim bor...

— Albatta ishing bo'lmas... Shundog' bo'lsa ham men kechagi so'zingdan cho'chib qoldim. Kundashingning ko'rinishi bayovg'a o'xshasa ham, ammo o'zi pismiqlik ekan... Bunday odamdan albatta hazar kerak. Agar oralaringg'a savuqchilik tushadiring'an bo'lsa, sen o'chakishib yurma, yaxshisi qayin otangg'a uzringni aytib, bu uydan ketish harakatini qil. Men bu to'g'rida ering bilan ham so'zlashib qo'ydim, tuzikmi?

— Tuzik.

— Xudoyg'a shukr, qo'lingda xating bor, o'lg'anning ustiga chiqib tepkandek xat-xabarsiz qo'yma. Har bir o'n besh kunda xat yozib eringga ber.

— Albatta, siz ham unutmang.

Bir oz jim qoldilar... Oftob oyim entikib og'ir nafas oldi va ma'yusona Kumushka qaradi. Kumush o'rinsizcha onasig'a qarab iljaydi. Bu o'rinsiz ishdan Oftob oyim achchig'landi:

— Manim holim senga kulgimi, qizim?

— Yo'q, — deb yana kulimsiradi Kumush, — bir-ikki kundan beri siz aytadiringan...

— Nima men aytadiringan?

— Axir... — deb qizarindi Kumush, — ko'nglim aynar edi, deb aytar edingiz-ku...

Oftob oyimning ham yuzida bir kulimsirash ko'rishdi:

— To'g'rimi?

— Bilmadim... — dedi, yerga qarab qizardi, — o'tkan kundan beri ko'nglim aynagandek bo'ladi... Ayniqsa palov isidan ko'nglim ketadi... Achchig' narsalar yegim keladi...

— Muborak bo'lsin, — dedi Oftob oyim, kuldi. Kumush ijirg'anib o'zicha allanarsa so'zlandi. Oftob oyim engashib Kumushning qulog'ig'a shivirladi, — bu

sirni eringdan boshqa hech kimga bildirma, qayin onang ham yengil xotin, ayniqsa kundashing seza ko'rmsin.

Kumush ma'qul ishorasini berdi. Ona-bola bir o'rin yozib yotdilar. Ko'b vaqtacha Oftob oyimning ivirshiviri nabira to'g'risida bo'lib qoldi. Ko'ziga uyqu kelmay «shuni ham ko'rar kun bo'larmikin?» deb edi.

Sahar paytida turib choy ichdilar. Subh namozini o'qub, arava qo'shildi. Aravaga chiqadig'an maydachuyda tashilib bitdi. Ot jilovida Hasanali, arava yonida qutidor va hoji so'zlashib turar edilar. Otabek arava orqasig'a narvoncha chiqarib qo'ydi. Xotin-xalaj hamma yo'lakka yig'ilib, Oftob oyim birin-birin kuzatkuchi xotinlar bilan ko'rishib chiqdi. Eng so'ng Kumushni bag'rig'a bosib yig'lab yubordi. Kumush ham o'zini tutib turolmadi. Boshqalar ham yig'idan nasibasiz qolmadilar.

— Xudoyg'a topshirdim, Kumush, qazom yetib ko'ralmay o'lsam, mandan rozi bo'!

— Siz ham, oyi!..

Qutidor ham ko'chadan yo'lakka kirib qizining manglayidan o'pdi:

— Ko'rishkuncha, qizim.

— Xayr, otajon.

Yo'lakka Yusufbek hoji yuzlanib umumiy duog'a qo'l ko'tarildi. Duodan so'ng Otabek to'riq yo'rg'ani chiqarib qutidorg'a tutdi. Oftob oyim yana bir qayta qizi bilan quchog'lashg'ach, Otabekning ko'magi bilan yig'lag'an ko'yi narvonchadan aravaga mindi va soyabon orqaliq olding'a o'tdi. Qutidor Yusufbek hoji bilan salomlashib quchoqlashg'andan keyin Otabekning qo'ltig'lashi bilan otqa mindi. Otabek ham aravaga, Oftob oyim yonig'a chiqib o'lturgach, umumiy «Olluhu akbar!» dan so'ng Hasanali otni yo'lg'a soldi.

Kumush darboza yonig'a chiqq'an edi:

— Xayr onajon! Manim uchun buvimni quchog'lab qo'ying. O'rtoqlarimg'a salom ayting!

— Xudoyg'a topshirdim, Kumush, yaxshi qoling, quda!

— Yaxshi boring, buv Oftob!

— Yaxshi qoling, buv Zaynab!

— Yaxshi boring, opoq oyi!

Arava ko'chadan burilg'uncha «yaxshi qoling, yaxshi boring, salom ayting» so'zlari takrorlanib turdi. Arava katta ko'chadan burilib, ko'zdan yo'qolg'ach, eng keyin-

da qolib yig'lag'an ko'yi Kumush ichkariga kirdi. Otabek bir necha bekatkacha mehmonlarni kuzatib borib, so'ngra qaytmoqchi edi.

14. XUSHRO'YBIBI VA ZAYNAB

Xushro'ybibi Zaynabning egachisidir. Mohirabonudan ikki o'g'ul va ikki qiz dunyog'a kelib, to'ng'uchi Azimbek, undan keyingisi Xushro'y (yoshlig'ida Xushro'y o'rniga Xushra der edilar), uchunchisi Karimbek va to'rtinchisi bizning Zaynab edi. Zaynab egachisi Xushro'ydan yetti yosh chamasi kichik edi. Garchi bu ikki egachi-singil bir qorindan talashib tushkan bo'lsalar ham, sajiya — xarakterda tanib bo'lmasliq darajada bir-birlaridan farqlik edilar. Sajiya emas, surat va siymo vajida ham katta o'zgaliklari bor edi.

Xushro'y uzun bo'ylik, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa bo'y, go'shtdor va oq tanlik edi. Xushro'yning harakati yengil va lavzi tez edi. Zaynab loppos va o'nta so'zga arang bitta javob qaytaradig'an edi. Xushro'yning ko'zi o'ynab, har sekuntda o'n yoqqa alang'lar edi. Singlisi bo'lsa birav bilan betma-bet kelib so'zlashqanida ham ko'zini hamisha bir nuqtadan uzmas edi. Xushro'yga bolaliq chog'idayoq uy ichi va qo'ni-qo'shni «shaddod» deb ism berganlar, chunki ul kimdan bo'lsa-bo'lsin, aytkanini qildirmay qo'ymas, agar birarta ish uning tilagiga teskari ketsa shovqin-suronni xudda boshig'a kiyib olar edi. Shuning uchun Xushro'yning ra'yini bilmasdan qozon osilmas, unga yoqmagan gapka og'iz ochilmas, ul bor joyda qadam ham sanalib bosilur edi.

Zaynab egachisining aksicha o'z yaqinlaridan «pismi» deb ism olg'an, onasi bo'lsa achchig'i chiqg'anda «ming'aymas o'lgur» deb uni qarg'ar edi. Ayniqsa quyida zikr qiladig'an holimiz bu ikki opa-singilning xarakteridagi farqlarini ochib ko'rsatish uchun yetadir:

Mohira oyim har bir hayitdan birar oylar ilgari eriga aytib bolalarig'a kiyimlik oldirar edi. Oldirg'an kiyimlik Xushro'yg'a yoqmasa darrav yaramag'anini aytib almashdirib berishka dadasini majbur etar va ko'nglidag'ini hosil qilib tinchir edi. Ammo Zaynab bo'lsa

o'ziga kelgan kiyimlikka qarshi boshda bir narsa demas, kiyimlik bichilib va tikilib ham arafa kunlari kelib yetkandan keyin hurpayib hech kim bilan so'zlashmay qo'yar edi. Mohira oyim qizining birarta ishdan norozilig'ini payqab «Ming'aymas, pismiq o'lgur, tag'in nima jin urdi seni?» deb so'rag'anida, Zaynab qovoqdudog'ini solib bir og'iz ham javob bermas edi. Nihoyat ertaga hayit degan kuni Zaynabning hurpayishi yig'i bilan almashar va yig'i orasi maqsad ochilsa ham ko'pincha natijasiz qolar edi. Birar joyga mehmondorchilik uchun boradig'an bo'lsalar, Xushro'y hammadan ilgari e'lon etar edi: «Men ham boraman!» Albatta uni qoldirib ketish uchun endi hech kimda had yo'q. Ikkinchi vaqt: «Men bormayman!» Bu taqdirda uni bir qadam siljitsin-chi! Ammo Zaynab onasi bilan yangasi Hanifa bir joyga otlanadig'an bo'lsalar, «boraman, bormayman» demas, ular ham yig'lamag'an bolag'a sut berilmas qabilidan indashmasdan mehmondorchilikka ketar edilar. Kechqurun qaytib kelsalar bir burchakda Zaynab yig'lab o'turipti:

— Nega yig'laysan?

— Nega meni birga olib ketmadingiz...

Zaynabning shu fe'li balog'atka yetib, erga tekkandan keyin ham o'zgarmadi.

Otabekning Zaynabka bo'lg'an munosabatini o'qug'uchig'a albatta so'zlagulugi yo'q. Eri unga oylab, yillab qaramay qo'yg'anida ham ul ih deb tovush chiqarmadi. Otabekning bu holiga qarshi chiqg'uchi va Zaynabni yo'l-yo'ruqqa solg'uchi yana faqat O'zbek oyim ediki, buning sababi ham izzatlik o'qug'uchimizg'a bir daraja ma'lum bo'lsa kerak. Sut bilan kirgan jon bilan chiqar deganlaridek, O'zbek oyimning o'shal vaqtlardag'i tashviqotlari ham uning tarafidan faqat «kelinlik» majburiyati ostida qabul qilinar, masalan, qayin ona — «falonchi domlag'a borib mundog' qil, Zaynab», deb buyurmag'uncha o'midan qo'zg'almas va shuning bilan birga erining tashlab qo'yishi to'g'risida onasi, egachisi va boshqa yaqinlarig'a churq etib og'iz ochmas edi. Zaynabning bu holiga hukman — «erining qarash va qaramaslig'i uning uchun farqsiz edi» deb aytish albatta to'g'ri bo'lmaydir. Chunki kundashining Toshkandga kelish xabarini eshitkan Zaynabni biz yuqorida Otabek quchog'ig'a tashlang'an holda ko'rib edik. Xulosa,

Zaynabning bolaliq vaqti bilan hozirgi holini chaqishdirib qarasaq ko'ramiz; yosh Zaynab bir oy ilgari tikilib qo'yilgan kiyimning o'ziga yoqmag'anini faqat arafa kuni aytib, yig'laydir, bu kungi Zaynab o'zining muhabbatini eriga faqat kundashi kelib yetar oldida e'lon qiladir.

Biz yuqorida yosh Xushro'y bilan o'qug'uchini bir darajada tanishdirgan edik. Endi uning oila hayoti bilan ham tanishdirishka majburmiz:

Xushro'yning erga tegishi ham o'ziga o'xshash favqulodda bo'lg'an edi. Masalan aksariyat qizlarimiz otana kimni muvofiq ko'rsa, shunga tegishka majburdirlar. Lekin Xushro'yniki mundog' bo'lmadi. Xushro'y o'n sakkiz yoshka yetkandan keyin unga sovchilar kela boshlaydirlar.¹ Tabiiy Xushro'yning fe'lini yaxshi bilgan otana uning ra'yini olmasdan turib bir ish qilmoqdan qo'rqadirlar. Olim ponsadboshig'a ma'qul bo'lg'an necha yigitlar, Mohira oyimg'a yoqg'an qancha tegu taxtlik xonadonlar Xushro'y tomonidan rad qilina boradir. «Falonchining o'g'limi?» deb so'raydir Xushro'y va onasidan javob kutmay: «xudoy ko'tarsin erni. O'shanga tekkanimdan ko'ra, qaro yerga tekkanim yaxshi!» deydir. Bir necha vaqt shu yo'sun Xushro'yning ra'yiga qarab er-xotin zerikadirlarda, o'zlaricha bir joyga qudalashmoqchi bo'ladirlar. Ularning andishasini bilgan Xushro'y boshda bunga qarshi bir narsa demaydir. Ammo uzil-kesil fotiha o'qub, qudalashish uchun uylariga kelgan sovchi va quda xotinlarning oldilarig'a kelib betlariga aytadir: «Hali men ersirab qolg'anim yo'q, fotiha o'qub tashvish chekmay uylaringga jo'nay beringlar». Mohira oyim bu yuzsizlikdan yer yorilsa yerga kirgundek bo'ladir. Sovchilar ersa mundog' uyatsiz qizdan alhazar o'qushib jo'naydirlar. Albatta ota-onaning bunga qarshi choralari qarq'ish va ranjishdan nariga o'tolmaydir. Og'asi Azimbekning Xushro'y ustiga ko'targan mushti ham «nega meni urasiz, men falonlik qildimmi?» degan haqlik so'z bilan darmonsizlanadir.

Shu voqi'adan so'ng sovchilar oyoqi uziladir. Xush-

¹ O'ruslar Turkistonni bosguncha qizlar 18—20 yoshka to'lmasdan erga tega olmas edilar. Hatto kambag'allar qizi 25 gacha ham er kutar edilar. Buning sabablari: o'z ora urush va qirilishlar bilan erlar xotinlarga qaraganda oz edilar va ul zamonning xotin-qizlari hozirgidek azobda emas, erkinroq yashab, yaxshi urchir edilar (muall.).

ro'y uchun hech kim og'iz solmay qo'yadir. Chunki boyag'i sovchilar bu favqulodda muomalani ko'ringan biravga doston qilib o'quydirlar. Mohira oyim ta'naga til ochadir: «Endi dunyodan ersiz o'tasan, qizim!»

Lekin Xushro'y hanuz pinagini buzmaydir: «Er qurib ketkan emasdir, xohlasam ertagayoq erga tega olaman», deydir.

O'rtadan bir necha vaqt o'tib Azimbekning o'rtoqlaridan bo'lgan Nusratbek otlig' bir beknikidan xotin ustiga sovchilar keladir. Mohira oyim eridan fikr so'rash o'rnig'a qizig'a arz qiladir va Xushro'y munga qolganda quloq qoqmaydir. Bu roziliqni eshitib otasi va og'asi juda so'yinishadirlar. Zero Nusratbek beklar ichida obro'likroq kishining og'li va hozirgi tutib turg'an ishi ham ancha dong'lik bo'ladir. Shuning uchun uning xotinliq bo'lish kamchiligi ham e'tiborg'a olinmaydir. Fotihaning ikkinchi haftasi to'y-nikohlari bo'lib, Xushro'yning Nusratbek bilan chodirda qilg'an birinchi muomalasidan til biriktirib erga tekkani xotinlarg'a ma'lum bo'ladir.

Xushro'y chodirdan chiqmasdanoq choy tashib, xizmat qilib yurgan kundashiga kesatuq bilan hujum boshlaydir. Ikkinchi va uchunchi kunlarda to'ppa-to'g'ri kundash ustiga sapchiydir. Hafta, o'n kun o'tmasdan erini o'z tomonig'a og'ishdirib kundashi yonig'a kirgizmayoq qo'yadir. Ikkinchi va uchunchi haftalarda o'choqboshini o'z qo'lig'a olib kundashini ikkita yosh bolasi bilan tomoq vajidan ham siqa boshlaydir. Nusratbek bo'lsa ko'chaga chiqg'anda bekklik da'vosini qilib, uyiga kirganda Xushro'ybekka mute'. Bechora katta xotin Xushro'yning doimiy hujumiga mahkum qolib, eridan loaqal ikkita go'daklari yuzi uchun bo'lsin marhamat ko'rma azoblanadir. Ikkinchi oylardan boshlab Xushro'y kundashini bo'g'ib urish odatini chiqaradir va o'rim-o'rim kundash sochini alafdek yulib olishdan ham tortinmaydir.

Tamom jonidan to'ygan bechora kundash uchunchi oyg'a chidab borolmay eridan taloq so'raydir. Noiloj Nusratbek ham unga javob berishka majbur bo'ladir. Alamzada bechora ikki go'dakni eriga tashlab ketmakchi bo'lg'anida Xushro'ydin ochiqchasig'a shu gapni eshitadir: «Itidan bo'lg'an qurbonliqqa yaramas! Bolalaringdan umidingni uzgan bo'lsang, itbachchala-

ringni bu uyda qoldir!» Xushro'yning og'zidan chiqq'an bu tahdid bechora onaning yuragini uyushdiradir. Darhaqiqat, Xushro'yning bu ishdan ham toymaslig'ini aniq bilib, yig'lay-yig'lay bolalarini o'zi bilan birga olib ketadir.

Xushro'y uch oy ichida tomir yoyib qolg'an bir oilani ildizi bilan yulqib tashlab tinchiydir. Mundan boshqa Nusratbek kabi bir odamni ham o'z ishoratiga qaratadir.

Endi yetti-sakkiz yil bor, ul o'z kayficha yashab keladir. Har narsadan ham mamnun, biroq... Shuncha muddatdan beri ona bo'lolmag'anidan xafa, hamma qayg'u hasrati ana shu tug'masliqda. Mundan ikki yilcha burun eri Nusratbek: «Olti yildan beri tug'maysan, ko'rsatmagan tovuping qolmadi. Endi nima qilamiz?» deb kulgan edi, Xushro'y erining maqsadi nima ekanini payqab: «Bolasiz kishi dunyoda turolmaydirg'an bo'lsa, bir oz zaharni boshlab sizga beraman, undan keyin o'zim yeyman!» dedi. Shundan keyin Nusratbek mundog' gapni ikkinchi gapirmay qo'ydi. Darhaqiqat, Xushro'yning bu so'zini hazil deb bo'lmas edi.

15. ESINI KIRGIZDI

«Kundashlik uyda kunda janjal» deganlar. Albatta buni aytkuchi kishi o'ylamasdan va bilmasdan aytmagandir. Jilla, har kuni janjal bo'lmag'anda ham haftada, o'n kunda bir to'polon chiqmasa albatta kundashni kundash, deb bo'lmas. Nega desangiz, bizning ba'zi bir kundashsiz, chiqitsiz oilalarda ham ikki, uch kunda tovoq-qoshiq sinib, tog'ora yangilanganini har qaysimiz bilamiz, bas, endi kundashlik oilalarimizga kelganda-chi, albatta yuqoridag'i — «kundashlik uyda kunda janjal» maqolini to'g'rig'a, chinga chiqarmasdan chora yo'q.

Men — yozg'uchi, «O'tkan kunlar» hikoyalarini otam marhumdan necha qaytalab eshitsam ham zerikmas edim, faqat bir joyigina meni zeriktirar edi. Bu kun men shu «O'tkan kunlar»ni qalamga olganimda ham o'sha o'zimni zeriktirgan faslini tashlab o'tishka majbur bo'ldim. Darhaqiqat, o'z oramizda kundash janjalini kim bilmasin? Arzimagan gap ustida dunyo buzg'an kundash to'polonlari kimning qulog'ig'a yoqsin? O'qug'uchining qimmatlik vaqtini ayag'animdek, qalamni ham bu g'idi-

bididan ozod qilishni muvofiq ko'rdim. Meni kechirsinlar.

Zaynab xafaligi oshqan kezlarda qarindosh-urug'lari-nikiga yurib chigilini yeshar edi. Uch-to'rt oyning ichida ikki martaba egachisi Xushro'ynikida ham mehmon bo'lib ketdi. Ammo hozirgisi uchunchi martaba kelishi edi.

— Nuchuk xudo yarlaqadi! — deb Xushro'y singlisini qarshiladi. Sunbula¹ oyining mo'tadil havosiga qaramasdan Zaynab marjon-marjon terlagan edi.

— Nega muncha o'zingni oldirib qo'yding, Zaynab! Uyingdan tinchmisan, ering eson-omon yuriptimi?

— Qurib ketsin, — dedi Zaynab va ko'ziga yosh oldi. Xushro'y achinish o'rniga kuldi.

— Kel, ayvong'a chiq, — dedi, — oyimnikida edingmi?

— Yo'q.

— Uyingdan keldingmi?

— Ha.

Xushro'y singlisini o'tqazib cho'risiga choy buyurdi. Fotihadan keyin «pochcham eson, omonmilar?» deb so'rag'uchi singlisiga:

— Pochchang o'lsin! — dedi achchig'lanib Xushro'y, — Najmiddinbek deganning dalasiga ketkan edi. To'rt kundan beri dovu daraksiz, o'ldimi, qoldimi — bilmayman.

Zaynab uch-to'rt oyning ichida kishi tanimasliq holga tushkan edi. Ilgarigi to'lalig'ining yarmisini yo'qotqanidek tusiga qarimsizlik kirgan, ko'z harakatida ham bir besaranjomliq zohir va bularning ustiga har qachon unda ko'rilgan «og'irliq» o'rniga asabiylikka yaqin bir vaziyat o'lturg'andek edi. Zaynab egachisining haligi gapiga rizosizlik bildirdi:

— Noshukur ekansiz, opa, — dedi, — pochchamdan nolishingiz yaxshi emas, sizning ham boshingizg'a manim kunimni solsa nima qilar edingiz?

— Men ham Zaynab bo'lsam, albatta solar edi, — deb kuldi Xushro'y, — menga qolsa har kim o'z nafsiga yaxshilik yoki yomonliqni o'zi hozirlaydir...

— Tavba deng, opa.

— Men shu choqq'acha, — dedi Xushro'y, — ban-

¹ S u n b u l a — 22-avgust — 21-sentabr.

dasiga bosh egishni va bandasi oldida tavba qilishni or bildim va orlanishim orqasida har kimning ustida yurdim...

— Katta gapirmang.

— Katta gapirsam va gapirmasam, — dedi Xushro'y, — manim fe'lim har kimga ma'lum va hammadan ham senga ochiq... Qo'ychi bu gaplarni, o'zing tinchmisan?

— Tinchligim qursin...

— Aysang, aytmasang, — dedi opasi, — albatta tinchliging qurig'an.

— Quritg'an qurisin...

— Sening tinchlig'ingni hech kim quritg'an emas, Zaynab! Hamma jabrni o'zing-o'zingga qilayapsan!

— Hamisha shu gapni aytib qolg'ansiz, — deb o'pkaladi Zaynab, — dunyoda kim o'ziga jabrni xohlaydir?

— Sen va senga o'xshag'anlar.

— Xudo urar...

— Aysang, aytmasang xudo urib qo'yipti.

— Shunday kunlarga men qolay dedimmi?

— Degansan!

Zaynab opasining istehzolik yuziga qaradi va uning nima demakchi bo'lg'anig'a tushunolmadi:

— Degan bo'lsam ayting...

— Sen manim qanday qilib erga tekkanimni bilasanmi?

— Bilaman...

— Bilsang bilganingcha tur, — dedi Xushro'y, — endi kelaylik sening erga tegishingga: albatta tona olmasan, sening er qilishda tariqcha ixtiyoring va rizolig'ing yo'q edi, ehtimolki ixtiyor nima, orzu nima o'zing ham payqamas eding. Balki ixtiyor va orzularing ham bo'lg'andir — biroq uni hech kim maydonda ko'rmas edi. Shuning uchun tizgining oying bilan dadangning qo'lida, boshqacha aytkanda ularning tuyaga ortqan yuki, kimga sotsa, qayerg'a jo'natsa ixtiyorsiz eding... Yodingda bormi, nikoh kunim men kulib, chaqchaqlab aravaga mindim, sen bo'lsang, uydan yig'lab chiqding va eringnikiga yig'lab bording... Yaxshi, ering senga yoqdi, ammo ering faqat senga yoqqan bilan ish bitmasligini yana xotiringga keltirmading. Ering seni tashlab qo'ydi, sen churq etmading, istiqboling to'g'risida o'ylamading... Faqat g'alvir suvdan ko'tarilgandan so'nggina, sen

o'zingni har tarafka tashlay boshlading... Lekin endi bir ming toblansang ham natija o'zingning fe'lingcha— bitta: sening uchun har kun bir o'lim yoki o'sha uydan boshingni olib chiqish.

Xushro'yning rahmsiz muhokamasidan oqg'an bu haqiqatlar Zaynabni yig'latdi.

— Men shunday bo'lar, deb o'ylamag'an edim...

— Sen o'ylashni bilarmiding? — deb kuldi Xushro'y.

— Birav o'lay desa, siz kulasiz!

— Men yig'lashni bilmayman! Kishilar yig'lag'anda, manim kulgim qistaydir.

— Manim o'rnimda bo'lsangiz, siz ham yig'idan bosh ko'tarmas edingiz...

— Sening yeringda bo'lsam bilasanmi nima qilar edim, Zaynab, — dedi Xushro'y, — dunyosini ost-ust qilar edim, bir tomchi yoshimni yuz tomchi zahar bilan qo'shib tashlar edim.

Zaynab keyingi gap bilan egachisining yuziga ko'tarilib qaradi va Xushro'yning yuzida zolimona bir istehzo ko'rdi.

— Yaxshi, — dedi Zaynab bir xil siniq tovushda, — hamma do'stlaringiz sizga dushman bo'lsin, uch yildan beri sizning so'zingizni aytib yoningizda kelgan qayin onangiz ham dushmaningiz yonig'a o'tsin: hatto sizni tuqg'an ota-onangiz ham «sabr qil, bolam!» deb quruq so'z aytib o'ltursinlar... Bas, shu holatda siz yig'lamay nima qilar edingiz?

Xushro'y pinagini buzmay yana kuldi:

— Dushman o'zi nima degan so'z? — dedi, — men senga boya ham aytdim: kishining dunyoda do'sti yo'q, magar nafsiga o'zi do'st; kishining dunyoda dushmani yo'q, magar nafsiga o'zi dushman! Masalan sen o'zing: otangg'a, onangg'a do'stim, deb ishonding, ammo ulardan nima yaxshilik ko'rding? Bu kun ularning «sabr qil, bolam!» deb bergan kengashlari sening yarangga malham bo'larmi? Albatta, bo'lmas. Boshdayoq ering senga qaramay qo'ydi. Ammo sen qayin onangning va'dasiga va tag'in allanarsalariga ishonding... O'zing o'yla, bolani ona tug'adir, lekin unga muhabbatni ham ona tug'ib beradimi? Albatta bu mumkin emas. Sen bechora shunga ham ishonding. Endi gap nima? Otang senga sabr yediradir, qayin onang bo'lsa kundashing duosida... sen bo'lsang yig'i quchog'ida...

— Sizdan o‘zimni chaqdirg‘ali kelgan emasman! — dedi yig‘lag‘an ko‘yi Zaynab, — o‘z uyimda ham tegmay chaqadirg‘an gazandalarim bor... Siz ham manim kuygan jonimga o‘t yoqming-da, agar qo‘lingizdan kelsa, bu o‘rtang‘an singlingizni tinchiting.

— Sen hech tinchiy olmaysan...

— Har narsaga aqlingiz yetadi... Loaqal bu baxtsiz singlingiz uchun birgina bosh og‘ritsangiz-chi... Ustimga shu balo kelgandan beri eshigingizga necha qayta kelib quruq qaytdim, endigina siz ham...

Xushro‘y bir oz Zaynabning yuziga qarab turg‘andan keyin:

— Manim kengashimga yurasanmi? — deb so‘radi.

— Jo‘yalik bo‘lsa nega yurmay.

— Yursang, — dedi Xushro‘y, — chiq eringdan.

Zaynab o‘krab yubordi:

— O‘zim ham shundog‘ deyarsiz, deb turg‘an edim...

Xushro‘y:

— Negaki sening dardingning davosi, menga qolsa faqat shu.

— Qanday qilib chiqay, axir...

— Erdan chiqg‘anlar qanday qilsa, sen ham shunday qilasan!

Zaynab javob bermadi. Cho‘ri xotin o‘rtag‘a dasturxon yozib choy keltirdi, Xushro‘y xizmatchini o‘choqboshi yumishlariga buyurib choyni o‘zi quydi.

— Dasturxonga qara, Zaynab!

— Ishtihom bo‘g‘ildi...

— Manim aytkanimni qilsang ishtihong ham ochiladir.

— Erim... erimni ko‘zim qanday qiysin.

— Javob so‘rasang, — dedi kulib Xushro‘y, — seni taloq qilish uchun eringning ko‘zi qiyadimi?

— Bilmayman...

— Albatta yaxshi bilasan, qiyadi! Ammo sen ahmoqsan, ko‘rpangga qarab oyoq uzatishni, qars ikki qo‘ldan chiqishini bilmaysan!

— Etagingni qoqib ketaber, deysizmi?

— Chunki shundan boshqa chorang yo‘q!

— Sen hasratda o‘l, kundashing yayrab-yashnasin, shumi maqsadingiz?

— Hozir hasratda emasmisan, kundashing yayramaydimi?

— Tuzik, — dedi Zaynab, — lekin har qadamda uning huzurini buzaman, bir cho'qitib o'n qarataman.

Xushro'y kuldi:

— Bundan nima chiqadi?

— Ishqilib kelgindini tinchitmayman.

— Sen tinchitmasang, — dedi Xushro'y, — boshqalar seni tinchitar...

— U nima deganingiz?

— Ya'ni rohatini buzaversang, ering seni qo'yar?..

Zaynab bu haqiqat oldida o'ylanib qoldi. Xushro'y o'zining vahshiy ko'zlari bilan singlisiga qarab kulimsirar edi. Bu kulimsirash orasi «qo'lingdan nima keladi?» degandek bo'lar edi. Zaynabning tusi shu choqq'acha ko'rilmagan ravishda o'zgarib ketdi. Negadir tinmay oqib turg'an ko'z yoshisi ham quridi va tovshida ham hanuz eshitilmagan keskin bir ohang bor edi:

— Esimni kiritdingiz, opa, — dedi, — rahmat sizga.

— Rahmatingni menga aytma, — dedi Xushro'y, — ishonsang yuragingga aytarsan...

16. OY-KUNI YAQIN EDI

Kumushning oy-kuni yaqin edi. Nabiralik bo'ladirg'an O'zbek oyimning ishi boshidan oshqan, Kumushning oyi tug'masdan oq ul beshik yasatish bilan mashg'ul edi. Doyacha kim, aqiqaga nechta qo'y kerak, nechanchi kunda to'y o'tkaziladir, nechta erkak, nechta xotin aytiladir va kimlar? Mana shuningdek masalalar bilan O'zbek oyimning miyasi juda shishkan edi. Kumushda ko'rilgan ba'zi nishonalarga binoan nabirasining o'g'ul bo'lishida shubha qilmas — «o'g'ul tug'asan, Kumush, men ham Otabekni senga o'xshash yengil ko'targan edim», der edi. Kumushni xizmatdan bo'shatilib ba'zi o'choq-boshi yumishlarini Zaynab idorasiga topshirilganig'a endi bir oylab bor.

O'zbek oyim nabira masalasida qancha xursand bo'lsa, Otabek shunchalik xafa, chunki Kumushni ko'rgan sayin usta Alim foji'asini xotirlar edi. Yusufbek hoji ma'lum aldanishdan so'ng yurt ishidan qo'l yuvgan, ko'b vaqtini mehmonxonada «Qur'on» va «Daloyil»¹

¹ Daloyil — diniy kitobning nomi.

o'qub kechirar, kundash orasi buzilib, o'rtadan so'z chiqq'anini goho eshitsa, ikkala kelinni o'z oldig'a chaqirtirib, ularni qator o'tqazar edi. Avvalo Kumushdan o'pka qilib: «Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan-kichikka shafqat lozim, mundog' yaxshi emas!» va Zaynabka qarab: «Bolam Zaynab otin! Sizdan hali yoshlik g'ururi ketmagan, lekin manim bolam bo'lg'anlig'ingizni siz ham unutmang!» der va shuning singari yumshoq gaplardan keyin ikkisini duo qilib bir-birisiga salom berdirar — «ana, shundog' bo'lsin, opoq qizlarim!» deb ketishka ruxsat berar edi. Ular ketkandan keyin albatta O'zbek oyim eri yonig'a kirar, hoji bo'lsa xotinig'a sizzirab: «Siz ikki kelin ushlashni bilmabsiz, Zaynabka jabr qilg'an ko'rinasiz, ayniqsa Zaynabning ko'ngliga qarashingiz kerak, Otabekka ham nasihatigiz lozim!» der edi. O'zbek oyim shunday kezlarda Kumushning yonini olib «Zaynabni xudoy ko'tarsin, ayb o'zida...» deya boshlasa, hoji uning og'zini arang to'xtatur: «Sekin-sekin, uyat! Qayin ona deganning adl turishi lozim. Zaynab siz bilan manim orzu havasimiz emasmi?»

Ammo nabira masalasidagi O'zbek oyimning ba'zi bir quyushqondan tashqari harakatlarini ham bosquchi yana hoji edi: «Zaynab bor, Zaynabni unutingizmi. O'z keliningiz Zaynabni!»

Mundan o'n besh kuncha ilgari Kumush onasig'a bir xat yozg'an edikim, ahamiyatiga ko'ra biz bu o'rinda ko'chiramiz:

«Onajon, kuyavingizning yozg'anlaridan tashqari men sizga shu bilan oltinchi xat yozdim. Ammo sizdan uchta va dadamdan ikkita xat oldim. Ayniqsa dadamning keyingi xatidagi qora xabar bilan dori dunyo' ko'zimga toraydi. O'lim haq, ammo bechora buvim jon berar ekan, yonida turib duosini olib qolmag'anim uchun ko'b hasrat chekdim. Ayniqsa musofirchiligim yomon asar qildi. Ko'z yoshlarim bilan yuzimni yuvdim. Bu kun beshinchi kundan beri rahmatlik buvim arvozig'a atab qur'on boshladim, xatim qilib bag'ishlayman. Xudo g'ariqi rahmat qilsin, sizga sabr bersin. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o'lmang, omin.

Ba'da ma'lum bo'lsinki, alhamdulillah kuyavingiz va

¹ D o r i d u n y o — dunyo tirikligi, tashvishi.

qudalarinigiz salomatdirlar va ularning soyalarida men qizingiz ham o'ynab-kulib yuribman. Sizni va otamni juda sog'indim, agarda og'ir oyoq bo'lmasam edi, qish bo'lishig'a qaramasdan Marg'ilong'a jo'nar edim. Qudangiz — qayin onamning so'ziga qarag'anda, kelasi oyg'a ko'zim yorir emish. Qudangiz meni na yerga va na ko'kka ishonadir, o'n besh kundan beri qo'limni sovuq suvga ham urdirmay qo'ydi. O'zi go'yoki to'yg'a hozirlang'andek beshik yasab, sarpa tikib yuriydir... Manim bo'lsa nima uchundir yuragimda bir qo'rquv bor... O'tkan xatlarimda kundashim bilan mirosamiz kelishmay turgani-ni kulguluk tarzida yozg'an edim. Nafsilamrda ersa, oramiz juda buzilg'an, men ham o'shal vaqtlarda chin kundashlik to'nini kiygan edim. Zaynabning hitmas xusumati esa g'olibo' manim ikki qatlig'im oshkor bo'lg'an kundan boshlandi. Sizning boshingizdan kundashlik savdosi o'tmagan bo'lsa ham tushunsangiz kerak: biz ikav agar qo'yib bersalar go'yo bir-birimizni yeb-ichmakchi edik... U kunlardagi holimdan o'zimga endi hisob berishka ham uyalaman... Yaxshiki, bizning mojarolardan qayin otam juda siyrak xabardor bo'ldi. Shundog' ham bo'lsa bu janjallar goho uning qulog'ig'a yetib qolar va biz ikki yov uning oldig'a chaqirilib nasihatini eshitar va lekin yana yomonlig'imizdan qolmas edik. Siz ranjisangiz ham aytay: qayin otamni o'z dadamdan ham yaxshi ko'raman. Bu yaxshi ko'rishim kuyavingizning dadasi bo'lg'ani uchun emas, balki uning nur ichiga cho'milg'andek bo'lib ko'ringan siymosini, oyim deb xitob qilg'andagi muloyim, beozor va muassir² so'zini yaxshi ko'raman. Ul nasihat uchun og'iz ochsa vujudim erib ketkandek va bir turluk uxlab huzurlang'andek. Qisqasi, Zaynab bilan janjallashishning o'zi bir huzur va janjaldan bo'shalg'ach, qayin otamning qarshisig'a o'lturib nasihat eshitish undan ham yaxshi huzur... Siz manim telba so'zlarimdan achchig'lan-mang. Agar bu gapimning to'g'rilig'ini bilmakchi bo'lsangiz, Toshkand kelingizda, qayin otamning nasihatini o'z qulog'ingiz bilan eshiting-da, undan keyin so'zimga qiymat bering.

Shu yo'sun Zaynab bilan uyatsizcha ko'b olishdiq, bu it-mushuklikdan biz zerikmasak-da, kuyavingizning

¹ G'olibo — asosan.

² Muassir — ta'sirli.

jonidan to'ydirayozdiq. Mundan bir muncha ilgari ul biz ikki kundashning yuzimizga: «Agar shu holda davom etabersalaring ikavlaringga ham barobar javob berib qutilaman!» dedi. Uning bu tahdidi ikkimizga emas, balki hit-tamizgagina xos edi. Men bu tahdiddan albatta qo'rqmadim, ammo «Zaynab tushunib qolmasa yaxshi edi», deb qo'rqdim. Darvoqi' natija men qo'rqqancha bo'ldi. Zaynab bu tahdiddan so'ng onasining uyiga arazlagannamo ketib qoldi. Ulardan ham yaxshig'ina dakki yegan bo'lsa kerak, bir necha kundan so'ng yovoshqina bo'lib qaytib keldi. Endi shu voqi'aga ikki oy chamasi vaqt o'tdi va lekin oramizdan janjal chiqmadi. Men jo'rttaga ba'zi gaplarni teskarilikka olib ko'rsam ham ul churq etmaydir. Uning bu holi ersa manim uchun yaxshi emas, ul yana ko'b vaqt bizning oramizda tikan bo'lmoqchi...

Kelasi oydan juda yuragim uyushadir... Kechalari ko'kka qarab kelasi oy shu kunlarda yorug' dunyoda bormanmi, yo'qmanmi deyman... Oysha buvim marhum bo'lmag'anda shu oy ichi o'zingiz Toshkandga yetib kelar edingiz. Aza hamma vaqt topiladi desangiz, qizingizning ko'ngli uchun hali ham kelganingiz yaxshi. Dadamga manim arzimni aytsangiz, albatta qaytarmas. Mendan dadamga behad salom. Kelasi oydan qo'rqaman... Ko'rishalmasak mendan rozi bo'ling, dadam va boshqa yoru do'stlar ham. Kumush yozdim. Toshkand, 1269-inchi yil 1-qavs' oyida».

Kumush o'z xatida yozg'anidek, darhaqiqat, Zaynab shu keyingi kunlarda yovoshka tortqan, o'n og'izg'a bir og'iz so'z qaytarmas, tinchkina, muloyimgina, ya'ni mundan bir yil burung'icha edi. Qayin ona tarafidan «Opangning ko'zi yorir vaqti yetdi, o'choqboshi ishlaringni endi o'z qo'lingg'a ol!» deb qiling'an taklifni mamnuniyat bilan qabul etib, hatto Oybodoq onani ham o'choqboshi yumishidan xalos eta yozg'an, unga faqat havli supurish, uy yig'ish va shunga o'xshash mayda ishlarnigina qoldirg'an edi. Zaynabdagi bu o'zgarish faqat haligi taraf bilangina qolmay, eri to'g'risida ham shundog' edi. Otabek o'z yonig'a kirsam — kirdingmi demas va kirmasam — kirmading demas edi. Erining ba'zi bir samimiyati qorong'uroq muomalalariga qarshi Zaynab ham muhmalrak qilib kulib qo'yar edi.

Oy tug'ib, mo'ljal yaqin yetdi. Marg'ilondan ham Oftob oyimning yo'lg'a chiqish xabari keldi. Lekin Kumushda ma'lum og'riq boshlang'an edi. Og'riqning birinchi kuni Kumush hech kimga sezdirmay yurdi. Ammo ikkinchi kun buni boshlab Otabek, undan keyin O'zbek oyim sezdi. Otabek ma'lum xavf ostida bu sirdan kishiga og'iz ochish uchun o'zida majol topmasa ham, O'zbek oyim darrov Hasanalini mundan olti oy ilgari belgulanib qo'yilg'an doya xoting'a yugurtirdi.

Doya kelgandan so'ng ichkari havli erkak zotidan tozalandi. Kumushni o'qtin-o'qtin og'riq ushlamakda, doya xotin va O'zbek oyim unga o'zlari bilgan udimlar bilan yordamlashmoqda edilar. Kechka tomon dard juda kuchayib ketdi, o'qtin-o'qtin dam-badamga alishindi.

Tashqarida Otabek yo'q edi. Hasanali darboza bilan mehmonxona orasida qo'lini-qo'lig'a ishqab yurib turar va qayta-qayta axtaxonag'a kirib to'riq yo'rg'aning u yer, bu yerini supirar edi. Hoji bo'lsa xursand va xafaligi noma'lum bir qiyofatda «Daloyil» o'qur edi, har besh daqiqada ichkari tomong'a quloq solib to'xtar, goho darichadan Hasanalini chaqirib «tinchlikmi» deb so'rar edi.

Ular masjiddan shomni o'qub kirgach, ichkaridan Oybodoq kechlik olib chiqdi. Undan na Hasanali va na hoji og'iz ochib hol so'ramadilar. Taom ustida Otabekning yo'qlig'i ham his etilmadi. So'zlashmasdang'ina lagandan bir muncha cho'qig'an bo'ldilar-da, qo'l artishdilar.

— Xuftan aytildimi? — deb so'radi hoji.

— Eshitmadim... Chiqa bersak ham bo'lar, — dedi Hasanali. Shu vaqt ichkaridan xotirlarning favqulodda qiy-chuv tovushlari eshitilib, ikkisining ham quloqlari tikkaydi va qo'rqa-pisa bir-birlariga qarashdilar. Qiy-chuv orasidan zaif yig'i tovshi ham kelib qo'ydi... Ikkisi bir muncha kulimsirab oldilar, lekin shundog' bo'lsa ham yana churq etib og'iz ochmadilar. Oradan ko'b fursat o'tmadi, ichkaridan Oybodoq yugurib chiqdi va darichadan turib «so'yinchi!» dedi. Hoji yonchig'ini kavlay berib «alhamdulillah» deb qo'ydi. Hasanali ham iljayib yonchiq kavlashka tutindi va:

— O'g'ulmi, holva?' — deb so'radi xotinidan.

¹ Toshkanda «qiz tug'di» o'rmiga «holva tug'di» deydirilar (*mual*).

- O'g'ul!
- Barakalla.

Hoji kulimsirab qo'lidag'i uch-to'rtta oq tanga bilan bitta tillani Oybodoqqa uzatdi — «Tangalarni o'zing ol, tillani doyachaga ber!» dedi. Hasanali so'yinchisini topshirg'andan so'ng duog'a qo'l ochdi: «Olloh taolo umri bilan bergan bo'lsin». Shundan keyin xotirjam' bo'lg'an holda xuftanga ketdilar.

Otabek mehmonxonaga yaqinlashishi bilan chaqaloq yig'isini eshitib ixtiyorsiz ichkari havlig'a tomon burildi va yo'lakda onasig'a yo'liqdi. Qorong'u bo'lsa ham O'zbek oyimning tusidagi shodliq belgulari ochiq ko'rinib turar edi:

- O'g'ul muborak bo'lsun, bolam!
- O'zi tetikmi?
- Tetik!
- Oldig'a kiraymi?

— Yo'q, — dedi O'zbek oyim, — chillalik uyga kechasi ko'chadan kelib kirish yaxshi emas... Ichkari kirsang to'g'ri Zaynabning oldig'a bor. Dadang shundami?

— O'zi?..

— O'zi yaxshi, xotirjam bo'l, — dedi O'zbek oyim, orqasig'a qaytdi. Otabek ketiga burilib tashqari yo'lakdan kirguchi dadasi bilan Hasanali sharpasini oldi va o'ylanib to'xtadi. Ayniqsa hozirgi paytda dadasi bilan to'qnashish uning uchun bir oz o'ngg'aysizroq tuyulgan edi. Shu yo'sun bir muncha vaqt yo'lakda turib, so'ngra ichkariga tomon yurdi. Zaynabning uyiga o'tar ekan, bir necha qayta Kumush yotqan uy tarafka qarab oldi.

— O'g'ul muborak bo'lsin!

Zaynab erini shu so'z bilan kulib qarshiladi, Otabek ham kulimsirab «qutlug' bo'lsin!» deb qo'ydi. O'lturgandan keyin Zaynab o'zicha kulindi:

— Haligi... — dedi. «Haligi» dan keyin aytadigan jumlasini unutilib qo'ydimi yoki o'ylab qoldimi, nima bo'lsa ham aytalmadi. Otabek uning og'zini kulimsiragan holda bir oz kutib «xo'sh, haligi...?» deb so'radi.

- Haligi...
- Uyog'i?
- Oti qursin... ha, aytkandek, oshingizni yeysizmi?
- Yeyman.
- Sovib qolmag'an bo'lsa — shu.

Otabek ertadan beri hech narsa yemab edi.

— Qandog' bo'lsa ham, — dedi.

Hozir Zaynabning chehrasi ochiqroq ko'rinsa ham, ammo bu ochiq chehraning zamirida uni jiddiyroq mashg'ul qilg'an yana bir gap bordek, ya'ni ko'rinishdan shoshqanliq va yo shuning singari bir hol uning shu ochiq chehrasi ostig'a yashiring'andek edi. Zaynabning o'n besh daqiqaliq muomalasida Otabek yuqorig'i kabi «esdan chiqarish» holatiga bir necha qayta uchradi va oxirda so'ramoqqa majbur bo'ldi:

— Nega holingiz parishon?

Zaynab kuldi:

— Nega parishon bo'lsin.

— Manim ko'zimga parishon ko'rinasiz.

— To'g'ri, — dedi Zaynab, — qo'rqdim...

— Nimadan qo'rqdingiz?

— Tug'ishdan...

— Qiynaldimi?

— Qiynalish ham gapmi, — dedi Zaynab, — o'z ko'zingiz bilan ko'rmaganingiz uchun ishonmaysiz.

— Oyim mundog' demagan edi-ku?

— Sizdan yashirg'anlar.

Otabekning yuragi juda uyushib ketdi. Hatto kundashini parishoni xotir qilg'an bu gap Otabekka qandog' ta'sir qilishi ko'b tafsilga muhtoj emas. Bu to'g'rida Zaynabka yana savol tashlab tafsilot olishdan qo'rqdi, ham uzoq o'tturolmadi. Choyini naridan-beri ichib, o'runini to'shatib yotdi. Zaynab sham'ni o'chirdi. Hali yotmoqqa vaqt erta edi — Zaynab Kumushlik uyga — xotinlar oldig'a chiqib ketdi.

Otabek uxlash uchun yotqan bo'lsa ham haligi gap uni ko'z yumdirmay qo'ydi, o'ng, so'l, chalqancha yotib boqar edi. Lekin Zaynabning «qiynalish ham gapmi?» jumlasini qulog'i ostidan ketmas edi... Kumushning uyidan keti uzilmay kelib turg'an xotinlarning g'o'ng'ir-g'o'ng'iri ham uning uyqusig'a xalal berar va ora-chora go'dakning yig'lag'an tovshi ham eshitilar edi. Bu ma'sum tovushqa qarshi unda bir xil yaqinlik — otaliq hissi qo'zg'alg'andek bo'lsa ham, ammo boshqa qora xayollar ichida tez yo'qolur edi. Shu yo'sun ivir-jivir, achchig' va chuchuk holat ichida uxlab ketdi. Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turlik rang bilan uning uyquqliq

dimog'ida akslana boshladilar... Cho'chib uyg'ondi... Yonida Kumush... Zaynab yo'q edi. Uyquliq ko'zi bilan narigi uyga quloq soldi, hanuz boyag'i tovushni eshitdi va o'ng yonini bosib ko'rpaga burkandi, mundan keyin tinch uxlab ketdi...

Tush ko'rar edi: «Chamanda gullar ochilg'an emish... Bu gulshan uning o'ziniki emish... Ul rangorang chechaklardan ko'zini ololmas emish. Tevarakka kelgan yovdan xavf bor emish... Xanjarini ushlab yovg'a qarshi chiqq'an emish... Yov qochqan emish... Yov orasida onasi ham bor, otasi ham ko'rinar emish... Qaytib chamanga kirsam bir sigir gulni bosib, yanchib o'tlab yurg'an emish... Bu holdan o'zini unutkan va qo'lidag'i xanjari bilan sigirga yugirgan emish... Sigir emas — sariq sochlik albasti emish... Darmonsizlang'an va xanjari qo'lidan tushkan emish... Dunyoni qorong'ulik bosqan emish...» Cho'chib uyg'ondi va o'z yonida uxlab yotqan Zaynabni ko'rdi. Haligi bosinqirashdan yuragi gup-gup urar va vujudini ter bosqan edi. Sekingina o'ng yonig'a ag'darilib havli tomong'a qarab yotdi. Uning ag'darilishi bilan Zaynabning ko'zi ohistag'ina ochilib yana yopildi.

Vaqt saharga yaqin, tevarakdagi xo'rozlar ketma-ket qichqirar edilar. Yaqin oradag'i objuvoz poyko'pining zarbi yerni silkitib-silkitib to'lqin berar edi. Narigi uyda yonib yotqan sham' nuri daricha tirqishidan milt-milt ko'zga ilinur, ammo ship etkan tovush eshitilmas edi. Ul qaytib uxlayolmadi. Kumushning kechagi qiynalishi to'g'risida xayollanib ketdi. Subh azoni aytilib, sekin-sekin tong yorib bordi, mahalla masjididan ham azon tovshi kelgach, ul tahorat olmoq uchun qo'zga'aldi.

Kumushning yonig'a kirish qulay bo'lsin, deb nonishtani Zaynabning uyida qildi. O'zbek oyim tarafidan kirish uchun ruxsat berilgan edi. Choydan keyin doyacha Kumush yonidan bir oz vaqtg'a chiqib turdi. To'rga Kumush yotqizilg'an, uning oyog' tomonida O'zbek oyim chaqaloqni ko'tarib o'lturgan edi. Otabek kirganda o'zining siniqq'an yuzi, ichkariga botinqirag'an ko'zi bilan Kumush iljayib unga qaradi. Otabek tutilinqirab, «muborak bo'lsin!» dedi. Kumush javob o'rniga uyalib yuzini ko'rpaga yashirdi. O'zbek oyim:

— Berganga qulliq bo'lsin, o'ltur, — dedi.

Otabek Kumushning bosh tomonig'a o'lturdi. O'zbek oyim fотиha o'qudi. So'ngra chaqaloqni Otabekka yaqinlashdirib, — toychog'imning ko'rmanasini chiqar, dadasi. — Otabek qizarib bolag'a qaradi, Kumush yuzini yana ko'rpaga yashirib oldi.

— O'zingiz tuzikmisiz?

— Shukur...

— Qiynalibsiz, deb eshitdim...

— Tug'moq hazilmi senga, — dedi O'zbek oyim.

Kumush Otabekni o'ziga imladi va qulog'ig'a shivirladi: «sizning gunohingizga...»

— Xo'rak qildingizmi?

O'zbek oyim:

— Kechadan beri ichiga issig' kirgani yo'q. Zaynabka aytay sutlik atala qilib bersin, — dedi.

— Albatta! — dedi Otabek va onasig'a bir tilla so'yinchi bergandan so'ng xotirjam'lik bilan uydan chiqdi.

Tushlikdan keyin Otabek mehmonxonada kitob mutolaa qilur, dahlizda Hasanali uzilgan ot asboblarini ulab tikar, Hoji masjidgami, boshqag'ami ketkan edi. Shu vaqt ichkaridan Oybodoq chiqib Otabek yonig'a keldi:

— Bek, siz uyga kirib chiqar emishsiz, — dedi.

Otabek kitobni belguluk qilib yopdi:

— Tinchlikmi?

— Tinchlik... darrav kiring-chi!

Otabek Oybodoq bilan ketma-ket ichkariga kirdi. Zaynab rangi o'chkan holda Kumushning uyidan chiqib kelar edi.

— Nima gap? — deb undan so'radi Otabek.

— Bilmadim, — dedi, — opam ko'ngillari aynab qusyaptilar...

Otabek eshik yonig'a kelgandan so'ng uydan bir necha xotin paranji yopinib chiqdilar-da, ul uyga kirdi. O'zbek oyim jom ushlag'an, Kumush jomga o'qchib qusar edi.

— Nima bo'ldi?

Kumush javob beralmadi.

— Bilmadim... boyatdan beri to'xtovsiz qusyapti, — dedi O'zbek oyim. Qusib charchag'an Kumush holsiz-

lanib boshini yostiqa tashladi. O'qchib yoshlang'an ko'zlari bilan eriga qarab oldi.

— Yoqmaydirg'an xo'rak bergansiz.

— Yoqmaydirg'an hech narsa yegani yo'q, — dedi onasi,— o'sha ataladan boshqa xo'rak qilmadi. Undan ham yarim kosagina ichdi. Qolg'ani ana tokchada...

O'zbek oyimning gapi tugamasdan Kumush yana jomga intildi. Otabek uning boshini tutdi.

— Tabib aytdiraymi?

— Aytdir. Manim ham ko'nglimga shu kelib turgan edi.

Otabek Kumushning qusug'i bitkuncha turdi-da, so'ngra yugurib tashqarig'a chiqdi. Hasanali hanuz boyag'i ishda edi.

— Ota, siz yugurib tabibga boring-chi!

Hasanali ishini tashladi:

— Nima gap?

— Keliningiz boyadan beri qusar emish.

Hasanali tabibga yugurdi. Otabek qaytib uyga kirdi. Chaqaloqni Zaynab ko'targan, Kumush hamon qusmoqda... Kumush holsizlanib o'zini yostiqa oldi. Qovoq ostlari ko'kargan, yonig'a kelgan Otabekka ham qaramoqqa majolsiz edi.

— Tuzikmisiz?

— Ko'nglim.

Otabekning hamma badani titrab ketdi, shundog' bo'lsa ham o'zini qattig' ushladi:

— Qatiq ichirib ko'rdingizmi? — dedi onasig'a.

— Yo'q.

— Qatiq buyuring!

Oybodoq qatiq keltirguncha Kumush yana jomga intildi. Bir-ikki o'qchib qusqandan keyin, Otabekning qo'lidag'i suv bilan og'zini chaydi va piyoladagi qatiqudan bir-ikki ho'plab, o'zini yostiqa tashladi. Harorati kuchlik, yurak urishi favqulodda tez edi. Otabek uning manglayini qo'li bilan bosib ushlagan edi, bir oz tinchigandek bo'ldi. O'zbek oyim burchakda bola ko'tarib o'lturgan Zaynabdan chaqaloqni olib, uni jomni to'kib kelishka buyurdi. Otabekni manglayida turg'an qo'li qizib ketib, ikkinchi qo'lini almashdirishg'a majbur bo'ldi. Manglayida sovuqliq his etib Kumush ko'zini ochdi.

— Ko'nglingiz bosildimi?

Kumush javob o'rnida yostiqdan qo'zg'aldi. Jom yo'q edi. Otabek shoshib tokchadag'i xitoyi norin tovoqni oldi. Kumush qusdi. Bu gal qusuq boyag'i qatiq aralash ko'kimtil va sarg'imtil narsalar edi. Og'zini chayg'andan keyin Otabek qatiqni taklif qilg'an edi, ichmadi va o'zini yostiqa otdi...

Tabib keldi xabarini eshitib, Otabek jonlang'andek bo'ldi. Uy eshigiga jom ko'tarib kelgan Zaynab keyiniga qaytdi. O'zbek oyim ham chaqaloqni ko'tarib uydan chiqdi. Otabek tabibning hurmatiga turishni unutib Kumushning manglayini bosqancha o'lturar edi. Tabib Otabekdan voqi'ani so'rab bilgandan so'ng Kumushning tomirini ko'rib labini tishlab qoldi va tovoqdag'i qusuqni hidlab qaradi:

— Bu kun nima xo'rak qilg'an ekan?

— Atala.

— O'sha taomdan bir oz qolg'ani bormikin?

— Bor! — dedi Otabek va boya onasi ko'rsatkan joydan kosani olib tabib qo'lig'a berdi. Tabib kosadan barmog'ig'a bir oz elashdirib yaladi va darrav tuflab tashladi.

— Zahar ichibti!

Otabek sapchib ketdi, tusi qo'rqunch holga kirgan edi...

— Bekor gap!

Tabib Otabekning hozirgi holatidan dahshatka keldi...

— Men hozir daf'i uchun doru yuboraman, — dedi va qo'zg'aldi. Otabek ham uning bilan birgalashib o'rnidan turdi:

— Zaharni kim beradi?

Nima deyishka ham hayron tabib:

— Man... man... o'zingiz o'ylab ko'ring-chi... Man darrav doru yuboray, darrav ichiring, tuzikmi? — dedi.

— Bildim, bildim! — dedi bechora Otabek. — Zaynab, Zaynab, Zaynab... Jalab! Yuboring, yuboring, darrav yuboring!

Tabib ketdi, Otabek telbalarcha yugurib Kumushning boshig'a keldi, yuzini ochib manglayini bosdi va o'pdi... Kumush ko'zini ochib kuch bilan so'l qo'lini erining

yelkasiga tashladi... Qo'lida chaqaloq bilan O'zbek oyim kirdi.

— Zaynabni chaqir, Zaynabni!

O'zbek oyim tabib so'zidan xabardor edi:

— Zaynab! Zaynab!

Zaynab yugurib uyga kirdi. Tusi murdadek oqarg'an edi. Otabek Kumushni qo'yib yerdagi atalani oldi:

— Ich muni, ich jalab!

Zaynab orqag'a tislandi... Otabek kosani unga otdi... Zaynabning kiyimi atala bilan belandi. Shuning ustiga dahlizdan Yusufbek hoji ko'rindi.

— Ket jalab, ket! Taloqsan, taloq!

«Taloq» so'zini eshitkan Kumushning ko'zi yarq etib ochilib, yana yumildi... Hoji voqi'ani tabibdan eshitkan, shuning uchun hozirgi fojia' sahnasidan ajablanib turmadi.

— Chiq, Zaynab, chiq! — dedi ul ham, — la'nat sendek xoting'a!

Zaynab chetlanib uydan chiqdi... Hoji Kumushning boshig'a kelib o'lturdi. Otabek va onasi oyog' ustida edilar, Kumushning ko'zi yumiq, sochlari yuzi ustida parishon edi. Hoji o'z qo'li bilan sochlarni tuzatib Kumushning ko'kimtil tovlang'an yuzini ko'rdi va manglayini bosdi...

— Oyim... Oyim!.. — dedi hoji. Kumush ko'zini ochib besaranjom unga nazar tashladi va tanib... qo'zg'almoqchi bo'ldi.

— Qo'zg'almang, oyim... qo'zg'almang!

Kumushning ko'z yoshisi chakkasidan oqib tushdi... Hoji ham o'zini to'xtatolmay, Kumushning yoshini artib, boshini siladi:

— Xudo shifo berar, bolam!

Kumush jomga qo'zg'aldi, Otabek kelib qo'ltiqldi, hoji ham uning boshini tutdi... Bu gal qusuq qong'a aylangan edi, burnidan ham bir necha tomchi qon oqdi... Qusub yotg'ach, ko'zi yarqillab ochilib ketdi va tevaragiga betoqat qarandi:

— Oyi... dada... — so'ngra, — begim, — deb ingrandi... Erining yuzini yuziga qo'ydi, uyalg'ansumon ko'zini yumdi...

Ertasi kun dafn marosimi bo'ldi. Janozag'a Toshkandning har bir mahallasidan deyarlik kishilar ishtirok qildi. Faqat maqtulaning eng yaqinlarig'ina bu tantanaga yetib kelalmadilar.

Bechora ona, bechora ota!..

Uchunchi kun ular ham kelib yetdilar... Ularning hozirgi holini tasvir etish mumkinmi?!

Yettinchi kun xatmi qur'on qilinib xalqg'a osh berildi va shu munosabat bilan chaqaloqqa «Yodgorbek» deb ism qo'yildi.

Kumushning yaqinlarig'ina emas, balki foji'adan xabardor bo'lg'an shaharning katta-kichigi Zaynabka beriladigan jazoni erta-kech kutmakda edilar. Biroq foji'aning o'ninchi kunlarida Zaynabning jinni bo'lib, ochiq ko'yi ko'chada yurgan xabari va og'asi tomonidan ushlanib kishanga soling'an mojarosi eshitildi. Zaynabning jununi qozilar va tabiblar tarafidan ham tasdiq etilgach, uning ustidagi jazo ko'tarildi. Darhaqiqat, aqldan ozib ko'chalarda ochiq kezish va kishanga tushishning o'zi ham Zaynab uchun kichkina jazo hisoblanmas edi.

Foji'aning yigirmanchi kunida yana xatmi qur'on qilinib, butun yurtka osh berilgandan so'ng, bechora bolu paridan' ayrilg'anlar Marg'ilong'a qaytish harakatiga tushdilar. Yodgorbek ham Oftob oyimning quchog'ida ketmakchi, uning olib ketilishiga qarshi hech kim yo'q edi.

Eng keyingi vido'lashish kuni yetdi. Otabek, qutidor va Oftob oyim (...) qabristonining ikki tup qurig'an chinor yog'ochi orasig'a turg'uzilg'an yangi xishtin sag'ana qarshisida to'xtadilar. Sag'ananing o'ng boshidag'i toshdan o'yib yasalg'an lavha ko'zga chaqilib turar edi:

*La ilaha illa-ollohu Muhammadu-rasul-ulloh
Hazihil markadul munavvaratu lil mazlumatil
mashhudati al-mag'furati.*

*Kumushbibi binti Mirzakarim Marg'inoniy, tarixi
tavalludi 1248.*

Vafoti 1269-yil hijriy, jumod-ul-avval.

*Bu lavha bir dilporadan husn sanamiga yodgordir.
Bunda madfun kundash balosining namoyon bir qur-
bonidir.*

Ayo charx, etding ortuq jabr bunyod,
Ko'zim yoshlig', tilimda qoldi faryod.
Hayotim lolazoridin ayurding,
Yoqib jonim, kulim ko'kka sovurding.

Bechora ona chidalmadi, qabrni quchog'lab uvvos tortdi. Otabek ham qabr yonig'a tiz cho'kib, ko'z yoshisi bilan tuproqni loy qila berdi... Qutidor lavha qarshisida edi. Lavhani o'qub chiqqandan keyin ul ham piq-piq yig'lab yubordi. Yarim soat chamasi shul holda qoldilar.

Qur'on o'qushg'a hech kimda majol yo'q edi.

Qarshidag'i binoga Yusufbek hoji tarafidan qo'yilg'an qori bularning holiga tushundi. Sekin-sekin qorixonadan chiqib keldi va narida o'lturib qur'on o'qudi. Oftob oyimning nolasi bosilsa ham, lekin ko'z yoshisi tiyilmadi. Bir ulgina emas, anovlar ham shu holda edilar. Fotiha tortilg'andan so'ng qutidor va Oftob oyim qorig'a pul berdilar. Qori ketkandan keyin har qaysilari o'zlarini bosib alohida-alohida qur'on o'qub bag'ishladilar, so'ngra ohista-ohista yo'l olib qabr bilan vido'lashdilar. Go'yo Kumush «mendan rozi bo'ling!..» deb onasig'a xitob qilar, Oftob oyim orqasig'a qaray-qaray yig'lab kelar edi...

Otabek ularni uyga qo'yib, qabr yonig'a keldi va tuni bilan shunda qoldi. Erta bilan Hasanali aravani qo'shib tayyorlag'an, mayda-chuyda aravaga tashilar edi. Eng keyinda Oftob oyim Kumushning kiyimlari bilan Yodgorbekni ko'tarib chiqdi, keyinroq Yusufbek hoji bilan qutidor ko'rindilar. Qutidor vidolashib aravaga chiqq'anda ko'cha tarafdan Otabek kela berdi, kelib otning jilovini ushladi va ot ustiga mingan Hasanaliga — «tushing otdan!» dedi. Hasanali otdan tushdi. Otabek irg'ib otqa mindi va qutidordan so'radi:

— Otni haydaymi?

Qutidor bilan hoji tushunisholmay bir-birlariga qarashdilar. Yo'lakda turgan O'zbek oyim darbozadan mo'ralab qo'ydi. Qutidor indamagani uchun Otabek o'zicha otni haydab yubordi.

— Xayr!

— Xo'sh!

Marg'ilong'a jo'naydirg'an Hasanali gangib ko'channing o'rtasidan hojig'a qaradi. Hoji yo'lakdagi oyimg'a yer ostidan ko'z qirini tashladi... Otabek ortig'a qaramasdan aravani haydar edi...

17. XOTIMA

Bir yildan so'ng Otabek usta Alim bilan birga Toshkand keldi. Hoji va O'zbek oyim og'iz ochib undan ranjiy olmadilar. Ul mehmonlar kabi edi. Na otasi va na onasi bilan ochilib so'zlashmadi. Usta Alim bilan bir hafta chamasi Toshkandda turib eng so'ngg'i kech yolg'iz ko'yi Kumush qabri yonida bo'ldi. Kecha oydin, qabriston tib-tinch, uzog'roqdan qur'on tovshi eshitar edi. Ikki tub chinor butoqlarida qo'nib o'lturgan uchto'rtta boyqushlar, qabr yonig'a tizlangan Otabek va yuqori, quyi do'mbaygan qabrlar bu tilovatka somi' kabi edilar. Qur'on oyatlari qabriston ichiga og'ir ohangda oqar edi. Qabr yonig'a tiz cho'kkan yigitning ko'z yoshlari ham qur'on oyatlariga qo'shilishib oqar edi. Birar soatdan keyin tilovat to'xtaldi. Otabek holsizlanib oyog' uzra turdi va orqasidag'i yarim yalang'och ko'lagani ko'rib bir necha qadam qabr tomong'a tislandi... Ko'laga yaling'an sumol unga yaqin yurib keldi...

— Kim bu?

— Men Kumush!..

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

— Ket mundan!

— Men Kumush! — dedi yana Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroki dunyodag'i eng yaqin kishisi unga «ket!» amrini bergan edi. Zaynab orqasig'a qaray-qaray Otabekdan uzoqlashdi. Otabek qaytib unga qaramadi, qabr yonig'a tiz cho'kdi...

Ertasi kun O'zbek oyim yig'lay-yig'lay Yodgorbek uchun tikdirgan kiyimlarini o'g'lig'a topshirdi. Otabek usta Alim bilan birga Marg'ilong'a jo'nadi. Bundan so'ng Otabek Toshkandga qaytib kelmadi, bir necha qayta O'zbek oyimning o'zi Marg'ilon borib keldi.

1277-nchi yilning kuz kezlarida bo'lsa kerak, Yusufbek hoji Qanoatshodan¹ bir xat oldi. Qanoatsho Avliyo otadan yozar edi.

«O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi. Olmaota ustidagi o'rus bilan to'qunish-mamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'lim bilan ikkisini dafn etdim...»

Yusufbek hoji xatmi qur'on qilib yurtka osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi.

B i t d i

¹ Q a n o a t s h o — Hozirgi Tojikistonning Qorateginidan. Qo'qon xonlarining bir nechasida amiri lashkar lavozimida, shuningdek Turkiston viloyatining hokimi bo'lgan. Ruslarga qarshi kurashganlardan. Buxoroga elchi bo'lib borganda amir Muzaffarxon tomonidan 1862-yilda qatl etiladi.

YOZG'UCHIDAN

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoglardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib hildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

MUNDARIJA

Yozg'uvchidan	5
Birinchi bo'lim	6
Ikkinchi bo'lim	128
Uchinchi bo'lim	270

«Asr oshgan asarlar»

ABDULLA QODIRIY

O‘TKAN KUNLAR

Toshkent

**«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi**

Bosh tahririyati

2007

Muharrir Shoirra Ergasheva

Musavvir Nilufar Hidoyatova

Texnik muharrir Ra'no Bobxonova

Sahifalovchi Mastura Athamova

Musahhihlar Y. Bizaatova, Sh. Xurramova

Diopozitivdan bosishga ruxsat etildi 30.07.2007. Bichimi 84x108^{1/32}.
«Tayms» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 20.2. Nashriyot
hisob tabog'i 24.0. Adadi 10000 nusxa. Buyurtma № 3828. Bahosi ke-
lishilgan narxda.

**«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100083, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41.**